

HELSINŠKI ODBOR ZA LJUDSKA PRAVA U SRBIJI

ogled*i* 19

RANKO KONČAR

*Istorijskim
mišljenjem
do razumevanja
prošlosti i
savremenosti*

Priredio
Milivoj Bešlin

RANKO KONČAR

*Istorijskim
mišljenjem
do razumevanja
prošlosti i
savremenosti*

Priredio

Milivoj Bešlin

Ranko Končar

ISTORIJSKIM MIŠLJENJEM DO RAZUMEVANJA PROŠLOSTI I SAVREMENOSTI

Izdavač

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
www.helsinki.org.rs

Biblioteka Ogledi, knjiga br. 19

Za izdavača

Sonja Biserko

Priradio

Milivoj Bešlin

Recenzenti

Prof. dr Jovan Komšić
Dimitrije Boarov
Prof. dr Momir Samardžić
Prof. dr Boris Kršev

Lektura

Tatjana Pivnički Drinić

Korektura

Maja Sedlarević

Oblikovanje i slog

Ivan Hrašovec

Štampa

MM Graf tim, Beograd

Tiraž

300 primeraka

CIP zapis je dostupan u elektronskom katalogu Narodne biblioteke Srbije
COBISS.SR-ID 50027273
ISBN 978-86-7208-220-3

SADRŽAJ

PREDGOVOR – Milivoj Bešlin

- Istoričar sa integritetom i angažovani intelektualac suprotstavljen zlu 9

I – O METODOLOGIJI ISTORIJSKE NAUKE

- Mogućnost pristupa savremenoj prošlosti 21
- Istorijski izvori – interpretacije i sporovi 34
- Idejne kontroverze historiografije: revolucija i špekulacije 38
- Nekoliko zapažanja o stanju i tendencijama u savremenoj jugoslovenskoj historiografiji 44
- Privid naučnog mišljenja 62

II – IZ ISTORIJE JUGOSLOVENSKE DRŽAVE I DRUŠTVA

- Narodnooslobodilačka borba kao okvir i oblik socijalističke revolucije u Jugoslaviji 67
- Konceptija KPJ o društveno–ekonomskom razvoju Jugoslavije u periodu “revolucionarnog etatizma” 80
- Suština odluka AVNOJ-a: svoji na svome 92
- Karakter i specifičnosti NOB-a i socijalističke revolucije u Jugoslaviji 98
- Istorijski značaj Titovog dela i misli 120
- Osnivački kongres KPS i istorijske osnove federalne Srbije kao složene jedinice 137
- AVNOJ između istorijske glorifikacije i osporavanja 150
- Sreten Vukosavljević o državnopravnim problemima Jugoslavije 1946. godine 154
- Federalističke koncepcije o Jugoslaviji u toku Drugog svetskog rata 165
- O karakteru promena u bankarstvu 1945–1946. godine 174

• Mađarska revolucija 1956. godine – viđenje jednog srpskog historičara	184
• Jugoslovensko-nemački odnosi 1918–1941. godine	191
• Josip Broz Tito (1892–1980), biografija predsednika Jugoslavije	196

III – IZ ISTORIJE VOJVODINE U XX VEKU

• Ideja o autonomiji Vojvodine i KPJ	223
• Problem autonomije Vojvodine u kontekstu odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a	258
• Problem Vojvodine u ustavnim raspravama 1921. godine	273
• Neka pitanja odnosa narodnosti prema revoluciji	286
• Konstituisanje jedinstvenih sindikata Vojvodine 1945. godine	296
• Formiranje Pokrajinskog narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine	311
• Formiranje Jugoslovenske radikalne zajednice u Vojvodini	326
• Srem 1918–1945. godine	345
• Antifašistički i oslobodilački karakter pokreta u Vojvodini 1941–1945. godine	358
• Vasa Stajić i priključenje Vojvodine Srbiji 1918. godine	365
• Značaj nacionalnog pitanja za razvitak ustanka u Vojvodini 1941. godine	376
• Prilog o stradanju Jevreja Banata u Drugom svetskom ratu	389
• Nemačka manjina Vojvodine u Drugom svetskom ratu	396
• Specifičnosti NOP-a u Vojvodini	407

IV – U ODBRANU AUTONOMIJE I IDENTITETA VOJVODINE

• Identitet autonomije Vojvodine	423
• Uzroci su bili u oživljavanju i ekspanziji srpskog nacionalizma	429
• Autonomija Vojvodine – istorijska geneza i njeno konstituisanje	434

V – PROTIV REVIZIJE PROŠLOSTI I NEGIRANJA ANTIFAŠIZMA

• Antifašistička opredeljenost NOP-a – trajna i univerzalna vrednost	453
• Istorijskim mišljenjem protiv ideoloških i političkih upotreba prošlosti	458

• Nekoliko zapažanja o pojavama revizionizma u srpskoj istoriografiji	473
• Vratiti obeležje državne tradicije	478
VI – INTELEKTUALNI ANGAŽMAN U JAVNOM DISKURSU	
• Iskušenja otvorenih tema	483
• Vojvodina nema alternativu	491
• Istine i interpretacije	500
• Pogrešni projekti federacije	505
• U Vojvodini nikada nije bilo separatizma	511
• Univerzalna vrednost otpora fašizmu	515
• Odnos Srbije prema Evropi u XX veku	519
• Legalizovana istorijska farsa	537
• Politički kompromisi su najizvesnije rešenje	540
ODABRANA BIBLIOGRAFIJA RANKA KONČARA – Kristina Meneši	545
POGOVOR – Latinka Perović	557

PREDGOVOR

ISTORIČAR SA INTEGRITETOM I ANGAŽOVANI INTELEKTUALAC SUPROTSTAVLJEN ZLU

*Vojvodina je zajednica naroda koja svojim
multietničkim i multikulturalnim osnovama
u istorijskoj egzistenciji i svom modernom
identitetu pripada Srbiji i Evropi.
Za mene je ona centar sa kojim se duhovno
i istorijski potpuno identifikujem.
Iako sam rođen u jednoj drugoj oblasti,
Vojvodini dugujem sve što jesam.*
—RANKO KONČAR¹

Prof. dr Ranko Končar, istoričar i dugogodišnji profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu, bio je čovek s one strane zla. Prepoznajući ga u inicijalnim fazama, suprotstavljao mu se svojom etikom i širokim znanjima istoričara, ne birajući vreme – jednako na papiru u knjigama i časopisima ili na ulici, direktno.

Profesionalni angažman Ranka Končara moguće je svesti na dva ključna elementa: odbrana struke i zanata istoričara, pred svim izazovima i naletima ideološkog i iracionalnog, i odbrana Vojvodine, čiju prošlost je neuporedivo poznao. Vojvodina, koju je reprezentovao na najbolji mogući način, neponovljivo razumevajući sve njene složenosti i protivrečnosti, a iznad svega poznao je, kao niko pre njega, istoriju Vojvodine u XX veku – jer je zasnovao, istražujući i pišući o njoj. Svi oni koji će se posle njega baviti ovom temom mogu to raditi samo na metodološki čvrstim i naučno i dokumentarno zasnovanim temeljima koje je Ranko Končar iza sebe ostavio. Ista misao provlačila se od njegovih prvih radova koji su bili posvećeni istoriji i genezi autonomije Vojvodine u prvoj polovini XX veka, uključujući i doktorsku

¹ Zavičaj na Dunavu. Suživot Nemaca i Srba u Vojvodini, Novi Sad, 2009, 14.

disertaciju, odbranenu na Filozofskom fakultetu u Ljubljani, u kojoj se bavi političkim i pravnim konceptima razvoja ideje vojvođanske autonomije od 1929. do 1941, zaključno sa njegovom poslednjom knjigom, pisanom u koautorstvu sa Dimitrijem Boarovim, koja u središtu pažnje ima političku delatnost Stevana Doronjskog, a zapravo je najcelovitija i najsveobuhvatnija istorija Vojvodine u drugoj Jugoslaviji.² Između toga nastale su desetine radova o istoriji Vojvodine i Jugoslavije u međuratnom periodu, Drugom svetskom ratu na ovim prostorima, istoriji socijalističke Jugoslavije, problematici antifašizma i istorijskog revizionizma. Osim radova u brojnim zbornicima i naučnim časopisima, ostalo je mnoštvo izlaganja na naučnim skupovima i polemike koje je vodio braneći svoja dva temeljna okvira – profesionalni integritet istoričara i autonomiju Vojvodine. I jedne i druge ugrožene uglavnom od istih nanosa – kako je stalno upozoravao, destruktivnih i nasilnih nacionalističkih ideologija na ovim prostorima. Naposletku postavio je u nauci tezu, jedino moguću za istoričara koji je metodološki mislio samo na dokumentarnoj osnovi, da je autonomija Vojvodine u XX veku, iznad svega bila jugoslovensko pitanje.

Navedenim ciljevima ostao je odan doslovno do poslednjeg dana svoga života. Njegov poslednji članak, ocenjen već kao *memento*, objavljen u jednom dnevnom listu, povodom obeležavanja 70. godišnjice oslobođenja od fašizma, postavio je ključno pitanje. Prisutnoj dilemi, da li pod različitim političkim, unutrašnjim ili spoljnim pritiscima “prilagođavamo” istoriju, suprotstavio je suštinsko pitanje, da li se poslednjim komemorisanjem ishoda Drugog svetskog rata u Jugoslaviji vraćamo naučnom mišljenju o toj temi – mišljenju koje bi u osnovi imalo potvrđen historiografski metod, a ne uvek arbitrarni i voluntaristički diktat politike i ideologije.³

Velikim profesionalnim znanjem, ličnim integritetom i širokom erudicijom karakterističnom za čoveka koji je uvek na radnom stolu imao otvorenih nekoliko filozofskih ili historiografskih knjiga koje je u tom trenutku čitao, ukazivao je na pogubne posledice relativizacije

2 Ranko Končar, Dimitrije Boarov, *Stevan Doronjski – odbrana autonomije Vojvodine*, Novi Sad, 2011.

3 Ranko Končar, “Vratiti obeležje državne tradicije”, *Danas*, 20. oktobar 2014.

antifašizma i problem istorijskog revizionizma i u svom poslednjem javnom nastupu na elektronskim medijima. I tada, u emisiji Radio-televizije Vojvodine, bio je naspram četvorice predstavnika savremenog istorijskog revizionizma i nije ostavljao gledaocu dilemu – ko od prisutnih misli nad dokumentom, onako kako istoričar jedino može, zna i ume, a ko svoje iracionalne političke i ideološke koncepcije pokušava da predstavi kao “naučnu” istinu.⁴

Ranko Končar je rođen 5. aprila 1938. u mestu Bukovica u Cazinskoj Krajini u Bosni i Hercegovini (Kraljevina Jugoslavija). U toku Drugog svetskog rata, bežeći sa majkom od terora u NDH, 1943. dolazi u Vojvodinu, najpre u Srem, a od 1945. kao kolonista u Kikindu. U Kikindi je završio osnovnu i srednju školu, a studije istorije 1964. na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Iste godine u Beogradu na Filozofskom fakultetu upisuje magistarske studije kod vodećeg jugoslovenskog istoričara Jovana Marjanovića. Pod njegovim mentorstvom i mentorstvom Branka Petranovića, odbranio je 1972. magistarsku tezu: *Razvoj ideje autonomije Vojvodine 1918–1941*. Tako su se dvojica utemeljitelja istorije Jugoslavije u Beogradu našla u ulozi oblikovanja mladog istoričara koji će biti utemeljitelj istog predmeta i naučne oblasti u Novom Sadu. Univerzitetsku karijeru Ranko Končar je započeo 1970. kao asistent na Katedri za istoriju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, na predmetu Istorija Jugoslavije. Pre toga je bio na političkom radu, od 1963. kao sekretar Univerzitetskog komiteta Saveza komunista na Univerzitetu u Novom Sadu, a od 1967. do 1970. u Pokrajinskom komitetu Saveza komunista Vojvodine.

Od dolaska na Filozofski fakultet bio je asistent na Istoriji Jugoslavije – periodu posle Drugog svetskog rata. Bila je to oblast koja je tek počela da se izučava i predaje i upravo je Končar imao pionirsku ulogu u postavljanju temelja i obrisa za uvođenje u naučnu sferu jedne veoma savremene i kompleksne istorijske epohe. Iako asistent, ubrzo je počeo da predaje i jugoslovensku istoriju međuratnog i ratnog

4 Emisija *Dokument*, emitovana na RT Vojvodine, 21. oktobra 2014.

perioda, postavljajući celovitu koncepciju studija jugoslovenske istorije na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Već u ovom periodu imao je veliki uticaj na rad i oblikovanje fizionomije čitave Katedre za istoriju, a jedno vreme je bio i direktor Instituta za istoriju koji je delovao kao deo Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Doktorsku disertaciju, *Građanska opozicija i političko-ustavne koncepcije o Vojvodini 1929–1941*, odbranio je 1991. na Filozofskom fakultetu u Ljubljani, pod mentorstvom najeminentnijeg slovenačkog istoričara Janka Pleterskog. Monografija proizašla iz doktorske teze, *Opozicione partije i autonomija Vojvodine 1929–1941*, s pravom se u stručnim krugovima smatra najboljom knjigom o političkoj istoriji Vojvodine u međuratnom periodu.⁵

Nastavak univerzitetske karijere tekao je od zvanja docenta do redovnog profesora (2002). Više godina je vršio dužnost šefa Katedre i Odseka za istoriju na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Za to vreme je rad Katedre značajno unapređen i modernizovan, izvršena je smena generacija, uvedeni su novi kursevi, praćeni trendovi u razvoju evropskih historiografija i kao kruna svega, organizovane poslediplomske studije istorije na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Visok ugled i atraktivnost predmeta koji je predavao privlačili su veliki broj studenata kojima je bio mentor prilikom izrade diplomskih radova, magistarskih teza i doktorskih disertacija. Od 1994. do odlaska u penziju 2003, uz osnovni predmet, predavao je i novoustanovljenu Metodologiju istorijske nauke, čime je i sam ulazio u dubinsko razumevanje metodoloških i teorijskih aspekata kritičke historiografije. Od 2003. do 2007. bio je direktor Muzeja Vojvodine u Novom Sadu. Tokom radnog veka bio je i stalni saradnik Matice srpske, dugogodišnji član redakcije *Zbornika Matice srpske za istoriju*, član Odeljenja društvenih nauka Matice srpske, član Odbora Rukopisnog odeljenja Matice srpske, bio je član uredništva *Enciklopedije Jugoslavije*, urednik *Enciklopedije Vojvodine*, glavni i odgovorni urednik *Rada Muzeja Vojvodine*. Recenzirao je desetine knjiga kolegama i bio stručni konsultant brojnim muzejima prilikom izrada njihovih stalnih postavki (Muzej revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije, Muzej Vojvodine, Muzej Srema itd.).

5 Ranko Končar, *Opozicione partije i autonomija Vojvodine 1929–1941*, Novi Sad, 1995.

U historiografskom i istraživačkom, ali i predavačkom aspektu, naučna karijera Ranka Končara je bila kompleksna i višedimenzionalna, jer se manifestovala i u širim društvenim aspektima. U naučnom smislu, Končar je pripadao prvim generacijama koje su istraživački posmatrale jugoslovensko društvo i državu u XX veku. Vrlo rano se posvetio najkompleksnijim i najkontroverznijim temama jugoslovenske istorije, pre svega nacionalnom pitanju, procesima nacionalne emancipacije, s njim povezanim razvojem i izvorima jugoslovenskog federalizma koji posmatra od međuratne epohe, preko njegovog konstituisanja tokom Drugog svetskog rata i posleratnu realizaciju. Navedene teme ostaće njegova preokupacija i nakon nestanka jugoslovenske države 1991. sve do kraja života. Jugoslaviju kao centralnu temu njegove naučne aktivnosti posmatrao je u totalitetu, u njenim političkim, nacionalnim, socijalnim i ekonomskim aspektima. Istraživao je i pisao o Jugoslaviji kao celini, ali i pojedinim njenim delovima, iznad svega o istoriji Vojvodine i Srbije. Ravnopravno je posmatrao sva tri hronološka razdoblja jugoslovenske istorije – njenu međuratnu egzistenciju tokom monarhističke epohe, ratni period i posleratni razvoj u socijalističkom razdoblju i federativnom okviru.

Ipak, najviše je proučavao političke i ustavne probleme Jugoslavije i Vojvodine, kao i delatnost važnih političkih subjekata u obe Jugoslavije – radikale, demokrate, samostalne demokrate, Jugoslovensku radikalnu zajednicu, Hrvatsku seljačku stranku, KPJ. U tematskom smislu najviše pažnje je prostora posvetio je istoriji Vojvodine i Jugoslavije – razvoju ideje autonomije, koncepcijama građanskih stranaka o Vojvodini u međuratnom periodu, idejama KPJ o Vojvodini i njenoj autonomiji i mestu u federativnoj konstelaciji, okupacionim sistemima u Vojvodini tokom Drugog svetskog rata i evolutivnoj realizaciji ideje autonomije u ratnim uslovima, karakteru antifašističkog rata u Jugoslaviji i njegove specifičnosti u Vojvodni, najzad, posleratnim društvenim, političkim i ekonomskim promenama u Jugoslaviji i rešavanju statusa Vojvodine, razvoju njene autonomije, suštini društveno-ekonomske transformacija u njoj, njenom ustavnom položaju i razvoju do raspada Jugoslavije 1991. godine, bankarskom sistemu i sindikalnoj organizaciji u Vojvodini. Svoja znanja o teorijskim i

metodološkim problemima izrazio je u nekoliko važnih radova, a koristio ih je i u odbrani istoričareve struke koja je bila ozbiljno ugrožena nadirućim istorijskim revizionizmom, protiv koga je uporno i argumentovano ustajao u stručnim radovima i javim istupima. Uzevši u obzir teorijska i metodološka znanja kao i činjenicu da su radovi Ranka Končara bili neizostavno oslonjeni na relevantnu izvornu građu, oni su dali važan impuls pouzdanijem razumevanju savremenih istorijskih pojava i procesa.

14 Ranko Končar bio je čovek dijaloga, tolerancije, istoričar od zanata, koji je više od trideset godina studente Novosadskog univerziteta učio temeljnim postavkama profesije istoričara, široko obrazovan i misaon – bio je najbolji reprezent one Vojvodine za koju je tako karakteristična kultura suživota i vertikala tolerancije. Ljudski kvaliteti i profesionalni ugled učinili su ga uvaženim i referentnim istoričarem na čitavom (post)jugoslovenskom prostoru, od Ljubljane do Skoplja, Beograda i Zagreba, gde se njegov glas sa pažnjom slušao, a naučni radovi široko citirali. O neumornoj energiji i potpunoj okrenutosti životu svedoči i činjenica da je u mesecu kada je preminuo, dr Ranko Končar imao u svojoj agendi pet naučnih skupova i javnih nastupa. Takođe, do poslednjeg dana bio je i član Saveta Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, član Političkog saveta Lige socijaldemokrata Vojvodine, predsednik Upravnog odbora Instituta za noviju istoriju Srbije, član Glavnog odbora Saveza antifašista Srbije.

U političkoj sferi, gde je uvek nastupao pre svega kao istoričar, verovao je u širok građanski front u otporu stalnim pokušajima ukidanja i degradiranja autonomije Vojvodine. Nije je svodio na jednu stranku ili ličnost, već na što širi pokret svih kojima je platforma autonomije i identiteta pokrajine politički bliska. I kao što je verovao u političku pluralnost u odbrani Vojvodine, često je ponavljao da je autonomija delo svih njenih naroda, podsećajući da su nacionalno-pluralna svojstva bila ugaoni kamen i zalag očuvanja vojvođanske autonomije i njenog identiteta kao istorijske pokrajine. Već iz ovoga

proizlazila je dosledna i konsekventna uverenost Ranka Končara u demokratski dijalog. Širok i tolerantan, ali sa kristalno jasnim stavom u svakoj prilici, umeo je da pronađe meru, praktikujući dijalog sa svima i pretpostavljajući ga svakoj vrsti ekstremizma, nasilja i isključivosti. Tolerancija i sporazum, kao ne samo lične već i karakteristike Vojvodine koju je voleo i u koju je snažno verovao, nisu bili samo njegova teorija već i empirija koju je čitavog života iznova potvrđivao. Iznad svega human i racionalan, uveren u prevagu razuma, smatrao je da bi Vojvodina i Srbija trebalo da teže opštijim civilizacijskim i humanističkim vrednostima, izvan svake isključivosti i nacionalističkih omraza. Dosledan principima najšire političke i društvene kohezije u odbrani autonomije Vojvodine, saradivao je sa svim građanskim političkim strankama, pokretima, nevladinim organizacijama, medijima, koje je je nisu dovodile u pitanje.

Ranko Končar se nije plašio da ide protiv struje u historiografiji ili politici. Čovek koji je podneo stigmu “Oca vojvođanske autonomije”, s kraja osamdesetih, kada su najuticajniji mediji u Srbiji vodili nečovečnu kampanju protiv njega, nije odustao od svojih stavova ni kada je krajem osamdesetih godina XX veka bio izložen ucenama da neće u Beogradu moći da brani doktorsku disertaciju dok svoja naučna saznanja i interpretacije ne saobrazi novoj “memorandumskoj” politici tek ustoličenog Miloševićevog režima. Ni tada kao ni ranije, kao ni do poslednjeg dana, nije ustuknuo, otišao je u drugu sredinu, na drugi univerzitet, tamo doktorirao, ne pristavši na ucenu, ne dozvolivši niti da bude zaplašen, niti da odustane od svojih historiografskih koncepcija i interpretacija zasnovanih na izvornoj osnovi. Nije to bilo novo iskustvo za čoveka koji je na vrhuncu nasilnog rušenja ustavnog poretka Jugoslavije u septembru 1988. u tzv. antibirokratskoj revoluciji, dok su akteri nadolazeće ratne politike još bili prisutni na novosadskim ulicama, izjavio na sednici najvišeg političkog aktiva pokrajine, da je u Vojvodini izvršeno nasilje i da je ona politički “obezličena”, a predstavnici manjina zaplašeni.⁶ Bio je među prvima koji se u začetku “vremena smrti” usprotivio zlu, nepogrešivo ga procenivši kada ga je malo ko prepoznavao u punoj, konstantinovičevski rečeno,

6 Ranko Končar, “Vojvodina je politički obezličena”, *Dnevnik*, 29. septembar 1988.

čudovišnosti. Ranko Končar je zahvaljujući političkoj pronicljivosti, ali i višedecenijskim znanjima historičara, anticipirao već tada pogubne posledice koje će, i po Vojvodinu i po Jugoslaviju, imati srpski nacionalistički i populistički pokret, kako ga je karakterisao. Jednako tako u još jednom kriznom trenutku za društvo, u leto 1999. nakon bombardovanja, tokom kojega su na ulicama ubijani politički protivnici režima, od čega su se jedni ućutali, a drugi napustili Srbiju, Ranko Končar je bio među prvim kritičkim glasovima koji je podignut nakon ukidanja ratnog stanja, u intervjuu tadašnjem vodećem beogradskom nezavisnom nedeljniku.⁷

Ranko Končar je bio misaona potpora za mnoge emancipatorske pokrete u vojvođanskom društvu poslednjih decenija. Bio je angažovani intelektualac s one strane svakog zla, spreman da mu se bez ostatka i bez straha suprotstavi. Bio je historičar sa integritetom, sposoban da misli samo nad dokumentom. Bio je evropski intelektualac i autonomna ličnost velikog znanja i širokih pogleda koji razume i misli ne u slikama i pojedinostima, već u kategorijama širokih historijskih procesa. Branio je historijsku istinu o Vojvodini, Jugoslaviji, antifašizmu i kada je njegov glas bio usamljen i kada se činilo da je beznađežno pružati otpor. Svojim pisanim delom, profesorskim radom i javnim angažmanom ostavio je važnu paradigmu kako se intelektualac sa integritetom može suprotstaviti mržnji i destruktiji, čak i kada one izgledaju nepobedivo. Human i tolerantan, učen i misaon, Ranko Končar ostaje jedna od paradigmi historičara sa integritetom i angažovanom intelektualca suprotstavljenog zlu.

Premинуo je u Novom Sadu 29. oktobra 2014. godine.

Razgovore o knjizi sa objedinjenim radovima i nekim od zapaženijih javnih istupa, Ranko Končar i priređivač su vodili nekoliko godina, intenzivno nekoliko meseci pre njegove iznenadne smrti. U zaoštavštini i bibliotekama pronađeni su gotovo svi radovi Ranka Končara. Bilo je potrebno proći pisani i objavljeni materijal, napraviti izbor,

7 "Pogrešni projekti federacije", *Vreme*, br. 448, 7. avgust 1999.

logično grupisati celine. Posle čitanja pisanog dela, priređivaču se nametala sledeća struktura knjige. U prvom poglavlju dati su radovi i saopštenja koji kao osnovni zajednički sadržalac imaju metodološke i teorijske probleme naučne historiografije. Drugo i treće poglavlje zauzimaju središnji deo knjige i odnose se na jugoslovenske teme u istraživanju Ranka Končara, a najobimnija celina obuhvata radove iz istorije Vojvodine u XX veku. Četvrti deo tiče se Vojvodine i on je više angažovano orijentisan u cilju odbrane autonomije Vojvodine i njenih identitetskih karakteristika. Peti deo je okrenut stalnoj borbi Ranka Končara protiv revizionističkih intencija u društvu i savremenoj historiografiji. U šestom delu su sakupljeni neki od značajnijih javnih istupa za pisane medije. Sedmi deo čini odabrana bibliografija radova prof. dr Ranka Končara. Knjiga se zaključuje pogovorom dr Latinke Perović koja daje opsežan osvrt na mesto i značaj Ranka Končara u savremenoj srpskoj i jugoslovenskoj historiografiji.

Na pomoći u radu na knjizi priređivač zahvaljuje porodici Ranka Končara, supruzi Makrini i kćerkama Sonji i Sandi. Važan deo posla u minucioznom sastavljanju bibliografije je uradila viša kustoskinja-istoričarka Muzeja Vojvodine Kristina Meneši. Zahvalnost dugujemo i kustosu-istoričaru Muzeja Vojvodine Vojislavu Martinovu koji je skenirao pisane tekstove i izvršio prvu redakturu. Bez pomoći i podrške Bojana Kostreša ova knjiga ne bi ugledala svetlost dana. Najzad, hvala Helsinškom odboru za ljudska prava u Srbiji i Sonji Biserko kao izdavaču knjige i istoričarki dr Latinki Perović na pogovoru koji je napisala. Konceptijski nedostaci knjige mogu da se pripišu samo priređivaču.

Sećanje nije dobar saveznik u historiografiji, a u slučaju koncepta ove knjige priređivač se oslanjao na vlastitu memoriju i malobrojne zapise prilikom brojnih razgovora sa dr Rankom Končarom. Autor radova u ovoj knjizi bi verovatno neke stvari postavio drugačije, ali život se, kao i mnogo puta do sada, pokazao brži od nauke. U datim okolnostima ključno je bilo sačuvati izvornu misao i historiografsku logiku dr Ranka Končara, onako kako je priređivač knjige video i u tom kontekstu, ovo je jedan mogući pristup.

—*dr Milivoj Bešlin*

I | O METODOLOGIJI
ISTORIJSKE NAUKE

MOGUĆNOST PRISTUPA SAVREMENOJ PROŠLOSTI¹

Prilozi profesora Branka Petranovića, a i naša današnja razmišljanja, uglavnom su dokazivali mogućnost istoriografskog – naučnog pristupa savremenoj prošlosti. Ne prihvatiti, bar u načelu, jednu takvu mogućnost, značilo bi ostati na pozicijama tradicionalizma u istoriografiji. Mislim, ipak, da i pored takve mogućnosti, istorijsko saznanje savremene prošlosti ima relativnu vrednost; u istraživanju i ocenjivanju savremenih istorijskih zbivanja ima određenih granica, koje objektivno nisu uslovljene tradicionalnim poimanjem istoriografije i njenih metoda.

Savremeno jugoslovensko društvo, čini mi se, moguće je danas istoriografski proučavati samo u jednom periodu njegovog razvika. Ali, ni tada objektivno od istoriografije ne treba tražiti, kako je govorio profesor Marjanović, da izrazi perfekcije ili suptilnije sudove. Postoje različiti nivoi istraživanja koji nisu određeni samo karakterom i izborom metoda, a posebno u proučavanju savremene prošlosti ostajanjem na tzv. tradicionalnim metodama. U nauci o tome postoje brojna mišljenja i objašnjenja (u priložima i diskusiji o njima je takođe bilo reči), koja nisu izgubila aktuelnost ni danas. Polazim pritom od principa (koji određuje prirodu istoriografije kao nauke) da istoriografiju uvek interesuje samo koherentna slika istorijskih zbivanja i procesa, bez obzira na to da li je predmet njenog istraživanja bliža ili dalja prošlost. Ukoliko, dakle, može da ostvari takav nivo istraživanja, koji bitnije neće dovesti do reinterpetacije činjenica u kasnijem periodu, istoriografija stvarno ima uslove da proučava i savremenu prošlost. Ostaće, međutim, i dalje dilema da li je problem u istoriografiji i njenim metodama ili u nekim drugim razlozima koji su i ovde pominjani – potrebna distanca, nezavršenost istorijskih procesa itd.

21

1 Ranko Končar, "Mogućnost pristupa savremenoj prošlosti", *Treći program* 32, 1 – zima (1977), 131–135.

Već smo pomenuli da u razvitku jugoslovenskog društva ima jedna faza koja bi se mogla relativno potpunije istoriografski proučavati. Mislim na period razvitka od 1945. do 1949, ili, preciznije, do momenta kad izrazitije započinje njegov samoupravni razvitak. Ukazujem samo na nekoliko činjenica, koje, čini mi se, pored drugih, to potvrđuju.

Period jugoslovenskog društvenog razvitka do “uvođenja” samoupravljanja, objektivno i vremenski i po karakteru istorijskih procesa i zbivanja može biti predmet pouzdanih istoriografskih objašnjenja i sudova. Mi danas sasvim sigurno u mnogim bitnim, i ne samo načelnim, pitanjima, možemo identifikovati istorijski smisao onog što se u tom periodu dešavalo i zašto se tako dešavalo, a da ne ostanemo samo na nivou prezentiranja “sirovih činjenica”. Sasvim je razumljivo da će naše predstave u kasnijim istraživanjima biti potpunije i celovitije, da ćemo na višem nivou istraživanja moći izraziti i suptilnije sudove i objašnjenja. Primera radi, 1950. godine objektivno nismo mogli pretpostaviti da će sukob Jugoslavije i IB-a dovesti do tako radikalnih i pozitivnih procesa u međunarodnom radničkom pokretu i shvatanju socijalizma uopšte. Mogli smo o tome iznositi samo određene hipoteze, polazeći prevashodno od uverenja u ispravnost i širi značaj sopstvenih pogleda u vreme sukoba. Danas su naše predstave o tome sasvim pouzdane i čvrste.

Po karakteru društvenih i ekonomskih odnosa ovaj period stvarno pripada prošlosti, zbog čega je istorijske procese u osnovi moguće identifikovati. Pred istoriografijom ne stoje tako složeni politički i društveni procesi kakve susrećemo u samoupravnoj fazi društvenog razvoja; oni su, uslovno rečeno, jednostavniji.

Druga, samoupravna faza društvenog razvoja u tom pogledu je složenija; mnogi procesi još su u razvoju i nemoguće je odrediti njihov realni istorijski tok. Neki su još zamagljeni i pod realnim uticajem društveno-ekonomskih protivrečnosti i otpora, pojavljujući se ne kao realnost, već kao istorijsko opredeljenje i mogućnost. Politički život do te mere je razuđen da je veoma teško istovremeno pratiti i razumeti proces njegovog podružljavanja na svim nivoima – u centru, republici, pokrajini, opštini i drugim društvenopolitičkim zajednicama, s obzirom na različite ekonomske, kulturne i dr. okolnosti.

Takve i brojne karakteristike savremenog jugoslovenskog razvika upućuju pre na opreznost ili relativnu vrednost mogućih istoriografskih istraživanja savremenih zbivanja, no na potrebu menjanja njenih tradicionalnih metoda. Istoriografiji u takvoj situaciji obično se nude metode drugih naučnih disciplina – sociologije, politikologije i dr. Razumljivo je da se ona nužno mora oslanjati i na rezultate ovih naučnih disciplina i njihove teorijske osnove, mada je i u prirodi istoriografije teorijsko mišljenje i uopštavanje, koje prevashodno uvek polazi od onoga što se istorijski već zbilo, za razliku od pomenuatih naučnih disciplina koje teorijski interpretiraju živu – tekuću istorijsku situaciju, ili o njoj iznose određene hipoteze. Ove discipline u svom pristupu društvenim procesima (procesi su uglavnom i predmet njihovih interpretacija), polaze, u osnovi, od određenih zakonitosti, što sigurno ne može biti jedini pravac istoriografskih istraživanja, mada se i istoriografija služi takvim iskustvima. U takvom pristupu, međutim, kriju se veće opasnosti od subjektivizma, ideološke orijentacije, neobjektivnosti itd. Do svojih sudova, i tada postiže najveću moguću objektivnost, istoriografija dolazi preko empirijskih istraživanja, utvrđujući činjenice i neophodnu faktografiju. Svaki drugi postupak, istoriografiju bi objektivno zadržao na površini istorijskih procesa ili samo na nivou njihovog uočavanja. Rizikovalo bi se isto tako, u uslovima kad su naša opšta znanja, kako reče profesor Marjanović, u celini obimnija i kompleksnija, kad je to i u prirodi našeg političkog sistema, da se ostajanjem na površini, delo istoričara po svom nivou podudari sa opštim predstavama i znanjima o društvu. Čini se da nije potrebno objašnjavati kakve to sve posledice može da ima. Mislim isto tako da ni ovom diskusijom, kao ni brojnim drugim, nećemo prevazići nedoumice o ovom pitanju među istoričarima. Moje rezerve odnose se samo na ona razmišljanja koja pred složnošću savremene epohe i brojnih prepreka da se ona istoriografski interpretira, uobičajenim pristupom, izlaz vidi u menjanju istoriografskih metoda, odnosno u njenom usmeravanju na izučavanje procesa. Kad god je istoriografija, pogotovu savremenog perioda, izlaz tražila u tom pravcu, objektivno je po svom karakteru i rezultatima bila bliže sociološkim, politikološkim i sličnim raspravama. Osavremenjavanje metoda u istoriografiji

da bi mogla da se istražuje i savremena prošlost, ne bi nikako smelo da dovede u pitanje njen osnovni identitet. Za razliku od drugih disciplina, ona ne može ostati samo na nivou interpretacije procesa i potpuno nezavisno od događaja i ljudske motivacije; u istoriji nemaju značaja samo objektivne, ekonomske, političke i druge bezlične sile. Ako nije u stanju da ostvari i takav pristup savremenoj prošlosti, objektivno rizikuje da izgubi svoj identitet.

Bilo je reči i o tome da je istoričar savremenog doba u gotovo bezizlaznoj situaciji sa mnoštvom izvora i podataka kojima raspolaže. Možda je to samo privid, jer on stvarno ne raspolaže onom vrstom izvora koje u historiografiji obično nazivamo primarnim. Od istoričara se očekuje da utvrdi one činjenice koje potpunije objašnjavaju kontekst rađanja jednog istorijskog procesa, da pokaže prelamanje i konfrontaciju ideja koje do njega dovode, socijalne i politički subjekte koji ga nose, ili pak osporavaju itd. Ozbiljno je pitanje da li istoričar savremenog doba raspolaže takvim izvorima koji bi mogli da mu posluže za potpunija naučna istraživanja.

Pominjem na kraju još jedan problem s kojim se susreće istoričar savremenog doba, a koji ne poznaje ili manje poznaje istoričar ranijih epoha. Pitanje je kako pristupiti onim društvenim procesima i pojavama koje su od strane drugih naučnih disciplina, pa i oficijelno politički definisane kao objektivne i nužne faze u posleratnom razvitku jugoslovenskog društva. Bilo bi zanimljivo raspraviti koji su to istorijski procesi koji predstavljaju objektivnu i nužnu fazu u našem društvenom razvitku, a koji su pak rezultat subjektivnih opredeljenja, i kako na njih gleda historiografija. Ovo takođe može biti samo podatak više koliko pred historiografijom savremenog perioda ima različitih i brojnih prepreka da, kako je to dobro primetio profesor Mitrović, shvati celinu istorijske svesti i istorijskog zbivanja u jednom konkretnom društvu ili pak u svetskim relacijama i u jednoj epohi.

Uvodna izlaganja ponudila su dosta širok spektar ideja koje su veoma interesantne za razgovor i diskusiju. Mislim da su posebno zanimljive

ideje koje su izneli kolege Čedomir Popov i Andrej Mitrović o historiografskom pristupu savremenoj prošlosti, to jest o mogućnosti njenog interdisciplinarnog prezentiranja. Interdisciplinarnost je svakako neophodna i ona nedostaje ne samo u izučavanju savremene prošlosti već, sasvim sigurno, i ranijih perioda istorije; ranija prošlost isto tako nepotpuno je viđena sa stanovišta drugih naučnih disciplina. Međutim, bez obzira na to što polazimo od pretpostavke da nam interdisciplinarnost omogućuje univerzalniji pristup prošlosti, mislim da će historiografija uvek zadržati svoj identitet i svoje, objektivno, najpotpunije viđenje prošlosti, makar i sociologija i politikologija i ekonomija, kao i druge naučne discipline, ulazile danas možda više u neke aspekte savremene prošlosti. Slobodan sam da tvrdim da će taj odnos uvek biti u korist historiografije. Time ne favorizujem historiografiju, ali mnoga njena dela koja su dostigla nivo sinteze to najbolje potvrđuju. Ona nisu ostala samo na prostom registrovanju činjenica i događaja, već su ušla u njihovo razumevanje i interpretaciju, što svakako nije osnovni cilj drugih disciplina koje su, pre svega, okrenute utvrđivanju zakonitosti i teorijskoj elaboraciji.

Složio bih se sa drugom Bilandžićem da je pitanje najnovije istorije Jugoslavije izuzetno složen i, kako on reče, osetljiv posao. Nismo prvi koji to konstatujemo. To je činjenica od koje treba polaziti i kad se ocenjuje delo o kojem večeras raspravljamo. Ono je izuzetno vredno i autori u svakom slučaju zaslužuju sva priznanja. Rekao bih da je složenost u našim prilikama uslovljena ne samo, kako smo to tradicionalno navikli da konstatujemo, određenim političkim razlozima, nedostatkom dokumenata itd. Naša savremena prošlost (od 1945. do 1950. godine) veoma je protivrečna i teška za precizniju naučnu identifikaciju. Dosta dugo se krećemo u okvirima jedne konstatacije da je taj period prevashodno etastički. Susrećemo, međutim, u historiografiji i teze da postoji jedan latentan sukob autentične revolucionarne misli (koja je rezultat revolucije) i etatizma koji se javio u praksi i čije dublje poreklo, čini se, još nismo sasvim raspravili. Ostajanje na tezi o njegovoj autohtonosti i nužnosti nije izgleda zadovoljavajuća interpretacija. Otvara se, naime, pitanje koliko je on objektivno i nužno motivisan. Da li smo iz nužnosti prihvatili njegove osnove da

bismo učvrstili politički sistem i snage revolucije, ili smo se možda koristili i jednim teorijskim modelom o kome je vladalo, a i danas vlada, mišljenje da je stabilan i jedino prihvatljiv?

U političkom rukovodstvu zemlje (posle sukoba 1948. godine, kada se prvi put vode teorijske rasprave o prirodi političkog sistema) susrećemo i misao da je on do 50-ih godina imao samo prelazni karakter. Ta misao se ponegde i danas susreće u literaturi. Između ostalog, postavljalo se i pitanje – ako je imao prelazni karakter, zašto je u praksi pokazivao, izvesno, koherentna obeležja? I mnogi filozofski radovi iz 60-ih ili početka 70-ih godina, dovodili su u pitanje istoriografske ocene o nužnosti i objektivnosti tog perioda u razvoju posleratne Jugoslavije. Jedan od autora je to pitanje postavio i malo provokativno: ako je bio nužan, zašto je tako kratko trajao?

Ova pitanja postavljam zato što želim da ukažem na stvarno složenu prirodu i protivrečnosti političkih, društvenih i ekonomskih odnosa i procesa u periodu 1945–1950. godine, koja traže jednu dublju naučnu elaboraciju, pre svega istoriografije.

26 Autori ovog dela i sami su nam pružili dobre osnove da u tom smislu moramo biti mnogo precizniji i oslanjati se na više naučnih analiza. Naime, oni su učinili izuzetno dobar gest što su, paralelno sa prvom knjigom, izdali i najvažnija dokumenta o tom istorijskom razdoblju, koja dozvoljavaju ne samo širu asocijaciju o njemu već, možda, i ponešto drugačije interpretacije i ocene. Dokumenta su pokazala nešto više i složenosti i konfrontacija unutar ovog perioda savremene jugoslovenske prošlosti, koja, možda opravdano, nisu našla i potpuniju istoriografsku interpretaciju. U toj činjenici i vidim posebnu vrednost ovog dela. Mislim da će i buduća dela o ovom periodu biti u dobroj meri reducirana (iz više razloga), ali će se mnogo toga moći videti iz publikovanih dokumenata. Prva knjiga, koja predstavlja istoriografsku obradu, verovatno nije ni mogla da ulazi u sve sukobe ideja koje su se javljale. Dokumenta, međutim, na izuzetno plastičan način to kazuju (npr. problem Sandžaka, Vojvodine, Kosova i dr.). Unutar političkog rukovodstva ima različitih pristupa i mišljenja i o drugim pitanjima, što se iz dokumenata može više videti.

Rekao bih nešto i u vezi sa konstatacijom iz uvodne reči druga Bilandžića, izuzetno zanimljivoj i po svemu novoj, o početku artikulacije, kako on reče, republika i nacionalnih subjekata u političkom, društvenom i ekonomskom životu Jugoslavije, kao novom fenomenu u našoj prošlosti i jednoj od mogućih granica (periodizacionih) posleratnog političkog i društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije. Verovatno je to tačno ako se misli na oficijelno (otvoreno) istupanje republika i nacija kao istorijskih subjekata. Mislim da bi za istoriografiju bilo izuzetno značajno da utvrdi kad zapravo do toga dolazi. Ovo pominjem samo zbog toga što neka moja istraživanja potvrđuju da je do toga došlo, doista ne javno i otvoreno, znatno ranije i da bi tu granicu možda trebalo "spustiti". Mislim da je to vreme kad su mnogi problemi već otvoreni, ali se raspravljaju u jednom užem krugu i za njih se traže adekvatna rešenja. To je jedno od složenih pitanja koje objektivno upućuje na potrebu dubljih istraživanja i naučnih interpretacija. Mi tu tezu možemo sada prihvatiti, ali se bojim da kasnije, i na tu vrstu opreznosti upozoravam, ne dođemo u situaciju da bitnije menjamo granice periodizacije i istorijske ocene. Dakle, i ovo je jedan od elemenata složenosti koji se otima preciznijem i kompleksnijem zahvatanju u našu savremenu prošlost.

27

Imam nameru vrlo kratko da skrenem pažnju na jedno pitanje koje mi se čini dosta važnim. To je pitanje relacija istoriografija revolucija, odnosno da upozorim na nekoliko interpretacija koje se danas javljaju u našoj istoriografiji o nekim važnijim pitanjima ili problemima revolucije. Upravo zato pokrećem to pitanje što mislim da je naša istoriografija imala i još danas ima jednu od retkih šansi evropskih, pa i ako hoćete svetskoj istoriji, koja ima tu priliku da se bavi jednim istorijskim procesom, jednim istorijskim fenomenom koji po svom karakteru i dimenzijama izlazi iz okvira nacionalnog i koji bi po mnogo čemu mogao biti uzor možda i za druge istoriografije. S tim u vezi pitanje jesmo li i u metodološkom i u svakom drugom smislu mi danas to. Ja ću se odmah odrediti da možda prerano sudimo o rezultatima i

vrednostima jugoslovenske historiografije i iz ugla njenih metodoloških a isto tako i iz ugla svih drugih relacija. Relacija historiografija–revolucija danas se otvara, čini mi se, šire nego ranije. Ona se otvara metodološki, ideološki, otvara se i sa stanovišta načina korišćenja izvora kojima se pokušava dati jedna preciznija ocena i misao o revoluciji. Mislim da je jugoslovenska historiografija – i to smatram jednom, da tako kažem, relativnom protivurečnošću – prošla kroz dve etape u svom poimanju onoga što se zbivalo na jugoslovenskom prostoru 1941–1945. godine. Relativno kratko vreme je smatrala te događaje samo antifašističkim i nacionalnooslobodilačkim pokretom. Posle toga dugo, sve do danas, smatra ta istorijska zbivanja istovremeno jednom radikalnom, socijalnom revolucijom. Danas susrećemo dela koja ostaju samo na tezi, samo na interpretaciji da je reč o revoluciji, u potpunosti se detronizira nacionalnooslobodilačka dimenzija tog pokreta i mislim da u najmanju ruku nisu krivi izvori, nije kriva revolucija takva kakva je, već da nešto očigledno nije u redu sa istraživačima. Ja sam imao prilike da nedavno kažem da mi se čini da smo, kad je reč o ovoj relaciji, suočeni i sa jednom etičkom dimenzijom koja takođe može biti izvor jer je reč o istraživačima, i da ove kontroverze koje ja neću interpretirati kao krupne i radikalne ali vrlo evidentne, očigledno nose po sebi tu dimenziju. U svom nacionalnom i socijalnom značenju revolucija se danas interpretira tako da se u nekim bitnim pitanjima odvađa od prethodne istorijske etape. U tom smislu ja postavljam samo kao pitanja kako tumačiti ili kako shvatiti pojedina zapažanja da je revolucija ta koja je otvorila proces nacionalne ili etičke atomizacije pojedinih naših naroda, ako ne vidimo da su takvi istorijski procesi već započeti u državnompravnom i socijalnom okviru Kraljevine Jugoslavije. U tom smislu bih samo hteo da skrenem pažnju da ono što je karakteristika revolucije u odnosu, recimo, na to pitanje je samo činjenica da je ona u svom demokratskom duhu, u svom demokratskom oblikovanju, morala da primi ili da prihvati kao istorijsku realnost već otvorene procese, pa ako hoćete kod nekih i već započete procese nacionalne identifikacije. Ako se te stvari ne vezuju i za građansko društvo koje ih je otvaralo zbog svoje politike i karaktera te politike, onda mislim da je očigledno teško razumeti ceo ovaj kompleks.

Drugo pitanje koje se takođe pojavljuje u poslednje vreme naročito kod jednog od autora, ja ga neću pominjati, u asocijacijama su ga neki već pomenuli, to je pitanje može li se onda jedan tradicionalni okvir, građanski okvir, pa ako hoćete i tradicionalni okvir u jednom dužem vremenskom rasponu, smatrati kad je reč o revoluciji suprotnim od njenog istorijskog smisla. Mislim, recimo, na tezu da je tradicionalni okvir politiku Partije 1941. godine učinio u odnosu na neke nacije antinacionalnim činom. Isto tako mislim da je, kad je reč o revoluciji i njenom viđenju i u socijalnom i u nacionalnom smislu, dosta teško prihvatiti kao historiografske teze jedan pokušaj evropeiziranog, tako da kažem, ili civilizacijskog viđenja fenomena kolaboracije ili fenomena nacionalne izdaje. U tom smislu mislim da je ključno pitanje hoćemo li u historiografiji poštovati njen tradicionalni metod da istorijske procese pratimo kroz stvarno a ne samo kroz nominalno. Ako to ne prihvatimo kao jednu konstantu istorijskog pristupa, onda nije slučajno što se na istim izvorima, upravo kad je reč o nominalnom i realnom, u istorijskom izvoru pojavljuju tako drastične razlike i drastične suprotnosti u interpretaciji pa se onda, kad je reč o KPJ, ne vidi da je realna dimenzija njene istorijske politike u ratu i revoluciji realna, dakle nacionalnooslobodilačka borba a ne samo ideološko, koje je takođe njeno realno svojstvo, ili pak hoćemo li videti u drugim političkim pokretima samo ono što je nominalno što je u izvorima, čak moram da kažem ponekad vrlo suptilno izraženo, i u tom smislu videti kolaboraciju ili nacionalnu izdaju u jednom vrlo, vrlo relativističkom, relativiziranom smislu što onda izlazi iz okvira historiografije i postaje pre svega etičko pitanje kako sam već to rekao. I još bih samo, s tim u vezi, hteo da kažem kako vidimo problem revolucije u relaciji jugoslovenskog. Mislim da su vrlo indikativne istorijske ocene koje, primera radi u odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a vrlo često zanemaruju njegov jugoslovenski karakter, odnosno suverenost AVNOJ-a kao jugoslovenskog organa, i nasuprot tome vide samo ono što je takođe deo jugoslovenskog, a pojavljuje se kao izraz nekakve nacionalne suverenosti. Mislim da historiografija nije zaslužna za takve različite interpretacije AVNOJ-a. Druge naučne discipline koje neće da pročitaju ili neće da koriste Deklaraciju AVNOJ-a

u celini, nego koriste onaj deo odluka AVNOJ-a a Deklaracija ipak sadrži mnoga objašnjenja, ispuštaju tu suverenost AVNOJ-a, naglašavajući ili fetišizirajući ono što ostaje samo u domenu nacionalnog. Ako se istoriografija ne odredi prema tome vrlo precizno, mislim da ćemo vrlo skoro ući u jednu fazu kada ćemo teško moći govoriti o revoluciji kao jugoslovenskom činu koja je upravo zato tako velika što je počela kao jugoslovenska, a otvorila mnoge nacionalne oslobodilačke procese. To nije nikakva ideologizacija, molim vas, nego je sasvim jedna precizna istorijska konstatacija koja počiva na istorijskim činjenicama.

Hteo bih da iznesem nekoliko zapažanja o problemima opšteg i posebnog koji su predmet naučne obrade saopštenja. Već ranije smo identifikovali i utvrdili postojanje problema opšteg i posebnog u istoriji Partije, saopštenja koja su priređena za ovo savetovanje, učinila su ili bar uverljivo dokazala da je on mnogo izraženiji nego što se u početku i pretpostavljalo. S tim u vezi, bez obzira na ranije razgovore koje smo vodili, meni se nameće nekoliko pitanja, koja su pre svega usmerena u pravcu preciziranja pojma opšteg i posebnog i njihovo približavanje nekim opštijim merilima i sudovima.

Pitanje je, formulišem ga u obliku problema – da li opšte u istoriji Partije u sebi uvek implicira zajedničko, kako se to obično misli i kako se to u nekim saopštenjima navodi? Da li se uopšte u odnosu na posebno može govoriti samo kao o reflektivnom faktoru i da li se posebno u odnosu na opšte javlja samo u vidu participacije? To su samo neka pitanja koja zaslužuju, čini mi se, preciziranje.

Nisam sasvim siguran da u istorijskom razvoju naše Partije – od njenog nastanka do najnovijih dana – uvek možemo sa istih pozicija i sa iste ravni govoriti o tim pitanjima.

Mnogo mi je prihvatljivija ona relacija koja ne minorizira posebno u odnosu na opšte, koja u našim specifičnim nacionalnim uslovima istorijskog razvoja Partije objektivno sadrži i obrnute relacije. Takvih pojava u istorijskom razvoju Partije objektivno ima i one nisu

rezultat nekakvog spektakularnog otkrića koje bi izlazilo iz okvira naučnog pristupa. Ilustrovaću to, za sada, jednim primerom.

U jednom periodu svog istorijskog razvoja, Partija se opredelila za koncepciju šireg prodora u nacionalnooslobodilačke pokrete jugoslovenskih naroda na čijem čelu su uglavnom bile građanske partije. To je bila nova koncepcija Partije i u tom periodu ona ima opšti karakter ali nije zajednička za sve delove – nacionalne krajeve, i Partiju. Ona nije bila karakteristična za političku i društvenu realnost Srbije, ali je vrlo karakteristična za Hrvatsku i za one nacionalnooslobodilačke pokrete koji se javljaju u redovima narodnosti.

Odnos posebnog i opšteg, dakle, neophodno je posmatrati u nekoj funkcionalnijoj i logičnoj relaciji, a ne samo mehanički pretpostavljati da je opšte zajedničko i da ima reflektivnu funkciju.

Drugo pitanje na koje skrećem vašu pažnju odnosi se, u kontekstu razmišljanja opšte–posebno, na problem nacionalnog kao posebnog u istorijskom razvoju Partije. Naime, pitanje je – da li za nas u metodološkom pristupu istoriji Partije nacionalna komponenta znači nešto više, ima li dublji smisao nego što je to uobičajen odnos opšteg i posebnog na relaciji regionalno–lokalno prema jugoslovenskoj istoriji? Mislim da bi o tome takođe trebalo zauzeti jasnije stanoviste. Kolega Pleterski u svom izuzetno inspirativnom saopštenju ponudio je mnogo novih ideja i misli za razgovor o ovom pitanju, ali čini mi se da sva ona zahtevaju dublju i svestraniju raspravu, odnosno jasnije preciziranje i naučno određivanje prema njihovom karakteru i smislu. Veoma je zanimljiva jedna njegova teza koju saopštava na početku saopštenja. U njoj polazi od stava da treba dati naglasak u pisanju istorije Partije a koncepcijama prema nacionalnom pitanju. Nesumnjivo da je takav zahtev vrlo opravdan i poželjan, ali se iz njegovog opredeljenja dâ zaključiti da u odnosu Partije prema nacionalnim pitanjima ideja federalizma zaslužuje posebnu i najveću pažnju. Postavlja se pitanje da li ideju federalizma koju zapažamo još u periodu 1922. i 1923. godine treba izdvajati i posebno naučno pratiti, ili je u pisanju istorije Partije neophodno ostati na pozicijama onoga što se stvarno smatralo bitnim u stavovima Partije prema nacionalnom pitanju. Ako bi se tragalo samo za onim idejama i istorijskim

problemima koji će kasnije postati relevantni u političkim stavovima Partije, odnosno konstantna struktura njenog društvenog i političkog života, bojim se da bismo upali u zamku da mnoge stvari i procese “natežemo” i da ih projektujemo iz savremenog ugla. Oko toga pitanja verovatno bismo se mogli dogovoriti. Naime, da li je bitno ono što se u određenom trenutku stvarno smatralo bitnim za politički razvoj Partije, ili ono što će se u kasnijem istorijskom razvoju pojaviti kao bitno i nezaobilazno. To pitanje, čini mi se, zaslužuje posebno preciziranje.

32 Ima i drugih pitanja o kojima bi se kritički moglo razmišljati, ali mislim da ovakav glomazan skup nije sasvim dobar za to. Verovatno će na timovima oko tih pitanja biti više rasprave. Mogla bi se, međutim, postaviti i pitanja koja sadrže neka druga saopštenja i ujedno izlaganja. To je, pre svega, pitanje kontinuiteta istorijskog razvoja Partije i njegovo pojmovno određenje. Na tu temu ima u poslednje vreme već određenih stavova, a danas je i drug Stojanović o tome govorio i otvorio određene probleme. Međutim, to pitanje i ja postavljam – ne zato što se ne slažem sa prethodnim mišljenjima, već zbog toga što je neophodno utvrditi koliko je istorijski opravdano i tačno sve procese u razvoju Partije posmatrati kao kontinuitet. Uopšte problem kontinuiteta u istorijskoj nauci je vrlo neodređen i nejasan. Ozbiljno je istorijsko pitanje da li neki zastoji, kako ih nazivamo i vezujemo za istorijski razvoj Partije, nisu vrlo često proizlazili iz druge i različite koncepcije a ne samo zastoja. Smatram to bitnim pitanjem. Ako ostanemo na tezi da je u istorijskom razvoju Partije bilo samo zastoja, onda je prihvatljivo posmatranje tog razvoja kroz kontinuitet. Ako pak prihvatimo stanovište da je u tom razvoju bilo i različitih koncepcijskih razilaženja, onda se s pravom ne može samo razmišljati i razgovarati o kontinuitetu, nego o diskontinuitetu. To bi bio jedini pravi put koji primenjujemo u historiografiji uopšte. Ima i drugih pitanja o kojima bi se takođe moglo diskutovati. Međutim, zbog vremena ja ih neću sada pokretati. Hteo bih samo da se izjasnim o jednoj misli koju je u svom uvodnom govoru izneo drug Stojanović. On je rekao da su nam potrebni kritička pozicija i pristup u pitanju istorije Partije. Prihvatajući to, dodajem da se mi moramo

navići ili bar približiti istoj kritičkoj poziciji prema svim periodima istorijskog razvoja Partije. Imam rezervu, napominjem to da me ne biste pogrešno shvatili, prema više patriotskom pristupu i razmišljanjima o nekim periodima istorijskog razvoja Partije. Moramo biti podjednako kritički raspoloženi i prema međuratnom periodu i prema ratnom i prema poratnom. Govorim to zbog toga što mnogi naši radovi pokazuju da se na takav pristup nismo navikli.

ISTORIJSKI IZVORI – INTERPRETACIJE I SPOROVI¹

Dosadašnja rasprava je pokazala da nije prošlo vreme, iako dugo nismo davali takve ocene, snažnog uticaja historiografije na oblikovanje društvene svesti. Mislim da su mnogi diskutanti to posebno isticali, ali takvo uverenje i takve ocene nisu uvek bili u proporciji sa opštom pažnjom prema historiografiji kao naučnoj disciplini. To može biti uslovljeno mnogim razlozima. Ponajmanje mislim da je jedna ovako korisna rasprava, koje dugo nije bilo, na ovako meritornom mestu, uslovljena nekakvom dramatičnošću ili alarmantnom situacijom u historiografiji i uopšte u istorijskoj publicistici.

Zbog toga smatram potrebnim da pokrenem, takođe, neka pitanja o kojima je bilo reči, ali, možda, sa nekim nijansama i različitim interpretacijama.

Sasvim odlučno podržavam ona mišljenja koja su tvrdila da treba praviti vrlo preciznu razliku između historiografije kao nauke i one publicistike koja se ne može odvajati od historiografije, koja je njoj vrlo bliska i srodna, ali koja nema egzaktne metode istraživanja i procenjivanja prošlosti. Dakle, konstatacija da historiografija ne može biti odgovorna za nekakve komercijalne poduhvate izdavačkih preduzeća ili bilo koga drugoga, pomalo brani historiografiju ili je bar vidi u jednom drugom svetlu u celom tom kompleksu položaja i uticaja istorijske publicistike na idejna strujanja i idejne kontroverze.

Pokrenuta su mnoga pitanja koja smo identifikovali kao idejne kontroverze u historiografiji.

Ne bi bilo dobro, a moglo bi se iz nekih pitanja shvatiti, da kontroverze u historiografiji tretiramo kao idejne kontroverze. Nije sporno da u historiografiji postoje kontroverze oko problema ujedinjenja,

1 Ranko Končar, "Istorijski izvori – interpretacije i sporovi", u: Stipe Pojatina (ur.), *Historija i suvremenost. Idejne kontroverze*. Zagreb: Centar CK SKH za idejno-teorijski rad "Vladimir Bakarić" – Ljubljana: Delo, 1984, 242–244.

uzroka ujedinjenja, razloga ujedinjenja 1918. godine i drugih. Reč je o vrlo osetljivim pitanjima koja su ponekad na granici naučnih i idejnih problema. Mislim da bi bilo pogrešno u takvim kontroverzama stalno i mehanički potencirati ili tragati na nekakvim idejnim problemima, ukoliko je sama historiografija opsednuta željom i potrebom da raspravi nešto što je u njoj samoj problem ili sporno pitanje.

U tom smislu hteo bih da kažem da će u historiografiji koja je poslednjih nekoliko godina počela da stvara dela visoke naučne vrednosti, koja je izišla iz okvira faktografskih pristupa, koju obeležavaju i brojna sintetska dela, biti vrlo mnogo sporova i kontroverzi, naučne i idejne prirode.

Neke od njih ću i pomenuti. Već danas se može čuti pitanje: je li jugoslovenski federalizam koji imamo danas i koji se razvijao posle rata bio anticipiran već u revoluciji. Nije li revolucija više isticala i naglašavala Jugoslaviju unitarističkog koncepta, unitarističkog profila, budući da u mnogim dokumentima postoje stavovi da su u tom istorijskom trenutku bitni obnova i stvaranje Jugoslavije koja je aprilskim porazom nestala sa međunarodne pozornice.

Podsetio bih vas na jedan malo eksploatisan dokument – Titov razgovor sa slovenačkom delegacijom posle Drugog zasedanja AVNOJ-a. Iz toga razgovora može se naslutiti da mu je bilo postavljeno pitanje nije li Jugoslavija na Drugom zasedanju AVNOJ-a koncipirana pomalo centralistički. Vrlo je zanimljiv Titov odgovor u kome je u stvari izražena dijalektičnost njegovog mišljenja o nacionalnom pitanju. “Na ovom stepenu naše borbe – kaže Tito – bitno je da izrazimo Jugoslaviju i njenu čvrstinu pred saveznicima. Posle oslobođenja mi ćemo naše odnose u Federaciji uređivati na širi i demokratski način.” Otuda mislim da je sasvim bespredmetno, bar kad je reč o jugoslovenskoj historiografiji i raspoloživoj dokumentaciji, dovoditi u pitanje karakter jugoslovenske federacije danas i sumnjati u to ima li ona svoje ishodište u revoluciji.

I proučavanje posleratne prošlosti u perspektivi izazivaće mnogo sukoba i sporova. Taj period koji je veoma protivrečan, a za koji historiografija nema ni odgovarajuću arhivsku dokumentaciju, nije moguće dublje naučno interpretirati.

Pošto je bilo mnogo reči o knjizi *Stranački pluralizam ili monizam*, hteo bih da kažem da njena idejna kvalifikacija i ideološka kritika nemaju i neće imati mnogo efekta.

Mislim da bi bilo najracionalnije i po ovo društvo i historiografiju najubedljivije, osporiti tu knjigu iz stručnog, historiografskog ugla.

U tom smislu, mada se još dvoumim, verovatno ću napisati kritički prikaz.

Prvo, mislim da je to ona vrsta literature koja po razvoj istorijske i društvene svesti, i svesti o našoj revoluciji, može biti, u perspektivi, najopasnija. Dela koja smo do sada pominjali, memoarska i druga, vrlo marginalno dovode u pitanje poneki podatak iz naše prošlosti i revolucije, ali ne revoluciju u globalu.

Ovo je prva knjiga u nas koja u celosti dovodi u pitanje koncept revolucije, KPJ kao hegemonu revolucija, i sl. Knjiga je pisana vrlo suptilno i vešto, sa privlačnim idejama, itd. U historiografiji, obično, za takve knjige kažemo da su pisane sa koncepcijom. Autori su zaljubljeni u višestranački sistem iz čega definišu svoj odnos prema istorijskoj stvarnosti. Za njih nije bitno šta se u istorijskom razvoju toga perioda *de facto* zbivalo, nego ono što bi oni želeli da se zbivalo. Otuda i mnogi istorijski promašaji u toj knjizi.

Knjiga je pisana van istorijskog konteksta. Ako je KPJ 1941. godine pomišljala, zbog istorijske situacije, da ulazi u određene političke kontekste i sporazume sa demokratskim građanskim partijama i grupama da bi, kao što se zna, stvorila širu socijalnu osnovu Narodnooslobodilačke borbe, sasvim je sigurno da se, sem u Sloveniji preko Oslobođilne fronte, jugoslovenska revolucija nije razvijala na tim osnovama. Otuda je netačna kvalifikacija da je jugoslovenska revolucija od 1941—45. godine pluralistička u tom duhu i u tom smislu. S tim u vezi je i pitanje da li je stranački pluralizam, do koga dolazi posle sporazuma Tito–Šubašić, izraz koncepcijskog razvoja jugoslovenske revolucije u tom periodu, kako to autori tvrde. Svaki istoričar zna da je legalizacija rada građanskih stranaka u tom periodu rezultat sporazuma Tito–Šubašić koji su KPJ nametnuli saveznici. To je, kao što se zna, bio pritisak. Prema tome, stranački pluralizam, u tom smislu, nije bio logična posledica razvoja i kretanja jugoslovenske revolucije.

Ako počete od premise da je revolucija bila tako konceptualno usmerena, onda je logično da se Partija može optuživati za obračun sa građanskim strankama. Ali, pošto to istorijski nije tačno, onda su ocene sasvim sporne. U vezi s tim je i pitanje da li je politički sistem koji je uspostavljen posle 1945. godine koherentan i konzistentan, kako to autori tvrde. Svako zna da to nije ni koherentan, niti konzistentan politički sistem, da je protivurečan, da je vrlo snažna implikacija međunarodnog faktora na njegov razvoj i sl. Netačna je, takođe, i tvrdnja da se KPJ sa građanskim strankama, odnosno sa tzv. stranačkim pluralizmom, obračunala neposredno posle 1945, tačnije do 1948. To su poznate istorijske istine i činjenice. Njih zanemariti znači neminovno upasti u netačne kvalifikacije.

Završio bih zapažanjem da se moramo naviknuti na takvu vrstu dela. Ovde je postavljeno pitanje koja je alternativa i Partije i ovoga društva prema pojavi takve publicistike.

Prošli smo kroz fazu zabranjivanja, kada smo ljudima onemogućavali da kažu ono što misle. Ta se praksa pokazala vrlo lošom, vrlo negativnom, i ja bih voleo da ona stvarno pripadne prošlosti. Mislim da bi bilo mnogo mudrije i pametnije naučnim argumentima suprotstavljati se takvoj publicistici i takvim tezama. Bojim se da svaka druga praksa neće imati dubljeg efekta.

IDEJNE KONTROVERZE ISTORIOGRAFIJE: REVOLUCIJA I ŠPEKULACIJE¹

Danas se i susrećemo sa istoriografskim delima koja analitično produbljuju i kritički prosuđuju prošlost revolucije i na bogatijim izvorima valorizuju njen istorijski razvoj i domet. Ova dela uglavnom su oslobođena propagandnih i pojednostavljenih viđenja prošlosti revolucije u duhu crno-bele slike. Potpunija su nam i preciznija i saznanja o osnovnim socijalnim, političkim i nacionalnim protivrečnostima i obeležjima jugoslovenskog građanskog društva kao bitnim istorijskim ishodištima same revolucije.

U ovom periodu, međutim, na razvoj istoriografije revolucije dublje su reflektovani aktuelni politički i ekonomski problemi u jugoslovenskom društvu. Gotovo da je potpuna podudarnost u ispoljavanju negativnih tendencija. Istorijska nauka zahvaćena je većim stepenom dezintegracije i naglašenije politizacije. Ovi procesi su se eksponirali od sedamdesetih godina i izrazili su se u apsolutizaciji nacionalnih, parcijalnih i regionalnih viđenja jugoslovenske revolucionarne prošlosti. Polako je počeo da se napušta stav o jedinstvenosti i nedeljivosti jugoslovenske revolucionarne prošlosti. Najeklatantniji primeri takvih pojava ispoljili su se u slabljenju pa i nestajanju istorijske produkcije koja bi izučavala jugoslovensko biće revolucije. Sve je to dovelo do atomizacije istoriografije revolucije na nacionalne i lokalne pristupe. Ove pojave pratile su i prate istoriografiju revolucije i danas, a imaju za posledicu negativnu pojavu da se jugoslovenska revolucija sve manje izučava kao celovit i kontinuiran istorijski proces. Sasvim sigurno da iz takvog stanja proizlaze i mnoge idejne konsekvence, koje na prvom mestu marginalizuju univerzalno značenje jugoslovenske revolucije, a vrlo često dovode u pitanje i njen osnovni istorijski identitet. Pojave ovakvog karaktera podjednako su

38

1 Ранко Кончар, "Револуција и шпекулације", *Дневник* 12.10.1986, II.

karakteristične i za međuratni, ratni i poratni razvoj jugoslovenske revolucionarne misli i revolucije uopšte. Na takve tendencije vešto se nadovezivala i opoziciona misao o revoluciji i njenom karakteru. Takvi napadi na prošlost revolucije udarili su na njene fundamentalne osnove – na revolucionarni subjekt i njegov karakter.

NEPRIHVATLJIVE TEZE

Vrlo su naglašena “istorijska” zapažanja o kominternovskom karakteru KPJ i njenom staljinističkom biću. Proces njene boljševizacije i izgradnje kao partije socijalne revolucije identifikovan je sa procesom staljinizacije komunističkih partija u okvirima Kominterne. Takva zapažanja su u osnovi kontradiktorna, jer ne mogu onda ni da objasne pojavu i organizaciju jugoslovenske revolucije u toku Drugog svetskog rata, a posebno činjenicu da je upravo izvedena na osnovama koje su bile potpuno suprotne i Kominterninim i Staljinovim direktivama. Nastojanja da se za ove teze nađe dublje uporište i u naučnoj historiografiji nesumnjivo imaju određeno istorijsko značenje koje se manifestuje u gledištu o preživlosti SKJ kao avangarde revolucionarnog pokreta u njegovoj nemogućnosti da navodno izađe iz okvira sopstvenog dogmatizma. Teško je oteti se utisku da je reč o shvatanjima koje sve ideologije, nezavisno od istorijskog konteksta, poistovećuju i smatraju prevaziđenim.

U okviru ovih pojava ništa manje nije neprihvatljiva ni teza kako jugoslovenska stvarnost u periodu između dva rata i posebno 1941. godine nije davala istorijskog povoda za revolucionarne promene. Posebno se upozorava kako nacionalno pitanje u Kraljevini Jugoslaviji nije objektivno moglo biti ishodište revolucije. Nacionalne protivrečnosti, nacionalna neravnopravnost, apsolutno nepriznavanje pojedinih nacija i hegemonizam velikosrpske buržoazije interpretiraju se samo kao njeno nastojanje da homogenizira jugoslovensko društvo posle ujedinjenja 1918. godine, za koju jedan istoričar kaže da je bila nespretna i kompromisima razvodnjena u borbi za jugoslovensku ideju. Za istog istoričara sve su to bile samo levičarske mistifikacije jugoslovenske stvarnosti u interesu KPJ – odnosno

mit o velikosrpskoj hegemoniji upotrebljavan je kao propagandistički pokret za privlačenje zavedenih i neslovenskih nacionalnosti itd.

U duhu ovih teza nisu bez posebnog političkog smisla ni gledišta: da li se jugoslovenska revolucija razvijala primarno kao jugoslovenski ili kao uže nacionalni proces. Da ove nedoumice nemaju i određene političke implikacije u savremenosti, mogle bi se jednostavno prihvatiti kao uobičajene naučne kontroverze u historiografiji revolucije. Čini se nespornim u najvećem delu jugoslovenske historiografije da je suština političke platforme KPJ bila njena nedvosmislena jugoslovenska orijentacija u okviru koje je jedino bilo moguće otvoriti i proces nacionalne emancipacije. Upravo se na takvoj političkoj platformi i u istorijskoj praksi revolucije KPJ distancirala od svih nacionalističkih, separatističkih i sličnih pokreta na jugoslovenskoj pozornici. Na toj platformi je uspela da dobije i političku i vojnu bitku. U tom smislu, što je za svaku marksističku historiografiju primarno, njena orijentacija bila je potpuno komplementarna sa političkim željama i očekivanjima svih jugoslovenskih naroda. Dakako da takvo jugoslovenstvo, od samog početka, anticipira pravo i slobodu svakog naroda da u zajedničkoj borbi rešava i svoju sudbinu. U odnosu na tu relaciju bitne su međusobna uslovljenost i dijalektičnost ovih procesa.

DUH NACIONALIZMA

Daleko su, međutim, opasnije one teze u historiografiji koje jugoslovensku orijentaciju KPJ kvalifikuju kao antisrpsku, tvrdeći da je KPJ svesno “preskakala” srpsko pitanje, genocid nad Srbima i srpsko-hrvatski kompleks u ime budućnosti. A upravo je jugoslovenska orijentacija, simbolizovana u ideji bratstva i jedinstva, bila pretpostavka za prevladavanje bratoubilačkog rata. Zar nije upravo to bila suština poraza i ustaškog i četničkog pokreta? Očigledno je da je ova teza u osnovi politizirana i da ima neki drugi smisao koji je u duhu aktuelnih nacionalističkih teza o navodnoj neravnopravnosti ili neravnopravnom položaju pojedinih nacija danas, što je, navodno, proisteklo iz samog karaktera revolucije.

Možda su u historiografiji najapsurdnije one teze koje se odnose na relativizaciju političkih i vojnih pokreta na tlu Jugoslavije u toku Drugog svetskog rata. Ove teze, sem što u ime nekakve nacionalne homogenosti žele da pomire izdajničke i oslobodilački pokret u Jugoslaviji, poravnavaju i njihove istorijske vrednosti. Tako se četnički i partizanski pokret tokom celog rata poistovećuju kao antifašistički pokreti koji su se razlikovali u taktici i stepenu antifašističke borbenosti. Takva shvatanja i interpretacije istorije NOB-a i revolucije ne mogu se smatrati sukobom tzv. neideologizovane i ideologizovane istorije, već, pre svega, odnosom istorije kao nauke prema istorijskim činjenicama i njihovoj interpretaciji, odnosno sukobom dva ideološka i etička shvatanja na istorijskoj ravni.

Pažnju historiografije revolucije, a i drugih društvenih nauka, privlače i ocene o karakteru i istorijskom smislu Drugog zasedanja AVNOJ-a. Čini se da su ova pitanja u historiografiji, a i šire, prevashodno otvorena aktuelnim problemima našeg društvenog i, posebno, ustavnog sistema. Ako se izuzmu kritika i napadi na odluke AVNOJ-a i njihov karakter još u toku rata od strane nacionalističkih, kvislinških i kolaboracionističkih snaga, čini se da nismo imali proizvoljnijih i politički špekulativnijih procenjivanja ovih odluka i njihovog karaktera nego što ih imamo danas.

41

PORAŽENI KONCEPTI

Šta reći za istorijske teze koje ove odluke tako detroniziraju da su se u njima mogle prokrijumčariti i državnopravne projekcije antisrpskog – separatističkog i antijugoslovenskog smera. Jedan od autora čije teze izgleda dobijaju posebnu podršku u nacionalističkim krugovima svih vrsta odluke AVNOJ-a posmatra, na primer, u ovom duhu: “Koliko je federalistička projekcija izraz domaćih tendencija, a koliko izraz uvezenih državnopravnih projekcija. Da li njene konture izviru iz društvenih odnosa u širem smislu ili su samo izraz njihove određene (partizanske) dimenzije. Koliko je federalistički koncept nacionalno komplementaran i kakav je njegov odnos prema klasnim odrednicama itd.” U osnovi, radi se o staroj, a sada obnovljenoj, građanskoj

i nacionalističkoj tezi o sovjetskim koncepcijama “uvezenim” u stavove KPJ o nacionalnom pitanju, i o gledištu da su odluke AVNOJ-a prikratile državnopravnu, pa i etničku dimenziju pojedinih nacija. Zaboravlja se da susret KPJ sa nacionalnim pitanjem nije susret sa nepoznatim. Nacionalno pitanje u Kraljevini Jugoslaviji već je stvorila građanska misao. Ne otvara ga KPJ, što je vrlo bitno za neke naše savremene rasprave o tom pitanju, ali mu ona daje jedino moguću istorijsku i demokratsku osnovu dovršenja i rešenja. Nije ona, na primer, otvorila proces nacionalne pa i državne atomizacije zamišljenog srpskog državnopravnog okvira – to je već bila istorijska realnost građanskog društva, a KPJ u njegovom sagledavanju i rešenju prihvata platformu samoopredeljenja i demokratskog opredeljenja kao jedino moguću platformu ukoliko je želela da stane na čelo nacionalnooslobodilačke borbe i društvenih promena kao integralnog dela te borbe. Za historiografiju je osnovno pitanje: da li su odluke AVNOJ-a i njihov karakter bili izraz želja svih jugoslovenskih naroda i da li je poštovana njihova demokratska volja. To je neosporno i za laike, a kamoli za istoričare.

Savremene političke konfrontacije oko tih pitanja, na sreću, nisu konfrontacije unutar revolucionarnog subjekta. Svaki pokušaj da se izvrši revizija takvih odluka bez volje svih jugoslovenskih naroda, objektivno nas vraća na koncepte koji su uveliko već bili poraženi čak i u građanskoj misli, a posebno u revoluciji, kao moguća istorijska perspektiva razvoja jugoslovenske zajednice. Izgleda da se teško oslobađamo, pa i u delu historiografije, političke prošlosti i ideja oko kojih su se jugoslovenski narodi dugo sukobljavali.

U tom duhu su i teze o autonomnim pokrajinama koje su, koliko izraz pojednostavljenog i politički suprotnog gledišta, toliko i elementarnog nepoznavanja ovog pitanja. Ideja autonomije začela se u srpskoj građanskoj misli Vojvodine između dva rata. KPJ joj daje šire društveno obeležje, a ne separatističko. To je bio program KPJ u toku NOB-a i socijalističke revolucije, koji je u duhu njenih demokratskih načela istorijski razrešen. Niti je to imalo za cilj razbijanje tzv. homogenog nacionalnog kompleksa srpske nacije, niti u politici KPJ ima bilo kakve veze sa nekakvom separatističkom ili antisrpskom

politikom. Ni u jednom istorijskom dokumentu nema osnova za takve interpretacije.

Sve ovo o čemu smo govorili, a takvih pojava ima daleko više, znači jedan vrlo prizeman napad na Tita kao vođu jugoslovenske revolucije. Sve ono sa čime se danas sukobljavamo u razvoju jugoslovenskog društva vezuje se za navodne promašaje u revoluciji i Titove greške, a da pritom niko od ovih oponentata nije izučio njegovo delo i njegovu misao. Sve to, iz navedenih razloga, ne može imati nikakve veze sa naučnim promišljanjem – već je samo izraz različitih potpolitikantskih špekulacija.

NEKOLIKO ZAPAŽANJA O STANJU I TENDENCIJAMA U SAVREMENOJ JUGOSLOVENSKOJ ISTORIOGRAFIJI¹

Dostignuti stepen razvoja savremene istoriografije nije kompleksnije analiziran i kritički procenjivan. Postoje, doista, o njoj određena zapažanja poznatih istoričara, izrečena u različitim povodima, koja uglavnom upozoravaju na aktuelne probleme njenog stanja i razvoja. Ona su, objektivno, doprinosila identifikaciji određenih naučnih problema, teorijsko-metodološkim pristupima u sagledavanju naše bliže prošlosti, idejnih kontroverzi, položaja istorije u vaspitno-obrazovnom procesu i u društvu uopšte. Iz tih razloga svako dublje vrednovanje i promišljanje situacije u našoj novijoj istoriografiji nužno mora ostati u granicama subjektivnog i nepotpunog viđenja.

44 Opšti tokovi u jugoslovenskoj istoriografiji od početka su (od završetka rata) bili duboko povezani s opštim društvenim tendencijama i procesima. Kao humanistička i politička nauka, ona se u svom razvoju nije mogla odvojiti od uticaja političkih i društvenih okvira i karaktera promena u njima. U gledištima istoriografije o toj povezanosti gotovo i da nema oprečnih stavova. Poslednjih godina možda o toj relaciji gledišta nisu više tako saglasna.

U razvoju jugoslovenske istoriografije novijeg doba mogle bi se uslovno identifikovati dve karakteristične etape. Prva, koja je utemeljivala njene osnove i marksistički metod, traje od završetka rata do kraja 60-ih godina. U njoj se jasno prepoznaje napor da se revalorizuje nasleđe građanske istoriografije i otvori perspektiva njenog razvoja na marksističkim osnovama.

Ovu etapu obeležava niz početnih problema, pre svega institucionalnih, ali i metodoloških, koji se u našim prilikama, i u odnosu na neka pitanja, relativno brzo ostvaruju. Obeležava je i početak jedne

1 Ranko Končar, "Nekoliko zapažanja o stanju i tendencijama u savremenoj jugoslovenskoj istoriografiji", *Pro memorija*, god. II (april 1987), 1–3.

zrelije, naučno i istorijski potpunije produkcije, koja se uglavnom okreće svim periodima prošlosti.

U prvim godinama ove etape udaraju se i temelji proučavanju istorije radničkog pokreta, socijalističke revolucije i prošlosti Jugoslavije uopšte. Ove promene ne bi se mogle shvatiti samo kao tematsko i sadržajno proširenje interesa istoriografije; one su uveliko značile i početak konstituisanja istorije radničkog pokreta i socijalističke revolucije kao novih i "posebnih" disciplina kojima je pridavana značajna društvena pažnja.

Sve je to dovelo do brzog stvaranja i širenja institucionalne osnove za proučavanje ovih procesa iz naše prošlosti. Stvaraju se posebni instituti za istoriju radničkog pokreta, kako na nivou federacije, tako i na nivou republika i pokrajina. Organizaciona struktura ovih instituta bila je različita. Negde su oni (kao savezni) počivali na interdisciplinarnoj osnovi (Institut društvenih nauka i sl.), a negde su se razvijali kao specijalizovane institucije za proučavanje istorije radničkog pokreta i socijalističke revolucije u okvirima nacionalnih, pokrajinskih ili užih regionalnih zajednica. U tematsko-sadržajnom smislu ovi instituti koncipirani su različito. Negde su bili usmereni samo na proučavanje istorije radničkog pokreta i socijalističke revolucije, a ponegde su se prožimali sa istraživanjima nacionalne istorije uopšte, ili interdisciplinarno.

U opštem smislu proučavanje novije istorije doživelo je određenu disperziju i atomizaciju. Uglavnom se prošlost istraživala specijalistički i po pojedinim periodima, npr. teme iz istorije radničkog pokreta i KPJ, NOB i socijalističke revolucije, kasnije iz političke istorije Kraljevine Jugoslavije, a poslednjih godina i određene teme iz posleratne istorije Jugoslavije. Takav pravac razvoja istoriografije bio je sasvim razumljiv i odgovarao je tokovima, tendencijama i potrebama političkog i društvenog razvoja zemlje, ali se u drugoj etapi (od 70-ih godina) takav razvoj počeo donekle korigovati i u metodološkom smislu.

Pomenuta disperzija ostajala je u okvirima proučavanja tema i problema šireg jugoslovenskog karaktera, ali možda sa većim naglašavanjem i omeđivanjem pojedinih etapa i užih problema unutar

nje, bez dovoljno zahvatanja u njihovu integralnost. U metodološkom smislu to je bilo nužno, ali je, čini se, parcijalizovalo i zamaglivalo integralnost istorijskih procesa i celovitu istorijsku svest o njima. O tome najbolje svedoče teškoće u pisanju najnovije istorije SKJ i ponekad nepremostive prepreke da se dođe do istorijske sinteze. Na sreću, takvi problemi prevladali su se pojavom istorijskih dela opštijeg i sintetičkog karaktera.

Drugi vid ove atomizacije složenijeg je metodološkog karaktera i uglavnom uslovno obeležava drugu etapu razvoja jugoslovenske historiografije. U širem smislu nju karakteriše naglašeno okretanje ka regionalnim i nacionalnim temama, kojima se jugoslovensko biće naše savremene prošlosti počelo sužavati. Znan broj jugoslovenskih istoričara smatra da je time (ali ne samo time) narušena dijalektika istorijskih procesa (jugoslovenskih i nacionalnih), koji su vodili dubljoj dezintegraciji istorijske nauke i istorijske svesti o tokovima naše prošlosti u XX veku. Nije, dakle, problem što su se istorijska istraživanja razvijala i u pravcu nacionalnih viđenja pojedinih zbivanja i procesa: samo po sebi to se ne bi moglo označiti neistorijskim mišljenjem. Problem nastaje kad se iz vidnog polja historiografije počeo gubiti jugoslovenski istorijski okvir i ove relacije eklektički posmatrati. Tako se npr. počelo gubiti celovito poimanje istorije revolucije i kontroverzno ocenjivati njena istorijska ishodišta, specifičnost i jedinstvenost. Ovakve tendencije u našoj savremenoj jugoslovenskoj historiografiji uglavnom se dovode u vezu sa aktuelnim političkim i društvenim tokovima.

Jedan broj istoričara, međutim, smatra da su osnovni problemi jugoslovenske historiografije metodološkog karaktera i njena prevashodna orijentacija na političku istoriju. Naša historiografija, prema njima, vidno zaostaje za tokovima evropske historiografije, u kojoj je socijalna istorija počela da hvata dublji korena. Ova upozorenja dvojakog su karaktera. U metodološkom smislu, ona s pravom skreću pažnju na nedostatak temeljnijih istorijskih analiza društvenih osnova i tokova u našoj prošlosti, preko kojih bi se utemeljio marksistički metod i historiografija oslobodila nasleđa građanske pozitivističke škole. Time bi se, s druge strane, prevladalo teško nasleđe iz

naše političke istorije, kojim je previše opterećena naša savremena prošlost. Tom zapažanju objektivno se ne može osporiti veliki značaj i naša istoriografija morala bi se više usmeriti i u tom pravcu. Pitanje je samo koliko bi se ono moglo aplicirati i na naše prilike u kojima politička istorija objektivno ima primarno značenje; da li i ono ne bi dovelo do suženih metodoloških pristupa?

U metodološkom pogledu jugoslovenska istoriografija se nije homogeno razvijala. U najvećoj meri moglo bi se reći da je ona otvarala put izgrađivanju marksističkog metoda i prevladavanju tradicionalnih (pozitivističkih, pre svega) istorijskih škola. Na tom putu i sama je zapadala u određene kontroverze i jednostranosti, koje su se na početku javljale u gledištima na istoriju kao partijsku i pragmatičnu nauku. Na to je prvi upozorio Kardelj.

U svom razvoju ona se brzo oslobodila tih uprošćavanja, ali i dalje zadržava metodološku nekoherentnost i određena pluralistička svojstva. Treba, međutim, konstatovati da je i pored ovih tendencija najveći deo savremene istoriografije zasnovan na marksističkom naučnom metodu. Određene nijanse i razlike koje se u tom delu istoriografije mogu uočiti, rezultat su, pre svega, razlika u razumevanju i tumačenju tog metoda. U pitanju je obično metodologija postmarksističkog dogmatizma, ili teorijskog i idejnog neutralizma, odnosno teorijske neodređenosti.

Pojavu teorijske neodređenosti u našoj istoriografiji u poslednje vreme prati i jedna ekskluzivna orijentacija, koja, u ime "čiste" i neideologizovane istorije, obnavlja neke retrogradne i marksističkom metodu suprotstavljene škole i istorijske pravce. Područje njene "naučne" opservacije najčešće su nacija, političko biće KPJ, smisao revolucije, karakter polarizovanih snaga u Narodnooslobodilačkom ratu itd. Ovde je prevashodno reč o ideologijskom gledanju na revoluciju i njen istorijski smisao, odnosno u pitanju je političko određenje prema njoj i njenim institucijama, gde je istorijsko istraživanje podređeno relativizaciji ili osporavanju. Ona uglavnom na istoj dokumentaciji i nekim stranim izvorima potvrđuje ona gledišta o revoluciji i smislu istorijskih procesa koje je otvarala, koja su prema njoj zauzimali drugi klasni frontovi u toku Narodnooslobodilačke

borbe. Takva dela u našoj istoriografiji nisu brojna – češća su u nekim publicističkim spisima i srodnim žanrovima.

Problemi teorijsko-metodološke usmerenosti jugoslovenske istoriografije nisu tako česta tema rasprava među istoričarima. Teško je precizno utvrditi uzroke toj pojavi. Možda su razlozi u nivou teorijske spremnosti istoričara da ulaze u te probleme, u potcenjivanju ovog vida istorijskog mišljenja, ili je u pitanju nešto drugo, teško je utvrditi. Ali je činjenica da jugoslovenska istoriografija ostaje osiromašena u svom teorijskom razvoju i bez informacija o kretanjima u evropskoj i svetskoj istoriografiji.

Premalo je takođe razvijena i istorijska kritika. Možda je to najslabija tačka jugoslovenske istoriografije. Površna analiza nekih pojedinačnih polemika sigurno bi potvrdila da je savremena istoriografija ušla u dublju polarizaciju – u izvesnom smislu metodološku, a posebno interpretativnu o nekim važnim pitanjima iz naše bliže prošlosti. One se objektivno kreću u ravni različitog poimanja istorijskog značenja nacionalnog, jugoslovenskog i klasnog u našoj novijoj prošlosti. Granice njihovog istorijskog dodirivanja i prožimanja, izgleda da još nisu dobile suptilniju interpretaciju. Možda i zato što je jugoslovenska istoriografija relativno kasno počela istraživanje građanske političke misli na jugoslovenskom državnom prostoru između dva rata. Pa i kad je počela da otvara ta pitanja, bila je više podstaknuta zbivanjima i procesima u političkom životu zemlje i gibanjima koja su zahvatila revolucionarni subjekt. Već početkom 60-ih godina, i izvan uključivanja šire javnosti, u rukovodstvu Partije otvara se fundamentalno pitanje: kakva Jugoslavija i na kojim političkim osnovama razvijati njeno biće. Iza toga u osnovi nije ležao, kako se obično misli, samo sukob državno-centralističkih i samoupravnih snaga u jugoslovenskom društvu. Otvaralo se pitanje položaja nacija u samoupravnom društvu kao temeljnom društvenom odnosu i pogledima socijalizma na njenu perspektivu. Možda su u tom smislu karakteristična upozorenja da su sukob sa IB-om i borba za odbranu nezavisnosti Jugoslavije zanemarili pitanja položaja naroda, o čemu će se onda prvi put na Osmom kongresu SKJ nešto više i preciznije reći.

Društveni tokovi i procesi, koji posle toga slede, politički su valorizovani, a pred istorijskom naukom tek stoje.

U okvirima ovih društvenih procesa, bez obzira na to što se ne može govoriti o nekakvoj jasnoj koincidenciji, jugoslovenska historiografija zapravo se okrenula i dubljem proučavanju političkog bića Kraljevine Jugoslavije i počela otklanjati mnoge naslage samo političkog u njenom dotadašnjem shvatanju. Mnogi naučni projekti usmereni su upravo u tom pravcu i nastala su prva, ali značajna dela o nekim građanskim partijama, građanskim opozicionim frontovima, problemu šestojanuarske diktature, sporazumu Cvetković–Maček itd. Ova dela obeležena su analitičkim i bogatim empirijskim interpretacijama i pristupima. Paralelno, ili kasnije – 80-ih godina, počela su se javljati i dela koja su u ova istraživanja unosila građansku, nacionalističku svest i sa nivoa jednog ekskluzivnog (separatističkog) pristupa počeli su se procenjivati složeni i delikatni problemi Jugoslavije i osnove na kojima je nastala, a posebno revolucije. U pitanju je bilo retrogradno određenje prema Jugoslaviji i istorijskom smislu njenog postojanja, a ne o daljoj političkoj emancipaciji nacija u samopravnom jugoslovenskom sistemu. Tipični su u tom smislu Tuđmanovi radovi i radovi nekih drugih autora.

Bio je to, međutim, i početak instrumentalizacije istorijske nauke u retrogradne ideološke i političke svrhe. Ove ekskluzivne pojave i tendencije u jugoslovenskoj historiografiji nisu uhvatile dubljeg korena. Od ovog vremena u jugoslovenskoj historiografiji otvaraju se i neki drugi problemi. Došlo je do određene evolucije u pristupu i promatranju prošlosti Jugoslavije. Sukob bi se uslovno mogao označiti stepenom eksplikacije nacionalnog, jugoslovenskog i klasnog, njihove istorijske dimenzije u prošlosti i značenju u revoluciji. Po svom karakteru, reč je o razlikama prevashodno naučnog (istorijskog) smisla, mada poslednjih godina nisu lišene i određene politizacije, koja po mnogima vodi u dublju dezintegraciju historiografije i istorijske svesti o Jugoslaviji. Posledice toga evidentne su u sve manjem broju velikih jugoslovenskih naučnih projekata i sl. Budući da se radi o aktuelnim tendencijama i pojavama u jugoslovenskoj historiografiji, ovo zapažanje treba shvatiti samo kao upozorenje i sasvim lično osećanje, a ne

kao decidiranu ocenu. Vredi pomenuti i zapažanja mnogih istoričara da su tendencije dezintegracije jugoslovenske istorijske nauke uglavnom proistekle iz savremenih društvenih tokova u poslednjih deset godina. Na ovo pitanje teško je dati precizniji odgovor. A da li je u pitanju samo refleks savremenih društvenih zbivanja na historiografiju, ili i nešto drugo, zaslužuje objektivnu i pažljiviju analizu.

U okviru ovih opštije naznačenih tendencija u savremenoj historiografiji, nju danas obeležavaju i brojni sporovi oko nekih konkretnih istorijskih tema i problema. Danas je već teško precizirati gde su granice naučnih, a gde politizovanih sporova. Verovatno i zato što su mnoga krupna pitanja još uvek izvan dubljih naučnih istraživanja. Značajan korak koji je historiografija ostvarila u istraživanju političke istorije Kraljevine Jugoslavije, još uvek ne daje osnovu da se o građanskom društvu daju čvrsti naučni sudovi. Etapna i uže problemska istraživanja zamagljuju celinu istorijskih procesa. Ne postoje studije o političkoj misli nekih vodećih građanskih formacija između dva rata, građanske koncepcije nacionalnog pitanja, uporedne studije građanske i revolucionarne misli o ovom pitanju i sl. Jedan broj (mali) istoričara je ova neophodna naučna istraživanja počeo dovesti u vezu sa smislom i oportunošću revolucije i logično zapadati u druge ideologijske koncepte. Prelaženje naučnih granica i otvaranje ovakvih pitanja nije u metodu istorijskog, već spekulativnog mišljenja. Ovom metodu vraćale su se uvek retrogradne historiografije u procenjivanju svih revolucija, i buržoasko-demokratskih i socijalističkih. U njegovom polazištu je politika, a ne istorijska nauka.

Građansko društvo i sve njegove socijalne i političke protivurečnosti već su doživele političku kritiku i osporavanje od strane revolucionarnog subjekta. Otuda zadatak marksističke historiografije nije u tome da relativizira njegove klasne osnove i da ih konfrontira sa socijalističkom revolucijom i njenim istorijskim rezultatima. Zadatak joj je, pre svega, da ga istorijski prouči i mnoge dosadašnje ocene o njemu, uključujući i one koje je KPJ izrekla, oslobodi površnosti, propagandnih i dr. zapažanja, a ne da ga relativizira u kontekstu revolucije i njenog, bez obzira na sve ovovremene slabosti jugoslovenskog društva, istorijskog značaja.

U tom kontekstu treba procenjivati i sporove koji se u jugoslovenskoj historiografiji vode oko nekih krupnih pitanja.

Već duže vreme sporovi se vode oko istorijskog značenja 1918. i stvaranja jugoslovenske države. Sa sigurnošću se može potvrditi da ti sporovi uveliko počivaju i na nacionalnim pristupima. Ona se kreću od apriornog odbacivanja svakog istorijskog značaja ovog događaja do nastojanja da se razdvoji samo stvaranje države od karaktera njenog državnopravnog uređenja i načina stvaranja. Izgleda da tu naša historiografija ponavlja mnoge stare strasti, ali se naučno teško može osporiti validnost onih argumenata koji diferencirano pristupaju ovom događaju i prave jasniju razliku između čina stvaranja jugoslovenske države i načina kako je stvorena.

Teško se oteti utisku da jedan deo historiografije društvenu situaciju i nacionalne protivurečnosti i sukobe posle ujedinjenja dosta mehanički transponuje na 1918. Drugi pak upozoravaju da je stvaranje jugoslovenske države – uslovljeno jednom dubljom i kompleksnijom predistorijom i procesima u južnoslovenskom nacionalnom prostoru, oslobodilačkom misijom Srbije i njenih ratnih napora, kao i ukupnim rezultatima Prvog svetskog rata i dr. – stvorilo osnove zajedničke države. Ona nije, s razlogom upozoravaju, tvorevina Versaja, niti bi to mogla biti da nije postojala dublja (jugoslovenska) istorijska osnova. Ujedinjavalo se ono što je imalo prirodnu osnovu. Takvu procenu na kraju daje i sama KPJ, i pored činjenice što u svojim gledištima (u nekim etapama svog revolucionarnog razvoja) nije bila uvek konsekvantna. To pitanje je takođe predmet različitih istorijskih mistifikacija, ali ono izgleda pokazuje jedno šire nerazumevanje u delu historiografije, a posebno publicistike. Procenjivati njena gledišta o pitanju nastajanja jugoslovenske države izvan širih istorijskih okolnosti i namera da se stvori šira osnova njene revolucionarne borbe, sadrži u sebi jednostrane interpretacije.

Znatan broj istoričara upozorava na činjenicu da se 1918. i čin stvaranja jugoslovenske države ne mogu posmatrati statično. Neosporo je da historiografija ne može ostati na procenjivanju trenutnih ili uže etapnih konsekvenci istorijskog razvoja građanskog društva, ali se u tom pogledu treba čuvati spekulativnih objašnjenja

pretpostavki. Ovakva gledišta polaze od uverenja o mogućem i realnom pomeranju građanskog društva u liberalnijem i demokratskom pravcu ili apriorno računaju na siguran ishod klasnih borbi u jugoslovenskom društvu. Otuda sporovi da stvaranje jugoslovenske države nije bilo prihvatljivo za sve jugoslovenske narode, niti za njih može imati isto progresivno značenje. Oni koji imalo poznaju makedonsku istoriju znaju da je kod makedonskog naroda do stvaranja Kraljevine SHS 1918. daleko više bila razvijena ideja o širokoj balkanskoj zajednici, tačnije o balkanskoj federaciji, negoli o zajednici jugoslovenskih naroda, kako je ona bila razvijena kod drugih jugoslovenskih naroda.

Način uključivanja u novu zajednicu, politika denacionalizacije i asimilacije koju je provodio velikosrpski režim nisu mogli da utiču na stvaranje svesti i tradicije kod makedonskog naroda za zajednički život u takvoj Jugoslaviji. Naprotiv, pojam Jugoslavije je bio do krajnosti kompromitovan u svesti naroda koji je živeo s idejom Ilindena i Kruševske republike.

52

Međutim, stvaranje Kraljevine SHS ima i svoju pozitivnu istorijsku dimenziju. U buržoaskoj, monarhističkoj Jugoslaviji počinje zajednički život progresivnih snaga, započinje proces povezivanja i ujedinjavanja radničke klase pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije. U zajedničkom tamnovanju, proganjanju, eksploataciji započinje povezivanje nacionalno potlačenih i socijalno eksploatisanih naroda i narodnosti koji će kroz borbu za jasno definisane programske ciljeve u borbi protiv fašističkih sila dovesti do epohalnog NOB-a i do stvaranja nove Jugoslavije, federalne zajednice naroda i narodnosti.

U tom procesu javlja se jedan novi kvalitet u svesti makedonskog naroda. Od odijuma prema buržoaskoj monarhističkoj Jugoslaviji, razvija se svest sudbinske povezanosti makedonskog naroda sa opstankom nezavisne, ravnopravne, samoupravne, nesvrstane Jugoslavije kao zajednice jugoslovenskih naroda i narodnosti. Možda našoj istoriografiji nedostaje više ovakvih izdiferenciranih gledišta i prosuđivanja 1918. a i nekih ranijih događaja. Jer koliko god mogu biti sumnjive naučne vrednosti teze o statičnosti, nisu daleko od njih ni shvatanja koja ostaju u okvirima građanskog društva

i njegovih realnih mogućnosti da evoluiru u demokratskom pravcu, posebno kad su u pitanju nacionalna pitanja. Jugoslovensko građansko društvo vodi najkonzervativniji deo srpske buržoazije i ono se nije bitnije pomeralo u odnosu na nacionalno pitanje, centralizam i dr. U delovima buržoazije koja je uglavnom zauzimala opozicioni stav, pogledi na Jugoslaviju i njeno državnopravno preuređenje, evoluirali su u različite, uže ili šire, federalističke koncepte. Zaboravlja se, pritom, da ovu buržoaziju interesuje samo državnopravna dimenzija ovog pitanja, a ne i društvene osnove nacionalne emancipacije i “preuređenja” Jugoslavije.

Oprečna mišljenja u jugoslovenskoj historiografiji poslednjih godina izaziva i problem istorijske dimenzije i osnova (sadržine) hegemonizma vodećih krugova velikosrpske buržoazije i dvora u političkom životu Kraljevine Jugoslavije. I oko ovog pitanja prepliću se stvarni naučni motivi da se hegemonizam kompleksno činjenički istraži i historiografski proceni – da li je imao političku i ekonomsku osnovu ili samo političku i u kom smislu. Ali se ono pokušava i politizirati i izvlačiti iz unutrašnjeg jugoslovenskog konteksta i dovoditi u vezu sa spoljnim uticajem – Kominterne i drugim. Ekskluzivnije interpretacije ovog pitanja sublimiraju reči jednog istoričara kako spoljni faktor nije obraćao pažnju na činjenicu da je “osnovni smjer ove ‘hegemonije’ bio u funkciji jugoslovenske homogenizacije i da je ona prenebregavala prije svega srpske nacionalne interese (propuštajući istorijsku šansu da ih izdvojeno zaokruži ili federalistički uobličiti u okvirima novoformirane države), dok je tolerisanjem nacionalno konstitutivnog ali i izazivačkog smjera hrvatske građanske politike omogućavala afirmaciju i malograđanskih snaga koje su, kalkulišući sa protivječnim osećanjima svoga naroda, Jugoslaviju koristile kao okvir borbe za sužene nacionalne interese i to uglavnom na antisprskoj osnovi. Kominternu, kao međunarodna platforma religijski primamljivog socijalnog talasa, najviše je korišćena kao paravan za plasman raznih kalkulacija i manipulacija na antisprskoj i antijugoslovenskoj osnovi... Njena jugoslovenska transmisija je, poslije faze širokih internacionalističkih preokupacija (uglavnom balkanskih), ubacivana u kolotečinu nacionalnih odnosa, u nastojanju da pomoću njih

afirmiše svoje klasne – revolucionarne ciljeve. U tim željama ne rijetko se gubila u nacionalnom lavirintu vukući se na repu građanske politike i zamagljujući svoje klasne horizonte.

Drugi istaknuti sudionik jugoslovenske ratne drame – Velika Britanija – posmatrala je jugoslovenska doratna zbivanja sa većeg emotivnog odstojanja, i sa više konkurentske ravnodušnosti prema francuskom uticaju; nekada se napajala na šematizovanim izvorima istaknutih pojedinaca iz naučnog života, koji su svoje neprodubljene panslavističke sinteze podvrgavali principima nacionalne razuđenosti modernih konstituisanih država ... U predstavama doratnih srpsko-hrvatskih odnosa, jedno od dominantnih mjesta zauzimala je ona o 'civilizacijskim razlikama', začinjena iluzijom o Srbima kao o 'starom i novom ruskom uporištu'. I najistaknutiji kreator britanske političke scene Vinston Čerčil je – na prelazu između 20-ih u 30-te godine – ogledao svoje pero na liniji propagandističkih predstava o 'velikosrpskoj hegemoniji' i kraljevskoj diktaturi. Tako je ovaj mali narod, izložen velikoj svjetskoj političkoj vjetrometini, dolazio pod udar i ravnodušnih domaćih 'glodara' i međunarodnih alhemičara".

Radi se, dakle, ne o proučavanju i istraživanju ovog pitanja, već o pokušajima njegove svojevrsne istorijske relativizacije i izvlačenja iz jugoslovenskog unutrašnjeg društvenopolitičkog konteksta. Ne shavata se da se ovo pitanje ne može izvući iz realnog jugoslovenskog konteksta i borbi (u građanskim okvirima) oko nacionalne emancipacije pojedinih naroda, a kod nekih i elementarnog priznavanja kao posebnog naroda. Zanimljivo je da se u novoj državi podrede srpskoj državnoj tradiciji koja se uspostavlja preko prvog (Vidovdanskog) ustava. Građanska misao u pogledima na unutrašnje uređenje nove države i nacionalno pitanje od samog početka se dublje razilazila, pa prema tome i otvarala nacionalno pitanje. Dosta jednoznačno zvuče teze kako su jedni delovi buržoazije bili za jugoslovensku homogenizaciju, a drugi samo eksponenti partikularizma i uže nacionalne svesti. U tom smislu i ne može se ova politika pravdati spoljnim uticajima ili pak "višim" jugoslovenskim interesima. Zaboravlja se, kako sa pravom upozorava jedan istoričar, da "Cjelokupna istorija jugoslovenske misli

predstavlja u stvari istoriju ova dva pravca jugoslovenstva – demokratskog i unitarističko-hegemonističkog – u kojima, kao u svakom nacionalnom pokretu, društvene snage traže i nalaze prostor za političko delovanje na liniji svojih klasnih i političkih interesa i opredeljenja. Sasvim je prirodno što je demokratsko jugoslovenstvo nalazilo uporište među naprednim društvenim snagama u jugoslovenskim narodima, kao što su takođe konzervativne i reakcionarne snage unitarističko 'integralno' jugoslovenstvo proglašavale opštejugoslovenskom nacionalnom ideologijom i stavljale ga u funkciju nacionalističke hegemonije. Protivvrječno poput svih nacionalnih pokreta, jugoslovenstvo ima svoju demokratsku, oslobodilačku liniju, ali u povezanosti sa reakcionarnim društvenim strukturama stvara prostor tendencijama i praksi nacionalnog obezličavanja, neravnopravnosti i podvlašćivanja. Centralističko-unitaristički sistem na kome je počivala Kraljevina Jugoslavija od svog osnivanja, suprotno deklaracijama i uvjeravanjima predstavnika hegemonističkih režima da se u njemu nalazi garancija razvitka i opstanka Jugoslavije, potvrdio se kao bitan element njene unutrašnje destrukcije i nesposobnosti za odbranu od spoljne agresije”.

U svojim zapažanjima najveći broj istoričara polazi od hegemonizma kao istorijske realnosti i nastoji da ga produbljeno proceni, ali i da ne zamagljuje njegovu nacionalističku i klasnu prirodu koja se ponekad lepi za narode, a ne konzervativne građanske slojeve.

Oko ovog pitanja u nekim istorijskim sporovima uključuju se i pogledi KPJ. Vezuju se za njene stavove o nacionalnom pitanju i evoluciju pogleda na istorijsko značenje i čin stvaranja jugoslovenske države. Tvrdi se, da je po nalogu Kominterne, ona otvorila ovo pitanje i time napustila svoje šire i strategijske ciljeve klasne borbe.

Napuštajući ideju nacionalnog unitarizma i prihvatajući stanovište o nacionalnom pluralizmu jugoslovenskog društva, KPJ se suočila sa nacionalnim pitanjem kao realnim istorijskim problemom i pokušala prema njemu politički i teorijski da se odredi. Bio je to prvi korak u proširenju osnova njene klasne borbe i na nacionalno pitanje. Do tog preloma – nije sporno – došlo je pod uticajem Kominterne, koja je u tom periodu simbolizovala koncepciju i osnovno središte

sveopšte svetske revolucije. Ali kriza međunacionalnih odnosa objektivno se u Kraljevini SHS javljala kao autohtona pojava, bez obzira na ova spoljna upozorenja. U jednoj mladoj revolucionarnoj partiji koja je tragala za svojim širim socijalnim uporištima i programom klasne borbe, suočavanje sa nacionalnim pitanjem istorijski neminovno bi se pojavilo. Odnos klasnog i nacionalnog već je od ranije bio u istorijskoj pažnji radničkih partija i one su se prema njemu nejednako određivale. Ne sme se izgubiti iz vida i iskustvo Oktobarske revolucije i Lenjinov doprinos u njegovom potpunijem sagledavanju i određivanju značaja nacionalnog pitanja za revolucionarnu borbu.

Istoriografija je već potvrdila da se građanska politička misao dublje polarizovala upravo na nacionalnoj osnovi i da se stavljala na čelo nacionalnih pokreta koji su uglavnom počivali na seljaštvu i srednjim socijalnim slojevima. Istorijska procenjivanja politike KPJ o nacionalnom pitanju u međuratnom periodu ne mogu se jasnije sagledati ukoliko se zanemaruje klasna konfrontacija sa buržoazijom u svim oblastima, pa i u odnosu na njenu politiku prema ovom pitanju. U određenim etapama, politika KPJ prema nacionalnom pitanju, bila je povremeno sektaška i suprotna interesima jugoslovenskih naroda, ali se istoriografija u istraživanju složenosti ovog pitanja mora oslanjati na celinu istorijskih procesa. U nekom etapnom, vremenski kratkom procenjivanju politike KPJ, dobija se objektivno sužena istorijska predstava o celini nacionalnog pitanja i njenim naporima da ga uključi u strategiju revolucionarne borbe. Ne mogu se takođe ispuštati iz vida ni njene procene da građanske demokratske formacije objektivno nisu u stanju da na demokratski način reše nacionalno pitanje, te da u svojim stavovima dosežu samo nivo opozicije režimu. Te procene u stavovima KPJ javile su se vrlo rano i sadržavale su orijentaciju da je nacionalno pitanje u Jugoslaviji pitanje socijalističke revolucije koja će u perspektivi postati bitna osnova njene ukupne strategije.

U tom kontekstu javljaju se i različita tumačenja odnosa KPJ prema Jugoslaviji kao državnopravnom okviru i stavovi o potrebi njenog razbijanja koja su usledila od 1924. i to pod uticajem Kominterne. Slični sporovi javljaju se i u odnosu na odluke Četvrte zemaljske

konferencije o formiranju KP Hrvatske, KP Slovenije i u perspektivi KP Makedonije.

U nekim stavovima, a posebno u publicistici, zauzima se decidan stav da je reč samo o greškama KPJ i da je ona svoje poglede na Jugoslaviju isključivo podredila interesima Kominterne i Sovjetskog Saveza. U oskudnoj dokumentaciji o Kominterni i nemogućnosti da se ostvari potpun uvid u njene arhivske fondove, rasprave o ovom pitanju mogu se smatrati još uvek otvorenim naučnim problemom. Ali se i sadašnja procenjivanja moraju čuvati ekskluzivnih interpretacija. Deluju sasvim prihvatljivo ona istraživanja i interpretacije koja ovo pitanje ne sužavaju samo na ovu relaciju i koja upozoravaju na procese traganja KPJ za političkom osnovom koja bi joj omogućila da utiče na nacionalne pokrete, odnosno da postane njihov hegemon. Takođe se ne može zanemariti ni činjenica da u svom odnosu prema Jugoslaviji, KPJ nije dovela u pitanje identitet svog političko-organizacionog i jugoslovenskog jedinstva i okvira. U nastojanju da otvori proces političke emancipacije nacija, KPJ se i u svojim okvirima suočavala sa različitim varijacijama u odnosu na ovo pitanje, koje bi se mogle podvesti pod istorijsku relaciju: nacionalno–jugoslovensko–revolucionarno–internacionalno. Razumljivo, prevashodno se konfrontirala s građanskim koncepcijama i pogledima na nacionalno pitanje.

U širem smislu ne može se takođe zanemariti ni činjenica da je nacionalno pitanje relativno dugo izazivalo kontroverze u radničkom pokretu Evrope i da je predstavljalo stalnu teškoću u njegovom teorijskom i praktičnom definisanju. Nije bilo jednostavno pomiriti princip klasnosti u nacionalnom sa istorijski realnim nacionalnim podelama i izraziti ga u revolucionarnoj strategiji. Različiti nivo klasno-socijalne strukture jugoslovenskog društva i nacionalne svesti upravo je u pažnji KPJ kad otvara nacionalno pitanje krajem 1922. i u 1923. godini. U toj raspravi, koja je imala veliko istorijsko značenje, stavovi KPJ deo su Lenjinove teorijske i praktične tradicije u pogledima na nacionalno pitanje i njegovo rešenje.

Poslednjih godina, relacija KPJ–Kominterni izaziva pažnju i u odnosu na neka druga pitanja. Mora se priznati da ona nisu prisutna

toliko u historiografiji koliko u publicističkim, memoarskim i literarnim radovima. Reč je o tezi o jednom konzistentnom i istorijski neprevladanom staljinističkom biću KPJ – SKJ. Pritom se procesi boljševizacije Partije poistovećuju sa staljinizacijom komunističkih partija od strane Kominterne.

Činjenica da je KPJ u svom revolucionarnom razvoju izrastala u političkoj klimi i koncepcijama Kominterne ne daje osnov za sagledavanje revolucije u celini, pa ni za takva zaključivanja. U današnjoj situaciji ta se pitanja ukrštaju i objektivno su deo politiziranih pogleda na istorijsku prošlost KPJ.

U pogledima na Narodnooslobodilački rat i socijalističku revoluciju, jugoslovenska historiografija je značajno evoluirala i napredovala. U njoj su poslednjih godina nastala vredna dela koja objektivno produbljuju istorijsku svest o revoluciji i mnogim protivurečnim i složenim unutrašnjim i međunarodnim okolnostima u kojima se razvijala. Ta dela odražavaju celovitije biće i karakter Narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. Oni počivaju na bogatijim empirijskim istraživanjima i dokumentima naše i strane provenijencije.

U takvim pozitivnim tendencijama i naučnim rezultatima, razvoj historiografije nisu mimoišli ni određeni sporovi, koji su po svom karakteru naučni, ali im se poslednjih godina daje obeležje i izvan naučnog smisla. Ova obeležja posebno su aktuelizovana publikovanjem memoarskih i drugih dela koja su iz okvira svojih viđenja nekih važnih događaja i ličnosti, odnosno tzv. tabu tema, u većoj meri destruirali profesionalnu historiografiju, označavajući je “zvaničnom” i ideologijski predestiniranom. Tome se priključio i jedan sasvim mali broj istoričara koji je u ime tzv. neideologizovane istorije, metodom relativizacije svih dosadašnjih proučavanja i interpretacija, pomerio historiografiju u smeru građanskog mišljenja i metodološkog pristupa.

Ova, kako je neki nazivaju, alternativna historiografija, kreće se u svojim ospervacijama u vremenski širim i prelomnim istorijskim koordinatama: 1918–1941–1943–1945–1948–1974, proveravajući istorijski smisao, značenje i domete ovih odrednica. Obično se u ovim zahvatima ne radi o zapažanjima koja se oslanjaju na nova

istraživanja i nastojanja da se potpunije objasne i razumeju složeni i istorijski krupni događaji i procesi, već da se neki od njih drugačije vide i ospore.

U tom kontekstu susreću se interpretacije koje polaze od teze o odnosu naroda kao homogenih društvenih celina prema ovim istorijski prelomnim događajima. Tako se, na primer, brza aprilska katastrofa posmatra kroz odnos pojedinih naroda prema događajima 1941, licitira se koji je narod više doprineo Narodnooslobodilačkoj borbi, a koji bio eksponent kvislinštva, separatizma, genocidne politike, kontrarevolucije i sl. U nekim radovima zamagljuju se stvarni uzroci kolaboracije pojedinih pokreta na tlu Jugoslavije; oni se objašnjavaju njihovom “realističnom nacionalnom” politikom, koju je navodno KPJ poremetila svojim borbenim, jugoslovenskim i revolucionarnim avanturizmom, ne vodeći računa o nacionalno egzistencijalnim interesima pojedinih naroda itd. U svemu tome KPJ je svojom revolucionarnom doktrinom i borbom za vlast predstavljala nelegitiman istorijski faktor i inspirator građanskog rata.

S tim u vezi dâ se uočiti da je poslednjih godina vrlo pomodna teorija legitimiteta koja se aplicira na celinu politike KPJ u toku NOR-a i socijalističke revolucije. Ovim tezama se dokazuje da je prevashodna revolucionarna doktrina KPJ prekinula prirodan istorijski tok građanskog društva, da se Kraljevina Jugoslavija nije raspala 1941. i iz svojih vlastitih nacionalnih i drugih protivrečnosti i pretpostavki, da bi se nacionalno pitanje razrešilo istorijskom evolucijom Kraljevine u jednu pravnu državu i slično. Dovodi se u pitanje istorijski smisao revolucije i postavlja pitanje da li je do istog cilja mogao dovesti i neki drugi put, bez bratoubilačkog rata i dr.

Priroda i karakter AVNOJ-a i njegovih odluka na Drugom zasedanju takođe su predmet interpretacija u duhu teorija legitimizma. Smatraju se nelegitimnim istorijskim činom, jer na njegovom zasedanju i odlučivanju sve delegacije nisu bile prisutne, niti su legalno demokratski birane. Može se takođe primetiti da interpretacije odluka AVNOJ-a ostaju uglavnom na analizi njihovog državnopravnog smisla, odnosa jugoslovenskog i nacionalnog, ali bez potpunijeg uočavanja i novih društvenih osnova na kojima su počivale.

Zanemarivanje dijalektike nacionalnog, jugoslovenskog i klasnog u procenjivanju karaktera odluka AVNOJ-a i anticipacije istorijskog smisla i perspektive koje su se njima otvarale, objektivno udaljava historiografiju od njihovog celovitog viđenja. Mora se takođe napomenuti, a mnogi istoričari s pravom na to upozoravaju, da AVNOJ na svom Drugom zasedanju načelno dovršava političko rešenje nacionalnog pitanja i prevladava građanske i sužene istorijske osnove.

Dosta pažnje i u istom istorijskom kontekstu izazivaju i procene karaktera pojedinih političkih i vojnih pokreta u toku NOB-a. Narodnooslobodilačka, antifašistička, jugoslovenska i demokratska platforma KPJ nedvosmisleno je diskreditovala tendencije i praksu usko klasnog diferenciranja jugoslovenskih masa. Tok istorijskih zbivanja, međutim, potvrđivao se i suprotno ovoj platformi. Umesto da ispita dublje uzroke i ovakve polarizacije, kako to čini većina istoričara, u jednom manjem delu historiografije u opciji su i teze koje neke od ovih pokreta politički nivelišu sa KPJ, dodajući im attribute antifašističkog smisla i značaja. U pravu su oni istoričari koji ovom problemu pristupaju sa jasno diferenciranim kriterijima i analizama. Kod njih je jasno šta je nominalno, a šta istorijski realno u praksi i ponašanju ovih pokreta. Prekoračenje naučnih granica u odnosu na ovo pitanje, logično i tačno kvalifikuje ova razmišljanja kao vid rehabilitacije snaga kontrarevolucije i kolaboracije.

Sporove u izvesnom smislu izaziva i pitanje koliko je nacija bila subjekt revolucije, odnosno koliko je revolucija i u tom kontekstu bila pluralistička. No, to su problemi oko kojih se upravo vode određene polemike i svakako ih treba podvesti pod šire kontroverze u procenjivanju Narodnooslobodilačkog rata i revolucije.

Poslednjih godina u pažnji savremene historiografije su i pitanja iz posleratne istorije Jugoslavije. Budući da je ovo istorijsko razdoblje na samom početku dubljih naučnih istraživanja, teško je davati potpunije sudove o rezultatima koji su postignuti. Može se, međutim, primetiti da se u nekim publicističkim radovima već daju apriorne kritičke ocene o politici KPJ u ovoj etapi društvenog razvoja Jugoslavije. Takva gledišta najčešće se odnose na etapu etatizma (administrativnog socijalizma), odnosa prema građanskim partijama,

legalizovanih sporazumom Tito–Šubašić, prema seljačkom pitanju i otkupu, prema 1948. i dr.

Posebnu pažnju izazivale su netačne ocene kako je stranački pluralizam u tom periodu izraz koncepcijskog razvoja jugoslovenske revolucije. Pritom se svesno zanemaruje da se jugoslovenska revolucija od samog početka nije razvijala na toj pluralističkoj osnovi i da se situacija nastala krajem 1944. ne može izvlačiti izvan međunarodnih okolnosti i pritisaka na Jugoslaviju u procesu borbe za njeno međunarodno priznavanje. Prema tome, stranački pluralizam nije bio nikakva posledica razvoja i kretanja jugoslovenske revolucije i njegovo ukidanje i prevlađivanje od strane snaga revolucije, već je bio samo izraz njenih izvornih osnova.

U radovima sličnog karaktera, a posebno literarnog, u jednoznačnoj su objekciji i problem otkupa i 1948. godina. Ova izuzetno značajna i složena pitanja iz naše novije prošlosti reducirana su uglavnom na metod i Goli otok. Sve te teze proizlaze iz ideologijskog uverenja o staljinističkom biću KPJ. Veći je problem što u nedostatku naučnih analiza ovih, i mnogih drugih pitanja, ovakva razmišljanja se u širem smislu legalizuju kao istorijske “istine”.

PRIVID NAUČNOG MIŠLJENJA¹

NEKROFILSKI PROVIZORIJUM NAŠE ISTORIOGRAFIJE

Teško da se u ovom trenutku može pouzdanije suditi o jugoslovenskoj istoriografiji, pogotovo u svim njenim periodima i aspektima. Reč je o složenim i delikatnim pitanjima koja zahtevaju više istraživanja i istorijske erudicije. Savremeni period – istorija Jugoslavije (kojom se naučno bavim), daje mi više osnova za opšti sud, iako su predstave o njoj više kontroverzne no saglasne.

Sa raspadom Jugoslavije ove predstave dolaze više do izražaja i uveliko su inspirisane političkim uticajima i procesima – snažnijim prodorom nacionalizma, refleksijama rata na njenim prostorima, međunarodnom izolacijom zemlje i dr. Izvesno je da su ti procesi izazvali određene promene u istoriografiji. Ona se uspela osloboditi nekih ranijih metodoloških i tematskih shema (neke su već ranije bile u nestajanju), ali i da nametne druge koje takođe izazivaju određene skepse i podozrenja, zbog čega i pitanja o istoriografiji danas imaju svog smisla.

Postoje shvatanja da je istoriografija u nekakvom provizoriju; da joj je prevashodni diskurs nacionalnopatriotski, koji je potisnuo sve alternativne pristupe i sudove; da je u jednom dekadentnom metodološkom i tematskom opredeljenju – političkom, nacionalnom, ksenofobnom, nekrofilskom i sl.; da je više nego ikad suprotstavljena kosmopolitskim mišljenjima; da između istorijskih fakata i mitova nije uspostavila jasne granice; da su neki periodi savremene istorije (vreme vlasti komunista – naročito njihove nacionalne i državno-pravne koncepcije i rešenja i dr.) skoro diskreditovani i stigmatizirani; da se o njima izriču sudovi, a da istorijski nisu istraženi; da takvim

1 Ranko Končar, "Privid naučnog mišljenja. Nekrofilski provizorijum naše istoriografije", *Nedeljna Naša Borba*, 10–11.1.1998.

pojavama izrazitije doprinose oni koji se tim periodima i problemima nikad nisu bavili, i koji, "zaštićeni" visokim zvanjima i uglednim institucijama, rado sude o delikatnim pitanjima iz novije istorije, doprinoseći njenoj opštoj degradaciji i sl. Da li sva ta shvatanja imaju realne osnove, teško je proceniti. Ponekad se, međutim, čini da postoji jedna dublja tendencija da se i istorijskom mišljenju dâ nacionalno homogeniji smisao i ono više primeri idejama homogenizacije koju je inicirala politika poslednjih godina. Nedavno govorenje jednog ideologa te politike o rezultatima rata iz 1991. godine, daje ovim zapažnjima stvarniji smisao. "Ono što se dogodilo našem narodu", upozorio je, "na području Bosne i Hercegovine, a naročito na području Hrvatske, ima elemente prave tragedije... Može se smatrati da je na području Republike Srpske prosto došlo do jednog pomeranja srpskog naroda na istok. Mi smo tamo izgubili neke teritorije na kojima je srpski narod živio vekovima, ali smo zato rešili jedan drugi vrlo važan problem.

Homogenizovali smo srpski narod i premostili jaz koji je sistematski stvaran i koji je delio Srbe istočno i zapadno od Drine. Taj jaz je sada nestao.

Kada je reč o Srpskoj Krajini, o delu našeg naroda koji je živio u Hrvatskoj, tu smo izgubili teritorij, ali nismo ništa dobili."

Istoričar savremenog perioda moraće se suočiti i sa ovim mišljenjem, premda će teško shvatiti da iza njega stoji akademik, humanističke orijentacije.

U historiografiji savremenog perioda susreće se mnoštvo kontroverznih interpretacija – sigurno zato što su mnoga pitanja složena i nedovoljno proučena, ali i ideologijski intonirana u ranijim ocenama. Smatra se, međutim, da su one danas često u diskursu ideologijsko-nacionalnih, a ne naučnih mišljenja (u pitanju su samo drugi motivi i protagonisti). Tako se, npr., jugoslovenskoj integraciji 1918. oduzima istorijska osnova i daje samo interesni smisao čiji su protagonisti uglavnom Hrvati i Slovenci, u čemu i leže koreni njihovog potonjeg separatizma. Jugoslovenstvo je dobilo tretman najopasnijeg pokreta za srpsku nacionalnu svest i integraciju. Državnopravni sistem i režimi kojima su Srbi davali pečat uglavnom su relativizovani;

šestojanuarska diktatura bila je “porcelanska” i nije bila diktatura – samo je spasavala Jugoslaviju od separatizma i sl.

Ratni i posleratni period istorije Jugoslavije izazivaju još više sporova i nedoumica. Gotovo sva istorijska pitanja su otvorena i u procesu revizije, što može biti od velikog značaja za razvoj historiografije, ukoliko joj se dâ savremeniji metodološki i novi dokumentarni osnov. Već sada se, međutim, može čuti pitanje da li su motivi nekih revizija naučno validni, ili iza njih stoje i druge namere. Više istorijskih problema o kojima postoje ili se vode sporovi, upozoravaju i na potrebu opreznosti. Tako otvaranje pitanja da li je za Srbe bio prihvatljiviji 25. ili 27. mart nema naučnu, već političku osnovu: da li je aprilski poraz primarno uzrokovan nacionalnom izdajom nesrpskih naroda; da li je karakter rata 1941–1945. bio samo nacionalnooslobodilački ili građanski; da li je samo partizanski pokret imao patriotski i antifašistički karakter; da li su istorijski kontrasti partizanske i četničke opcije bili samo u socijalnoj dimenziji; da li se otpor partizanskom pokretu može smatrati nacionalnom izdajom; da li su sve srpske opcije u ratu bile antiokupatorske; da li je građanskom katakteru rata najviše doprinela orijentacija partizanskog pokreta i saveznička politika; da li je borba komunista bila samo projekt Kominterne; da li su državnopravna rešenja partizanskog pokreta bila antisrpski motivisana i dr.

U suštini, historiografija savremenog perioda pred velikim je iskušenjima i izazovima. U svom daljem razvoju ona će morati da revidira mnoge ocene, da istorijska zbivanja i procese predstavi kompleksnije i sa više rafiniranosti, ali oslobodi se i novih nanosa, koji joj daju privid naučnog mišljenja.

II | IZ ISTORIJE
JUGOSLOVENSKE
DRŽAVE I DRUŠTVA

NARODNOOSLOBODILAČKA BORBA KAO OKVIR I OBLIK SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE U JUGOSLAVIJI¹

Socijalističke revolucije XX veka osobena su i nova društvena i istorijska pojava. Po svom karakteru uglavnom su označile radikalan zaokret u razvoju društvenih odnosa, ali su se istorijski različito razvijale, doprinoseći bogatstvu formi i puteva revolucionarnog preobražaja i borbe radničke klase. Iz tih razloga imalo bi puno naučnog opravdanja da se izvrši istorijska analiza tih revolucija i identifikuju njihove jedinstvene osnove, ali i unutrašnje specifičnosti i različitosti istorijskog razvoja. To bi bio pravi put razumevanja unutrašnjeg bića svake revolucije, pa i jugoslovenske, koja je predmet kratke i sintetičke analize u ovom radu. Ovde mislimo samo na one revolucije koje su se razvile kao autohtone i koje su proistekle iz prirode i karaktera unutrašnjih socijalno-ekonomskih i političkih protivrečnosti zemalja u kojima su se javile. Time se, međutim, ne osporava istorijska zanimljivost i drugih puteva dolaska komunističkih partija na vlast. U ovom radu, međutim, kao što smo već istakli, daje se samo kratko istorijsko objašnjenje osnovnih specifičnosti razvoja jugoslovenske revolucije.

Jugoslovenska revolucija može, sasvim sigurno, biti predmet šireg naučnog interesovanja, jer se razvijala u okvirima i duhu pomenutih vrednosti i istorijskih specifičnosti, pogotovu posle velike oktobarske revolucije i njenih dugih istorijskih refleksija na teoriju i koncepciju socijalističke revolucije u radničkom pokretu uopšte. Trpeći i sama te uticaje i zasnivajući se u velikoj meri na njenim iskustvima,

1 Ранко Кончар, "Народноослободилачка борба као оквир и облик социјалистичке револуције у Југославији", *Зборник Мајшице српске за историју* 23 (1981), 7–16.

Ovaj rad je saopšten na naučnom skupu sovjetskih i jugoslovenskih istoričara o temi: Učešće SSSR-a i Jugoslavije u Drugom svetskom ratu, koji je održan u Volgogradu od 7. do 17. juna 1981.

68 jugoslovenska revolucija je, međutim, na specifičan način, jednovremeno i u isti mah rešavala osnovne društvene i nacionalne protivrečnosti i probleme svoje zemlje koji prema tadašnjim shvatanjima u međunarodnom radničkom pokretu nisu pripadali ciljevima socijalističke revolucije. Izvodila se upravo u uslovima dominantne teorije u komunističkom pokretu o neophodnosti izvođenja revolucije u dve faze – buržoasko-demokratskoj i socijalističkoj. Po svojim formama ona se razvijala i ostvarila izvan te doktrine, dokazujući da je moguće nacionalnooslobodilačkim ratom, u određenim istorijskim uslovima, srušiti i vlast buržoazije i pristupiti konstituisanju novih – socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa. To je pokazala u trenutku kad su komunističke partije objektivno stajale na drugačijim teorijskim pozicijama o pravcima i mogućnostima revolucionarnog preobražaja na pozicijama da u Drugom svetskom ratu treba odvojiti nacionalnooslobodilački rat protiv fašizma od procesa revolucionarne smene vlasti i primeniti koncepciju dve faze borbe: protiv fašističkih okupatora u koaliciji sa građanskim demokratskim snagama i borbu proletarijata protiv buržoazije posle pobede nad fašizmom. U jugoslovenskoj revoluciji, međutim, ta dva procesa razrešavana su u jedinstvu. Zbog toga, između ostalog, jugoslovenska revolucija i pripada novom tipu socijalističkih revolucija, iz čega će proizići i mnoge druge istorijske konsekvence u njenom razvoju.

Za naše istraživanje bitno je utvrditi kad i kako se razvila ova koncepcija revolucije, gde su joj socijalno-ekonomski koreni i kako se istorijski razvijala.

Period između dva svetska rata u razvoju komunističkog međunarodnog radničkog pokreta, kao što je poznato, obeležen je monolitnim političkim jedinstvom. U okviru Komunističke internacionale konstituisale su se jedinstvena strategija i taktika revolucionarne borbe radničkog pokreta u svim zemljama. Politika Kominterne, a samim time i KPJ, polazila je od kursa da i u Jugoslaviji treba prvo izvesti buržoasko-demokratsku revoluciju koja će rešiti nacionalno pitanje, a tek posle otvoriti proces borbe za njenu socijalističku sadržinu. Polazilo se od shvatanja da rešenje složenog nacionalnog pitanja treba vezati za demokratske

građanske snage, a odbacivane su i ocenjivane pogrešnim povremene tvrdnje da to treba ostvariti direktno proleterskom revolucijom.

Jugoslovenska stvarnost, međutim, potvrđivala je da je takva orijentacija dosta problematična, jer precenjuje autonomnu snagu i ulogu građanskih struktura u eventualnom pokretu za demokratsko rešenje nacionalnog pitanja. Građanska misao u Jugoslaviji između dva rata nije se, zapravo, razvijala u pravcu koncepcije demokratskog rešenja nacionalnog pitanja. Zbog toga, KPJ dugo nije mogla adekvatno proceniti prirodu i karakter nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, ali ni ambicije i mogućnosti jugoslovenske buržoazije u tom smislu. Najveći i vodeći deo jugoslovenske buržoazije u tom periodu upravo stoji na stanovištu da je nacionalno pitanje u Jugoslaviji politički rešeno završetkom Prvog svetskog rata i ujedinjenjem jugoslovenskih naroda u jedinstvenu jugoslovensku državu 1918. godine. Građanska misao uglavnom je podržavala shvatanje da je Prvi svetski rat označio "trijumfalan završetak nacionalnih preporoda iz prve polovine devetnaestog veka i da je to zadnji rat koji se bio za nacionalnu ideju". Nikola Pašić, kao istaknuti i izraziti predstavnik te misli, veruje da je Prvi svetski rat "označio kraj nacionalnim ratovima i da posle njega dolaze ratovi klasni i rasni". Kad bi bila u pitanju samo kratkovidost ove misli, a ne i opšte uverenje skoro cele generacije građanskih političara i intelektualaca iz sredine XIX i prve polovine XX veka da se ujedinjenjem 1918. godine nije rešilo samo pitanje jedne (srpske) već cele jugoslovenske nacije i da se sa Prvim svetskim ratom završilo dugotrajno razdoblje borbe za jugoslovensku ideju – onda bi političko razrešenje ove situacije bilo istorijski mnogo jednostavnije. Jugoslovenska društvena i nacionalna situacija pokazivala se, međutim, isuviše specifičnom i slojevitom da bi se za njeno prevladavanje i demokratsko razrešenje mogla mehanički primeniti koncepcija – dvoetape revolucije. Stoga se u jugoslovenskom radničkom pokretu i Komunističkoj partiji vrlo rano, bez obzira na njeno zvanično stanovište (propagiranje i afirmisanje Kominterninih stavova i ideja), počela pojavljivati i drugačija analiza jugoslovenske stvarnosti i perspektive njene revolucionarne transformacije. Na problematičnost dvoetape koncepcije revolucije ukazivao je Edvard Kardelj

već početkom tridesetih godina u svojim radovima *Nacionalno pitanje kao naučno pitanje*, objavljenim u časopisu *Književnost*, ocenjujući nacionalnooslobodilačku borbu i pokret za socijalnu revoluciju u Jugoslaviji kao jedinstven proces. Njegova opšta procena je bila da u Jugoslaviji nacionalni i socijalni (klasni) interesi najširih slojeva idu u istom smeru i da sem KPJ ni jedna druga politička ili socijalna skupina ne može postati hegemon tih procesa, ni pojedinačno, ni objedinjeno. Osnovni smisao ovog stava, makar se on javljao i pojedinačno, bio je u neverici da se nacionalno pitanje u Jugoslaviji može rešiti nekom buržoasko-demokratskom revolucijom. Po njegovom shvatanju, građanske snage u Jugoslaviji mogle su doseći samo nivo demokratske opozicije, ali ne i sposobnost demokratske akcije.

Ovo pitanje se, kao što se vidi, postavljalo unutar KPJ iako nije bilo u saglasnosti sa zvaničnim stavovima CK KPJ. Dublje poniranje KPJ u jugoslovensku realnost i adekvatniji program revolucionarne borbe i rešenja nacionalnog pitanja otpočinju tek posle Četvrte zemaljske konferencije, a konsekventno posle 1937. godine, dolaskom Tita na čelo Partije. Peta zemaljska konferencija 1940. već je afirmisala ideje rešenja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji putem socijalističke, a ne buržoasko-demokratske revolucije.

Početak potpunijeg sazrevanja ovog zaokreta otpočinje narodnofrontovskom orijentacijom i politikom KPJ, inauguranom na Sedmom kongresu Kominterne 1935. godine. U toj orijentaciji počinju objektivno unutar KPJ da se naziru i nove osnove socijalističke revolucije, mada je Sedmi kongres Kominterne učinio prevashodno krupan zaokret u politici komunističkih partija prema fašističkoj opasnosti, insistirajući na potrebi ujedinjavanja svih demokratskih snaga u borbi protiv nje. On nije, međutim, označio i prelom u shvatanju koncepcije revolucije i njenih puteva razvoja, zbog čega se upravo i shvata samo kao korekcija stava u borbi protiv fašističke opasnosti. Preko narodnih frontova podstiče se ujedinjavanje svih demokratskih i antifašističkih snaga u zajednički front borbe. O tome možemo suditi uglavnom na osnovu poznatih dokumenata sa Sedmog kongresa Kominterne i istorijskih konsekvenci koje su usledile u politici komunističkih partija i radničkom pokretu uopšte.

Afirmacija politike Narodnog fronta i njena adaptacija na jugoslovenske prilike, koja uglavnom nije dobijala koaliciona obeležja, slično procesima u nekim drugim evropskim zemljama, sve manje je opravdavala razloge za ograničavanje jugoslovenske revolucije na buržoasko-demokratske ciljeve. U gledištima KPJ narodnofrontovska orijentacija objektivno se počela izražavati i kao nova perspektiva socijalističke revolucije. Razume se da je u njenom zvaničnom stavu i programu i dalje bio na snazi opšti Kominternin koncept revolucije. U praksi je, međutim, postojao dvojni proces, koji će se povremeno javno ispoljavati i izlaziti iz okvira Kominterninih uputstava. Dvadesetsedmomartovski događaji i demonstracije 1941. godine protiv fašizma i pristupa Jugoslavije Trojnom paktu čini se da su najbolja ilustracija te nove politike. Iako su demonstracije uglavnom bile spontana reakcija masa, KPJ se odmah nametnula kao njihov hegemon, dajući im, putem opšteprihvaćenih parola, ne samo antifašističko već i šire demokratsko obeležje. Demonstracije su, sasvim sigurno, najadekvatnije izrazile raspoloženja masa, protiveći se i onim delovima buržoazije koji su zemlju gurali u nacionalne katastrofe. Ukoliko je proces povezivanja KPJ sa masama jačao, sve je više rasla i njena samostalnost u proceni političke situacije i razvoja događaja u Jugoslaviji. O tome govori i podatak da je KPJ, bez obzira na to što je prihvatila pakt između Ribentropa i Molotova iz 1939. godine, nastavila sa kritikom nacističkog režima i učestvovala u svim antifašističkim i antinemačkim reakcijama jugoslovenskih naroda, uprkos direktivama iz Kominterne.

Ove procese unutar KPJ donekle je usporavala procena o imperijalističkom karakteru Drugog svetskog rata, koje se KPJ formalno i zvanično pridržavala sve do napada Nemačke na SSSR. *De facto*, međutim, konkretan politički rad novog rukovodstva KPJ na čelu sa Titom sve je više snažio antifašističke i narodnooslobodilačke predstave o Drugom svetskom ratu i u tom duhu logično anticipirao buduće forme revolucionarnog preobražaja u Jugoslaviji.

Tito je dalekovido ocenjivao jugoslovensku situaciju i odnos snaga u zemlji. Aprilsku katastrofu i okupaciju Jugoslavije rukovodstvo KPJ ocenjuje i kao politički krah jugoslovenske buržoazije, čije

je izrazitije nacionalno izdajstvo i sprega sa okupatorima označavalo prelomni trenutak u kom se revolucionarni prevrat logično činio izvesnim i neminovnim. U takvoj situaciji bilo je neophodno "izmiriti" dve političke mogućnosti: borbu protiv okupatora – nacionalnooslobodilačku orijentaciju, i korišćenje političkog kraha jugoslovenske buržoazije za potpunu socijalnu transformaciju. Tokom aprila i maja 1941. KPJ definiše svoju platformu upravo u ovom duhu, mada naglašenije ističe antikapitalističku (antiimperijalističku) sadržinu Narodnooslobodilačke borbe.

Posle napada Nemačke na Sovjetski Savez već uobličena koncepcija jugoslovenske revolucije koja će se razvijati u formi Narodnooslobodilačkog rata dobiće i određenu međunarodnu podršku. Po svom osnovnom opredeljenju (nacionalnooslobodilačkom) ona se u globalnom smislu podudarala sa zahtevima antihitlerovske koalicije, ali će zbog istovremenih unutrašnjih političkih procesa, posebno smene vlasti, povremeno dolaziti u manje ili veće sukobe sa svim članicama ove koalicije.

72 U oružanoj borbi protiv okupatora rukovodstvo KPJ je videlo mogućnost ujedinjavanja ovih patriotskih snaga, ali i perspektivu društvene transformacije. Nacionalnooslobodilačka platforma jedina je, u tadašnjim jugoslovenskim prilikama, obezbeđivala masovnost pokreta, što je za KPJ bilo od presudne važnosti u opredeljivanju svoje revolucionarne strategije. KPJ je već procenila, posle pokušaja da se poveže sa građanskim partijama, da one ne pristaju iz klasnih pobuda čak ni na zajedničku antiokupatorsku borbu. Takav stav objektivno je išao naruku KPJ, jer je ona preko nacionalnooslobodilačke platforme na samom početku borbe uspela da ih diskredituje u očima najširih slojeva, koji su do kapitulacije Jugoslavije uglavnom bili pod njihovim uticajem. Time je u Jugoslaviji otvoren proces političke diferencijacije svih društvenih slojeva na platformi za okupatora ili protiv njega. Na toj osnovi diferencijacija je objektivno imala klasno obeležje, konstitušući i front revolucije i front kontrarevolucije.

U početnoj fazi Narodnooslobodilačke borbe KPJ je paralelno stvarala uslove i za određene društvenopolitičke promene. To se najpotpunije manifestovalo u stvaranju narodnooslobodilačkih odbora

kao organa borbe, ali i sa obeležjima privremene vlasti na oslobođenoj teritoriji. U kasnijem razvoju NOB-a oni će izrasti u osnovnu klicu nove vlasti na nivou cele državne organizacije, koja se stvarala jačanjem i omasovljenjem Narodnooslobodilačke borbe. Na toj osnovi već krajem 1942. godine otvaraće se krupna revolucionarna pitanja – pitanje centralne vlasti pod hegemonijom KPJ kao organizatora Narodnooslobodilačke borbe, detronizacije monarhije, neutralizacije međunarodne reakcije u zaštiti starog sistema i dr. Nova vlast koja se stvarala već od početka Narodnooslobodilačke borbe označavala je bitan politički i revolucionarni proces smene starog društvenog sistema. Na Drugom zasedanju AVNOJ-a 1943. godine ovi procesi biće u mnogim elementima dovedeni do kraja – obnovljena je jugoslovenska država, rešeno nacionalno pitanje na federativnim osnovama i suspendovana monarhija do definitivnog oslobođenja zemlje. Time je Narodnooslobodilačka borba realizovala važne političke elemente socijalističke revolucije, dok su promene u sferi društveno-ekonomskih odnosa imale usporeniji tok.

Narodnooslobodilačku borbu naroda Jugoslavije, već smo konstatovali, od samog početka karakterišu duboke revolucionarne promene. Sve do kraja 1944. godine revolucionarne promene su se uglavnom i primarno ostvarivale u sferi vlasti i njenoj revolucionarnoj smeni. Znatno sporije i ograničenije, međutim, promene su zahvatale oblast društveno-ekonomskih odnosa.

Do krupnijih promena u ovim oblastima ne dolazi zbog specifičnog razvoja naše revolucije, čije su socijalističke osnove primarno zavisile od snaženja Narodnooslobodilačke borbe. Prerano otvaranje socijalno-ekonomskih pitanja, procenjivalo se, vodilo bi sužavanju masovne baze Narodnooslobodilačke borbe, čijim razvojem se jedino i stvarala osnova za rušenje celog društvenog poretka Kraljevine Jugoslavije. Zbog toga se prvih godina Narodnooslobodilačke borbe rukovodstvo pokreta izjašnjava protiv radikalizovanja ovih procesa, a za neprikosновенost privatne svojine i slobodu privatne inicijative u industriji, trgovini i poljoprivredi. Mere koje preduzimaju narodnooslobodilačke organizacije tokom rata uglavnom su ograničene na kažnjavanje saradnika okupatora i nisu motivisane klasnim

već patriotskim razlozima. Odnos prema okupatoru i Narodnooslobodilačkoj borbi uzima se za osnovni kriterij socijalno-ekonomskih mera prema građanskim snagama.

Obim društveno-ekonomskih promena primenom ovakvih metoda konfiskacije (buržoaske imovine) bio je u pojedinim godinama rata i revolucije veoma različit, ali je, zaoštavanjem političke polarizacije na pitanju odnosa prema okupatoru, objektivno bivao sve širi i dublji. Rukovodstvo pokreta, iako se deklarativno ne izjašnjava o karakteru budućih društveno-ekonomskih odnosa i eventualnih promena u tom smislu, od samog početka stoji na stanovištu da nema vraćanja na stare odnose i da se Narodnooslobodilačka borba neće završiti samo oslobođenjem zemlje i osvajanjem političke vlasti. Zadržavanje starih odnosa i oslanjanje samo na vojne i političke pozicije NOP-a, procenjivalo se, ubrzo bi dovelo u pitanje dalji razvoj revolucije i do tada osvojenu političku vlast. Zbog toga se dublje zahvatanje NOP-a u sferu društveno-ekonomskih odnosa u završnoj fazi rata imperativno nametalo.

74 Radikalizovanje socijalno-ekonomskih pitanja vremenski se podudaralo s konačnim oslobođenjem istočnih krajeva zemlje i zaključenjem beogradskog Sporazuma Tito–Šubašić. Imajući u vidu nove okolnosti, KPJ je nastojala da se još pre potpunog oslobođenja zemlje ostvari njena prevlast u sferi ekonomskih odnosa i stvori materijalna osnova revolucionarne vlasti. Za to su u ovom periodu već bili sazreli osnovni uslovi. NOVJ, odnosno Jugoslovenska armija, postala je vladajući vojni činilac na jugoslovenskom ratištu; bila je učvršćena revolucionarna vlast u velikom delu zemlje; ostvaren je u okviru Narodnog fronta čvrst savez radničke klase i seljaštva na čelu s KPJ.

Forme društveno-ekonomskih promena proizašle su iz karaktera socijalističke revolucije i izvodile su se u obliku konfiskacije, sekvestra, agrarne reforme i nacionalizacije. Mada daleko beznačajnije, buržoaziju su na specifičan način pogađale i mere oduzimanja ratne dobiti i viška novca preko dozvoljene granice zamene. Eksproprijacija jugoslovenske buržoazije oslanjala se na Odluku Predsedništva AVNOJ-a od 2. novembra 1944, kojom se oduzimala imovina Trećeg rajha i njegovih državljana na teritoriji Jugoslavije; imovina

pripadnika nemačke narodnosne grupe, izuzev onih koji su se borili u Narodnooslobodilačkoj vojsci; imovina ratnih zločinaca, njihovih pomagača i onih koji su bili osuđeni presudom građanskih ili vojnih sudova na gubitak imovine u korist države, bez obzira na državljanstvo, a za jugoslovenske državljane nezavisno i od toga da li su se nalazili u zemlji ili u inostranstvu. Istovremeno pod državnu upravu stavljena je i imovina odsutnih lica, koja je okupator nasilno odveo ili koja su pobjegla iz zemlje. Konfiskacija je obuhvatala pokretnu i nepokretnu imovinu. Po svom obimu, iako nije bila sveobuhvatna već samo parcijalna mera, konfiskacija je objektivno dovela do masovnijeg ekonomskog razvlašćivanja buržoazije. Do kraja 1945. godine bilo je u Jugoslaviji već podržavljeno oko 55% industrije, 70% rudarstva, 90% crne metalurgije, 100% proizvodnje nafte, 60% nemetala.

U oblasti zemljišnog poseda, odlukama AVNOJ-a konfiskovan je u celosti posed nemačke narodnosne grupe. Ukupno je konfiskovan 119.451 posed sa 618.761 ha. Od toga u Vojvodini 92.039 poseda, u Hrvatskoj 18.612, u Sloveniji 5277 i u Bosni 3523.

Mada se u ovom periodu još zadržavalo privatno vlasništvo u nekim oblastima privrednog života, kao u trgovini i građevinarstvu, uticaj buržoazije u ekonomskim odnosima bio je uveliko potisnut. Prilikom sprovođenja ovih mera KPJ se suočavala i sa značajnim pozicijama inostranog kapitala u jugoslovenskoj privredi, koji iz međunarodnih obzira vezanih za predstojeću mirovnu konferenciju nije došao pod udar konfiskacije. U celokupnoj industriji taj kapital dominirao je sa 49,51%, a u pojedinim privrednim granama i znatno ubedljivije – u metalurgiji sa 90,9%, u preradi metala 55,8%, u hemijskoj industriji 73,6%, tekstilnoj 61,4%, drvnoj sa 51,4% i dr.

Ovakve pozicije stranog kapitala u jugoslovenskoj privredi objektivno su ugrožavale ekonomsku nezavisnost zemlje. Budući da konfiskacija imovine buržoazije, na osnovu odluka AVNOJ-a, nije u celosti omogućila ekonomski monopol države, prema stranom kapitalu primenjivale su se mere sekvestra – stavljanjem ove imovine pod upravu države do konačne sudske odluke. Iako je prema stranoj imovini primenjena elastičnija forma i imovina nije prešla u vlasništvo države, ovom merom objektivno je ojačao državni sektor privrede, jer je

akumulacija iz nje praktično davala efekat konfiskacije. Time je onemogućen štetan politički i ekonomski uticaj stranog kapitala na privredni razvoj zemlje u ovom periodu i stvoreni su uslovi za konstituisanje novih društveno-ekonomskih odnosa.

Konfiskacija i sekvestracija otvorile su put socijalističkom razvoju zemlje. Stvorena je državna svojina, kao materijalna osnova revolucionarne vlasti na koju su se oslanjale nove društvene snage. Tim merama je takođe udaren temelj ekonomskoj nezavisnosti zemlje.

Državna svojina postala je, izuzev poljoprivrede, dominantan svojinski odnos u jugoslovenskoj privredi. Iako merama konfiskacije i sekvestra nije u potpunosti prevladano privatno vlasništvo, država je sve više sticala monopol u ekonomskom životu zemlje i time objektivno utirala put budućem karakteru društveno-ekonomskih odnosa uopšte. Državna svojina smatrala se najčvršćim ekonomskim uporištem snaga revolucije i osnovom ekonomskog socijalističkog razvoja. Time se učvršćivalo i uverenje o potrebi planskog upravljanja privredom koje bi omogućilo rešavanje ne samo važnih ekonomskih već i političkih i socijalnih problema zemlje.

Da bi se u potpunosti ostvario ekonomski monopol države i privreda zemlje razvijala na planskim osnovama, morao se definitivno rešiti i problem sekvestrirane imovine, strane i one koju su napustili vlasnici. O nacionalizaciji Politbiro CK KPJ je raspravljao na sednici 22. septembra 1946, dok je Zakon o nacionalizaciji Narodna skupština FNRJ usvojila 5. decembra iste godine. Nacionalizacija je uglavnom sankcionisala već postojeće stanje, kojim se u osnovi formalno likvidiralo privatno vlasništvo. Mada se nacionalizacija javlja kao zakasneli akt u izmeni svojinskih odnosa, njoj se pristupilo kao izuzetno važnoj političkoj a ne samo tehničkoj meri. Zakonom o nacionalizaciji obuhvaćena su preduzeća opštedržavnog i republičkog značaja u 42 grane privrede. Obuhvaćene su sve industrijske grane i rudarstvo, građevinarstvo, bankarstvo i osiguranje, banje i lekovite vode, trgovina na veliko, saobraćaj. U potpunosti je likvidiran privatni sektor u industriji tzv. saveznog i republičkog značaja, u bankarstvu, u saobraćaju i u veletrgovini. Lokalna industrija prešla je u vlasništvo države sa 70%.

Revolucionarne promene u agrarno-posedovnim odnosima bile su sastavni deo opštih promena u društveno-ekonomskoj strukturi zemlje. One su ostvarivane u svim krajevima zemlje već od početka ustanka, ali su se zbog specifičnih i različitih istorijskih okolnosti pojedinih krajeva i Narodnooslobodilačke borbe u njima pojavljivale veoma različito – od ukidanja napoličarstva i kolonatskih obaveza, sekvestriranja i konfiskacije neprijateljske imovine, do određenih mera u vidu agrarne reforme. U završnoj fazi rata, međutim, ove promene su dobijale na intenzitetu i bile su deo jedne šire koncepcije KPJ o seljačkom pitanju, koja se razvila u okvirima Narodnooslobodilačke borbe. Još pre kraja rata KPJ je izložila svoje ideje o globalnom rešenju seljačkog pitanja. Već aprila 1944. godine u Uputstvu Poverništva za ekonomsku obnovu NKOJ-a o radu organa narodne vlasti na obnovi sagledavala se potreba rešenja pitanja zemljišnog poseda i unutrašnje kolonizacije i naseljavanja jugoslovenskih građana na napuštena imanja. U Deklaraciji Privremene vlade DFJ od 9. marta 1945. već se određenje preciziralo da je neophodno pristupiti rešavanju seljačkog pitanja agrarnom reformom i kolonizacijom. Deklaracija je nagoveštavala promene u društveno-ekonomskim odnosima na selu i platformu s koje će se rešavati seljačko pitanje. Tako se stav Partije prema rešenju seljačkog pitanja podudarao sa osnovnim socijalnim i političkim interesima seljaštva, iako njeno načelno shvaćanje ovog pitanja nije izlazilo iz okvira opšte marksističke teorije. KPJ se opredeljivala za ovakvu politiku prema seljaštvu zbog njegove masovne vezanosti za Narodnooslobodilački pokret, istorijske vezanosti za zemlju i potreba brze ekonomske obnove poljoprivrede i proizvodnje na selu. Polazeći od tih razloga, Privremena narodna skupština DFJ je već 23. avgusta 1945. donela Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Osnovni princip na kome je počivao ovaj zakon jeste da zemlja pripada onima koji je obrađuju. Primenom Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji ekspropisani su veliki posedi i likvidirani feudalni ostaci u zemljišnim odnosima. Zemljišni posed ograničen je na 45 ha, odnosno 20–35 ha ukoliko je obrađivan najamnom radnom snagom. Zakonom je onemogućeno svako povećanje privatnog poseda iznad ovog maksimuma. Nezemljoradničkom stanovništvu bile

78 su oduzete sve površine preko 3 ha. Ekspropisana je i zemlja verskih zajednica, banaka i akcionarskih društava. Ovim merama stvoren je zemljišni fond za izvođenje agrarne reforme od 1.566.000 ha. Najviše zemlje u agrarnom fondu imale su Vojvodina, Hrvatska i Slovenija. Više od polovine fonda, to jest 797.000 ha, podeljeno je seljacima. Ostatak fonda raspoređen je na državna poljoprivredna dobra – 288.000 ha, državne ustanove – 20.357 ha, državna preduzeća 40.000 ha i zemljoradničke zadruge 40.700 ha. Agrarnom reformom ograničene su mogućnosti daljeg razvoja kapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa u poljoprivredi i stvoreni uslovi za dublju socijalizaciju sela. Ona je doprinela razvoju i stabilizaciji privatnog vlasništva na jugoslovenskom selu, ali po svojim socijalnim posledicama objektivno je prevazilazila domete buržoaskih agrarnih reformi. Obrazovanjem krupnih državnih imanja stvoreni su istovremeno uslovi za razvoj socijalističke proizvodnje i socijalističkih društvenih odnosa na selu. Mešoviti karakter vlasništva – državnog, zadružnog i privatnog, proizišao iz specifičnosti jugoslovenske revolucije, utirao je put novim pravcima razvoja agrarne politike. U našim prilikama polazilo se od uverenja da takva struktura posedovnih odnosa vodi objektivno političkom porazu starih društvenih snaga na selu.

Promene u agrarno-posedovnim odnosima i njihov socijalno-klasni smisao naišli su na jaku opoziciju i otpor građanskih snaga, naročito rimokatoličke i pravoslavne crkve. Politički razlozi uticali su na građansku opoziciju u Privremenoj narodnoj skupštini da se otvoreno ne izjašnjava protiv Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Otvorenim istupanjem, procenjivali su, došli bi u sukob sa seljaštvom, koji su u tom trenutku s razlogom hteli da izbegnu. Iz tih motiva dovodili su u pitanje samo ekonomsku opravdanost reforme i protivili se brzini njenog izvođenja. Smatrali su da ne treba “cepati” veliki posed na kojem je već postojala uhodana proizvodnja i da je osnovno pitanje u agrarnim odnosima zadržavanje krupne proizvodnje.

Daleko teži napad na agrarnu reformu dolazio je od rimokatoličke i pravoslavne crkve, koje su smatrale da se time ugrožava materijalna egzistencija i duhovna delatnost crkve i da Zakon u osnovi vređa socijalnu pravdu. Iako su ovi otpori bili organizovani i povremeno

jaki, KPJ je preko državnih organa i masovnih organizacija Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji dosledno sprovela.

Promene u društveno-ekonomskim odnosima krajem 1944. i tokom 1945. godine dovele su do snažnog razvoja materijalne osnove revolucionarne vlasti. U raspodeli nacionalnog dohotka posle izvršenih promena došlo je do radikalnih pomeranja u korist novih društvenih snaga. Tako je učešće države i radničke klase u raspodeli nacionalnog dohotka povećano sa 16% u 1937. na 36% u 1947. godini. Istovremeno je smanjeno učešće kapitalističkih sopstvenika sa 46% u 1937. na 15% u 1947. godini.

Novo društveno-ekonomsko uređenje ustavno je potvrđeno 1946. godine.

IZVORI I LITERATURA

- Milorad Ekmečić, *Sudbina jugoslovenske ideje 1914*, Politički život Jugoslavije 1914–1945, Treći program, 1973.
- Pero Morača, *Tito strateg revolucije*, Beograd: Narodna knjiga – Novi Sad: Dnevnik – Skoplje: Naša knjiga, 1977.
- Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, Nolit, Beograd, 1980.
- Branko Petranović, *AVNOJ – revolucionarna smena vlasti*, Nolit, Beograd, 1978.
- *Sabrana dela Josipa Broza Tita*, Komunist, tom 5, 6, 7, 8, 9, 10.

KONCEPCIJA KPJ O DRUŠTVENO- -EKONOMSKOM RAZVOJU JUGOSLAVIJE U PERIODU “REVOLUCIONARNOG ETATIZMA”¹

80

Programske koncepcije KPJ o izgradnji društveno-ekonomskog sistema u Jugoslaviji posle završetka rata u poslednje vreme su predmet pažljivih naučnih analiza historiografije i drugih naučnih disciplina. U tim istraživanjima se sve češće postavlja pitanje porekla državno-centralističkog sistema u nas prvih poratnih godina. Istraživanja su usmerena na traženje egzaktnijih odgovora na to kompleksno pitanje. Ono je mnogo složenije nego što na prvi pogled izgleda jer su društveno-ekonomski i politički procesi u tim godinama, zbog svojih protivrečnosti, zaista bili složeni, pa je teško i dati sasvim precizan odgovor.

Postavljanje ovog pitanja ima utoliko više smisla što procesi o kojima je reč nisu proizlazili samo iz specifičnog karaktera jugoslovenske socijalističke revolucije, niti imaju sasvim korena u njoj. Socijalna širina i demokratičnost revolucije u Jugoslaviji nije objektivno mogla biti ishodište etatizma i centralizma, jer se u suštini ona nije ni razvijala u doktrinarnim formama. Takav karakter društveno-ekonomskih odnosa mogao se javiti samo kao pitanje metoda ostvarivanja sledeće faze razvoja revolucije ili, preciznije, kao pitanje daljih oblika njenog konačnog i potpunog prevladavanja u svim aspektima društvenog razvoja. Krajem rata u rukovodstvu KPJ to pitanje se i postavljalo kao dalje pregrupisanje snaga i otvaranje procesa dubljih socijalno-klasnih promena. Iz toga bi logično proizlazilo da su uži klasni motivi postajali okosnica svih društvenih promena i mera. Takvo viđenje stvari, čini se, ne izlazi iz okvira uobičajenih

1 Ranko Končar, “Koncepcija KPJ o društveno-ekonomskom razvoju Jugoslavije u periodu ‘revolucionarnog etatizma’, u: *Savez komunista i socijalistička revolucija*, Komunist, Beograd, 1981, 57–66.

formi i do tada već poznatih teorijskih principa u razvoju socijalističkih revolucija posle osvajanja političke vlasti od strane revolucionarnih snaga.

Dosadašnja naučna istraživanja i interpretacije tog problema polaze uglavnom od isticanja objektivnih razloga u nastajanju etatičko-centralističkog sistema. U prvi plan se stavljaju:

1.

Objektivne međunarodne prilike nastale krajem rata, koje su se u širim razmerama razvijale u pravcu produblјivanja suprotnosti među dojučerašnjih saveznika i opšte procene u međunarodnom radničkom pokretu da je time ponovo aktuelizovana i reafirmisana ideološka konfrontacija dvaju društveno-ekonomskih sistema. U tom kontekstu ni položaj Jugoslavije i njene revolucije nije bio pošteđen od određenih opasnosti. Sve do pred kraj rata saveznici, u skladu sa svojim posebnim interesima, koordinirano su nastupali prema Jugoslaviji. Kao što je poznato, politički i društveno-ekonomski procesi u njoj objektivno su izmicali njihovom uticaju i dubljem uplitanju, ali nisu bili lišeni određenih pritisaka i pretnji. I za jedne i za druge, bez obzira na različitosti interesa, revolucionarni i demokratski procesi u Jugoslaviji, posebno njihove pozitivne refleksije na šire područje Balkana i susednih zemalja, bili su otvoren povod za najrazličitije pritiske, vojne pretnje i nezadovoljstva.

Zaoštavanje odnosa sa zapadnim saveznicima procenjujemo i sami kao deo tih širih ideoloških sukoblјavanja bez obzira na poseban značaj unutrašnjih motiva za takve odnose. U tom širem smislu shvatamo i otvaranje sukoba oko jugoslovenskih granica i tršćanskog pitanja. Kardelj je sredinom 1945. godine upozoravao na to da bi gubitak Trsta objektivno otvorio mogućnost imperijalističkog prodora na Balkan i u srednju Evropu i stvorio šire uslove za gušenje revolucionarnih i demokratskih procesa u ovom delu sveta. Procenjivalo se, takođe, da će Zapad primenjivati i mere ekonomskog pritiska prema Jugoslaviji. Nije se u rukovodstvu zemlje isključivala ni mogućnost ekonomske blokade. Sve je to logično podrazumevalo da je KPJ

morala držati sve u svojim rukama, braniti nacionalnu i državnu nezavisnost zemlje i jačati njenu odbrambenu sposobnost.

2.

Složene unutrašnje političke prilike koje su proisticale iz potrebe borbe protiv ostataka građanskih političkih snaga.

Otvaranjem procesa legalizacije građanskih političkih partija, kao direktne posledice sporazuma Tito–Šubašić, rukovodstvo KPJ je upozoravalo na moguće i realne opasnosti koje dolaze s te strane. Situacija je procenjivana kao opasna i zbog direktne zainteresovanosti zapadnih zemalja za unutrašnje političke procese u Jugoslaviji i ostvarenje samog sporazuma Tito–Šubašić. Za rukovodstvo našeg pokreta logično se nametalo pitanje kakvu unutrašnju politiku voditi u takvoj situaciji i kojim putem ići da bi se sprečilo političko snaženje kontrarevolucije i sačuvale osnovne tekovine narodnooslobodilačke borbe. Procenjujući da u jugoslovenskim prilikama ne postoji politička ravnoteža između revolucionarnog i građanskog fronta u borbi za vlast, formiranje zajedničke vlade DFJ marta 1945. godine bio je prvi, mada kompromisni korak u daljem jačanju snaga revolucije i otvaranju procesa dublje diferencijacije u građanskim političkim snagama i kolebljivim masama. Bez obzira na osvojenu političku vlast, snažnu i jedinstvenu armiju, podržavljenu industriju od preko 60%, i učvršćeno političko jedinstvo KPJ sa širokim narodnim masama – procenjivalo se da kontrarevolucija nije sasvim slomljena. Preovlađivalo je, takođe, i uverenje da opasnost ne dolazi toliko na političkom koliko na ekonomskom planu, gde su još postojale mogućnosti da se građanske snage šire eksponiraju. Na tom pitanju rukovodstvo zemlje moralo je otvoriti jasniju perspektivu narodnim masama i učvrstiti svoje ekonomske pozicije. U takvim prilikama KPJ se opredelila za elastičniju politiku. Jačala je institucija revolucionarne vlasti i istovremeno nastavljala dalju borbu za mase. Procenjivala je da bi, u postojećim međunarodnim i unutrašnjim prilikama, bilo pogrešno ići na likvidaciju građanskih partija. Za nju je u tom trenutku bila pogrešna i alternativa otvorene klasne konfrontacije s njima i isticanja svojih krajnjih

socijalnih ciljeva. Ona je insistirala na daljem proširivanju demokratskih osnova revolucije i na toj demokratskoj platformi uspevala da slomi građanske partije. Kardelj je 1945. godine isticao da se Grolu ne sme pustiti da ponese zastavu demokratije: nama ostaje da budemo nosioci demokratije i da okupimo sve koji hoće demokratiju.

Komunistička partija Jugoslavije preduzimala je i radikalne socijalno-ekonomske mere – eksproprijaciju buržoaske imovine, čime je otvarala proces potpunijeg slabljenja ekonomskih pozicija poraženih građanskih snaga.

Pravna osnova tih mera nije bio akt klasične nacionalizacije privatne svojine, već različite forme konfiskacije imovine onih građanskih snaga koje su kolaborirale u toku rata sa okupatorom. Međutim, i pored toga, eksproprijacija je poprimila široke razmere, i objektivno se izražavala kao klasna mera, s obzirom na klasne motive kolaboracije. U Vojvodini, na primer, kolaboracija je imala i specifične nacionalne motive, te su mere konfiskacije i po toj osnovi poprimile široke i masovne razmere.

Sredstva za proizvodnju oduzimana su u više faza. Prve krupnije mere bazirale su se na odluci Predsedništva AVNOJ-a od 21. novembra 1944. godine, kojom je pod udar konfiskacije dolazilo: a) sva imovinama nemačkog Rajha i njegovih državljana koja se nalazila na teritoriji Jugoslavije; b) sva imovina lica nemačke narodnosti, osim onih koji su se borili u redovima NOB-a i POJ-a, ili su podanici neutralnih država a nisu imala neprijateljsko držanje za vreme okupacije; i c) sva imovina ratnih zločinaca i njihovih pomagača, bez obzira na državljanstvo, kao i onih koji su presudom građanskih i vojnih sudova osuđeni na gubitak imovine u korist države.

Imovina nemačkog Rajha, njegovih državljana i domaćih Nemaca imala je jednak tretman i oduzimala se bez ikakvog kompromisa. Konfiskacija je u tom slučaju imala opšti karakter i primenjivala se automatski. Bilo je potrebno samo identifikovati nemačku imovinu, pa da se ona od tog trenutka smatra konfiskovanom.

Kad je bila u pitanju imovina ratnih zločinaca i saradnika okupatora, primenjivana je konfiskacija u užem smislu – na osnovu provedenog krivičnog postupka pojedinačno je oduzimana imovina.

Iz te konfrontacije sa građanskim političkim snagama, KPJ je 1945. godine izašla znatno ojačana – proširila je socijalnu osnovu revolucije, slomila građanske političke partije, a da nije upotrebljavala prema njima rigoroznije administrativne mere. Prihvatajući otvorenu demokratsku bitku sa njima, s pozicija osnovnih tekovina NOP-a i interesa širokih narodnih masa, ona je pojačala i učvrstila revolucionarnu vlast i državno jedinstvo.

3.

Nepovoljni ekonomski uslovi zemlje posle rata i potreba njene brze ekonomske obnove – nametali su se kao važan zadatak. U ratu je, kao što se zna, potpuno uništeno oko 36,5% industrijskih kapaciteta zemlje. Uništeno je, takođe, preko 50% svih saobraćajnica i komunikacija. Pretrpljeni su ogromni gubici u ljudstvu i stručnoj radnoj snazi, što je potpuno paralisalo ekonomski život.

84 Procenjuje se da je razbijanje građanskog fronta u tesnoj vezi sa potpunim ovladavanjem ekonomskim životom od strane nove vlasti. Državna svojina, nastala eksproprijacijom, smatrala se najčvršćim ekonomskim uporištem snaga revolucije i osnovom ekonomskog socijalističkog razvoja zemlje. Suočavanje sa ovakvom ekonomskom situacijom sve više je učvršćivalo uverenje o potrebi takve organizacije i svesnog upravljanja privredom, koja će omogućiti ne samo rešavanje važnih ekonomskih problema već i s njima povezanih političkih, socijalnih i klasnih društvenih odnosa. Radi obezbeđenja upravljanja privredom, isticao je Kidrič, neophodno je obezbediti evidenciju i kontrolu nad proizvodnjom i raspodelom produkata. Bez svestrane državne evidencije i kontrole, bila bi ugrožena sama narodna vlast, jer ne bi bila u stanju da upravlja privredom. Nepolaganje računa o proizvodnji i raspodeli dovelo bi u pitanje postignute uspehe, značilo bi povratak na staru neorganizovanost i anarhiju. Potrebe brze ekonomske obnove i industrijalizacije zahtevale su da se nužno stvara centralno-državna akumulacija.

Otvaranjem ekonomskih pitanja zemlje u toj formi i ekonomske borbe sa građanskim snagama na širem frontu, objektivno se otvarao

i proces dublje klasne diferencijacije, koju je KPJ u tom periodu isticala u prvi plan svoje aktivnosti. To opredeljenje bilo je u skladu koliko sa realnom situacijom u zemlji toliko i sa poznatim teorijskim učenjima o razvoju socijalističke revolucije posle osvajanja političke vlasti.

Otvaranjem tih procesa, nastala je kvalitativno nova situacija u razvoju jugoslovenske revolucije, iako se programske koncepcije KPJ i dalje oslanjaju na široke narodne mase i vodila se borba za njihovu podršku. U toj orijentaciji, kao što smo već naglasili, rasla je i svest o ulozi države i potrebi da se ona drukčije odnosi prema ekonomiji. Time se i kod nas prevladavala dilema, prisutna jedno vreme, da li privredni razvoj zemlje osloboditi svestranijih državnih intervencija. U našim uslovima polazilo se od shvatanja o podjednakoj važnosti njene intervencije i u političkom i u ekonomskom životu. Elemente takve prakse susrećemo tokom 1945. godine. Nagomilane ekonomske teškoće zemlje pokušavale su se rešiti neograničavanjem slobodne trgovine. Ubrzo se, međutim, došlo do saznanja da takva praksa, bez obzira na ostvarene socijalne promene, stvara objektivne uslove za reprodukciju starih ekonomskih odnosa i u našim prilikama direktno pogađa široke mase, jer su cene naglo počele da rastu. Braneći se, opravdano, od ovakvih tendencija, KPJ nije pristala ni na politiku gušenja privatne svojine i inicijative, jer bi to stvaralo oskudicu roba i vodilo redukciji ekonomskog razvoja. Osnova njene taktike i strategije prema ekonomskim pitanjima u ovom periodu, budući da je polazila od procene stvarnih prilika, zasnivala se ne nekoj vrsti kompromisa – jačanje državnog sektora proizvodnje i njegove konkurentске sposobnosti, s jedne strane, i poštovanje privatne ekonomske inicijative pod kontrolom države, s druge.

Ovim zapažanjima o objektivnim ekonomskim uslovljenostima etatizma i centralizma u nas treba svakako dodati i procene političkog rukovodstva o nepostojanju jedinstva privrede zemlje 1945–1946, odnosno o tome da ne postoji opštedržavno gledanje na te probleme. Dotadašnja naučna istraživanja nisu im pridavala veću pažnju. Zbog toga nam se čini opravdanim da ih šire prikazemo.

Naime, kritički se upozoravalo na pojave privrednog partikularizma, koji se izražavao i u nacionalnom i u regionalnom smislu.

U tome kako je isticao Kidrič 1946. godine, vlada potpuna nejasnoća. “Republikanske vlade vuku što više na svoju stranu, i kadrove i kompetencije. To se tiče i ekonomski jačih republika kao i onih slabijih, zaostalih, koje su stradale u toku narodnooslobodilačke borbe. Ni jedne ni druge ne gledaju na Jugoslaviju kao na celinu. S druge strane, ima i birokratskih tendencija sa strane centra. Da bi stvorili jasnoću u tim međusobnim odnosima, treba znati jasno šta hoćemo ... Nije moguće zamisliti socijalističku izgradnju bez teške, bazične industrije, ako ta bazična industrija nije u državnim rukama. Iluzorno je da svaka republika stvara sama za sebe svoju tešku industriju ... Ja ne kažem da je raspodela potpuno ispravna i da mi nećemo morati da vraćamo neka preduzeća republikama, ali ova će nam raspodela, posmatrana u celini, omogućiti da snažnim koracima idemo napred. Biće vike i dreke sa strane reakcije, koja je ranije bila centralistička a sada se ona rukovodi tobožnjim nacionalističkim obzirima”.

86

Govoreći drugom prilikom (povodom donošenja Zakona o uvođenju planske privrede), Kidrič je problem partikularizma sagledavao kompleksnije i ukazao istovremeno na opasnosti koje dolaze od državnog centralizma: “Mi imamo baš na privrednom području još mnogo uskog gledanja, koje sprečava jedinstvo naše privrede i maksimalnu mobilizaciju svih privrednih napora. S druge strane, imamo još ostataka birokratskog centralizma, onog birokratskog centralizma koji koči inicijativu pojedinih republika kao i inicijativu lokalnih jedinica.

I jedna i druga pojava su ostaci prošlosti. Oni ne odgovaraju sadržini naše društveno-ekonomske strukture. U isto vreme treba da konstatujemo da oni pomažu reakciju koja želi da razbije jedinstvo naše privrede u svrhu političkog razjedinjavanja naših naroda. Mi svakako moramo da nastavimo borbu sa birokratskim centralizmom, ali uglavnom možemo da konstatujemo da je on u opadanju, što, naprotiv, nije slučaj sa partikularizmom. Možemo čak da kažemo da je partikularizam u porastu i da se sada, u vezi sa organizacionim sređivanjem naše privrede, mnogo više odražava nego što se odražavao pre, ne samo kvantitativno nego i kvalitativno. Drugovi u republikama su još suviše malo svesni opasnosti koje proizlaze iz privrednog partikularizma. Oni premalo gledaju celinu jugoslovenske privrede.”

Citirani Kidričevi stavovi, izneti na sednicama Privrednog saveza tokom 1946. godine, pogotovu integralno posmatrani, ne proširuju samo razloge društveno-ekonomske centralizacije već ukazuju i na prisutnu svest u rukovodstvu zemlje o opasnostima koje ona sobom nosi.

Takve procene, međutim, objektivno su bile i inspiracija za snaženje etatizma i centralizma.

4.

Značajan upliv sovjetske teorije i prakse u naš društveno-ekonomski razvoj prvih poratnih godina – takođe valja imati na umu. To je proizlazilo iz naših odnosa sa Sovjetskim Savezom, iz njegovog velikog ugleda u međunarodnom radničkom pokretu i istovetnosti naših socijalističkih ciljeva. Realno je pretpostaviti da smo se u tom periodu koristili i određenim sovjetskim iskustvima, ali mnoge istorijske činjenice pokazuju da smo na nekim područjima ostali i izvan uticaja tog iskustva (rešavanje agrarnog pitanja, na primer). Treba, međutim, napomenuti da to pitanje nije kompleksnije istraženo u našoj istorijskoj nauci i da sve interpretacije u tom smislu objektivno imaju karakter pretpostavki.

Teško je osporiti važnost navedenih uzroka u nastajanju državno-centralističkog sistema u nas. Ostaje otvoreno pitanje, međutim, da li ih sve možemo tretirati kao nužne u nastajanju našeg društveno-ekonomskog sistema prvih poratnih godina. Treba realno pretpostaviti da će neki i dalje izazivati različite interpretacije i tražiti temeljnija preciziranja.

Dublja istraživnja bi pokazala da se intenzivnija etatizacija i centralizacija društveno-ekonomskih odnosa u našim uslovima javila u trenutku značajnijeg opadanja i spoljne i unutrašnje opasnosti za integritet revolucije. Ako su osnovni politički i socijalno-ekonomski procesi objektivno već bili otvoreni ili dovršeni do kraja 1945. i 1946. godine (izvojevana je apsolutna pobjeda na izborima za Ustavotvornu skupštinu, izvršene su radikalne promene u svojinskim odnosima, koje su u 1946. godini podržavale industriju saveznog i republičkog značaja 100%, lokalnog 70%, bankarstvo 100% – odnosno državni

sektor zajedno sa zadružnim sektorom obuhvatao je preko 90% vrednosti industrijske proizvodnje, izvršena je agrarna reforma, učvršćena politička vlast, izgrađen nov ustavni sistem i drugo), onda se logično nameće pitanje zašto su u 1946. godini počeli da jačaju centralizam i etatizam u svim oblastima društveno-ekonomskog života. Naša istraživanja pokazuju da u društveno-ekonomskom razvoju Jugoslavije prvih poratnih godina možemo uslovno identifikovati dve etape, po svom karakteru i dosta različite. Prva je do uvođenja planske privrede (završila se otprilike sredinom 1946) i druga posle nje.

U prvoj etapi politika i mere koje je preduzimala KPJ bile su mnogo bliže karakteru društveno-ekonomskih prilika, pa i socijalnoj širini jugoslovenske revolucije. KPJ je mnoge društveno-ekonomske procese posmatrala sa stanovišta njihove klasne sadržine, otvarala novu perspektivu socijalnog razvoja Jugoslavije, pa su i metodi njenog delovanja bili mnogo bliži razvoju revolucije u periodu narodnooslobodilačkog rata. Ona se otvarala prema svim socijalnim slojevima, proširivala demokratsku osnovu revolucije, ali i sužavala osnove političkog delovanja građanskih snaga. Jedino nije pravila kompromis sa neprijateljima narodnooslobodilačkog pokreta. Na osnovu demokratskog razvoja, ona je slomila otpor građanskih partija. Preko Narodnog fronta ulazila je u određene političke kombinacije sa građanskim partijama, primenjujući različite i veoma elastične metode, zavisno od političke situacije u svakoj nacionalnoj pokrajini. Jednu praksu, na primer, razvijala je u Hrvatskoj, a drugu u Srbiji. Pod uticajem KPJ, Narodni front se razvijao u široku i masovnu političku formaciju u kojoj su se faktički koncentrisala i razrešavala bitna pitanja daljeg društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije. Narodni front je, zapravo, postao i središte socijalne radikalizacije NOP-a i brze ekonomske obnove Jugoslavije uz ogromnu podršku masa.

U drugoj etapi, međutim, država je jačala na bazi ekonomskog monopola, proširivala svoje intervencije u svim oblastima društveno-ekonomskog života i došlo je do procesa srastanja državnog i partijskog monopola. Sva podržavljena imovina prešla je pod upravu privrednih ministarstava, a stvarale su se i glavne uprave kao posrednici između preduzeća i ministarstava. One su imale direktivnu i

rukovodeću funkciju, čime su preduzeća ostajala bez ikakve poslovne samostalnosti. Na toj osnovi objektivno je izrastao birokratski centralizam, čiju materijalnu osnovu rukovodstvo pokreta nije videlo u državnom karakteru svojine i snaženju izvršnih organa vlasti, već u "mentalitetским ostacima prošle birokratije bez naročitog obzira na njen nacionalni izvor. On u suštini znači birokratsko shvatanje zadatka, tj. neshvatanje naše nove državne i privredne strukture, pre svega neshvatanje da baš zajednička korist naše nove države zahteva razvijanje najšire inicijative na dole" (Kidrič).

U ovom periodu uvedeno je i državno planiranje, čime je zapravo i počeo proces dublje etatizacije i centralizacije društveno-ekonomskih odnosa, iako su određeni oblici takvih odnosa postojali i znatno ranije. Državnim planiranjem čitav sistem društveno-ekonomskih odnosa postao je institucionalno koherentniji, a oblici državne intervencije proširili su se na sve oblasti života. Istovremeno je otvoren i proces šire klasne konfrontacije sa određenim slojevima seljaštva. Ti procesi su bili u tesnoj vezi sa politikom i merama brzog ekonomskog razvoja i industrijalizacije zemlje, koje su, prema shvatanju rukovodstva pokreta, diktirali ekonomski i politički razlozi. Industrijalizacija zemlje oslanjala se prevashodno na agrarne izvore akumulacije, što je objektivno otvaralo mnoga i složena ekonomska i politička pitanja. Merama agrarne reforme i izmenom svojinskih odnosa stvoreni su uslovi za dublju socijalizaciju sela, ali je dominantan privatni posed objektivno sužavao mogućnost radikalnijih zaokreta. Prema uverenju rukovodstva pokreta, razbijanjem velikog poseda nisu otklonjene opasnosti da će se zadržati stari produkcion i društveni odnosi na selu. Zato je Partija podsticala procese klasne diferencijacije na selu, oslanjajući se, pre svega, na osnovne mase (sitnog i srednjeg) seljaštva. Ona je diferencirala seljaštvo na sitno, srednje i kulake, mada kriteriji takve polarizacije, posle agrarne reforme, nisu uvek imali objektivnu socijalnu osnovu. Različitim merama otkupa i drugim administrativnim intervencijama na selu objektivno je slabila politička i socijalna osnova revolucije, posebno u onim poljoprivrednim regionima u kojima je Partija imala političko uporište još od 1941. godine, bez obzira na socijalnu pripadnost.

U objašnjavanju porekla etatizma u jugoslovenskom društveno-ekonomskom životu prvih poratnih godina teško je zaobići i ključnu ulogu KPJ u njegovom nastajanju. Posebno upozoravamo na one relacije koje su izvirele iz prirode i karaktera KPJ kao hegemonu socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Naime, postavlja se pitanje da li je iz centralističkog i, u osnovi, hijerarhijskog karaktera KPJ moglo realno doći do radikalno drukčijeg sistema društveno-ekonomskih odnosa. KPJ je izvodila masovnu, politički i socijalno veoma široku socijalističku revoluciju, ali je sama ostala izvan dubljih unutrašnjih promena. U posleratnom razvoju ona je zadržala bitne principe svoje ranije organizovanosti i metode rada, nastojeći da, kao što smo već istakli, i u to vreme zadrži i još više probudi demokratski karakter i socijalnu širinu pokreta. Širina pokreta i revolucionarni entuzijizam masa objektivno su protivrečili procesima centralizacije i etatizacije društveno-ekonomskih odnosa. KPJ je podsticala i jednu i drugu tendenciju u društvenom razvoju zemlje, ali ih je objektivno bilo teško pomiriti i razumeti.

90

Nove društvene i političke prilike nastale pobedom revolucije uslovljavale su, međutim, i određene promene u KPJ. Smer tih promena u KPJ nije išao u pravcu koji bi dublje izrazio širinu revolucionarnog pokreta. Promene su bile realno bliže karakteru društveno-ekonomskih odnosa, odnosno njihovom centralističkom i etatističkom modelu. U tom smislu stvarali su se, pre svega, organizacioni osnovi za izražavanje Partije kroz sistem vlasti. Preko vlasti rešavali su se svi problemi daljeg revolucionarnog razvoja zemlje. Sistem organa KPJ baziran je na hijerarhijskom principu. Projekt o organizacionim promenama u KPJ, usvojen 3. jula 1945. godine, predviđao je organizaciono-instruktorsko odeljenje, odeljenje za kadrove, odeljenje za agitaciju i propagandu i devet različitih komisija. Posebnu funkciju imao je jedinstveni organ partijske kontrole, čije su kompetencije bile veoma široke. Iako se Partija otvarala prema članstvu i donekle demokratizovala kriterije prijema, u tom periodu u celokupnom sistemu i metodu njenog rada nisu se zbivale značajnije promene. Sve više su u tom smislu nastajali procesi srašćivanja Partije i državnog aparata vlasti, iz čega su objektivno i proizlazile određene

centralističke i etatističke koncepcije ukupnog društveno-ekonomskog razvoja. Tek od 1949. godine KPJ će otvoriti bitna pitanja socijalističkog razvoja zemlje – pitanje uloge države, uloge KPJ, planiranja u privrednom razvoju i drugo.

IZVORI I LITERATURA

- Dušan Bilandžić, *Istorija SFRJ* (glavni procesi), "Školska knjiga", Zagreb, 1978.
- Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1969.
- *Stenografske beleške Privrednog saveta*, Arhiv Jugoslavije.
- Zapisnici sa sednica Politbiroa CK KPJ, Arhiv CK KPJ.

SUŠTINA ODLUKA AVNOJ-a: SVOJI NA SVOME¹

U samoj koncepciji jugoslovenske revolucije, koja počiva na jedinstvu nacionalnooslobodilačkih i socijalnih promena, sadržan je i odgovor na pitanje odnosa klasnog i nacionalnog.

Komunistička partija Jugoslavije u definisanje svoje koncepcije revolucije 1941. godine pošla je od istorijskog značaja nacionalnog pitanja i prihvatila platformu nacionalnooslobodilačke borbe kao okvira i socijalne borbe. U tom opredeljenju nacionalnooslobodilačka borba nije se mogla zaustaviti samo na otporu okupatoru, a da ne otvori perspektivu novog društvenog poretka.

Ti procesi jedinstveno se razvijaju već od početka NOR-a a najpotpuniju i najširu potvrdu dobili su u istorijskim odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a kojima je izvršena revolucionarna smena vlasti i konstituisana demokratska federativna Jugoslavija.

AUTENTIČNOST REVOLUCIJE

U jedinstvu nacionalnog i socijalnog tokom Narodnooslobodilačke borbe zapaža se najdublji smisao i karakter jugoslovenske revolucije, njena originalnost i autentičnost. Izgradnjom Jugoslavije na federativnom principu i pravu svakog naroda na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otcepljenje ili na ujedinjenje sa drugim narodima, politički je rešeno nacionalno pitanje jugoslovenskih naroda. Jugoslavija se konstituisala kao savezna država sa punom ravnopravnošću svih članica i njihovim državnopravnim položajem koji je bio u skladu sa interesima i ciljevima NOP-a i njegovog razvoja.

Već u priprema za Drugo zasedanje AVNOJ-a, CK KPJ se opredelio za nacionalnu osnovu jugoslovenske federacije, odnosno

1 Ранко Кончар, "Суштина одлука АВНОЈ-а. Своји на своме", *Дневник* 29.11.1984, 6.

za federaciju Južnih Slovena. To je objektivno značilo da se princip nacionalnog opredeljenja do otcepljenja odnosio samo na jugoslovenske nacije koje su se odlukama AVNOJ-a konstituisale kao nacionalne države.

ELASTIČNOST RUKOVODSTVA NOB-a

Na ovim principima CK KPJ će ostati sve do uoči zasedanja AVNOJ-a, kada je na zahtev vojnopolitičkog rukovodstva Bosne i Hercegovine nacionalnu osnovu jugoslovenske federacije proširio i istorijsko-regionalnom, prihvatajući da se i Bosna i Hercegovina konstituiše kao ravnopravna federalna jedinica. Mada je ovo proširenje osnove jugoslovenske federacije nailazilo na određene otpore, ipak je prevladalo mišljenje da je to politički oportunističko rešenje i da se njime prevladava tradicionalna i u osnovi nacionalistička dilema pojedinih jugoslovenskih buržoazija – čija je Bosna i Hercegovina – srpska ili hrvatska.

Ove činjenice, međutim, upozoravaju i na elastičnost rukovodstva NOB-a u definisanju principa na kojima će se izgraditi jugoslovenska federacija. Posmatrati ih samo dogmatično ili formalnopravno, a zanemariti političku i istorijsku dimenziju, objektivno znači ne shvatati politiku Partije u rešavanju nacionalnog pitanja tokom Narodnooslobodilačkog rata. U praksi njenog delovanja često je bilo važnije da li određena politika jača nacionalni pokret nego kako ona izgleda formalnopravno i da li se može podvesti pod neki model ili doktrinu.

Slične primedbe mogle bi se staviti i nekim savremenim mišljenjima koja analiziraju karakter jugoslovenske federacije izgrađene na Drugom zasedanju AVNOJ-a. Jesu li se odlukama AVNOJ-a federalne jedinice konstituisale kao države, odnosno koji je stepen njihove državnosti? Jesu li one samo anticipirale jaku i jedinstvenu Jugoslaviju kao državu? Je li u tom istorijskom trenutku u rešenju nacionalnog pitanja dominirao samo klasni interes i slično?

Ako se sva ova pitanja posmatraju kroz istorijsku prizmu, onda ona i nisu tako delikatna kako se ponekad čine.

U odgovoru na ova pitanja ne sme se nikad zanemariti koncepcija jugoslovenske revolucije koja se razvijala u formi Narodno-oslobodilačkog pokreta i koja je nacionalno pitanje u Jugoslaviji smatrala delom socijalističke, a ne buržoasko-demokratske i rezolucije. Time je Partija preuzela istorijsku odgovornost da u revoluciji politički reši i nacionalno pitanje, mada je ono objektivno pripadalo buržoaskim revolucijama. Ta pitanja, kao što je poznato, KPJ u NOR-u i revoluciji uvažava kao osnovna i na njima gradi koncepciju svoje revolucije. Iz tih razloga pravo jugoslovenskih nacija na samoopredeljenje bilo bi obična fikcija ukoliko se pod tim ne bi podrazumevalo i pravo na formiranje nacionalnih država. Većina jugoslovenskih nacija tek u revoluciji stiže to pravo prvi put u svojoj istoriji i kroz revoluciju ga ostvaruje. To je bila i politička tendencija i interes nacije u NOB-u, pa je prirodno što su se u duhu odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a u okvirima jugoslovenske federacije konstituisale i nacionalne države. Da se to nije ostvarilo, ozbiljno je pitanje da li bi NOP imao masovnu nacionalnu osnovu.

94

JEDINSTVO KLASNOG I NACIONALNOG

Činjenica je da se Jugoslavija na Drugom zasedanju AVNOJ-a konstituisala kao jaka federativna država. U NOR-u i složenim međunarodnim okolnostima to je gotovo bilo neminovno i nužno. Tito je i sam, neposredno po završetku zasedanja u razgovoru sa većnicima iz Slovenije, na to upozorio:

“Slovenački narod ne sme i ne može imati nikakve bojazni u pogledu ravnopravnosti i samostalnosti slovenačkog naroda. Mere koje sada možda izgledaju centralističke samo su nužnost za uspešnu borbu i potrebne da pred spoljnim svetom, pre svega pred saveznicima, dokažemo zajedničku volju jugoslovenskih naroda za oslobođenje i da iz političkih razloga nastupamo jedinstveno. Englezi su se bojali da ćemo iskoristiti pravo samoopredeljenja, koje daje Atlantska povelja i da će se u pogrešnom tumačenju tih prava jugoslovenski narodi pocepati među sobom”. Posebno naglašava saradnju između Slovenaca i Hrvata, koja u vojnom i političkom pogledu

treba da bude najtešnja. Opominje da se izbegava svaki spor u pogledu granica, jer to sada nije uopšte važno. Sasvim je svejedno gde se bore naše čete, pošto se radi o oslobođenju svih jugoslovenskih naroda i unutrašnje granice moramo da slabimo”.

Iz ovoga se jasno vidi da izgradnja jake federativne države u toku NOB-a ne počiva na ideji slabljenja nacionalnih država i njihove suverenosti u okvirima jugoslovenske federacije, već na potrebi razvoja nacionalnooslobodilačke borbe, učvršćivanju međunarodnog položaja Jugoslavije i oslobođenju svih jugoslovenskih naroda. U rukovodstvu NOB-a, dakle, prevlađuje shvatanje da iz rata pre svega treba da izađe jaka Jugoslavija, kao garant nacionalne ravnopravnosti i slobode svih njenih naroda i sastavnih delova. U samoj koncepciji jugoslovenske revolucije, koja počiva na jedinstvu nacionalnooslobodilačkih i socijalnih promena, sadržan je i odgovor na pitanje odnosa klasnog i nacionalnog. Upravo takvo jedinstvo čini istorijski netačnim i problematičnim pitanje koje ova dva procesa polarizuje i stavlja u neakve iskonstruisane i šematske relacije. I u posleratnom razvitku Jugoslavije kad god je dolazilo do tendencija napuštanja ovog jedinstva, društveni razvoj ulazio je u dublje krize i protivrečnosti. Čini se da je to i najbitnije istorijsko iskustvo i tekovina jugoslovenske revolucije.

95

KORENI AUTONOMIJE

U rešavanju nacionalnog pitanja i izgradnje jugoslovenskog federalizma u toku NOR-a veoma značajno pojavljuje se i pitanje autonomija. Kada se ostane na ravni historiografije, problem se čini manje delikatnim nego što to danas izgleda. Istoriografsko razmišljanje o autonomiji Vojvodine obično polazi od činjenice o postojanju jedne relativno duge istorijske geneze ideje i pokreta za autonomiju. Ova ideja javlja se i u građanskoj i u revolucionarnoj političkoj misli između dva rata. U građanskoj političkoj misli doseže nivo političkog pokreta koji u svom programu ima autonomiju Vojvodine. Ovaj pokret oslanja se uglavnom na srpske građanske partije, odnosno na delove Radikalne, Demokratske, Samostalne demokratske, Zemljoradničke i drugih stranaka.

I u politici KPJ između dva rata ideja autonomije bitno je pitanje njene programske orijentacije. Ove tendencije razvijaju se i u toku NOP-a i takođe predstavljaju bitno pitanje NOB-a i ukupne revolucionarne strategije Partije. NOP u Vojvodini od samog početka karakteriše borba za autonomni položaj Vojvodine u jugoslovenskoj federaciji. Bitne osnove tih tendencija nalazimo u formiranju političkih i vojnih institucija i organizacija pokrajinskog nivoa i karaktera. One se razvijaju u istom duhu i poprimaju istovetne političke oblike i funkcije, kao i slične institucije u nacionalnim pokrajinama koje su nagoveštavale prirodu i karakter buduće jugoslovenske federacije.

Proces formiranja političkih i vojnih organizacija i institucija u Vojvodini završava se uglavnom u toku 1943, kada se konstituiše jugoslovenska federacija. Do tog vremena one su se već razvile kao najviši politički, predstavnički i vojni organi vlasti na teritoriji Vojvodine. Njihova politička i vojna funkcija, kao i direktna povezanost sa odgovarajućim jugoslovenskim političkim, vojnim i državnim rukovodstvima, ukazivala je na širok i politički karakter autonomije za koju su se zalagali.

Ovakav karakter političkog razvoja Vojvodine podstiče i podržava rukovodstvo KPJ i NOP i smatra ga saglasnim sa svojim načelnim stavovima o nacionalnom pitanju i demokratizaciji državne strukture Jugoslavije. Težina svih tih istorijskih činjenica bitno je uticala na oblikovanje i izgradnju autonomije Vojvodine u toku NOR-a. Uvažavanjem ovih razloga prevladava se i dilema da li je autonomija rezultat nekakvog političkog kompromisa ili jedno prelazno rešenje čija je egzistencija unapred vremenski određena.

U duhu odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a i njihovog doslednog tumačenja, problem Vojvodine mogao se politički rešiti samo kao deo celine jugoslovenskog nacionalnog pitanja uopšte. Mada se AVNOJ formalno ne izjašnjava o njoj, u duhu njegovih principa Vojvodina je mogla biti samo autonomija u okvirima jedne od federalnih jedinica. Nije, dakle, bila sporna autonomija, već samo bliže određenje njenog državnopravnog položaja u duhu odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a. Na ta pitanja daje se odgovor tokom 1944. i 1945. godine, opredeljenjem njenih naroda i narodnosti da se kao autonomija priključi

federalnoj Srbiji. Smatralo se da će njeni politički i nacionalni interesi biti najbolje zaštićeni ako bude tesno vezana i sa demokratskom Srbijom. Istorijski posmatrano, ovom odlukom, kao i odlukom autonomne kosovsko-metohijske oblasti, federalna Srbija konstituisana je kao složena jedinica jugoslovenskog federativnog sistema.

Karakter njene autonomije time nije prestao biti deo celine jugoslovenskog nacionalnog pitanja, odnosno jugoslovenske federacije uopšte – postao je samo i deo složene Srbije. Procesi posleratne demokratizacije jugoslovenskog društva zbog toga su se neminovno odražavali i na Vojvodinu, razvijajući njen demokratski i politički položaj kako u federaciji, tako i SR Srbiji. Ove promene uvek su se zasnivale na onim osnovama koje su se istorijski razvile, posebno u socijalističkoj revoluciji.

KARAKTER I SPECIFIČNOSTI NOB-a I SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE U JUGOSLAVIJI¹

98

Jugoslovenska revolucija pripada ili spada u red originalnih revolucija XX veka. Ona je po mnogim svojim obeležjima bliska prirodi i karakteru ruske Oktobarske revolucije, ali se od nje uveliko i razlikuje. I jugoslovenska revolucija izvodi se u uslovima jednog svetskog rata, odnosno Drugog svetskog rata, kao i Oktobarska revolucija u uslovima Prvog svetskog rata. Po svojim osnovnim i neposrednim ciljevima i strategiji i taktici borbe, ruska revolucija je klasična revolucija koja je od samog početka usmerena u pravcu osvajanja vlasti od strane radničke klase. Jugoslovenska revolucija u tom smislu nosi mnoge osobenosti i specifičnosti koje će je i uključiti u istoriju revolucija XX veka kao specifičnu revoluciju. Osnovni socijalni nosioci revolucije u ruskoj revoluciji su radnička klasa, koju predvodi boljševička partija. Isto tako, ruska revolucija počinje, odnosno započinje se, u velikim industrijskim centrima gde je postojala izrazita koncentracija radničke klase. Jugoslovenska revolucija razvija se izvan industrijskih centara, izvan gradova, ona, kako mi to obično u historiografiji kažemo, zahvata periferiju i selo i seljaštvo će biti osnovna masa iz koje će se regrutovati vojne i političke institucije i formacije socijalističke revolucije. Iako je KPJ sve do 22. juna 1941. godine, do napada Nemačke na Sovjetski Savez, oslanjala svoju koncepciju revolucije na ruski model, koncepciju revolucije koja se izvodila u dve etape – etapu tzv. buržoasko-demokratske revolucije i etapu socijalističke revolucije. Međutim, jugoslovenska revolucija u definisanju svoje koncepcije oslanja se uveliko i na istorijska iskustva, specifičnost jugoslovenske stvarnosti, i iz nje će, bez obzira na deklarativna i formalna podržavanja dvoetapnog koncepta revolucije, u pogodnom istorijskom trenutku primeniti svoju koncepciju revolucije jugoslovenskoj

1 Predavanje na Političkoj školi SKJ "Josip Broz Tito" u Kumrovcu 9.12.1985.

stvarnosti. U tom smislu, objektivno su joj išle u prilog mnoge istorijske okolnosti koje su se razvile i nastale napadom Nemačke na Jugoslaviju, kapitulacija Jugoslavije i njena deoba između mnogih okupacionih sistema. Aprilskim ratom, Jugoslavija, odnosno vodeće političke i državne strukture, nisu samo kapitulirale već su se u sklopu tih događaja otvorili mnogi procesi iz kojih će KPJ izvući jedan istorijski zaključak da je sa kapitulacijom i nestankom Jugoslavije kao međunarodnopravnog subjekta i jugoslovenska buržoazija doživela potpuni politički i društveni krah. Unutar buržoaskih formacija nije se posle kapitulacije Jugoslavije mogla oblikovati nijedna politička struja, koja bi išla sa programom obnove Jugoslavije. Sve građanske i političke formacije u Jugoslaviji reducirale su svoje političke programe na uže nacionalne ili, da budem precizniji, nacionalističke i separatističke osnove. To su razlozi zašto je, uz pomoć okupacionih režima uspostavljenih na tlu Jugoslavije, došlo do konstituisanja vrlo različitih separatističkih, kvislinških, nacionalističkih i državnih tvorevina i političkih pokreta. Ta činjenica da je Jugoslavija razbijena i da su se unutar nje konstituisali separatistički i nacionalistički oblici i državne tvorevine, činila je jugoslovensku stvarnost izuzetno složenom i specifičnom nacionalnom, u političkom smislu uopšte. U takvoj situaciji pojavljuje se KPJ sa programom koji nosi jedino jugoslovensko obeležje i koji ima nameru koja će se kasnije pojaviti kao istorijska, da obnovi Jugoslaviju kao državnopravnu celinu. Od aprila do 22. juna, KPJ u ostvarenju tog cilja priprema sebe kao subjekta, istorijskog subjekta, budućih istorijskih zbivanja i procesa. U tom smislu, takođe, ona traga za političkom alternativom koja će stvoriti šire i političke osnove jednog pokreta koji će nositi i nacionalnooslobodilačko i socijalno obeležje. Ona se u ovom periodu takođe i organizaciono i vojno i politički priprema za narodnooslobodilačku borbu, jer je samo to mogla biti platforma obnavljanja Jugoslavije kao državne zajednice jugoslovenskih naroda. Već na svom poznatom majskom savetovanju, KPJ precizira svoju političku platformu u kojoj spaja istorijsku situaciju u kojoj se Jugoslavija tad nalazila, sa svojom dotadašnjom revolucionarnom koncepcijom, koju je izgrađivala u međuratnom periodu, istorijski modifikovala u narodnofrontovskoj etapi

100

svoje politike, i na taj način došla do platforme da borba jugoslovenskih naroda mora nositi i socijalno i nacionalnooslobodilačko obeležje i karakter. U tom trenutku, ovakva platforma proističe iz procesne karaktera Drugog svetskog rata za koji je smatrala, kao i sve druge komunističke partije, da je imperijalistički i da borba KPJ mora nositi antiimperijalističko obeležje, odnosno polazila je od pretpostavke da će antiimperijalistički karakter borbe prerasti u revolucionarnu borbu ili u proletersku revoluciju širih razmera, ali je za nas istorijski vrlo zanimljivo da u toj svojoj platformi ističe i nacionalnooslobodilačku borbu. U odnosu na te dve dimenzije svoje platforme, KPJ daje veći naglasak antiimperijalističkoj, odnosno socijalnoj borbi. U tom periodu, ona pokušava da ostvari kontakte sa određenim političkim grupacijama, koje se nisu identifikovale u separatističkom ili pak bilo kom drugom smislu. I u toj komunikaciji s njima, ona im nudi saradnju pod sopstvenim vođstvom, jer KPJ u tom periodu želi da bude hegemon nacionalnooslobodilačke i socijalne borbe. Od 22. juna KPJ procenjuje da je promenjena međunarodna i svetska situacija, i da Drugi svetski rat dobija nacionalnooslobodilački karakter, i da ulazak Sovjetskog Saveza u Drugi svetski rat otvorio nacionalnooslobodilačku perspektivu borbe u Drugom svetskom ratu. Do tog uverenja KPJ dolazi u istom trenutku kad i Kominternu, kad se i Kominternu obraća 22. juna i kad traži od svih komunističkih partija da organizuju u svojim zemljama nacionalnooslobodilačke pokrete, oslobodilačkog i antifašističkog karaktera. U tom obraćanju Kominterne ima i jedna teza koja je vrlo bitna za razumevanje jugoslovenske koncepcije revolucije. U obraćanju Kominterne stoji i teza da je nacionalnooslobodilačka i antifašistička borba u tim istorijskim trenucima samo prva etapa borbe i da na toj etapi komunističke partije ne treba i ne smeju da otvaraju procese dubljih, socijalnih odnosno društvenih promena. Dakle, ta etapa nije etapa proleterskih revolucija, već je etapa i nacionalnooslobodilačke i antifašističke borbe. Uveliko, možete i sami uočiti, između pogleda KPJ i Kominterninih sugestija postoji saglasnost da je primarna orijentacija borbe komunističkih partija antifašistička i nacionalnooslobodilačka borba. Međutim, KPJ isključuje u tom trenutku preciziranje svoje koncepcije borbe u

duhu već poznatih etapa. Ona već tada ide sa idejom da će nacionalnooslobodilačka borba jugoslovenskih naroda istovremeno biti i okvir socijalne borbe. U dokumentima toga vremena, KPJ se kloni da javno ili otvoreno izrazi i svoju nameru da u okviru narodnooslobodilačke borbe otvori i dublje revolucionarne promene. Imate pod vrlo simboličnim ili pak, ako hoćete, asocijativnim formulacijama ideje preko kojih možemo prepoznati i tu dimenziju i orijentaciju Partije. To su one formulacije da borba naroda Jugoslavije ne može vratiti stare društvene prilike, i pod tim staro – novo dâ se naslutiti jedinstvo te koncepcije nacionalnooslobodilačke i socijalne borbe u samom početku. Iz ovoga što vam sada govorim, možete naslutiti da se u međunarodnom komunističkom pokretu u Drugom svetskom ratu pojavljuje Kominternina koncepcija antifašističkih pokreta. Ali istovremeno, pojavljuje se i britanska koncepcija antifašističkih pokreta ili pokreta otpora. I u britanskoj koncepciji se takođe vrlo jasno upozorava da u evropskim okupiranim zemljama od strane Nemačke treba otvoriti ili stvoriti mogućnosti konstituisanja pokreta otpora koji će jedino i prevashodno ostati na antifašističkoj borbi, i koji neće u svojoj borbi otvarati nikakva politička i socijalna pitanja. Iz toga se i dâ zaključiti da te dve koncepcije pokreta otpora imaju mnogo podudarnosti. I pored drugih razloga te projekcije pokreta otpora u Evropi i od strane Kominterne i od strane Velike Britanije, biće osnova na kojoj će se ostvariti saradnja u tzv. antifašističkoj koaliciji. Od 22. juna, u duhu ovih promena koncepcije borbe KPJ, zapažaju se još neke promene. KPJ više ne nudi saradnju građanskim i političkim formacijama. Na osnovi njene hegemonne uloge u narodnooslobodilačkoj borbi, već pokušava da u kontaktima sa nekim grupacijama ostvari tu saradnju na principu ravnopravnosti. To je, po svom karakteru, već bilo jedno šire političko određenje KPJ. Ona je time već upozoravala da je za nju najbitnije stvoriti uslove za masovan narodnooslobodilački pokret, bez obzira na socijalne, nacionalne, verske, i druge okolnosti i prilike u kojima se Jugoslavija nalazila. Koji su to razlozi koji opravdavaju ovakvu koncepciju borbe KPJ od 22. juna? To su i unutrašnji i međunarodni razlozi. Unutrašnji razlozi koji opredeljuju KPJ u pravcu nacionalnooslobodilačke borbe, a ne

socijalne revolucije, proisticali su iz samog socijalnog bića Jugoslavije. KPJ bez obzira na svoju značajnu političku aktivnost u etapi svoje narodnofrontovske orijentacije, i značaja svojih pozicija, nije 1941. godine imala dublja uporišta u seljaštvu. Ponuditi 1941. godine seljaštvu socijal, ideju socijalističke revolucije koja je u njihovim predstavama značila negaciju i privatnog vlasništva i mnogo toga drugog, bilo bi objektivno velika avantura u koju bi ušla KPJ. Otuda je za opredeljenje KPJ u tom trenutku nacionalnooslobodilačka ili, ako hoćete, patriotska platforma bila daleko širi okvir na kojem je mogla da veže brojne seljačke mase za svoj program. Taj okvir je bio dovoljno širok i za sve druge društvene formacije u Jugoslaviji, građanske, buržoaske itd., jer im nudi samo jedno. Budite patrioti, kako da kažem jednostavno, i to je ono što je u ovom trenutku istorijski najbitnije. Međunarodni razlozi su takođe bitno uticali na takvo konceptijsko opredeljenje KPJ. To je osnova na kojoj se formira i oblikuje antifašistička koalicija. U koncepcijama pokreta otpora, uslovno nazivajući i Kominterne i Britanije, upozorava se da svi pokreti otpora ostaju izvan političkih ambicija, izvan političkih programa, jer to tu antifašističku koaliciju čini stabilnom i čvrstom u borbi protiv sila Osovine. Tako je, vidite, KPJ našla platformu koja je u tom istorijskom trenutku odgovarala i stvarnim interesima jugoslovenskih naroda, ali i interesima antifašističke koalicije. Ona možda u tom trenutku, zbog svoje jugoslovenske platforme, nije mogla naći uporišta u brojnim nacionalističkim i separatističkim tvorevinama i pokretima. Gotovo da je ideja jugoslovenske borbe u tom trenutku, ja ću biti slobodan da kažem, bila i najveća politička prepreka za pristupanje NOB-u. Iskustvo Jugoslavije i njen karakter u međuratnom periodu, kod brojnih delova pojedinih naroda gotovo su stvorili atmosferu da svako vraćanje Jugoslaviji i njenoj obnovi znači politički promašaj, ili političku avanturu. A upravo je KPJ na tom pitanju i u okvirima pomenute koncepcije socijalističke revolucije, od '41. godine, počela da stvara masovnu osnovu pokreta na čijem je čelu bila. Pošto je ponudila raznim građanskim grupacijama ravnopravnu saradnju na antifašističkoj i nacionalnooslobodilačkoj platformi, i pošto odziv tih struktura nije bio onakav kakvim ga je KPJ zamišljala, KPJ stvara uslove za

konstituisanje sopstvenog pokreta, koji će biti lišen dublje veze sa bilo kojim strukturama građanskog porekla. Na poziv KPJ priključila se samo jedna leva grupacija demokratske stranke na čelu sa Ivanom Ribarom. U nekim jugoslovenskim zemljama bilo je pojedinačnih pristupa, ali je takav najširi savez konstituisan u Sloveniji preko Oslobođilne fronte. Ako je u prvom trenutku KPJ i imala ambicije da vezi- vanjem sa ovim građanskim formacijama ostvari jedno šire savezništvo, čak i sa elementima koalicije na antifašističko i nacionalnoslobodilačkoj platformi, ubrzo je uvidela da svaka dalja komunikacija sa građanskim formacijama ne daje rezultate, i KPJ se zbog te situacije pojavljuje kao jedini organizator i jedini hegemon narodnooslobodilačkog pokreta. Vrlo je bitno da zapazite, jer imate određenih shvatanja, da je u političkom smislu narodnooslobodilački pokret nosio pluralističko obeležje, do koga će naročito doći tokom '44. godine posle sporazuma Tito-Šubašić, a da je KPJ u želji da sama nosi vlast u zemlji, razbila i likvidirala taj pluralizam u ime želje da osvoji vlast. Iz ovoga što vam govorim da se videti da tih širih pristupa koalicija na celom jugoslovenskom prostoru objektivno nema, i narodnooslobodilački pokret se razvija kao pokret KPJ. Ona ne krije u tom trenutku da je ideološki subjekt tog pokreta, ali u tom istorijskom trenutku za nju to ideologijsko nije primarno i bitno. Ona preko nacionalnooslobodilačke platforme kao primarne orijentacije u svojoj borbi daje tom pokretu šire socijalno i političko obeležje. I ovo je takođe bitno da zapazite, jer će se u Jugoslaviji '41. godine pojaviti i drugi pokreti koje su vodile stare građanske snage, koji će napadati KPJ da je ona u narodnooslobodilačkoj borbi ili antifašističkoj borbi samo ideološki faktor, faktor koji želi da osvoji vlast i koga iskreno ne interesuje nacionalnooslobodilačka borba već samo osvajanje vlasti. Tu pre svega mislim na četnički pokret, koji će se javiti gotovo istovremeno kad i narodnooslobodilački pokret i koji će sebe takođe predstaviti antifašističkim pokretom, pokretom nacionalnooslobodilačke usmerenosti i orijentacije. Time je pored brojnih nacionalističkih i separatističkih tvorevina na jugoslovenskom prostoru uhvatio političkog korena i pokret antifašističke ili pak nacionalnooslobodilačke orijentacije koji je organizovala građanska struktura. I u jednom i u drugom

pokretu objektivno nisu bile sporne ideološke orijentacije. Ali je i za jedan i za drugi pokret bilo primarno hoće li do kraja i u stvarnosti ostati na nacionalnooslobodilačkim i antifašističkim pozicijama. Četnički pokret će napadati KPJ kao nelegitiman pokret, kao pokret koji siluje istorijsku situaciju u Jugoslaviji, koji u tu situaciju unosi ideologijsko, ideologijsku misao, a ona zapravo prihvata samo patriotsku misao. Isto tako, četnički pokret će sebe smatrati legitimnim pokretom koji nastupa u ime starih institucija ili pre svega Kraljevske vlade koja nije priznala kapitulaciju Jugoslavije. Kapitulirala je samo vojska, a po njenom uverenju ne i Jugoslavija kao država. I na toj osnovi, na toj činjenici, vrlo brzo četnički pokret će izražavati svoju legitimnost i osporavati pravo legitimnosti borbe KPJ i nacionalnooslobodilačkog pokreta koji je kvalifikovan kao ideološki pokret.

Pojava ova dva pokreta antifašističke i nacionalnooslobodilačke orijentacije čini jugoslovensku situaciju još složenijom. U toj situaciji objektivno se nude dve mogućnosti: ili će se ova dva pokreta približiti i ujediniti na toj nacionalnooslobodilačkoj i antifašističkoj platformi, ili će s obzirom na karakter i jednog i drugog doći do njihovog međusobnog sukoba, odnosno do građanskog rata. Otuda je za KPJ bilo od vrlo velike važnosti pojava i organizacija narodnooslobodilačke borbe u Srbiji. Zbog mnogih prethodnih političkih i istorijskih okolnosti i polazeći od slobodarske tradicije srpskog naroda, koji je svoju antinemačku orijentaciju pokazivao i dokazivao u Prvom svetskom ratu, Srbiju zahvata snažan narodnooslobodilački pokret već od jula '41. godine. On će isto tako vrlo masovno zahvatiti i Crnu Goru, ali i druge jugoslovenske pokrajine, zavisno od istorijskih mogućnosti i specifičnosti. Na ovo takođe posebno skrećem pažnju, da se nesumnjiva neravnomernost razvitka narodnooslobodilačkog pokreta, 1941. godine, u svim jugoslovenskim pokrajinama, mora i jedino može tumačiti kroz istorijske specifičnosti koje su nastale u tim zemljama. Ima istraživača, pogotovo poslednjih godina, koji idu sa tezom, ne uvažavajući istorijske okolnosti u svakoj jugoslovenskoj zemlji, da je narodnooslobodilački pokret '41, pa i '42. godine, nosio izrazito i isključivo srpsko obeležje. KPJ će biti inicijator, u duhu svoje široke političke platforme, povezivanja sa četničkim pokretom. Između vođstava ova dva

pokreta, doći će do više kontakata na različitim nivoima, a u dva maha i do direktnog razgovora Draže Mihailovića i Tita. Ti kontakti dovešće do sporadičnog, zajedničkog i jedinstvenog nastupa četničkih i partizanskih formacija u borbi protiv Nemačke. Ali u svim tim kontaktima neće doći do potpune i šire saradnje na antifašističkoj i nacionalnooslobodilačkoj platformi. Četnički pokret se već po svom formiranju i po institucijama koje konstituiše unutar sebe, bez obzira na deklarativno antifašističko i nacionalnooslobodilačko opredeljenje, takođe deklarirao kao ideološki pokret. U njemu se formira jedan centralni komitet, formiraju se istovremeno i oružane formacije, pa četnički pokret od samog početka dobija i obeležje političkog pokreta. S obzirom na to da ga vode eksponenti starih građanskih struktura, logično je bilo pretpostaviti da je njegova osnovna orijentacija vraćanje ili restauracija starih institucija i starog sistema. Istovremeno, pojavom narodnooslobodilačkog pokreta pod vođstvom KPJ doći će do procesa političke institucionalizacije, prevashodno preko konstituisanja narodnooslobodilačkih odbora. Ovi odbori, kao privremeni organi vlasti, nisu u tom trenutku izraz konfrontacije KPJ odnosno narodnooslobodilačkog pokreta koji ona vodi, i ovog drugog pokreta. Narodnooslobodilački organi pojavljuju se kao istorijska neminovnost i samo kao organi narodnooslobodilačke borbe koji služe ostvarenju njenih ciljeva. Ta činjenica će biti prepreka da se delimično pored niza drugih činjenica na koje ću skrenuti pažnju, četnički pokret i narodnooslobodilački pokret udalje jedan od drugog, da ne dođe među njima do veza na nacionalnooslobodilačkoj platformi. Četnički pokret se razlikuje od narodnooslobodilačkog pokreta i u svojoj taktici, da još nije vreme za borbu protiv okupatora. I on se u toj situaciji pojavljuje kao pokret britanske indoktrinacije kao pokret britanske koncepcije pokreta otpora. Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta i u oružanom i u političkom smislu preko narodnooslobodilačkih odbora, i uspesi narodnooslobodilačkog pokreta u direktnim sukobima sa okupatorom, stavljali su četnički pokret, ili stavili su četnički pokret, u takođe složenu situaciju. U organizacionom, političkom, i oružanom smislu, jula, avgusta, septembra 1941. godine, narodnooslobodilački pokret ima nesumnjive prednosti i daleko, daleko veći uspeh. Četnička taktika da nije vreme za borbu,

očigledno nije mogla u procesima masovnijeg vezivanja narodnih masa za platformu KPJ, dugo opstati kao prava istorijska alternativa za jugoslovenske narode u celini. Iako je, imate to i u ovoj novoj istoriji kao misao, četnička platforma izgledala odnosno imala izgleda za veću prednost. O tome imate u poslednje vreme i ocena od strane mnogih istraživača, da je upravo četnička platforma u postojećoj jugoslovenskoj situaciji bila jedina i prava platforma. Rasplet u odnosima između ova dva pokreta, dolazi u jesen '41. godine, kada je četnički pokret procenio da mu ne pretila opasnost od okupacionih fašističkih zemalja u Jugoslaviji, već da mu veća opasnost pretila od narodnooslobodilačkog pokreta koji vode komunisti. Uspesi narodnooslobodilačkog pokreta uveravali su četnički pokret u to. Ali zbog svoje taktike i veza sa emigrantskom vladom, odnosno Britanijom, četnički pokret će početi da menja svoju dotadašnju antifašističku orijentaciju. On će biti taj koji će ofanzivu neprijateljskih, nemačkih snaga na narodnooslobodilački pokret u zapadnoj Srbiji, na tzv. slobodnoj teritoriji Užičke republike, pokušati da iskoristi za obračun sa narodnooslobodilačkim pokretom, i da time zadrži legalitet i legitimnost svog pokreta kao jedinog pokreta koji će se razvijati u Jugoslaviji. Pošto za taj obračun nije imao dovoljno snaga i mogućnosti, četnički pokret nastoji da se u sprezi sa Nemačkom obračuna sa narodnooslobodilačkim pokretom. I upravo, napad četnika na slobodnu teritoriju Užičke republike je kraj iluzija da je on po svom karakteru antifašistički nacionalnooslobodilački. Iako će i dalje uporno optuživati KPJ da je samo ideološki faktor u jugoslovenskoj stvarnosti. To je po svemu bila jedna nova situacija u kojoj je građanski rat bio po svemu neminovan. U koju, formalno gledano, nije KPJ gurnula četnički pokret. Ali ga je svojom konsekventnom nacionalnooslobodilačkom borbom stavila pred alternativu: ili će dobiti antifašističku i nacionalnooslobodilačku borbu, ili će biti zarobljen svojim ideološkim ambicijama, makar i po cenu saradnje sa okupacionim sistemom i okupacionim režimima. Taj trenutak je izuzetno značajan jer vođstvo narodnooslobodilačkog pokreta procenjuje da se četnički pokret oblikuje kao front kontrarevolucije. Ono što je KPJ svojom političkom platformom nacionalnooslobodilačke borbe kao primarne orijentacije objektivno htela da izbegne. Od jeseni '41.

godine posle povlačenja partizanskih snaga iz Užica, i posle takve kolaborantske uloge četničkog pokreta, u rukovodstvu KPJ počinje se procenjivati smisao takve orijentacije četničkog pokreta. Taj smisao i procena tog smisla navode KPJ na neke zaključke i na neke odluke za koje bismo površno posmatrano mogli reći da izlaze pomalo iz okvira njene nacionalnooslobodilačke platforme koju je definisala juna '41. godine. Naime, u toj proceni, KPJ će doći do uverenja da je zaustavljanje nemačkih snaga pred Moskvom i udruženi napad četničkih i nemačkih snaga na narodnooslobodilački pokret, jedan istorijski trenutak u kome se u jugoslovenskoj situaciji sve više javlja sukob političke prirode. I KPJ će proceniti da Drugi svetski rat posle Moskovske bitke ulazi u etapu svog skorog kraja, i da narodnooslobodilački pokret treba usmeriti u pravcu osvajanja vlasti. Ili, najpreciznije da kažem, KPJ je procenila da posle ovih događaja Drugi svetski rat ulazi u tu drugu etapu, etapu mogućih proleterskih revolucija. Dakle, etapu osvajanja vlasti. O tom pitanju postoje mnoge kontroverze u jugoslovenskoj historiografiji. Je li to bila inauguracija druge etape revolucije, ili je to bila samo koncepcija prilagođavanja novonastaloj situaciji? U istorijskoj literaturi, ta etapa razvitka narodnooslobodilačkog pokreta i narodnooslobodilačke borbe kvalifikuje se kao etapa levih skretanja KPJ i narodnooslobodilačkog pokreta, ili levih grešaka. Ona je imala za posledicu i mnoge praktične poteze, u nekim delovima Jugoslavije. Ako to jeste druga etapa revolucije za koju ste videli da je u političkoj platformi KPJ nema, onda KPJ treba da ostvari čvršće veze između radničke klase sitnog i srednjeg seljaka. Dakle, da se stvara taj politički front kao jedno jezgro u ovoj etapi borbe KPJ. U mnogim delovima Jugoslavije, pre svega u Crnoj Gori, u Hercegovini i u istočnoj Bosni, kao rezultat ovakvog shvatanja situacije, i međunarodne i unutrašnje, dolazi do mnogih pojava sukoba snaga narodnooslobodilačkog pokreta sa svim socijalnih strukturama koje nisu bile radnička klasa, sitno i srednje seljaštvo. Sve što je smatrano potencijalnim pripadnikom četničkog pokreta, smatrano je neprijateljem narodnooslobodilačkog pokreta, i mnoge takve socijalne strukture su i likvidirane u Crnoj Gori, Hercegovini naročito, istočnoj Bosni itd. Time je narodnooslobodilačka borba u tim delovima Jugoslavije sužavala masovnu političku i

socijalnu osnovu pokreta. Ona ga u ime te procene reducira na one klasne strukture za koje se smatralo da prirodno pripadaju KPJ. Međutim, ubrzo se shvatilo da to dovodi u pitanje narodnooslobodilački pokret u celini, ubrzo je došlo i do intervencija Kominterne s kojom su tada uspostavljene čvršće veze, početkom '42. godine, koja je upozorila da se ništa u njenim procenama nije promenilo u odnosu na karakter narodnooslobodilačke borbe. I upozorila je da je antifašistička koalicija čvrsta koalicija koju treba očuvati i da KPJ mora voditi računa o tome da svojim potezima u Jugoslaviji ne ometa stabilizaciju i učvršćivanje antifašističke koalicije. KPJ je, u ime takvih procena, 22. decembra formirala Prvu proletersku brigadu, koja je trebalo da bude izraz tih promenjenih gledanja na platformu KPJ. Bilo je zamišljeno da se formira više takvih proleterskih brigada koje bi bile jezgro očuvanja narodnooslobodilačkog pokreta bez obzira na sve promene koje nastaju na jugoslovenskom ratištu, i bez obzira na osipanje seljačkih masa, njihovo prelaženje i kolebljivost – čas su bili u četničkom pokretu, čas u partizanskom pokretu itd. Te proleterske brigade bile su zamišljene i kao višenacionalne brigade. U njih je trebalo da uđu predstavnici svih jugoslovenskih naroda i preko te ideje trebalo je izraziti i manifestovati jugoslovenski karakter NOB-a. Zbog ratnih prilika, ta višenacionalna struktura u brigadama nije se mogla ostvariti. U tu Prvu proletersku brigadu, kao što znate, ušli su uglavnom partizanski odredi iz Crne Gore i Srbije. Pojava proleterskih brigada i ovakve procene izazvale su reakciju Kominterne. Ona je direktno upozorila: zašto ste formirali proleterske brigade? Zar nisu u pravu Englezi i četnički pokret da vi na tlu Jugoslavije vodite klasni, nenacionalnooslobodilački rat? Tito je odmah odgovorio na takvu primedbu, da Kominternu nije razumela istorijske motive formiranja proleterskih brigada, one nisu izraz reduciranja nacionalnooslobodilačke borbe na klasnu borbu, nego su pre svega izraz stabilizacije partizanskih formacija. U situaciji kad su građanske snage nametnule KPJ građanski rat. Time je KPJ skrenula pažnju Kominterni da se snage iz predratne Jugoslavije u licu četničkog i drugih pokreta pojavljuju na jugoslovenskom tlu kao klasičan građanski front, kao front kontrarevolucije koje u ime tog svog primarnog i ideološkog obeležja sarađuju sa okupatorom, ne vode

nacionalnu oslobodilačku borbu protiv okupatora, a da KPJ u svojoj borbi i dalje jedina i dosledno vodi borbu protiv svih okupacionih sistema, svih kvislinških režima, pa sada i protiv ovih građanskih snaga koje su se deklarirale kao saradnici i kolaboranti na jugoslovenskom ratištu. Time je KPJ dala do znanja da je građanski i klasni rat zbog takvog stava tih pokreta realnost i neminovnost, ali da to ne menja osnovnu orijentaciju, ili nije promenila osnovnu orijentaciju KPJ na nacionalnooslobodilačku borbu, ali da je sada tu borbu proširilo i na ove pokrete kao kolaborantske.

Idemo na problem odnosa antifašističke koalicije prema zbivanjima u Jugoslaviji. To je ta tzv. međunarodna komponenta ili dimenzija u kojoj se razvija narodnooslobodilački pokret. Politika antifašističke koalicije prema zbivanjima u Jugoslaviji ima obeležje načelne saglasnosti i Velike Britanije i Sovjetskog Saveza, i od kraja 1941. godine SAD. Ta saglasnost izražava se u činjenici da se u svim pokretima koji se pojavljuju u evropskim zemljama spreči njihova politička i socijalna orijentacija. Međutim, narodnooslobodilački pokret će od samog početka biti kvalifikovan kao pokret koji u sebi nosi prevashodno političko obeležje. I britanska politika koja je sebe smatrala tradicionalno vezanom za balkanski prostor, pomagaće četnički pokret. Ona će, prema nekim tvrđenjima, biti i inspirator napada četničkog pokreta na narodnooslobodilački pokret u Užicu 1941. godine. Ova načelna saglasnost – videli ste kako Sovjetski Savez preko Kominterne procenjuje zbivanja u Jugoslaviji – saglasnost antifašističke koalicije prema zbivanjima u Jugoslaviji, biće poremećena onog trenutka kad se proceni da je četnička taktika i koncepcija *de facto* kolaborantska. I britanska politika kao najzainteresovanija politika za tzv. jugoslovensko pitanje, biće stavljena u jedan ozbiljan politički proces i dilemu. Ili će se odreći pomoći četničkom pokretu, a u ime načela antifašističke koalicije podržati tzv. borbene antifašističke pokrete kakav je bio i narodnooslobodilački pokret, i time priznati da je ona *de facto* izneveravala načela antifašističke koalicije. Britanskoj politici, zbog njenih tradicionalnih i istorijskih interesa prema ovom području, bilo je teško da prizna da je pomagala pokret koji je kolaborirao sa okupatorom. Ali joj je isto tako teško

bilo da ne prizna istorijsku činjenicu da se na tlu Jugoslavije protiv sila Osovine jedino bori narodnooslobodilački pokret i u toj dilemi kako izaći iz jedne istorijske farse u kojoj je britanska politika upala. Britanskoj politici se kao najrealnije rešenje nudi politika kompromisa u koju će ona ući tokom '43. godine, a koja će se posebno izraziti posle Drugog zasedanja AVNOJ-a. To je bila politika spasavanja, nekakvog moralnog identiteta britanske spoljne politike, ali i pokušaja da se na jednoj drugoj osnovi ipak povežu vodeće strukture jednog i drugog pokreta, odnosno budućih institucija narodnooslobodilačkih pokreta i emigrantske vlade u Londonu. Sovjetski Savez je dosta zaslužan što je britanska politika, jer ju je i on uveravao u izdajstvo četničkog pokreta, ušla u fazu prihvatanja narodnooslobodilačkog pokreta ili narodnooslobodilačke vojske kao jedinog faktora koji se na tlu Jugoslavije bori protiv sila Osovine. U našoj ranijoj literaturi, moram da kažem, Sovjetski Savez je, 'en blok' isto tako strpan u taj koncept antifašističke koalicije u tom periodu u celini. Međutim, mnogi podaci upozoravaju da je Sovjetski Savez skretao pažnju i emigrantskoj vladi u Londonu, s kojom je imao diplomatske veze, i vladi Velike Britanije da je četnički pokret taj koji se deklarirao i praktično ostvario saradnju sa okupacionim snagama. Na ovaj spoljnopolitički problem ili na tu međunarodnu komponentu vrat ćemo se kasnije. Od samog početka razvoja narodnooslobodilačkog pokreta, u njemu se uočava i zapaža bitan i veliki napor da se u duhu ranije politike KPJ reši i nacionalno pitanje. Nacionalno pitanje dominira programskom orijentacijom KPJ i preko narodnooslobodilačke borbe, preko dosledne borbe svakog naroda u Jugoslaviji. KPJ nastoji da se princip nacionalnog samoopredeljenja do otcepljenja istorijski potpuno ostvari i izrazi. Pritom je, i to je posebno pitanje na koje želim da vam skrenem pažnju, za KPJ princip samoopredeljenja najdirektnije vezivan za borbu svakog naroda u zajedničkoj nacionalnooslobodilačkoj borbi svih naroda. Za nju u tom trenutku to pitanje nije formalno. Ona je više puta upozoravala da se pravo na samoopredeljenje i rešavanje sudbine svakog naroda jedino omogućava njihovom nacionalnooslobodilačkom borbom. Inače, bez te borbe niko od tih naroda neće imati objektivne uslove da izrazi tu to svoje pravo. I to je

ona komponenta koja je stvarala uslove za masovnije vezivanje svih naroda, pa i narodnosti u završnim etapama rata, za nacionalnooslobodilačku borbu. Prvi put je stvaranje Jugoslavije, obnova Jugoslavije i njeno konstituisanje trebalo da se ostvari na demokratskom principu i da ta Jugoslavija bude stvarni izraz želja jugoslovenskih naroda.

Rešavanje nacionalnog pitanja dakle bilo je ne stvar formalne primene principa nacionalnog samoopredeljenja do otcepljenja, već je bilo pre svega stvar borbe svakog jugoslovenskog naroda za pravo na taj princip. Bilo je u toku Narodnooslobodilačkog rata pojedinih zahteva da se u Vojvodini, na Kosovu itd., preko pitanja sudbine tih pokrajina, pokuša definisati njihov položaj, na šta je Tito upozorio: sada još nije vreme da razgovaramo o tim pitanjima, sada je najbitnije da ostvarite učešće svih naroda u narodnooslobodilačkoj borbi, jer će samo taj kriterij biti bitan za rešavanje sudbine i svake zemlje i svake pokrajine. Rešavanje nacionalnog pitanja u narodnooslobodilačkom ratu prepoznamo preko niza procesa koji vode federalizaciji Jugoslavije i izgradnji federativne zajednice. Prepoznamo preko konstituisanja nacionalnih, vojnih, političkih i društvenih institucija koje *de facto* znače federalizaciju Jugoslavije, iako KPJ formalno ni u jednom dokumentu sve do oktobra 1943. godine ne iznosi ideju federacije. Prvi put pominje da će se Jugoslavija izgraditi na federativnom principu oktobra 1943. godine. To nije značilo da faktička federalizacija Jugoslavije ne postoji i ne otvara se već od 1941. godine. Ali, formalno isticanje federalističke platforme javlja se tek u tom periodu, i doživeće svoju punu istorijsku potvrdu na Drugom zasjedanju AVNOJ-a kojim se definitivno politički rešava nacionalno pitanje.

Upozoravam na ovu konstataciju politički, da ne bi bilo iluzija, da je odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a u potpunosti rešeno nacionalno pitanje. Politički aspekt rešenja nacionalnog pitanja preko izgradnje Jugoslavije, kao federativne zajednice ravnopravnih naroda na principu nacionalnog samoopredeljenja do otcepljenja je dovršenje, istorijsko dovršenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, koje je trebalo da učini demokratska buržoazija u predratnom političkom životu. Otuda, rešenje nacionalnog pitanja na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u tom duhu nosi, dakle, prevashodno političko istorijsko

112

obeležje. Na kojim principima se konstituiše jugoslovenska federacija? Konstituiše se na nacionalnom principu, na principu da su konstituensi jugoslovenske federacije južnoslovenske nacije, ili nacije južnoslovenskog etničkog porekla – Srbi, Hrvati, Slovenci i Makedonci. Jedini je ustupak ili korekcija tog principa učinjen u odnosu na BiH, jer su istorijski i nacionalni razlozi uverili KPJ da je za istorijsku budućnost BiH najprimerenije rešenje da i BiH bude ravnopravna federalna jedinica u toj jugoslovenskoj federaciji. Ona nije federalna jedinica, ili nema nacionalnu osnovu svoje federalne jedinice, ali KPJ takvim rešenjem definitivno skida sa dnevnog pitanja problem čija je BiH, srpska ili hrvatska. Ona je kao izraz revolucije i narodnooslobodilačkog pokreta svoja i srpska i hrvatska i muslimanska. I to je osnova sa koje je KPJ polazila i u gledanjima na druga pitanja. Dok nacionalni karakter jugoslovenskog federalizma na Drugom zasedanju AVNOJ-a istorijski nije bio sporan. Problem se javlja kod nekih pokrajina kao što su Kosovo, Vojvodina, a kasnije i Sandžak, koji su u toku narodnooslobodilačke borbe kao izraz svojih prava da odlučuju o definitivnoj sudbini tih pokrajina u jugoslovenskim državnopravnim okvirima, u svim svojim programima izražavali ili izrazili autonomističke ideje. Da se problem i Vojvodine i Kosova reši na principu autonomije. Mada Drugo zasedanje AVNOJ-a ne raspravlja o tom pitanju, jer se ono u tom kontekstu pojavljuje kao složeno i nacionalno osetljivije, ipak postoje indicije i neka dokumenta da su i jedna i druga pokrajina već na Drugom zasedanju AVNOJ-a uvažene kao autonomne pokrajine u okvirima srpske federalne jedinice. Time se rešavalo kompleksnije i srpsko nacionalno pitanje, koje je direktno vezivalo Srbiju kao federalnu jedinicu u okvirima jugoslovenske federacije i ove dve autonomne pokrajine čiji se položaj u jedinstvu razrešavao sa budućom srpskom federalnom jedinicom. Međutim, rukovodstvo KPJ i NOB-a i u odnosu na ta dva pitanja ne želi formalizaciju tog rešenja, ono prepušta narodima tih pokrajina da i plebiscitarno izraze svoj stav. I Tito će već marta 1944. godine na pitanje političkog rukovodstva Vojvodine zašto u odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a nije pomenuta ideja autonomije, odgovoriti u jednom članku vrlo precizno: Nije problem da ćete vi biti autonomne jedinice, problem

je u tome kojoj federalnoj jedinici ćete pripasti. To pravo pripada vama kada se završi rat u Jugoslaviji i demokratskom odlukom izrazite to pravo. Tito, vidite, čak nije hteo da ide sa tezom da je logično i prirodno da pripadnu srpskoj federalnoj jedinici, već je načelno postavio to pitanje: pripašćete jednoj od federalnih jedinica; kojoj, to zavisi od vašeg opredeljenja. Nije dovodio u pitanje autonomiju, jer narodnooslobodilački pokret i u Vojvodini i na Kosovu traži autonomno rešenje. Specifičnija je situacija kada je reč o Kosovu, jer će odluke AVNOJ-a i princip nacionalnog samoopredeljenja do otcepljenja u kosovskom političkom rukovodstvu biti protumačeni na drugačiji način. Da se princip nacionalnog samoopredeljenja do otcepljenja odnosi i na Albance, pa će u duhu takvog poimanja principa nacionalnog samoopredeljenja do otcepljenja, narodnooslobodilački odbor za Kosovo i Metohiju i doneti odluku da se Kosovo i Metohija priključe Albaniji. Tito će, odnosno CK KPJ, odmah reagovati – da još nije vreme i da su pogrešno, parafraziram, interpretirane odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a, i da se one u odnosu na Kosovo i Metohiju ne mogu tako tumačiti. Posle toga je ta odluka o priključenju Albaniji anulirana i tokom 1945. godine došlo je do konstituisanja autonomno-kosovsko-metohijske oblasti u okvirima federalne jedinice Srbije. Takvo isto rešenje će se pojaviti i u odnosu na Vojvodinu. No osećam da će o tome biti još razgovora i na sintezi i u grupama, ali ćemo, mislim, tada imati više prilike i mogućnosti da neke stvari i konkretizujemo. Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta sve do 1944. godine politički se izražava preko narodnooslobodilačkih odbora i kao revolucija. Narodnooslobodilački odbori koji će od jeseni 1942. godine postati stalni organi vlasti, obeležavaju narodnooslobodilački pokret ili narodnooslobodilačku borbu i kao političku revoluciju, kao revoluciju političkog karaktera. Jer će se na Drugom zasedanju AVNOJ-a otvoriti proces i realizovati proces revolucionarne smene vlasti; unutar narodnooslobodilačkog pokreta razvila se vlast kao bitan element revolucije. Time je, vidite, došlo do potpune sinteze nacionalnooslobodilačke borbe i procesa revolucije koja se izrazila preko osvajanja vlasti. Time revolucija nije bila sasvim i potpuno dovršena, jer narodnooslobodilački pokret nije još otvarao, bar nije otvarao celovito, pitanje društvenog i

114

ekonomskog karaktera, pitanje društvene svojine, društveno-ekonomskih promena koji onda svaku revoluciju čine potpunom socijalističkom revolucijom. Od Drugog zasedanja AVNOJ-a, odnos antifašističke koalicije i razvoj narodnooslobodilačkog pokreta ulaze u novu etapu koja nije izraz autohtonih procesa i autohtonih zahteva narodnooslobodilačkog pokreta, već je više izraz politike pa i pritisaka antifašističke koalicije. To su oni procesi koji legalizuju politiku tzv. kompromisa ili saradnje NOB-a i građanskih snaga simbolizovanih u emigrantskoj vladi u Londonu. Ti procesi, ponavljam, opet nisu izraz istorijskih potreba NOB-a, već izraz politike antifašističke koalicije u celini. I to je ona britanska politika koja se raspinjala krajem 1942. i tokom 1943. godine: kako izbeći svoje potpuno isključivanje sa balkanskog prostora, kako podmiriti dve struje u tzv. jugoslovenskom pitanju, i to je centralno pitanje, i znači jednu političku formulu koja razvoj narodnooslobodilačkog pokreta ne bi *de facto* odvela u revoluciju. I otuda britanska politika pokušava preko direktne komunikacije sa Titom da nađe tu formulu pomirenja i zajedničkog političkog delovanja u ime Jugoslavije između rukovodstva NOB-a, odnosno NOB-a, i građanskih krugova oličenih u emigrantskoj vladi. Rezultat tih pritisaka i te britanske, odnosno savezničke, politike bio je sporazum Tito-Šubasić juna 1944. godine, koji pokazuje da je neophodno prema željama antifašističke koalicije stvoriti u Jugoslaviji uslove za jednu jugoslovensku vladu. Odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a su konstituisale Nacionalni komitet oslobođenja kao jugoslovensku vladu. Postoje emigrantska vlada u Londonu međunarodno priznata, i Nacionalni komitet koji je nepriznat. Antifašistička koalicija je priznala samo NOB, odnosno priznala je narodnooslobodilačku vojsku kao faktor antifašističke koalicije. Nije priznala NOB, odnosno nije priznala političke procese u narodnooslobodilačkoj borbi. Dve jugoslovenske vlade od kojih je jedna međunarodno priznata, i druga koja je međunarodno nepriznata, a hegemon je u Jugoslaviji. Ona je ta koja ima vlast u Jugoslaviji i koja usmerava političke, vojne pa i društvene procese u celini. Rukovodstvo NOB-a se nalazi u dosta složenoj situaciji. Objektivno se uočava da NOB-u u tom trenutku preta velika opasnost od moguće infiltracije Velike Britanije u jugoslovensko pitanje. Preta opasnost takođe da se

četnički pokret koji je formalno, pa i u suštini, probritanske orijentacije nađe u završnim etapama Drugog svetskog rata kao značajno uporište britanske politike. Iako je četnički pokret u onim poznatim bitkama, pre svega na Neretvi, uveliko poražen, ali ipak dominira na prostoru ili na teritoriji Srbije, i Srbija se u kontekstu sporazuma Tito–Šubašić 1944. godine pojavljuje kao ključno pitanje razrešenja jugoslovenske situacije. To je bio i razlog zašto sam u predavanju više obraćao pažnju na četnički pokret nego na neke druge pokrete, ustaški pokret itd., jer među njima ima i sličnosti, ali ima i razlike. Ustaški pokret i njegova likvidacija uvek su u direktnoj vezi sa snaženjem i razvojem narodnooslobodilačkog pokreta. I ustaški pokret kao oslon fašizma i eksponent fašizma u Jugoslaviji, biće poražen u zavisnosti od rezultata Drugog svetskog rata i snaženja narodnooslobodilačkog pokreta. Četnički pokret računa na snažno zaleđe Velike Britanije kao ugledne članice antifašističke koalicije. I ustaški pokret je element kontrarevolucije. I protiv njega NOB od početka vodi organizovanu narodnooslobodilačku borbu. On je eksponent genocida nad srpskim i drugim narodima, pre svega nad srpskim narodima. On u formalnom smislu ima drugu istorijsku motivaciju svoje legalizacije u Jugoslaviji. Iako nosi oznaku kontrarevolucionarnog pokreta, istorijski počiva na antijugoslovenskoj separatističkoj platformi, u ime čega i konstituiše Nezavisnu Državu Hrvatsku. Četnički pokret je klasična kontrarevolucija koja svoju istorijsku motivaciju i pojavu zasniva na želji da očuva i restaurira stari društveni sistem, čak i obnovu Jugoslavije, ali u kojoj će se pre konstituisati velika Srbija. Dakle, prvo velika Srbija pa onda Jugoslavija. Svi ti pokreti su elementi kontrarevolucije, iako su im istorijske motivacije nastajanja različite. Četništvo ili četnički pokret u uslovima sporazuma Tito–Šubašić pojavljuje se kao značajno pitanje, rekoh, rasta te ukupne jugoslovenske situacije. Pošto je za rukovodstvo NOB-a u tom trenutku bilo značajno da nova Jugoslavija konstituisana na Drugom zasedanju AVNOJ-a zadobije međunarodno priznanje i izbegne moguće vojne intervencije zapadnih zemalja, a da su te intervencije bile realne, pokazuje situacija u Grčkoj, gde se britanska vojska direktno uplela u građanski rat, pomogla kapitalističke snage, i spasila Grčku od moguće socijalističke revolucije. Jer je Grčka bila

zahvaćena i socijalističkom revolucijom. Da bi zadobila međunarodno priznanje i izbegla mnoge međunarodne i nepredvidive mere zapadnih saveznika, KPJ i rukovodstvo NOB-a ulaze u kompromis sa emigrantskom vladom, ali pod vrlo određenim uslovima. Da ta nova emigrantska vlada koja je morala biti promenjena otpočne sa podrškom narodnooslobodilačkom pokretu. Zauzvrat, narodnooslobodilački pokret neće otvarati pitanje monarhije i društvenog uređenja u Jugoslaviji, sve do definitivnog oslobođenja zemlje. To pravo pripada narodima Jugoslavije i oni će ga izraziti na slobodnim i demokratskim izborima. Ali istovremeno, rukovodstvo NOB-a uočava da za integritet i tekovine narodnooslobodilačkog pokreta do tada, sada najveću opasnost predstavlja Britanija. Jer Britanija, odnosno direktno Čerčil u svojoj korespondenciji sa Titom, upozorava: NOB u Jugoslaviji nema jugoslovensko obeležje. Srpski narod ne vezuje svoju sudbinu, prema Čerčilovom mišljenju, za narodnooslobodilački pokret. Srpski narod se neće odreći monarhije. U Srbiji, narodnooslobodilački pokret nema šira uporišta, jer se u Srbiji nalazi četnički pokret. Prema Čerčilovom viđenju, narodnooslobodilački pokret je zahvatio samo Slovence i Hrvate. Prema tome, jugoslovensko pitanje ne može se rešiti i razrešiti samo u duhu ambicija i politike NOB-a. U njega se mora participirati, u njega se moraju uključiti i ove druge koje ne pripadaju NOB-u. I tada dolazi do jedne vrlo značajne korekcije u politici narodnooslobodilačkog pokreta koji je u odnosu na antifašističku koaliciju vodio politiku ravnoteže. Podjednake saradnje, odnosno ako hoćete i podjednake distance i od zapadnih članova antifašističke koalicije i od Sovjetskog Saveza, iako mu je logično ideološki Sovjetski Savez bio mnogo bliži. Dolazi do napuštanja politike ravnoteže i do orijentacije rukovodstva NOB-a sredinom '44. godine, preciznije u jesen '44. godine, većeg i naglašenijeg oslonca NOB-a na Sovjetski Savez. Tito, ja sam vam juče na sintezi na to skrenuo pažnju, u dva svoja pisma – od 5. jula i uopšte od jula 1944. godine, Staljinu i Čerčilu skreće pažnju da je objektivna situacija u Jugoslaviji takva da u njoj dominira narodnooslobodilački pokret, on je hegemon svih političkih, vojnih i drugih procesa, ali da narodnooslobodilačkom pokretu u Jugoslaviji objektivna opasnost preti od

britanskog imperijalizma. U tim pismima Tito upozorava Sovjetski Savez da on ne bi smeo ostati indiferentan prema tim britanskim interesima na balkanskom prostoru i da postoje i sovjetski strateški interesi prema tom prostoru. Ne bih hteo da budem previše slobodan, ali osećam potrebu da vas upozorim da je to jedno vrlo vešto pismo koje skreće pažnju Sovjetskom Savezu da zbog takvih međunarodnih okolnosti i pozicije NOB-a i sam mora da se uplete u tu situaciju. Kao rezultat te korespondencije, Tito će biti pozvan u Sovjetski Savez, odleteće sa Visa u Sovjetski Savez, biće tamo nekoliko dana, otići će tajno da niko od vojnih misija pri Vrhovnom štabu nije znao gde je. Celokupna britanska obaveštajna služba tragaće za Titom. Na kraju će ipak saznati da je u Sovjetskom Savezu, da je NOB napustio politiku ravnoteže i da se u većoj meri vezao za Sovjetski Savez. To će biti početak još snažnijeg pritiska Velike Britanije i SAD na rasplet jugoslovenske situacije. Tito će sa Staljinom postići dva vrlo važna sporazuma. Jedan vojnog karaktera, koji će biti od velikog značaja za angažovanje sovjetskih jedinica koje su išle prema jugozapadu. U oslobođenju istočnih delova zemlje, pre svega u pomoći narodnooslobodilačkom pokretu da se u Srbiji oslobodi tog četničkog balasta koji se u tom trenutku pojavljuje kao ključan za britanske interese. I drugi će biti, rekoh, političke prirode, jer će formalno gledano preko sadržine sporazuma između nacionalnog komiteta oslobođenja i sovjetske komande, Sovjetski Savez priznati neformalno, nacionalni komitet oslobođenja, jer je s njim i postigao sporazum. A to je vlada narodnooslobodilačkog pokreta koja nema nikakvo priznanje. Zajedničke operacije Crvene armije i jedinice narodnooslobodilačkog pokreta, oslobađanje istočnih delova zemlje, i pre svega Beograda kao glavnog grada, omogućuje narodnooslobodilačkom pokretu da na pritiske Velike Britanije i SAD odgovori izlaženjem u susret njihovim zahtevima da se što pre oformi zajednička jugoslovenska vlada. Vlada koja bi reprezentovala i snage narodnooslobodilačkih pokreta u građanske emigrantske krugove. Oslobođeni Beograd je prilika da se ponove razgovori sa Šubašićem i da se postigne saglasnost o formiranju zajedničke vlade i konstituisanjem jednog tela koje bi predstavljalo monarhovu kraljevu vlast u Jugoslaviji. Pošto kralj ne može

odlukama AVNOJ-a da se vrati u Jugoslaviju, sve do definitivnog opredeljenja jugoslovenskih naroda do kraja rata, dogovoreno je da kraljevu vlast u zemlji predstavlja tročlano namesništvo. I to će biti nov element u toj politici kompromisa. Međutim, rukovodstvo NOB-a ne žuri sa formiranjem zajedničke vlade pošto sad sporazum postignut 1. novembra 1944. godine u Beogradu legalizuje u Jugoslaviji i građanske političke partije. Time, jugoslovensku situaciju obeležava politički pluralizam. Vraćam vas na onu misao sa prvog predavanja da je KPJ razvijala narodnooslobodilački pokret bez tih pluralističkih ili pak koalicionih političkih osnova. Sporazumom Tito-Šubašić dolazi do političkog pluralizma, do legalizacije rada građanskih partija, a narodnooslobodilački pokret, iako se izrazio kao politička revolucija, iako u svojim rukama ima vojsku, ima osvojenu vlast, još u društvenom smislu nije razrešio sa problemom Jugoslavije. I rukovodstvo NOB-a od odluke i dogovora da se formira zajednička vlada, pa do njenog formalnog konstituisanja, otvara u Jugoslaviji dublje društveno-ekonomske promene. Te promene su sporadično otvarane već od 1941. godine. Recimo, vlasnici sredstava za proizvodnju koji su saradivali sa okupatorom bili su podvrgnuti merama konfiskacije imovine itd. Ali to su bile sporadične mere. Sada Predsedništvo AVNOJ-a 21. novembra 1944. godine donosi odluku o konfiskaciji, sekvestraciji i još nekim elementima ekonomskog razvlašćivanja jugoslovenske buržoazije. Ali te mere izvodi na jednoj vrlo specifičnoj osnovi. Konfiskacija nije usmerena protiv buržoazije kao klase, jer NOB neće svojim merama da se izrazi kao revolucija. On podvrgava merama konfiskacije samo one vlasnike sredstava za proizvodnju koji su kolaborirali sa okupatorima. Dakle, mera konfiskacije počiva na patriotskoj osnovi i ona ima kaznenu dimenziju. A pošto je jugoslovenska buržoazija masovno kolaborirala, to i mere konfiskacije na ovakvoj osnovi imaju *de facto* karakter nacionalizacije sredstava za proizvodnju. Tako je narodnooslobodilački pokret došao u mnogim privrednim granama do potpune prevlasti u svom vlasništvu nad tim sredstvima za proizvodnju. Recimo u industriji, u rudarstvu, u bankarstvu itd. Narodnooslobodilački pokret preko tzv. državne svojine u 90%, a negde i u 100%, postaje vlasnik sredstava za proizvodnju. Dakle,

merama konfiskacije i tzv. sekvestra postiže se učinak nacionalizacije, a da se ne može optužiti formalno gledano KPJ da je to klasna mera, mera uperena protiv građanske klase. Ona je kažnjena zbog svoje masovne kolaboracije. Tako je narodna vlast koja se formirala od 1941. godine pa nadalje, koja je oličavala ili simbolizovala političku vlast narodnooslobodilačkog pokreta, sada dobila i materijalnu osnovu bez koje je ta vlast bila nesigurna. Vlast je sigurna samo kada ima materijalnu osnovu. Inače vrlo brzo, ako ostane samo u sferi političke vlasti, može izgubiti pravo socijalno, pa i političko uporište. Tako se, vidite, jugoslovenska revolucija razvila kao potpuna revolucija u uslovima narodnooslobodilačkog pokreta bez etapa u jedinstvu nacionalnog i socijalnog. U tome i jeste njena osnovna istorijska specifičnost. U socijalnom smislu, ona se oslonila na seljaštvo kao društveni stratum, a radnička klasa, malobrojna radnička klasa i KPJ, bile su samo njena avangarda. Po socijalnoj osnovi jugoslovenske revolucije, vrlo joj je bliska kineska revolucija. U marksističkoj doktrini, seljaštvo se nikad nije smatralo stabilnim elementom socijalističkih revolucija. Bilo je vrlo ironičnih prigovora rukovodstvu KPJ, od strane mnogih komunističkih partija čija su rukovodstva sedela u Moskvi za vreme rata, napominjem bugarske komuniste, koji su teoretizirali. A kakva je, kaže, to revolucija koja se izvodi sa seljaštvom? Jer u njihovoj predstavi seljaštvo se poima kao vrlo nestabilan i kolebljiv element s kojim je nemoguće izvesti revoluciju. A upravo jugoslovenska i kineska revolucija su istorijski potvrdile mogućnost revolucije i na toj socijalnoj osnovi. Seljaštvo jeste bilo kolebljivo, prelazilo je s jedne strane na drugu stranu, ali je ipak pod uticajem KPJ i njenih vojnih i političkih formacija i institucija dostupno revolucionisano. I seljaštvo je bilo i osnovna kategorija iz koje je KPJ regrutovala svoje partijsko članstvo. Seljaštvo 1945. godine dominira u socijalnoj strukturi partije. I takva struktura partije je *de facto* izraz socijalne strukture narodnooslobodilačkog pokreta. U kasnijem istorijskom razvoju, doći će do krupnih promena i danas će seljaštvo postati najmalobrojniji deo socijalne strukture KPJ.

ISTORIJSKI ZNAČAJ TITOVOG DELA I MISLI¹

Nije jednostavno istorijski se odrediti prema Titovoj ličnosti i epohi u kojoj je živeo. I njegova ličnost i epoha po svemu su istorijske i pred svakog istraživača postavljaju veoma složene i odgovorne zadatke. Određuju ih istorijska i društvena kompleksnost, koje svako ozbiljno istraživanje mora da izrazi da bi se shvatio karakter i istorijsko značenje Titovog dela. Otuda nije slučajno što se u svakom ovakvom pokušaju stoji pred pitanjem kako se prema Titu i njegovom delu odrediti u jedinstvu sa epohom u kojoj je živeo i stvarao, kako u epohi u kojoj je došlo do dubokih društvenih i revolucionarnih promena, čiji je i on jedan od stratega, sagledati istorijsko mesto i značaj njegove misli i dela.

120 Ova i mnoga druga pitanja izgledaju još složenija kada se ima u vidu da smo tek na početku otvaranja dubljih naučnih proučavanja Tita i istorijskog značaja njegovog dela. Neosporno je i jasno da sva proučavanja moraju početi od analize kako se jugoslovenska revolucija, na Titovim istorijskim koncepcijama i pod njegovim rukovodstvom, razvila u ono što jeste – u krupan događaj međunarodnih razmera; od istorijskih procesa kroz koje su nastale karakteristične institucije revolucije i kojim je oblikovan njen autohtoni i specifičan karakter, revolucije koja je uveliko istorijski obeležila epohu XX veka.

Ova polazišta obavezuju, pre svega, na neophodnost vremenske, tematske i metodološke širine u proučavanju i procenjivanju istorijske dimenzije Titove ličnosti. S obzirom na već pomenutu kompleksnost i neproučenost Titovog dela, uglavnom se može, i to dosta fragmentarno, skrenuti pažnja na nekoliko istorijskih vrednosti. Na prvom mestu – na Tita kao stratega jugoslovenske revolucije i vođe jugoslovenskih naroda, kao tvorca nove, demokratske Jugoslavije i

1 Ranko Končar, "Istorijski značaj Titovog dela i misli", *Jugoslovenski istorijski časopis* 4, god. XXII (1987), 4–61.

kao državnika svetskog znanja. U opštijem smislu, čini se da je i preko analize ovih pitanja moguće sagledati univerzalnije istorijsko značenje Tita i njegovog dela u XX veku. Jedan nepristrasni poštovalac Tita i njegov saborac u Drugom svetskom ratu, britanski političar i diplomata Ficroj Maklejn, ubedljivo je to izrazio rečima: “Ako je iko dete ovog stoleća, našeg nemirnog i uzavrelog dvadesetog veka, onda je to Josip Broz Tito. Čoveku se Tito može sviđati ili ne. Nekima se ne sviđa. Ali oni idu zajedno, taj čovek i stoleće”. Ove izuzetne reči potvrđuju i jednu poznatu Marksovu misao da “Prilike stvaraju ljude, kao što i ljudi stvaraju prilike”.

Posmatrano u ovom i opštem istorijskom smislu, Tito se zaista, u drugom desetleću XX veka, u svojoj ranoj mladosti, susreo sa dva krupna istorijska događaja koji će obeležiti svu protivurečnost, istorijsku kontroverznost, ali i novu društvenu perspektivu ove epohe sa Prvim svetskim ratom i Oktobarskom socijalističkom revolucijom u Rusiji. I jedan i drugi događaj presudno su odredili njegov potonji životni put. Rezniranost prema surovosti i karakteru Prvog svetskog rata dovela ga je u središte ruske revolucije čija su dramatika i istorijska vizija definitivno odredile smisao i pravac njegovog razvoja kao revolucionara. Od tada (po povratku iz Rusije), Tito ulazi u jugoslovenski radnički pokret – gde zapravo i započinje njegovo revolucionarno sazrevanje. Krleža će, sećajući se svojih prvih susreta sa Brozom 1920, uočiti: “Proleter, metalski radnik, vratio se posle šest godina iz Rusije, kamo je pao kao tolike hiljade naših ratnih zarobljenika, pa kada se pojavio u sindikatima ... u svojoj sivoj astrahanskoj šubari, na kojoj se u vunenim kovrčcima primećivalo izbleđelo mesto skinute metalne petokrate zvezde, on je mirnom, superiornom stabilnošću svojih pogleda već tada sugestivno zavladao svojom okolinom. Nje ga su drugovi gledali kao putnika koji je doputovao sa deleke obale lenjinskog kontinenta i koji je svojim očima vidio sve ono o čemu se tada po sindikatima romantično maštalo”.

Njegovi potonji pogledi na revolucionarnu ulogu radničke klase u jugoslovenskom društvu vrlo brzo će (već 1928) početi istorijski da se izdvajaju i dobijaju osoben revolucionarni karakter. Pod uticajem Lenjinovih ideja i Oktobarske revolucije i kod njega će vrlo brzo

sazreti misao da za revolucionarnu borbu radničke klase presudni značaj ima jedinstvo KPJ kao njene avangarde. U uslovima poznatih frakcijskih sukoba unutar KPJ i polarizacije na levicu i desnicu, Tito je na Osmoj zagrebačkoj partijskoj konferenciji izašao sa novom platformom i predložima za ozdravljenje Partije. Oni su sadržavali političku osudu svih frakcija – i leve i desne (iako mu je, kako će jednom kasnije reći, leva po uverenju bila bliža) – prevazilaženje svih oblika sektaštva i okretanja Partije životnim problemima radničke klase i celog naroda. Ova shvatanja već tada su dosledno izražavala stremljenja radničkih sredina i u osnovi bila inspirisana idejama o istorijskoj mogućnosti revolucije u Jugoslaviji – koja se u delu rukovodstva KPJ osporavala.

Mada će njegova aktivnost u ovom pravcu biti prekinuta petogodišnjom robijom, on se od sredine 30-ih godina u rukovodstvu KPJ ponovo javlja kao pobornik političke platforme za koju se zalagao na Osmoj zagrebačkoj konferenciji. Razumljivo, sada u izmenjenim unutrašnjim i međunarodnim okolnostima koje će se u revolucionarnoj aktivnosti KPJ doslednije izražavati i dokazivati kao osnove i početak uobličavanja jedne nove koncepcije revolucije. Zaokret u međunarodnom komunističkom pokretu, od 1935, u pravcu narodno-frontovske orijentacije, biće prelomni istorijski trenutak u kojem će Titova ličnost početi kompleksnije i dublje da determiniše tok revolucionarnih procesa u Jugoslaviji i političko sazrevanje KPJ kao avangarde. U duhu opšte komunističke orijentacije toga vremena i političko-ideološke subordinacije Kominterne, njegova revolucionarna aktivnost objektivno će, u granicama tih realnosti, označavati istorijsku prekretnicu. Ona se politički dokazivala u praksi delovanja KPJ i njenom doslednijem okretanju ka istorijskoj stvarnosti i međunarodnim prilikama u kojima se našla Jugoslavija.

Tri su pitanja, više od ostalih, zaokupljala revolucionarnu pažnju KPJ, kojoj je stao na čelo avgusta 1937. Prvo, nacionalno pitanje – koje je uslovljavalo duboku i permanentnu krizu Kraljevine Jugoslavije; drugo – duboka kriza i frakcijski sukobi u Partiji; i treće – razvijanje narodnofrontovske političke platforme iz koje će se, u najvećoj meri njegovom zaslugom, razviti i sasvim specifičan oblik jugoslovenske revolucije.

U odnosu na nacionalno pitanje, rukovodstvo KPJ u svojim stavovima 1935. čini radikalnan zaokret i otvara perspektivu njegovog demokratskog rešavanja u okvirima Jugoslavije. Na platformi narodnofrontovske orijentacije, nacionalno se pitanje istorijski i konkretnije vezuje za revoluciju i njenu perspektivu. Mada su ti stavovi već ranije bili deo političke orijentacije KPJ, Tito ih doslednije i konkretnije spaja u jedinstven koncept revolucije. On čvrsto stoji na stanovištu da građanska politička misao u Jugoslaviji nije istorijski sposobna da otvori demokratsku perspektivu rešenja nacionalnog pitanja i da samo socijalistička revolucija može ostvariti pravo nacionalnog samoopredeljenja naroda i dovesti do njihove pune ravnopravnosti u Jugoslaviji. U tom trenutku daleko više je osećao istorijsku težinu nerešenog nacionalnog pitanja i hegemonizam velikosrpske buržoazije, kao i puteve njegovog revolucionarnog razrešenja. To je uverljivo i istorijski dalekosežno izrazio u poznatom pismu komunistima Srbije iz 1936, u kojem vrlo jasno upozorava da hrvatski, slovenački, srpski, makedonski i crnogorski narod treba da se na demokratski način izjasne kako žele da uredi svoje međusobne odnose u državnoj zajednici: "mora jasno i nedvosmisleno doći do izraza riješenost da će se prava samoopredeljenja svih naroda poštovati, tj. ne samo pravo Srba, Hrvata i Slovenaca, nego i Makedonaca i Crnogoraca, a isto tako pravo naroda u Vojvodini i Bosni i Hercegovini da odluči o tome da li da sačuva svoju regionalnu samostalnost u federativnoj državi. Takođe treba istaći pravo narodnih manjina: Njemaca, Mađara i Albanaca na ravnopravnost". Istorijsko značenje ovih pogleda već dublje otkriva elemente šireg pristupa osnovama buduće jugoslovenske federacije i rešenja nacionalnog pitanja. Proces nacionalnog samoopredeljenja u složenim jugoslovenskim uslovima dosledno se vezuje za socijalističku revoluciju. Ovo je bilo utoliko značajnije jer je u stavovima jugoslovenskih komunista dominirala Kominternina doktrina o tzv. dvoetaпној revoluciji u kojoj je nacionalno oslobođenje odvojeno od procesa socijalističke revolucije i podvedeno pod buržoasko-demokratsku revoluciju kao prvu etapu. Mada ovakvi Titovi pogledi, kao i pogledi još nekih komunista, nisu, zbog stavova Kominterne, postali i zvanično opredeljenje KPJ, oni su u stvarnosti

njenog delovanja postajali izvor i osnova drugačije koncepcije revolucije – revolucije masa, pre svega.

Ne treba pretpostavljati da je tok revolucionarnog sazrevanja KPJ u ovom periodu, sa svim njenim specifičnostima, bio unapred određen. Njeno političko usmeravanje u ovom pravcu, međutim, nije bilo plod ni nekih istorijskih slučajnosti; ono je pripremano kroz relativno duga istorijska iskustva i u zavisnosti od konkretnih društvenih okolnosti kroz koje je KPJ prolazila – od različitih ciklusa u njenom razvoju. Otvarajući perspektivu stvarno demokratskog rešavanja nacionalnog pitanja, koje je zasnivala na slobodnom samoopredeljenju jugoslovenskih naroda, KPJ je jasno razgraničila svoje poglede od svih građanskih shvatanja i tendencija, ali i od svojih dotadašnjih zabluda i političkih ograničenja. U osnovi, spajala je slobodu nacionalnog opredeljenja sa borbom za Jugoslaviju i njen integritet, čime je objektivno stvarala nove pretpostavke za povezivanje sa masama, na platformi koja se dublje podudarala sa njihovim istorijskim i političkim težnjama i očekivanjima.

Objektivne unutrašnje i međunarodne protivrečnosti i probleme Kraljevine Jugoslavije, KPJ je, od dolaska Tita na njeno čelo, postupno podvrgavala vlastitim političkim procenama, idejama i težnjama, stvarajući revolucionarnu osnovu za direktniji prodor masa u istoriju i njihovo potpunije istorijsko ispoljavanje. U ime tih istorijskih ciljeva, KPJ je objektivno menjala i svoje društveno biće; pod Titovim rukovodstvom ulazila je u etapu definitivnog prevladavanja unutrašnjih frakcijskih sukoba i političkog nejedinstva. U tom periodu KPJ je po svemu sazrevala kao revolucionarni subjekt i jedinstvena jugoslovenska organizacija. Mere koje tada Tito preduzima da se prevladaju frakcionaštvo i političko nejedinstvo u rukovodstvu, afirmišu ga kao revolucionara šireg istorijskog profila i karaktera. On oseća istorijsku neophodnost da se okrene političkoj stabilizaciji i obnovi partijske organizacije u zemlji i prevladavanju sukoba koji su se javljali u njenom rukovodstvu u emigraciji. U svemu tome od nesumnjivo istorijskog je značaja njegova odluka da prekine s emigrantskim rukovodstvom i formira novo rukovodstvo u zemlji koje je objektivno bilo bliže istorijskim problemima i stvarnosti u Jugoslaviji. Za takve

korake traži i podršku Kominterne, iako je i njena politika prema stanju u jugoslovenskoj Komunističkoj partiji puna predrasuda i neizvesnosti. U pismu Dimitrovu iz 1938. godine, Tito mu skreće pažnju na situaciju u KPJ i moli ga da se i on založi za što hitnije rešavanje njenih problema. "Ako nije nužno da doputujem do tebe, molim te da mi odobriš put u zemlju, da bi pomogao koliko mogu da pomognem. Ukoliko se nema u mene povjerenja, onda je neophodno imenovati jednoga i dati mu moralnu podršku. Ali samo ne bilo koga iz ovih trulih emigrantskih sredina! Ja osjećam veliku odgovornost pred Partijom u zemlji i ne mogu više ovako ovdje sjediti. Insistiram pri tome da se na kadrove u zemlji moramo osloniti i da rukovodstvo dolje u zemlji mora biti pod kontrolom Partije."

Ove procese moguće je razumeti jedino ako se posmatraju u istorijskom kontekstu i kroz analizu stvarnog stanja u Partiji i njenom rukovodstvu u emigraciji. Mere koje Tito tada preduzima nisu uvek bile bezbolne i nisu prolazile bez dubljih razilaženja. Možda je karakterističan primer novih strujanja u revolucionarnoj aktivnosti dublji i privremeni razlaz KPJ sa levom inteligencijom, u kojoj je KPJ do tada imala šira uporišta. Titov odgovor Krleži da Partija bez njega može ali da on bez nje sigurno ne može, upozoravao je nedvosmisleno na doslednost njegove politike u raščišćavanju situacije u revolucionarnom radničkom pokretu Jugoslavije. Kao revolucionarna partija, KPJ je u tim okolnostima možda imala i drugi izlaz; kritičari njene tadašnje politike danas obično skreću pažnju na njenu istorijsku neopravdanost, pripisujući joj sva moguća staljinistička obeležja u tom periodu. Da li je do istog cilja mogao dovesti i neki drugi put – to, posle uspešno izvedene revolucije na ovakvoj Titovoj platformi, obično nije pravo istorijsko pitanje; više je to pitanje različitih spekulacija i pretpostavki u stilu "šta bi bilo da je bilo", i sl.

Do 1941. godine KPJ je na ovakvom kursu svog razvoja već predstavljala jedinstvenu i čvrstu revolucionarnu organizaciju sa jasnim demokratskim pogledima na pravce rešenja nacionalnog pitanja i širim političkim uporištima u masama svih naroda Jugoslavije. U pogledima na koncepciju revolucionarne borbe ona se formalno još uvek oslanjala na stavove Kominterne, iako je u praksi svoga

delovanja već anticipirala i drugačije perspektive i istorijske puteve. Dvadesetsedmomartovski događaji i uloga KPJ u njima jasno su upozoravali na snažno demokratsko, antifašističko i patriotsko raspoloženje masa. To iskustvo nije promaklo zapažanju i proceni KPJ i biće od krupnog značaja za definitivno oblikovanje njene autohtone koncepcije revolucije.

126

Aprilski poraz i okupaciju Jugoslavije, 1941, KPJ je dočekala politički potpuno jedinstvena i spremna, sa jasnom istorijskom perspektivom izlaska iz postojeće situacije. Bila je u tom trenutku jedina politička partija koja se nije mirila sa razbijanjem Jugoslavije, okupacijom njenih naroda, partija koja se nije izgubila u vrtlogu istorijskih događaja. Kao partija socijalne revolucije, ona brzi aprilski poraz zemlje procenjuje i kao krah jugoslovenske buržoazije, čije su nacionalno izdajstvo i sprega sa okupatorom označavali prelomni trenutak u kojem se revolucionarni prevrat, logično, činio izvesnim i neminovnim. Mada je u ovom periodu, pod uticajem Kominterne, težište njene revolucionarne misli i akcije na antiimperijalističkoj i klasnoj borbi (za nju Drugi svetski rat ima obeležje imperijalističkog rata), ona u političkim stavovima anticipira i nacionalnooslobodilačku borbu, ne gubeći iz vida istorijsku dimenziju fašističke opasnosti za narode Jugoslavije. U ovom diferenciranom pristupu karakteru međunarodnih i unutrašnjih prilika u kojima se našla Jugoslavija, krila se, u osnovi, i nova linija revolucionarne borbe KPJ – koja će se celovito izraziti već po napadu Nemačke na Sovjetski Savez, 22. juna 1941. Njeno osnovno istorijsko obeležje koje se razvija u kontinuitetu od 1935, prepoznavamo po socijalnoj i političkoj širini revolucionarne borbe i programu KPJ. Sama takva orijentacija istorijski je odgovarala socijalnom (u osnovi seljačkom) biću Jugoslavije i datim međunarodnim okolnostima, izazvanim Drugim svetskim ratom. U određivanju revolucionarne strategije, KPJ je svesna da bi zanemarivanje ovih istorijskih okolnosti sigurno vodilo u političku avanturu i sektaštvo. Objektivno, ona iza sebe nije imala masovnu i revolucionarnu radničku klasu da bi svojoj borbi mogla dati “čisto” klasno obeležje i usmeriti je prevashodno na osvajanje vlasti. Takva orijentacija, takođe, konfrontirala bi je i sa politikom savezničkih zemalja

(članicama buduće antifašističke koalicije), koje su stajale na stano-
vištu da borba porobljenih naroda Evrope mora imati samo antifaši-
stički, a ne i socijalno-politički karakter. U uputstvima Kominterne,
neposredno po napadu Nemačke na Sovjetski Savez, izričito se zah-
teva da komunističke partije u ovoj etapi organizuju samo nacional-
nooslobodilačku borbu i da nije vreme za socijalnu revoluciju; njeno
izvođenje uslediće u drugoj etapi – posle nacionalnog oslobođenja i
sloma fašizma.

U takvim okolnostima, moglo bi se pretpostaviti, KPJ gotovo i
nije imala istorijske alternative. Za nju je, međutim, u tom trenut-
ku ipak bilo važno jedno drugo pitanje: kako “izmiriti” dve političke
mogućnosti – borbu protiv okupatora (nacionalnooslobodilačku ori-
jentaciju) i politički krah jugoslovenske buržoazije – za dublju soci-
jalnu transformaciju, a da pritom ne izgubi ni identitet partije soci-
jalne revolucije ni avangarde masovne antifašističke i narodnooslo-
bodilačke borbe naroda Jugoslavije. Definišući svoju političku plat-
formu odmah po napadu Nemačke na Sovjetski Savez, KPJ se opre-
delila za razvijanje narodnog ustanka i njegovo prerastanje u svena-
rodni oslobodilački rat, ali u okviru kojega će se, kao jedinstven pro-
ces, otvoriti i socijalne promene. U tom trenutku Tito je dalekovidno
procenjivao jugoslovensku situaciju i odnos snaga u zemlji. U oruža-
noj borbi protiv okupatora video je mogućnost masovnog ujedinja-
vanja svih patriotskih snaga, ali i perspektivu društvene transforma-
cije. Nacionalnooslobodilačka platforma jedina je, u tadašnjim jugo-
slovenskim prilikama, obezbeđivala masovnost pokreta, a za KPJ
to je bilo od presudne važnosti na definisanju njene revolucionar-
ne strategije. Rukovodstvo KPJ već je bilo procenilo, posle pokuša-
ja da se poveže sa vođstvima građanskih partija, da one iz klasnih
pobuda ne pristaju na zajedničku antiokupatorsku borbu. Takav nji-
hov stav objektivno je išao naruku KPJ, jer je na platformi nacional-
nooslobodilačke borbe, uspeo da ih diskredituje u očima najširih slo-
jeva, koji su do kapitulacije Jugoslavije, uglavnom, bili pod njihovim
uticajem. Time je u Jugoslaviji i otvoren proces političke diferencija-
cije svih društvenih slojeva na platformi za okupatora ili protiv nje-
ga, koja je objektivno imala i klasno obeležje, s obzirom na masovnu

kolaboraciju građanskih slojeva. U okviru ovih procesa i oružane narodnooslobodilačke borbe vrlo brzo se oblikovao i front revolucije i front kontrarevolucije. Po svom osnovnom opredeljenju (nacionalnooslobodilačkom), platforma KPJ u opštem smislu približavala se zahtevima antifašističke koalicije, ali će zbog istovremenih političkih promena, posebno smene vlasti, povremeno dolaziti u manje ili veće konfrontacije sa svim članicama ove koalicije.

128

Od samog početka razvoja narodnooslobodilačke borbe, otvaraju se uslovi i za određene društvenopolitičke promene. Najpotpunije se to izražavalo u stvaranju narodnooslobodilačkih odbora kao organa borbe, ali i sa obeležjima privremene vlasti na oslobođenoj teritoriji. U kasnijem razvoju NOB-a, oni će izrasti u osnovnu klicu nove vlasti na nivou cele državne organizacije, koja se stvarala jačanjem i omasovljenjem narodnooslobodilačke borbe. Na toj osnovi, već krajem 1942. godine, otvaraće se krupna pitanja revolucije – pitanje centralne vlasti pod hegemonijom KPJ kao organizatora narodnooslobodilačke borbe; detronizacije monarhije; neutralizacije međunarodne reakcije u zaštiti starog poretka; borbe za međunarodno priznanje NOB-a, i dr. Nova vlast koja se stvarala već od početka narodnooslobodilačke borbe označavala je bitan politički i revolucionarni proces smene starog društvenog sistema. Na Drugom zasedanju AVNOJ-a, 1943. godine, ovi procesi biće u mnogim elementima dovedeni do kraja – obnovljena je jugoslovenska država, politički rešeno nacionalno pitanje na federativnim osnovama i suspendovana monarhija do definitivnog oslobođenja zemlje. Time je Titova strategija revolucionarne borbe KPJ u formi narodnooslobodilačkog rata i u uslovima Drugog svetskog rata ostvarila važne političke elemente socijalističke revolucije, dok su promene u sferi društveno-ekonomskih odnosa imale usporeniji tok.

Sve do kraja 1944. godine, revolucionarne promene su se uglavnom i prvenstveno ostvarivale u sferi vlasti i njenoj revolucionarnoj smeni. Do krupnijih promena u oblasti društveno-ekonomskih odnosa ne dolazi – zbog specifičnog razvoja jugoslovenske revolucije čije su socijalističke osnove primarno zavisile od snaženja i masovnosti narodnooslobodilačke borbe. Prerano otvaranje

socijalno-ekonomskih procesa i promena, procenjivalo se, vodilo bi sužavanju masovne baze narodnooslobodilačke borbe, čijim razvojem se jedino i stvarala osnova za rušenje celog društvenog poretka Kraljevine Jugoslavije. Zbog toga se prvih godina narodnooslobodilačke borbe rukovodstvo pokreta izjašnjava protiv radikalizacije ovih procesa, a za neprikosновенost privatne svojine i slobodu privatne inicijative u industriji, trgovini i poljoprivredi. Mere koje preduzimaju narodnooslobodilačke organizacije tokom rata uglavnom su ograničene na kažnjavanje saradnika okupatora i nisu motivisane klasičnim, već patriotskim razlozima. Odnos prema okupatoru i narodnooslobodilačkoj borbi uzima se za osnovni kriterij socijalno-ekonomskih mera prema građanskim snagama.

Obim društveno-ekonomskih promena primenom ovakvih metoda bio je u pojedinim godinama rata i revolucije veoma različit, ali je zaoštavanjem političke polarizacije na pitanju odnosa prema okupatoru objektivno bivao sve širi, a promene dublje. Rukovodstvo pokreta, iako se ne izjašnjava o karakteru budućih društveno-ekonomskih odnosa i eventualnih promena u tom smislu, od samog početka stoji na stanovištu da nema vraćanja na stare odnose i da se narodnooslobodilačka borba neće završiti samo oslobađanjem zemlje i osvajanjem političke vlasti. Zadržavanje starih odnosa i oslanjanje samo na vojne i političke pozicije NOP-a, procenjivalo se, ubrzo bi dovelo u pitanje dalji razvoj revolucije i do tada osvojenu političku vlast. Zbog toga se dublje zahvatanje NOP-a u sferu društveno-ekonomskih odnosa u završnoj fazi rata imperativno nametalo. U svom poznatom članku "Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svetlosti narodnooslobodilačke borbe", Tito je već 1942. godine jasno upozoravao na karakter narodnooslobodilačke borbe i njen dublji istorijski smisao: "Naša narodnooslobodilačka borba ne bi bila tako uporna i tako uspješna, kad narodi Jugoslavije ne bi u njoj vidjeli, osim pobjede nad fašizmom, i pobjedu nad onim što je bilo za prošlih režima, pobjedu nad onima koji su ugnjetavali i teže daljem ugnjetavanju naroda Jugoslavije".

Njegovi pogledi na istorijske ciljeve narodnooslobodilačke borbe u 1943. godini biće krunisani krupnim političkim rezultatima

– konstituisanjem AVNOJ-a u vrhovno zakonodavno telo, stvaranjem vlade nove Jugoslavije i izgradnjom jugoslovenske federacije na principu nacionalnog samoopredeljenja njenih naroda. Tumačeći osnovni smisao ovih promena i posebno karakter jugoslovenske federacije, Tito je dalekosežno anticipirao njihov istorijski značaj. “Iako će se pitanje našeg unutarnjeg uređenja definitivno rješavati posle oslobođenja zemlje od okupatora, ipak je danas potrebno preduzeti mnoge predradnje koje su neophodne ne samo zato da bi se to pitanje lakše rješavalo poslije završetka rata, nego i zato što je to neophodno, već danas, radi uspješnog vođenja oslobodilačke borbe. Pitanje federacije poznato je mnogim građanima naše zemlje samo kao riječ federacija, koja predstavlja nešto bolje od stare Jugoslavije, a što ona u stvari znači za našu zemlju u cjelini, i za pojedine narode posebice, mnogima nije jasno. Uspješno objašnjavanje tog pojma ne može se ostvariti samo propagandom, ono mora biti potkrijepljeno praktičnim radom, odnosno rješavanjem, već danas, izvjesnih pitanja koja spadaju u domen federativnog uređenja. Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije mora nastojati da sve one grane poslova unutrašnje uprave koji spadaju u domen jedne federalne jedinice, već sada, ne samo prepusti toj jedinici, nego i da joj pomogne svojom inicijativom i organizacionim savjetima. S druge strane, Nacionalni komitet treba takođe da pazi da rukovodeći organi federalnih jedinica ne preuzimaju na sebe kompetencije koje spadaju u dužnost Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, odnosno centralnog organa Jugoslavije. Takvo razgraničenje može se vršiti već sada, u procesu ovog rata, ali pri tom treba paziti da se to radi veoma pažljivo i s punim međusobnim sporazumijevanjem.” Aktuelnost ovih stavova gotovo da nije ni potrebno isticati, ali se posebno u njima izdvaja dijalektičnost i preciznost poimanja relacije nacionalno – jugoslovensko, koje je on u svom revolucionarnom radu uvek znao da dovede u demokratski sklad i odnos, čuvajući istorijski identitet i jednog i drugog kao jedine osnove za egzistenciju jugoslovenskih naroda.

Na istorijskim odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a stvarala se i objektivna osnova za otvaranje pitanja međunarodnog priznanja nove Jugoslavije i otpor svim pritiscima i mešanjima u unutrašnje

tokove oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije. Mada će ovi napori biti teški i složeni, oni će upravo potvrditi svu istorijsku veličinu Tita kao državnika koji, i kad ulazi u određene kompromise, ne čini to nikad na štetu osnovnih tekovina oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije. U odnosima sa saveznicima, kako je Maklejn zapazio u svom prvom susretu sa Titom, u njemu je otkrio “čoveka starešinu”, a ne podređenog, iznenađujući se što u jednom komunisti može da otkrije toliku sigurnost i samostalnost, čoveka koji se nije prikrivao nikakvim plaštom liberalizma ili socijaldemokratije, priznajući otvoreno da je komunist. Samostalnost koja je Tita karakterisala u borbi za međunarodno priznanje nove Jugoslavije bila je, ma koliko to bilo neshvatljivo među saveznicima, upravo izraz samostalnosti i autentičnosti pokreta na čijem je čelu stajao. A upravo ta činjenica nije ih ostavljala ravnodušnima ni prema pokretu, ni prema Titovoj ličnosti. U susretima sa njim tokom rata i posle, obično bi se oslobađali predrasuda da pred sobom imaju ličnost koja predstavlja Kominternu, čak i ako su i dalje, prikriveno, takvo gledište zadržavali. Neretko su u svojim izveštajima o stanju i prilikama u Jugoslaviji, zbog odnosa prema NOB-u prvih godina rata, podrške četničkom pokretu i emigrantskoj vladi u Londonu, osećali odgovornost za takav odnos, ali su krajem 1943. godine znali da se koriguju i procene svu veličinu i istorijsku vrednost NOB-a. Izrazit primer takvog “otrežnjenja” u odnosu na oslobodilačku borbu naroda Jugoslavije, možda je izveštaj jednog američkog oficira, koji će poslužiti i Ruzveltu na Teheranskoj konferenciji da prizna NOB kao deo antifašističke koalicije. U ovom izveštaju, između ostalog, naglašava se: “Promatrač se mora zadovoljiti tvrdnjom da ako je ikad neki pokret imao neukrotivu volju i hrabrost za stvaranje velikih tvorevina, takav se stvara u Jugoslaviji ... Ako partizanski pokret ne uspe i ako se njegov neuspeh bude direktno pripisao našoj netačnoj oceni situacije ili odsustva efikasne materijalne podrške, onda ćemo mi takođe morati poneti deo odgovornosti ... Partizani oblikuju za sebe jedan društveni poredak koji će svakako imati jakog uticaja na Balkan, a verovatno i na celu Evropu”, što može postati “stecište oprečnih političkih ideologija”.

Ova i mnoga druga zapažanja u toku rata nedvosmisleno su dokazivala da su NOP i Tito simbolizovali sve demokratske i slobodoljubive tendencije u tadašnjoj okupiranoj Evropi. Na tim osnovama Tito je i mogao, pored brojnih pritisaka i povremenih kompromisa (sporazum sa kraljevskom vladom Ivana Šubašića), da izbori međunarodno priznanje nove Jugoslavije i otvori perspektivu njenog samostalnog razvoja na tekovinama NOB-a i socijalističke revolucije. Na tim istorijskim vrednostima čuvao je identitet i autohtonost jugoslovenske revolucije i u sukobu sa Staljinom 1948, kada je od strane celokupnog komunističkog pokreta, što je bio primer bez presedana, proglašen za renegata marksizma i socijalizma. I tada je, u izuzetno teškoj situaciji za Jugoslaviju i njenu revoluciju, svodio taj sukob na pravu istorijsku relaciju – na hegemonističku politiku Sovjetskog Saveza, a ne na ideologiju. Bila je to ponovo odbrana slobodnog i nezavisnog razvoja Jugoslavije koja će se uskoro, formiranjem pokreta nesvrstanih, razviti u svetsku politiku univerzalnog značaja za milionske mase, do tada neslobodnih, naroda Azije i Afrike.

132 Borba za međunarodno priznanje Jugoslavije stavljala je NOP i njegovo rukovodstvo pred velika istorijska iskušenja. Ona je, međutim, bila izraz nesumnjive međunarodne pozicije i snage NOP-a da u uslovima savezničkih pritisaka objektivno determiniše istorijski obim i karakter sporazumevanja sa građanskim slojevima i kraljevskom vladom Ivana Šubašića. Već sama činjenica da je rukovodstvo NOP-a polazilo od platforme Drugog zasedanja AVNOJ-a odredila je istorijske granice kompromisa sa kraljevskom vladom. Tito je bio uveren da od sporazuma, bez obzira na sve složene međunarodne i unutrašnje prilike, nije zavisilo da li će se NOP u svom revolucionarnom razvoju održati. “Bili smo spremni”, istakao je Kardelj prilikom obeležavanja četrdesetogodišnjice Titovog dolaska na čelo Partije, 1977. god., “da prihvatimo određene koncesije kako bismo izbegli ona unutrašnja politička zaoštavanja koja je bilo moguće izbeći, kako bismo dokazali našu spremnost za demokratsko rešavanje suprotnosti i kako bismo olakšali međunarodno priznanje nove Jugoslavije, ali samo pod uslovom da ključne pozicije u društvu zadrže one

društvene i političke snage koje su stvarno ratovale, to jest, koje su sa Komunističkom partijom na čelu bile udružene u okviru AVNOJ-a”.

Ne treba sumnjati da su iza pritiska saveznika za kompromis stajali njihovi dublji geopolitički interesi u ovom delu Evrope. Te činjenice nisu promakle analizi i procenama Tita, ali su posebno otkrivale njegov smisao za politički i državnički realizam; dalekovidno je osećao da je kompromis samo predigra za legalizaciju posleratne dominacije i mešanje u unutrašnje stvari malih zemalja. Otuda bi se s razlogom moglo potvrditi da je NOP svojom ukupnom politikom i borbom za međunarodno priznanje nove Jugoslavije prekidao najčvršću kariku zapadnog imperijalizma na Balkanu, ali se u pitanju očuvanja svoje samostalnosti i integriteta Jugoslavije nije jednostrano pomerao i oslanjao na istočnu – sovjetsku sferu uticaja; nesporno je da se određivao i u kontekstu protivrečnih savezničkih interesa, ali je u suštini branio legitimnost svog unutaršnjeg razvoja, ma koliko približavanje Sovjetskom Savezu u tom trenutku moglo izgledati i drugačije. Rasplet borbe za međunarodno priznanje nove Jugoslavije i analiza celine istorijskih procesa i politike posle oslobođenja, jasno su potvrdili da je Titova strategija omogućila mirniji prelaz na revolucionarne društvene promene u zemlji, iako se zapadnim saveznicima činilo da je od jeseni 1944. – od susreta Tita sa Staljinom u Moskvi – spoljnopolitička orijentacija NOP-a napustila politiku dotadašnje ravnoteže prema članicama savezničke koalicije. Poverovali su da su preovladali ideološka motivacija i jednostrano vezivanje NOP-a za Sovjetski Savez, a nisu uočili da je njegova istorijska osnova od početka počivala na borbi za održanje samostalnog i unutrašnjeg i spoljnopolitičkog razvoja. Mora se upozoriti na činjenicu da ni Staljin nije jasno sagledavao tu dimenziju narodnooslobodilačkog pokreta, iako je zazirao od činjenice da se istorijski procesi u Jugoslaviji šire refleksivno na Balkan pa i Istočnu Evropu.

Ishod oprečnih tendencija savezničke politike prema Jugoslaviji i njenom međunarodnom priznanju, potvrdili su i afirmisali Tita kao državnika koji dalekosežno sagledava međunarodna zbivanja i tokove, da ih uvažava kao istorijsku realnost, i da, istovremeno, proširuje političku osnovu revolucije u uslovima nametnutog sporazuma sa

Šubašićevom vladom. Razumljivo da njegovi tadašnji spoljnopolitički i unutrašnji potezi sadrže istorijski rizik i da izazivaju nerazumevanja, pa i otpore u vlastitom pokretu, zbog određenih koncesija kraljevskoj vladi, ali nijedan analitičar te etape jugoslovenske revolucije objektivno ne može posumnjati u njenu ispravnost i Titovu državničku mudrost. Na kraju, istoričar se mora zadovoljiti suštinom istorijskog rezultata takve politike: ostvarenim međunarodnim priznanjem Jugoslavije i ojačanom društvenom osnovom svog samostalnog socijalističkog razvoja. Bila je to pobjeda bez senke. Kasnije će se Staljin i sam oprezno odrediti prema toj samostalnosti, ocenivši je putem “između De Golove Francuske i Sovjetskog Saveza” i time objektivno izraziti ne samo svoje neslaganje već i nerazumevanje suštine jugoslovenske revolucije. Potonji događaji, međutim, pokazaće da je u osnovi takve procene bilo neslaganje sa svakom samostalnošću komunističkih pokreta, a svakako ne slučajno posebno sa jugoslovenskim.

134

Na istorijskim vrednostima i iskustvima NOB-a i socijalističke revolucije, Tito je presudno usmeravao društveni i međunarodni razvoj Jugoslavije u posleratnom periodu. Istorijski procesi kroz koje je prolazila Jugoslavija u svom posleratnom razvoju ponovo su joj nametali borbu za samostalnost i nezavisnost. Nesumnjivo je da je taj razvoj determinisan granicama istorijskog realizma i da u nekim elementima objektivno može biti predmet oprečnih prosuđivanja. U nekom, uže etapnom procenjivanju istorijskih zbivanja analitičaru se mogu činiti neopravdanim povremeni potezi, oštrije zaokreti i ciklusi u tom razvoju; istoričar ih s pravom može identifikovati i kao ozbiljne greške, ili posumnjati u njihovu vlastitu izvornost. Dublja i svestranija istorijska analiza nesumnjivo će potvrditi da je etapa tzv. revolucionarnog etatizma sadržavala u sebi ne samo objektivne protivrečnosti već i doktrinarstvo, izraženo posebno u povremenom i neprikladnom klasnom radikalizmu i sl. Možda u tom smislu vrediti citirati jedno opreznije viđenje, koje je izrazio italijanski istoričar Đuzeppe Bofa rečima: “U koncepcijama jugoslovenskih komunista bile su združene ideje Lenjina i Staljina, programi iz početka boljševičkog iskustva i kasnija sovjetska praksa, a da pri tomu mnogi među njima,

kao uostalom i nijedan drugi komunist u to vreme nisu bili u stanju sagledati kako su se stvari odvijale i do kakve je oprečnosti došlo između izvornih revolucionarnih premisa i onoga što se zbivalo u Staljinovom Sovjetskom Savezu.”² Pitanje je, dakle, može li dublje istorijsko istraživanje ostati samo na identifikaciji grešaka i ne uvažiti gotovo zakonitu pojavu da sve revolucije u svom nastojanju i razvoju nikad nisu imale linearan tok i da su iz vlastitih kriza brže izlazile ukoliko su imale svoju prirodu – izvornu socijalnu i idejnu osnovu.

Otuda nije istorijski slučajno što se jugoslovenska revolucija, i KPJ kao njena avangarda, rano našla na udaru sovjetske hegemonije i prakse i što je vrlo brzo, braneći sopstveni integritet i nezavisnost zemlje, na osnovama svoje izvorne revolucionarne osnove, otvorila novu etapu razvoja međunarodnog komunističkog pokreta i odnosa među državama. Otvarala je proces prevladavanja sopstvenog dogmatizma i birokratizma, ali i sužene ideološke osnove međunarodne saradnje i odnosa u svetu uopšte. Na tim istorijskim osnovama, bez obzira na protivrečne tokove i jugoslovenske revolucije, Tito je nesumnjivo u kontinuitetu čuvao identitet i autohtonost jugoslovenske revolucije i nezavisnost Jugoslavije. To je posebno potvrdio u sukobu sa Staljinom, 1948, rizikujući da ga celokupan komunistički pokret odbaci i proglasi za agenta imperijalizma. Bez obzira na potpunu međunarodnu izolaciju Jugoslavije i složenu unutrašnju političku i ekonomsku situaciju u kojoj se našla, Tito je ostao dosledan kursu odbrane nezavisnosti zemlje i samostalnosti njenog društvenog razvoja. U izuzetno teškoj situaciji za Jugoslaviju i njenu revoluciju, u prvoj fazi sukoba sa Sovjetskim Savezom, dalekovidno je procenjivao da bi bilo opasno svesti ga na ideološki spor; jednostavno ga je procenio sukobom dveju država i hegemonizmom Sovjetskog Saveza, otvarajući perspektivu prevladavanja međunarodnog izolacionizma, Jugoslavije, ali i moguća šira kolebanja na unutrašnjem planu.

Bila je to u svakom pogledu radikalna istorijska prekretnica koja će usloviti šire i dublje konsekvence ne samo u razvoju Jugoslavije već i socijalizma kao svetskog procesa. Procenjujući karakter

2 Giuseppe Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, “Otokar Keršovani”, tom II, Opatija, 1965, 236.

nastalog sukoba i vlastite greške u društvenom razvoju zemlje, Tito je, od 1948. godine, dublje ostvarivao kontinuitet jugoslovenske revolucije. Uvođenje samoupravljanja, procesi opšte demokratizacije društva, šira osnova međunarodne saradnje i spoljne politike, produbljivanje nacionalne ravnopravnosti i bratstva i jedinstva, nezavisnost i integritet Jugoslavije, objektivno su bili izvorna osnova sledeće etape razvoja Jugoslavije. U granicama kontinuiteta i u odnosu na ova pitanja pojavljivale su se određene krize, ali nasleđe revolucije u njenim vitalnim i izvornim istorijskim osnovama ostalo je neprekinuto. Nesporno je da nijedno celovito istorijsko istraživanje ne može dovesti to u pitanje, bez obzira na to što živimo u protivrečnim tokovima epohe i u krizi vlastitog društvenog razvoja. Poznati istoričar Isak Dojčer sintetizujući poglede na karakter epohe u celini izrekao je jednom prilikom tačnu misao: “Nalazimo se pred velikim delom objektivne istorijske stvarnosti, pred organskim porastom ljudskog društvenog iskustva, pred širokim horizontom našeg stoleća.”³ Otu da verovatno nijedan istoričar događaje tokom proteklih 50 godina ne može tretirati samo kao jednu od grešaka revolucije, ili kao proizvod ideja nekolicine ljudi.

136

3 Isak Dojčer, *Nedovršena revolucija*, Centar za društvena istraživanja, Beograd, 1971, 39.

OSNIVAČKI KONGRES KPS I ISTORIJSKE OSNOVE FEDERALNE SRBIJE KAO SLOŽENE JEDINICE¹

Stvaranjem jugoslovenske države 1918. godine, jugoslovenski narodi ušli su u novu etapu svog istorijskog razvoja. Preovlađujuće istorijsko uverenje među njima do ujedinjenja u osnovi je bilo shvatanje o njihovom narodnom jedinstvu. Razmišljanja o narodnom jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca ili o tri plemena jednog naroda, počivala su uglavnom na etničkoj bliskosti. Ova shvatanja javljaju se kako među Srbima tako i među Hrvatima i Slovencima, bez obzira na određene istorijske nijanse. Iako su već tada objektivno imali svojstva modernih nacija, ideje ujedinjenja i mogućnosti njegovog ostvarenja u toku Prvog svetskog rata politički se izražavaju i kroz naglašenije shvatanje nacionalnog jedinstva. Političko uverenje da jedna jugoslovenska država otvara i sasvim novu nacionalnu, jugoslovensku perspektivu, bilo je dosta rašireno. Istorijski posmatrano, za ova shvatanja ne bi se moglo reći da su samo autohtona i originalna. Još manje da su samo izraz istorijske zablude. Građanska politička misao (ali ne samo ona) toga vremena mogla je da proverava istorijska rešenja i drugih nacionalnih pokreta u evropskoj istoriji i da objektivno bude pod njihovim uticajem. To istorijsko nasleđe i njegov uticaj u kontekstu mnogih drugih unutrašnjih i međunarodnih okolnosti, objektivan istorijski pristup ne može da zanemari. Može s pravom različito da vidi domete njihovog istorijskog uticaja i značaja. Koliko je i to bila određena ideološka osnova, za koncepciju državnopravne

137

1 Ранко Кончар, "Оснивачки конгрес КПС и историјске основе федералне Србије као сложене јединице", у: Драгутин Ранковић (ур.), *Оснивачки конгрес Комунистичке партије Србије*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства и Институт за историју Радничког покрета Србије – Нови Сад; Историјски институт Војводине – Приштина: Историјски институт Косова, 1988, 145–151.

organizacije Jugoslavije posle njenog stvaranja, takođe je teško dovesti u pitanje.

Politički život Kraljevine Jugoslavije od samog početka, kao što je poznato, nije se ostvarivao u očekivanom smislu. Njeno ustavno uređenje i praktična politika postepeno je detronizirala ideje narodnog jedinstva i širilo, s razlogom, shvatanja o istorijskoj vrednosti nacionalnih i istorijskih posebnosti. Već oko izrade ustavnih nacrti sukobila su se dva suprotna koncepta – unitaristički i federalistički, koji su objektivno počivali na istorijskim i nacionalnim interesima i svesti. Ideje narodnog jedinstva gubile su svoje prethodne osnove i u najboljem slučaju povremeno su smatrane dalekom istorijskom perspektivom i manifestacionom idejom.

U srpskoj građanskoj misli od ujedinjenja počinju se oblikovati, po našem uverenju, dva shvatanja: 1. Poistovećivanje nacionalno-državnog identiteta sa Jugoslavijom kao državom. To shvatanje istorijski se relativno dugo održavalo i moglo bi se smatrati ishodištem ideologije unitarizma. Ono je u osnovi odbacivalo, zbog specifičnosti srpskohrvatskog nacionalnog kompleksa u novoj državi, mogućnost njihovog potpunijeg državnog identiteta u državnoj organizaciji zemlje. Vodeći građanski krugovi i ideolozi postavljali su pitanje granica srpske države u eventualnoj federativnoj državopravnoj strukturi i organizaciji Jugoslavije. Najčešće nisu videli rešenja koja bi ih u potpunosti zadovoljavala. I 2. prihvatanje ideja federalizma i početak traganja za mogućom nacionalnom osnovom srpske državnosti u Jugoslaviji. Ovo shvatanje, dakako, nije počivalo samo na istorijski mogućem rešenju u postojećim složenim nacionalnim prilikama već i na istorijskoj tradiciji koja je išla za tim da okupi sve pokrajine gde je živeo srpski narod. U osnovi ove misli nalazili su se koreni velikosrpske, ali isto tako i velikohrvatske nacionalne ideje, mada su u specifičnoj formi bili prisutni i u napred pomenutoj unitarističkoj koncepciji.

U praktičnom političkom životu zemlje i njenoj ustavnoj organizaciji ove načelne suprotnosti su još više polarizovale i konfrontirale nosioce društvenog i političkog života. Nesposobnost vladajućih krugova u kojem glavnu reč vode Dvor i velikosrpska buržoazija

da podrede politički život zemlje njenim nacionalnim realnostima i osobenostima, produbljivala je političke konfrontacije na nacionalnoj osnovi. To se naročito počelo izražavati kroz državni centralizam, ekonomski život, strukturu vlasti, administraciju i dr. Ove pojave u tim sferama života, bez obzira na to čime su politički objašnjavane, otkrivale su hegemoniju velikosrpske buržoazije i pravi smisao unitarističko-centralističke orijentacije. Posledice centralizma i hegemonizma nisu se reflektovale samo na nacionalne sukobe i neravnopravnost – počele su da izazivaju polarizaciju i unutar same srpske građanske misli koja je 1918. i prvih godina života nove države svesrdno i oduševljeno podržavala nacionalni unitarizam i centralističko uređenje. Vodeći građanski krugovi nisu shvatali istorijsku dubinu ovih procesa, iako im nisu bile nepoznate tendencije koje su išle za političkim uvažavanjem i određenih pokrajina koje su u istorijskom razvoju pre 1918. godine stekle određene karakteristike istorijskih pokrajina i u kojima je relativnu većinu činio srpski narod. Odnosilo se to, pre svega, na problem Bosne i Hercegovine i Vojvodinu. U srpskoj građanskoj misli ovih pokrajina 1918. godine ova istorijska osnova uglavnom ne dominira njihovom političkom orijentacijom i raspoloženjem. To naročito važi za Vojvodinu koja se pre stvaranja Kraljevine SHS, novembra 1918. godine direktno priključila Srbiji i time izrazila svoje političke poglede. Mnoga dokumenta, međutim, upozoravaju da je među nosiocima političkog života u to vreme bilo prisutno i mišljenje o neophodnosti očuvanja Vojvodine kao celine i njenih istorijskih osnova u budućoj ustavnoj organizaciji zemlje. Oni dolaze do izražaja i prilikom donošenja odluke o priključenju Vojvodine Srbiji 1918, u organizaciji i delovanju Privremene narodne uprave kao pokrajinske vlade i posebno u vezi sa odlukom o njenoj demisiji 1919. godine. Doći će do izražaja i u vezi sa ustavnim raspravama 1920. i 1921. godine, iako će objektivno biti u senci preovlađujućih i opštijih opredeljenja za unitarističko-centralističku koncepciju državnog uređenja zemlje. Srpska građanska misao u Vojvodini u to vreme polazi od uverenja da su stvaranjem jugoslovenske države 1918. godine ostvareni njeni istorijski i nacionalni ideali. "Nije se tada ni postavljalo pitanje, zabeležiće jedan savremenik tadašnjih

političkih zbivanja, o istorijskoj ulozi ovih krajeva u novom državnom sklopu. Ovi krajevi nisu od početka pretendovali da postanu neka komponenta u radu na izgrađivanju nove države, niti da shvate, da je logikom istorije i njima određena neka uloga, koju bi trebalo formulisati jasno i ubedljivo". Drugom pak prilikom zabeležio je da se "u tim danima ... nije ni moglo očekivati od vojvođanskih Srba dovoljno pribranosti za opsežniju političku akciju, a još manje se moglo računati na njihovu saradnju oko državnog rada, od koga su oni već generacijama potisnuti bili".

Ovakva gledanja na državnopravna pitanja, međutim, neće dugo potrajati i relativno brzo doći će do određenih promena. Nacionalni zanos gubiće polako svoju široku političku osnovu pred realnim društveno-ekonomskim i političkim problemima u kojima će se naći Vojvodina. Sve više se širilo uverenje da je Vojvodina ekonomski zapostavljena, da je poreski preopterećena, da je činovništvo i administracija gruba i da se premalo regrutuje iz Vojvodine, da ne poznaje i ne shvata njene specifične političke, ekonomske i nacionalne prilike i dr. Reakcije koje se u odnosu na ova pitanja javljaju u Vojvodini, imaju u osnovi karakter ekonomskog i političkog nezadovoljstva. U početku su ove reakcije odbacivane kao nerealne, ali će ih vremenom vladajući krugovi uglavnom priznavati kao stvarni problemi. To će se naročito izraziti u odnosu na ekonomske probleme Vojvodine i njenu poresku preopterećenost.

U dubljem smislu, međutim, ovi procesi izražavaće se u polarizaciji srpske građanske misli i oko državnopravnih pitanja zemlje. U Vojvodini će se javiti u sve naglašenijem zahtevu za njenim drugačijim političkim položajem kao istorijske pokrajine. To je već po svom karakteru bio dublji rasep koji se odvijao unutar iste nacije i koji će unutar nje same otvoriti sasvim nove istorijske procese. Njihova istorijska specifičnost bila je u tome što su se odvijali unutar iste društvene klase (građanske) i unutar iste nacije. U Vojvodini će on od ideja nezadovoljstva njenim ekonomskim položajem dobiti obeležja političkog pokreta za autonomiju u političkom sistemu zemlje. Prerastanja ovog nezadovoljstva u politički pokret za autonomiju Vojvodine bio je po svemu nova istorijska pojava u životu srpskog naroda

između dva rata. Može biti izvesnih različitosti u gledanju na opravdanost i osnove njegove pojave, ali je on postao istorijska realnost koji obeležava jednu prelomnu etapu u razvoju srpske građanske misli u Vojvodini sa posledicama složenijeg istorijskog karaktera. (Svakako da bi ovu pojavu trebalo temeljitije istorijski ispitati i zbog njene složenosti i zbog kasnijeg značaja.)

Oblikovanje ovog pokreta završava se 1935. godine stvaranjem tzv. Vojvođanskog fronta, iako njegove istorijske korene susrećemo znatno ranije. Vojvođanski front javlja se kao opozicioni pokret građanskih partija u Vojvodini, koji uglavnom okuplja delove Radikalne, Demokratske i Zemljoradničke stranke, Samostalnu demokratsku stranku i pristalice HSS-a u Vojvodini. Do njihovog političkog grupisanja dolazi tokom 1932. godine kada su u Novom Sadu, u decembru održali svoj prvi sastanak i usvojili tzv. Novosadsku rezoluciju koja će kasnije postati programska osnova Vojvođanskog fronta. Rezolucija je osudila režim šestojanuarske diktature, politički i ekonomski položaj Vojvodine u zemlji i istakla zahteve za državnopravnim preuređenjem zemlje u kojima bi i ona dobila odgovarajući državnopravni status – “Vojvodina sa Sremom za sebe traži isti položaj koji će imati i ostale pokrajine”.

Inicijatori formiranja Vojvođanskog fronta bili su samostalni demokrati u Vojvodini na čelu sa Dušanom (Dudom) Boškovićem. Njihova zamisao je bila da se formira jedna politička partija vojvođanskog karaktera, ali su od toga odustali zbog različitog stava drugih opozicionih grupa. U brojnim kontaktima koje su ove opozicione grupe imale tokom 1932. godine došlo se do šire osnove njihovog političkog okupljanja, koje je počivalo na osudi diktature, zahtevima za demokratizaciju političkog života, odbrani ekonomskih i političkih interesa Vojvodine, državnopravnom preuređenju zemlje i odgovarajućem položaju Vojvodine u njemu.

Mada su se ove grupe razlikovale u pogledima na konkretna pitanja državnopravnog položaja Vojvodine (od radikalske koncepcije o administrativnoj autonomiji sa elementima upravne samostalnosti, samostalnodemokratske o potpunoj državnopravnoj jednakosti sa drugim pokrajinama i demokratske o tzv. trijalističkoj federaciji

142

u kojoj bi Vojvodina imala samo širu samoupravu, ipak su ostvarile određenu saglasnost, smatrajući da je bitno, pre svega, postizanje jedinstva o socijalno-ekonomskim i političkim problemima Vojvodine. Državnopravna pitanja, saglašavali su se, treba samo pokrenuti sa mrtve tačke i otvoriti proces njihovih promena, dok će u odnosu na krajnje ciljeve i forme svaka grupa zadržati svoju samostalnost. U tom smislu, među njima je postignuta potpuna saglasnost o Vojvodini kao celini – u njenim, kako su često isticali, “istorijskim” okvirima. Svoje približene stavove o ovim pitanjima simbolično su isticali parolom “Vojvodina Vojvođanima”, koja je izazivala oštre reakcije vođstava građanskih partija u Srbiji. Ona su ih, uglavnom, smatrala anacionalnim i separatističkim pojavama u političkom životu Vojvodine, koje ugrožavaju jedinstvo državotvornih snaga u zemlji i slabe srpski front u pregovorima sa predstavnicima Seljačko-demokratske koalicije, posebno sa HSS-om; za njih Vojvodina ne egzistira kao državno-pravno i političko, već samo kao upravno pitanje, koje mora i može da se reši uvođenjem i razvojem samouprave. Seljačko-demokratska koalicija, a posebno HSS, podržava politiku vojvođanske opozicije, pridajući veliku važnost političkim previranjem u Vojvodini za borbu protiv velikosrpske hegemonije, jer su podsticale uglavnom srpske građanske partije koje su do tada dosledno stajale na pozicijama državno-pravnog centralizma i nacionalnog unitarizma.

Vojvođanski front se značajnije politički potvrđuje na petomajskim izborima 1935. godine, ali će i posle njih nastaviti da deluje, pokušavajući da se nametne i kao posrednik između opozicionih krugova Beograda i Zagreba u cilju prevladavanja njihove političke inertnosti u pregovorima o zajedničkom i udruženom nastupu protiv stanja u zemlji.

U ovom periodu, Vojvođanski front postepeno će dobijati narodnofrontovska obeležja i karakter; u određenoj meri on se politički otvara i prihvata saradnju sa radničkim partijama, pre svega sa komunistima u Vojvodini. Saradnja sa komunistima vidnije se ispoljava već na opštinskim izborima od decembra 1936. kada je postignut sporazum o jedinstvenom nastupu i glasanju za zajedničke kandidate liste. Ova saradnja zasnivala se na shvatanju o neophodnosti okupljanja

svih demokratski opredeljenih građana, bez obzira na njihovu užu partijsko-političku, versku i nacionalnu pripadnost u cilju zajedničke borbe protiv vladajuće političke reakcije i fašističke opasnosti. Preko Vojvođanskog fronta i posebno političkog glasila Samostalne demokratske stranke u Vojvodini *Vojvođanina*, komunisti su u značajnoj meri izlazili iz političke ilegalnosti u svom delovanju.

Vojvođanski front u svom delovanju nije ostvario šire političko uporište; ostao je sužen na određene grupe građanskih političara i intelektualne slojeve, zbog kojih će i izazivati veću političku pažnju u društvenom životu.

Posle sporazuma Cvetković–Maček 1939. godine, Vojvođanski front počinje da gubi svoju političku fizionomiju i karakter, ostajući uglavnom programska osnova Samostalne demokratske stranke koja ga je u najvećoj meri politički i oblikovala.

U politici KPJ između dva rata ideja autonomije javlja se kao bitno pitanje njene ukupne programske orijentacije. Politiku Partije prema Vojvodini u ovom periodu nužno je istorijski posmatrati u kontekstu njene koncepcije revolucije i pogleda na nacionalno pitanje. Taj prelomni period, kao što je poznato, vezan je za 1935. godinu i karakteriše ga: 1. politika ujedinjenja svih nacionalnooslobodilačkih pokreta u Jugoslaviji sa revolucionarnom borbom KPJ; 2. naponi da se konstituiše širok i demokratski antifašistički pokret (Narodni front); i 3. borba protiv hegemonizma velikosrpske buržoazije kao glavne opasnosti za nacionalnu i socijalnu ravnopravnost naroda.

Shvatanjem da je nacionalnooslobodilačka borba sastavni i neodvojivi deo revolucionarne borbe radničke klase, KPJ je, reklo bi se, definitivno prevladala svoja tradicionalna uverenja o istorijskom značenju samo klasne borbe za razvoj revolucionarnog pokreta. Podržavajući nacionalnooslobodilačke pokrete u tom periodu, KPJ anticipira i problem Vojvodine, ističući i pravo naroda u njoj da slobodno opredele svoj položaj u državnoj celini i prema drugim narodima Jugoslavije. Radnička klasa mora pomoći pokret za federaciju, odnosno za autonomiju pojedinih naroda ili istorijskih pokrajina, jer to otežava hegemoniju i razobličava buržoaske koncepcije o samoupravi kao jedino mogućem rešenju političke krize u zemlji. Za

razliku od drugih pokreta koji takođe ističu problem hegemonizma i centralizma, KPJ stoji na stanovištu da borba protiv hegemonizma i centralizma može imati realnog uspeha samo ukoliko je front te borbe demokratski i širok i ukoliko otvara perspektivu demokratskog razvoja svim narodima. Sa te platforme KPJ opredeljuje svoj stav prema nacionalnom pitanju i federativnoj izgradnji zemlje, uvažava tu Vojvodinu njegovim sastavnim delom, i pravi jasne razlike sa svim građanskim koncepcijama rešenja njenog pitanja i idejama državno-pravnog preuređenja zemlje. U tom odnosu borba za nacionalno i socijalno oslobođenje svih naroda Jugoslavije nije se, prema stavovima Partije, mogla redukovati samo na otpor i borbu protiv državno-pravnog centralizma.

Toj novoj orijentaciji Partije poseban istorijski doprinos daje Tito već 1936. godine, ističući potrebu da se i Vojvodina izrazi kao ravnopravna jedinica jugoslovenskog federativnog sistema.

U svojoj strategiji Partija se ne određuje u ovom periodu prema svim elementima i karakteru jugoslovenske federacije. Ne naslućuje se u njenim shvatanjima još hoće li ona biti izgrađena samo na nacionalnoj osnovi ili će imati i širi karakter. U kontekstu svoje opšte i načelne orijentacije da to pravo pripada samim narodima i njihovom slobodnom opredeljenju, i o Vojvodini se u partijskim dokumentima susreću različite mogućnosti njenog položaja u federaciji. Pominje se mogućnost njenog konstituisanja kao ravnopravne federalne jedinice, autonomne pokrajine u sastavu federacije ili federalne jedinice. Rukovodstvo KPJ u Vojvodini i samo dozvoljava mogućnost različitog rešenja, ali ga načelno vezuje za konkretnu situaciju i razvoj demokratskih i revolucionarnih procesa u zemlji uopšte i u svakoj nacionalnoj i istorijskoj pokrajini posebno. Od toga u kojoj će meri ovi procesi ovladati društvenom i političkom praksom u zemlji u celini i u svakoj pokrajini posebno, zavisice i konkretno opredeljenje Vojvodine. U tom smislu najpreciznije stavove komunista o mogućem državno-pravnom položaju Vojvodine i njenim društvenim osnovama izrazio je sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu Žarko Zrenjanin 1939. godine. "Mi nismo bezuslovno za federaciju. Zašto? Zato što može nastupiti takva situacija da federacija bude štetna. Na primer

može nastupiti takva situacija da u toku borbe protiv vlade radnička klasa u Srbiji dođe do većih prava i većih političkih sloboda. U Hrvatskoj buržoazija još ima prilično uticaja na HSS, a uz to i opasnost od rata. *Šta je prirodnije nego da onda tražimo da Vojvodina bude autonomna oblast vezana za Srbiju* (gde radnička klasa vrši pretežan uticaj) ili obratno ako u to vreme vođstvo srbijanske demokratije ima pretežan uticaj, a još se nije odreklo 'prava' na Vojvodinu, te pretili opasnost da se srbijanska državna hegemonija nastavi (u nešto blažem obliku), a sa druge strane demokratske snage u Vojvodini su porasle, onda ćemo biti za federativnu Vojvodinu."

Narodnooslobodilački pokret i socijalistička revolucija dali su ovom stavu potpuno istorijsku potvrdu. U duhu tih stavova problem Vojvodine upravo se i postavlja kao pitanje revolucije i u skladu je sa opštim karakterom revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji 1941–1945. U složenim političkim i nacionalnim okolnostima, okupiranoj i teritorijalno podeljenoj Vojvodini na tri okupaciona sistema, KP u Vojvodini insistira na zajedničkoj nacionalnooslobodilačkoj borbi svih njenih naroda, kao jedinom putu demokratskog rešenja njenog položaja. *"Samo će tako narodi Vojvodine pod vođstvom Komunističke partije Jugoslavije ... moći sami ali zajednički da odlučuju o tome hoće li sa kojim drugim narodima da žive u bratskoj zajednici."*

Iz takve orijentacije NOB-a logično je proizlazio i proces nastojanja autonomije, koja u ovom periodu ima svoje konkretne začetke u formiranju političkih i vojnih institucija i organizacija pokrajinskog (vojvođanskog) nivoa. One se jedno vreme razvijaju u istom duhu i poprimaju istovetne političke oblike i funkcije, kao i slične institucije u nacionalnim pokrajinama, koje su već u tom periodu nagoveštavale prirodu i karakter buduće jugoslovenske federacije.

Početak ovog procesa vezan je za obnavljanje Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, januara 1943. godine, koji, sam po sebi, predstavlja krupan politički akt u razvoju i konstituisanju autonomije Vojvodine. Između ostalog, ovaj proces prati nastojanje da se utvrdi prostorni (teritorijalni) okvir političke i vojne ingerencije Pokrajinskog komiteta i drugih pokrajinskih institucija.

Formiranje i drugih pokrajinskih narodnooslobodilačkih institucija i organizacija (Glavnog štaba NOV i POJ za Vojvodinu, Pokrajinskog narodnooslobodilačkog odbora, Pokrajinskog komiteta SKOJ-a, Pokrajinskog odbora USAOJ-a; Pokrajinskog odbora AFŽ-a), karakterišu isti politički ciljevi i motivi.

Proces formiranja političkih i vojnih organizacija i institucija u Vojvodini završava se uglavnom u toku 1943. godine, kada se konstituiše jugoslovenska federacija na principima nacionalnog samoopredjeljenja do otcepljenja naroda Jugoslavije. One su se do tog vremena već razvile kao najviši politički i vojni organi vlasti na teritoriji Vojvodine. Njihova konkretna politička i vojna funkcija na teritoriji Vojvodine i direktna povezanost sa odgovarajućim jugoslovenskim političkim, vojnim i državnim rukovodstvima, ukazivala je na širok i politički karakter autonomije za koju su se zalagali.

Ovakav karakter političkog razvoja Vojvodine podstiče i podržava rukovodstvo KPJ i NOP-a, i smatra ga saglasnim sa svojim načelnim stavovima o nacionalnom pitanju i demokratizaciji državne strukture Jugoslavije. Težina svih tih istorijskih činjenica bitno je uticala na oblikovanje i izgradnju autonomije Vojvodine u toku NOP-a. Njihovim uvažavanjem jasno se pokazuje da autonomija nije slučajna ili kompromisna pojava, pojava nekakvog prelaznog karaktera, već deo ukupnih revolucionarnih promena i politike KPJ.

Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a, međutim, ne preciziraju stavove o Vojvodini, niti se o njoj zauzima neko stanovište. To međutim nije značilo da je demokratski i načelni karakter odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a doveo u pitanje već ranije izražene političke stavove o njoj, a posebno želje i zahteve rukovodstva NOP-a u Vojvodini.

U rukovodstvu NOP-a Jugoslavije od Drugog zasjedanja AVNOJ-a samo je preovladalo mišljenje da bi autonomiju Vojvodine trebalo razvijati u okvirima jedne od federalnih jedinica. Takvo stanovište zasnivalo se na prihvatanju nacionalne – južnoslovenske, osnove jugoslovenske federacije, što je objektivno značilo da se princip nacionalnog opredjeljenja do otcepljenja odnosio samo na jugoslovenske nacije koje su se odlukama AVNOJ-a konstituisale kao nacionalne države. Nije, dakle, bila sporna autonomija već samo bliže

određivanje njenog državnopravnog položaja u duhu odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a.

Dalja dogradnja jugoslovenskog federativnog sistema posle Drugog zasedanja AVNOJ-a, otvorila je pitanje bližeg određivanja državnopravnog položaja Vojvodine. O tom pitanju raspravlja se tokom 1944. godine, a naročito posle oslobođenja Vojvodine. Unutar političkog rukovodstva Vojvodine preovladalo je mišljenje, koje se zasnivalo i na širokoj konsultaciji sa svim njenim narodima, da će njegovi interesi biti najbolje zaštićeni u slobodnoj Jugoslaviji, ako Vojvodina bude autonomna pokrajina tesno povezana sa demokratskom Srbijom. Od tog trenutka, objektivno posmatrano, državnopravni položaj Vojvodine i konstituisanje složene federalne Srbije, načelno su bili deo jednog političkog i državnopravnog pitanja i procesa.

Uvođenje Vojne uprave u Vojvodini i ratna situacija na delu njene teritorije, kao i složene političke i vojne prilike u zemlji, odložili su za izvesno vreme konačno rešenje ovog pitanja.

Pripreme za Prvo zasedanje Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije i Osnivački kongres KP Srbije, međutim, ponovo su aktuelizovale ovo pitanje. U tom smislu, Prvo zasedanje Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije, zakazano za 7. april 1945. godine, trebalo je o ovom pitanju određenije da se izjasni. Prethodno je, međutim, Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine na sednici 6. aprila raspravljao o ovom pitanju i zauzeo načelno stanište da se Vojvodina kao autonomna pokrajina priključi federalnoj Srbiji. U prilog ovakvom opredeljenju istaknuti su kao razlozi: interesi Jugoslavije kao celine, složena nacionalna struktura Pokrajine, u kojoj je srpski narod imao relativnu većinu, nacionalni interesi pojedinih nacionalnih manjina.

Istovremeno o priključenju autonomne Vojvodine federalnoj Srbiji izjasnila se i Sedma pokrajinska konferencija KPJ za Vojvodinu, održana 5. i 6. aprila 1945. godine. Ovu odluku Konferencija je jednoglasno usvojila.

Iako odluka Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine o priključenju federalnoj Srbiji nije imala formalnopravno značenje, Jovan Veselinov je, u ime delegacije Glavnog odbora, na Prvom

zasedanju Antifašističke skupštine Srbije saopštio ovu odluku, napominjući da će se o tome merodavno izjasniti Pokrajinska skupština naroda Vojvodine koja će se sazvati u najskorije vreme. U rezoluciji Prvog zasedanja Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije odluka GNOOV-a o priključenju Vojvodine federalnoj Srbiji jednoglasno je prihvaćena i istaknuto je da Vojvodina kao autonomna pokrajina treba da bude sastavni deo federalne Srbije. Time je, rečeno je dalje u rezoluciji, federalna Srbija dobila širu osnovu za izgrađivanje svoje državnosti koja je proizašla iz istorijskih odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a.

Prva skupština izaslanika naroda Vojvodine, koja po svom sastavu izražava narodnosnu strukturu Pokrajine, donosi 31. jula 1945. odluku o priključenju autonomne Vojvodine federalnoj Srbiji. Sa Skupštine je upućen zahtev AVNOJ-u da izađe u susret željama naroda Vojvodine za priključenje federalnoj Srbiji i da o tome donese odgovarajuću ustavnu odluku.

148 Već 10. avgusta 1945. godine Antifašističko veće narodnog oslobođenja na četvrtoj redovnoj sednici Trećeg zasedanja razmatra zahtev Prve skupštine izaslanika naroda Vojvodine i prihvata njenu odluku o priključenju Autonomne Pokrajine Vojvodine federalnoj Srbiji u granicama koje će odrediti Privremena narodna skupština posebnim zakonom.

Na osnovu svih ovih odluka preciziran je državnopravni položaj Vojvodine u jugoslovenskoj federaciji i federalnoj Srbiji kao složenoj državnoj zajednici u kojoj je zagaranтовan njen autonomni status.

IZVORI I LITERATURA

- Arhiv Jugoslavije, ZB Milana Stojadinovića.
- Arhiv Jugoslavije, ZB Jovana Jovanovića.
- Ranko Končar, "Izbor iz dokumenata o razvitku političke koncepcije autonomije Vojvodine i o procesu njenog konstituisanja u autonomnu pokrajinu u revolucionarnoj praksi KPJ od 1935–1945", *Savremenost*, br. 1, 1974.
- *Stenografske beleške sa Trećeg zasedanja AVNOJ-a i Privremene narodne skupštine*, izdanja Prezidijuma Narodne skupštine SFRJ.
- *Stenografske beleške sa zasedanja Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije i Narodne skupštine Srbije*, knj. br. 2.
- "Zapisnik sa prve skupštine izaslanika Vojvodine", *Službeni list Vojvodine*, br. 11, 1955.
- Ljubo Boban, "Zagrebačke punktacije", *Istorija XX veka*, Zbornik radova IV, Beograd, 1962.
- Ranko Končar, "Ideja o autonomiji Vojvodine i KPJ", *Istraživanja*, br. 1, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad, 1971.
- Ranko Končar, "Novosadska rezolucija iz 1932. godine", *Zbornik za istoriju Matice srpske*, sv. 8, 1973.
- Milorad Ekmečić, *Sudbina jugoslovenske ideje 1914*, Politički život Jugoslavije 1914–1945, Treći program, 1973.
- Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, Beograd, 1969.
- *Vojvodina u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941–1945*, grupa autora, u redakciji dr Čedomira Popova, Novi Sad, 1984.

AVNOJ IZMEĐU ISTORIJSKE GLORIFIKACIJE I OSPORAVANJA¹

Nužno je, prevashodno, razumeti karakter političke dihotomije o nacionalnom pitanju i ustavnom uređenju Kraljevine Jugoslavije. O tim pitanjima postoje ozbiljni sukobi kojima srpske i hrvatske partije daju poseban ton i političku oštrinu. U središtu sukoba je pitanje kako ustavno urediti Jugoslaviju – na unitarnim, federalnim ili konfederalnim osnovama. Sukobi politički kulminiraju u vreme šestojanuarskog režima i sporazuma Cvetković–Maček 1939. godine.

Krah državnog unitarizma i procesi federalizacije Jugoslavije, koji su proistekli iz sporazuma Cvetković–Maček, još više su zaoštrili političke suprotnosti o nacionalnom pitanju i državnom uređenju Jugoslavije. Političke partije i pokreti različito se određuju prema rezultatima sporazuma. Uglavnom ga vrednuju s pozicija užih i nacionalnih interesa.

Odluke AVNOJ-a izraz su empirije političkog i nacionalnog razvoja Kraljevine Jugoslavije. To je važno znati ukoliko se želi razumeti suština njegovih rešenja i izbeći mnoge političke spekulacije. Moguće je različito oceniti istorijske domete avnojevskih rešenja, ali ih treba, kao i sve ustavne koncepcije, analizirati u istorijskom kontekstu i vremenu.

Unitarne koncepcije izgubile su svoj istorijski *raison d'être* i podršku kod Dvora, vladajućih krugova (vlade) i nekih političkih partija i grupacija. Sačuvale su se uglavnom kod dela srpskih partija, premda one ne odražavaju suštinu tadašnjih srpskih interesa i težnji. Među njima se (u kontekstu sporazuma) ponovo otvaralo pitanje dihotomije između srpske državne i nacionalne ideje koja

1 Ranko Končar, "AVNOJ između istorijske glorifikacije i osporavanja", u: Mladenko Colić i dr. (red.), *Stvaranje i razbijanje avnojevske Jugoslavije*, Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941–1945, Beograd, 1996, 91–93.

ju je prevazilazila. Dugo se, ipak, verovalo da je među njima došlo do istorijskog sklada stvaranjem Jugoslavije kao nacionalnog i državnog identiteta. Povodom sporazuma izrazile su se i sumnje u oportunitet srpske nacionalne integracije u jugoslovenskoj državi, s obzirom na shvatanja da federalizacija odražava antijugoslovenske i antisrpske tendencije. U tim razlozima nalazilo se i opravdanje čvrste vezačnosti srpskih partija za unitarne i centralističke koncepcije državnog uređenja.

Hrvatske partije prihvataju sporazum kao etapu ka potpunoj državnoj samostalnosti. Ako se ponekad i verovalo da one prihvataju jugoslovensku državu kao trajno političko rešenje, demantovala ih je uverljivo istorijska stvarnost nastala posle 10. aprila 1941, stvaranjem Nezavisne Države Hrvatske.

Sam sporazum bio je uveliko izraz i spoljnih pritisaka, najviše britanskih, koji insistiraju na federalizaciji Jugoslavije i smirivanju nacionalnih suprotnosti i sukoba. Britanci su već posle uvođenja šestojanuarskog režima upozoravali na potrebu rešavanja hrvatskog pitanja i preuređenja države na federativnim osnovama. Indikativne su sugestije Siton-Votsona 1936. o potrebi stvaranja slobodne federacije koja bi osigurala Hrvatima i drugim prečanima "minimum samouprave, ravnopravnosti u državi sa Srbima iz Srbije". Njegove sugestije išle su u smeru federacije na širim političkim osnovama; smatrao je idealnim kompromisom federaciju sa pet federalnih jedinica: "1. Slovenija, 2. Hrvatska–Dalmacija, 3. Bosna–Hercegovina, 4. Vojvodina, 5. Srbija u kojoj bi bile autonomne južna Srbija i Crna Gora".

Neki ustavni projekti u zemlji već su varirali takve političke mogućnosti. U političkoj stvarnosti Jugoslavije javili su se odmah po njenom formiranju, a naročito posle uvođenja šestojanuarskog režima kada su inspirisani i suprotstavljanjem ideologiji jugoslovenskog nacionalnog integralizma, kao osnove ustavnog uređenja. Vladajuće ustavne doktrine nisu shvatale složenost jugoslovenskog nacionalnog pitanja ili su ga namerno pojednostavljivale na hegemonu ulogu najbrojnijeg (srpskog) naroda.

Nacionalna i ustavna platforma komunista koincidira sa idejama i težnjama koje u federaciji na širim političkim osnovama vide

idealna kompromis za trajnije prevladavanje jugoslovenskih problema i krize. Ostaju i sami u nedoumici oko nekih pitanja i alternativa – Bosne i Hercegovine, Vojvodine, donekle Crne Gore itd. One egzistiraju sve do Drugog zasedanja AVNOJ-a, ali će se zadržati i posle, i biti trajno ishodište srpskog nacionalnog radikalizma, velikodržavlja i centralizma.

Polarizacije oko državnopravnog uređenja javljaju se posebno u toku Drugog svetskog rata čiji će karakter odraziti sve suprotnosti i bit nacionalnih ideologija pojedinih pokreta. U njima se jasnije prepoznaju nacionalne i političke ideje koje oslonac i rešenje vide u Hitlerovom evropskom poretku, u stvaranju homogenih i velikih nacionalnih država, ali i demokratskih rešenja koja su inspirisana karakterom antifašističke koalicije i njene opredeljenosti za novu i slobodnu Evropu.

Okupacija i razbijanje Jugoslavije, pojava različitih pokreta – kvislinških, kolaborantskih i oslobodilačkih, neposrednije polarizuju državnopravne koncepcije narodnooslobodilačkog pokreta i četničkog pokreta D. Mihailovića, mada će u njima participirati i drugi faktori, pre svega međunarodni – antifašistička koalicija. I partizanski i četnički anticipiraju istorijska iskustva jugoslovenskog političkog razvoja, ali ga različito interpoliraju u svoje koncepcije.

Komunisti u široj etničkoj federaciji Jugoslavije vide trajno istorijsko rešenje. Svoja shvatanja baziraju na ideji samoopredeljenja i obnove Jugoslavije kao državne zajednice. Veruju da se na toj osnovi mogu prevladati nacionalni radikalizmi, koji su potencijalna opasnost za državni integritet Jugoslavije. Avnojevskim rešenjima vide emanaciju takvih shvatanja, koja su objektivno evropska. U duhu tadašnjih modernih evropskih ideja je princip nacionalnog samoopredeljenja do otcepljenja, kao prirodnog prava naroda. U jednakosti i ravnoteži nacionalnih konstituenata vide smisao i osnovu jugoslovenske federacije.

Nasuprot njihovim pogledima četnička koncepcija sužava ideju federacije na srpski, hrvatski i slovenački entitet, ali insistira na ostvarenju teritorijalno homogene i velike Srbije kao uslova jugoslovenske

federacije. Pojam Srbije u njihovim predstavama objektivno prevazi-
lazi razumne i načelne teritorijalne proporcije.

Istorijski i politički kontrast između komunističke i četničke ide-
je Jugoslavije i federacije prepoznaje se i po svojoj političkoj i među-
narodnoj osnovi. Obnova jugoslovenske države i povezivanje naci-
onalnog oslobođenja i federativnog uređenja Jugoslavije sasvim je
podudarno težnjama antifašističke koalicije. U tadašnjim istorijskim
prilikama partizanska ideja federacije objektivno je evropska, jer je
protežiraju snage jugoslovenske orijentacije. Četničke koncepcije
ostale su sužene na emanaciju srpskih nacionalnih pogleda, i zbog
toga izgubile evropski *raison d'être* i podršku.

Moguće je kritički procenjivati odluke AVNOJ-a. Moguće im je
zamerati da nisu iznašle potpuniji kompromis za državnoopravno
uređenje Jugoslavije, ali im se ne može u tadašnjim istorijskim prili-
kama osporiti kompleksnija podudarnost sa težnjama antifašističke
koalicije. Po osnovnim idejama i karakteru državnoopravnih rešenja,
Jugoslavija je imala trajniju perspektivu državne egzistencije. Nje-
ne najvažnije istorijske slabosti izrazile su se u shvatanju da se samo
idejama i ideologijom može očuvati istorijska trajnost i konzisten-
tnost jugoslovenske države. Verovalo se da u monolitu KPJ i jedno-
stranačkom sistemu leže trajne pretpostavke jugoslovenske državne
egzistencije. Zaboravljalo se da takvim shvatanjima nedostaje real-
na materijalna (ekonomska) osnova konzistentnosti jugoslovenske
federacije. Sa krizom ideološkog monolita nastajala je i kriza jugo-
slovenske države, koju su komunisti spasavali snagom svog izvornog
autoriteta koji je objektivno imao svoje granice.

SRETEN VUKOSAVLJEVIĆ O DRŽAVNOPRAVNIM PROBLEMIMA JUGOSLAVIJE 1946. GODINE¹

SAŽETAK: U radu se razmatraju državnopravni problemi koji su pokrenuti u raspravi o nacrtu Ustava Federalne Srbije 1946. godine. Tada su postavljena delikatna pitanja karaktera Federalne Srbije kao nacionalne države srpskog naroda i njenih državnih granica. U raspravu se, kao narodni poslanik, uključio i Sreten Vukosavljević, suprotstavljajući se oficijelnom mišljenju koje je insistiralo da se federalnim jedinicama, u kontekstu suverenosti Jugoslavije, daju izrazitija svojstva nacionalnih država. Vukosavljević je, međutim, državnost federalnih jedinica i njihove granice smatrao relativnim pitanjem.

KLJUČNE REČI: nacije, ustav, državnopravno, federalna jedinica, avnojevske odluke, Narodnooslobodilački pokret, nacionalna ravnopravnost, država, suverenost, granice, srpski narod, Hrvati, Jugoslavija.

154

Mišljenja Sretena Vukosavljevića o državnopravnim pitanjima uglavnom su nepoznata. On je više proučavan kao analitičar socioloških tema i procesa, iako je povremeno iznosio i zanimljive stavove o nacionalnoj i državnopravnoj zbilji Jugoslavije. Tokom 1944. godine više se interesovao za ova pitanja, posebno za koncepcije federalizma koje su inspirisane odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a i, kasnije, za Sandžak i njegovu političku sudbinu.

Noviji istorijski izvori upozoravaju, međutim, da je tokom 1944. godine pokazivao veće interesovanje za državnopravni status Makedonije i Crne Gore u kontekstu avnojevskih političkih rešenja. O pitanju Makedonije pripremio je 1944. godine i poseban memorandum za Josipa Broza Tita.²

Premda je pripadao NOP-u (od 1943) i podržavao njegov karakter, Vukosavljević je imao rezerve prema rešenju makedonskog i

1 Ранко Кончар, "Сретен Вукосављевић о државноправним проблемима Југославије 1946. године", *Зборник Мајице српске за историју* 55 (1997), III–120.

2 Mihajlo Konstantinović, *Londonske beleške (1. jul 1944 – januar 1945)*, rukopis, 31.

crnogorskog pitanja i njihovom istovetnom ustavnom tretmanu sa drugim federalnim jedinicama. U tom pogledu delio je mišljenje drugih građanskih političara, koje su oni zastupali i pre i posle avnojevskih odluka.

S obzirom na to da se posle Drugog zasedanja AVNOJ-a u vođstvu NOP-a nije raspravljalo o njegovim načelnim odlukama, jer se smatralo da su one definitivne – da je federativno uređenje neprikosnovena tekovina NOB-a i da ne podležu revizijama, stavovi građanskih političara uglavnom su bili nepoznati.³ Time se, svakako, sprečavao njihov dublji upliv na nacionalno pitanje, koje su komunisti povezivali sa ostvarenjem svojih revolucionarnih ciljeva.

Tokom 1945. godine, međutim, državnopravna pitanja ipak su u središtu aktivnosti većine građanskih grupacija koje su se politički legalizovale nakon Sporazuma Tito–Šubašić. Njihova interesovanja uglavnom su determinisana karakterom avnojevskih odluka, predstojećim izborima za ustavotvornu skupštinu, pripremama novog ustava Jugoslavije i ustava federalnih jedinica.

Najviše pažnje izazivale su upravo avnojevske koncepcije federalizma i njegove političke (nacionalne) osnove. Prema ovim pitanjima političke stranke različito se određuju i svoj stav često prilagođavaju političkom trenutku, koji ih je uveliko ograničavao da se o njima slobodnije izjašnjavaju, mada se znalo da su stajale na drugačijim pozicijama. Na udaru njihovih kritika najčešće je bila širina nacionalne osnove federacije, nacionalna osnova crnogorske i makedonske federalne jedinice, složeni karakter Srbije, princip samoopredeljenja do otcepljenja, suverenost Jugoslavije kao savezne države, karakter granica federalnih jedinica i dr. U stavovima političkih stranaka prepoznavale su se ranije državne i nacionalne koncepcije, koje su, u

3 U vođstvu NOB-a vode se samo rasprave o smislu nekih avnojevskih rešenja. Tako se u partizanskoj bazi na planini Rogu vodila rasprava o karakteru jugoslovenske federacije – da li ona treba više da se izrazi kao konzistentna savezna država ili da počiva na većem stepenu liberalizma prema federalnim jedinicama. (Vid. opširnije: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, knj. II, Beograd, 1982, 29). Ostala su, takođe, neprecizirana i pitanja o statusu Vojvodine, Kosova i Metohije i Sandžaka, o kojima se zauzimaju stavovi tokom 1945. godine. (Isto, 154–155).

suočavanju sa avnojevskim rešenjima, objektivno bile prevaziđene. Obično su odbacivane kao dekadentne i protivne tekovinama NOP-a, premda su prihvatale federalizam kao istorijsku realnost, nastojeći da mu suze nacionalne osnove, ili pak da ga približe konfederalizmu.⁴ U ovim stavovima realno su se ukrštali različiti interesi i koncepcije srpskih, hrvatskih i slovenačkih političkih grupacija na kraju rata.

Unutar srpskih grupacija preovlađivalo je mišljenje o oportunistički državnopravnih rešenja kojima bi se doveo u sklad srpski nacionalni i državni program.

Najotvorenije o avnojevskim rešenjima izjašnjavala se Grolova Demokratska stranka, koja se politički legalizovala 1945. godine. Načelno, ona je prihvatala federalizam, za koji se politički opredelila već 1932. godine, ali je sada smatrala Ustavotvornu skupštinu mestom njegove konačne verifikacije.⁵ Komunisti su pak avnojevskim odlukama davali ustavni karakter, smatrajući ih neprikosnovenim i konačnim.

156 Rezerve demokrata najviše su se odnosile na kriterije federalizacije – smatrali su da oni moraju biti objektivni i odgovarati raspoloženju i potrebama jednog kraja, ali i celine kao “prirodnog organizma” koji treba ostvariti. U tom kontekstu izražavali su skepsu prema nacionalnoj osnovi crnogorske i makedonske federalne jedinice koje su utemeljene avnojevskim odlukama. Dajući Crnogorcima pravo da se sami izjašnjavaju o granicama i životnim uslovima svoje federalne jedinice, nisu bili ubeđeni da su argumenti za ekonomsko i nacionalno osamostaljivanje Crne Gore “morali biti izraženi u zamišljenoj narodnosti”. Slično su razmišljali i o Makedoncima, ali sa više istorijske obazrivosti. Makedonija je za njih bila pitanje “srpskih pluća”, zbog nedeljivosti linije Morave i Vardara. Federalni položaj Makedonije povezivali su samo s tim životnim interesom, sa interesima “privrede, kulture, živog optičaja vrednosti materijalnih i moralnih, i utoliko

4 Vid.: Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, 709–711

5 Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988*, Beograd, 1988, 781–782.

nacionalnih u širem smislu. Ako se danas javljaju rezerve, one su izazvane tendencijama isključivosti, sužavanja federalnog okvira Makedonije na jednu kulturnu autarkiju neprirodnu, nesavremenu, koja narodu Povardarja ne obezbeđuje uslove živog napretka, dok narod na ovoj drugoj strani, u Pomoravlju, uznemiruje kao tendencija nove brane prirodnom razvoju ne nacionalnog nego opšteg života...”⁶

Upozorenja demokrata posebno su se odnosila na potrebu konzistentnosti federativne države, skladu između opšteg i posebnog, užeg, nacionalnog, i šireg, jugoslovenskog. U tim relacijama videli su i potencijalne uzroke partikularizma i separatizma, za koje su verovali da su u samim osnovama složene države. Objektivno, demokrati su bili bliži ideji konzistentne (unitarne) federacije i ograničene samostalnosti federalnih jedinica – u tome su videli garancije za trajnije ostvarenje i srpskih nacionalnih i državnih interesa.

Hrvatske grupacije (HSS) takođe su bile kritične prema političkim načelima avnojevske federacije, ocenjujući da one cepaju hrvatske zemlje i da su Hrvatsku okupirali komunisti, s obzirom na prihvatanje posebnosti BiH kao federalne jedinice i delova autonomne Vojvodine u okvirima federalne Srbije.⁷

Posebne kritike avnojevskim rešenjima uputile su grupe koje su ušle u političku saradnju sa komunistima u okvirima Narodnog fronta.⁸ U Narodnom frontu Srbije ove grupe su (1945. godine) upozoravale na problematičnost nacionalne osnove crnogorske i makedonske federalne jedinice i principa samoopredeljenja do otcepljenja, strahujući od njegove proširene primene i na nacionalne manjine. U ovim gledištima S. Jovanović je obično video sklonost srpskih političara ka kultu državnosti.⁹ Predstavnici komunista, međutim, smatrali su ovo načelo (otcepljenje) već apsolviranim u Narodnooslobodilačkom pokretu, pripisujući mu samo deklarativan karakter i smisao.¹⁰

6 Isto, 708–715; vid. i Branko Petranović, Sava Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945–1948*, Beograd, 1994, 343–344.

7 B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, 708.

8 B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile...*, 343–344.

9 Slobodan Jovanović, *Iz istorije i književnosti*, tom II, Beograd, 1991, 785.

10 B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, 709–711.

O ovim ali i drugim pitanjima izjasnio se i Sreten Vukosavljević – potpunije tek 1946. godine, u Ustavotvornoj skupštini prilikom rasprave o Nacrtu ustava federalne Srbije. Početkom 1945. godine, međutim, aktivnije se uključio u raspravu o Sandžaku i usprotivio njegovoj deobi, smatrajući ga oblašću i pojmom “sa svojim specifičnim i političkim i privrednim obeležjima”.¹¹ Već tada se mogao zapaziti njegov diferencirani pristup državnopravnim pitanjima i sklonost ka širim i realnijim nacionalnim rešenjima u Jugoslaviji, čijoj je suverenosti pridavao poseban značaj i važnost. U načelnoj raspravi o Nacrtu ustava federalne Srbije Vukosavljević je polazio od avnojevskih rešenja i prihvatao federalizam kao istorijsku realnost. Kao pripadnik Samostalne demokratske stranke, on je odranije (između dva svetska rata) stajao na pozicijama federalizma, koji je u njenom programu imao specifičnu i naglašenu jugoslovensku dimenziju.

Povod da se neposrednije izjasni o državnopravnim pitanjima bila je formulacija čl. 2 Nacrta ustava i zahtev Moše Pijade da se u njoj jasnije izrazi državni i nacionalni karakter Srbije kao federalne jedinice. Predložena formulacija ovog člana glasila je: “Na osnovu prava na samoopredeljenje uključujući pravo na otcepljenje, izražavajući slobodnu volju svoga naroda, Narodna Republika Srbija ujedinila se na temelju načela ravnopravnosti sa narodnim republikama: Narodnom Republikom Hrvatskom, Narodnom Republikom Slovenijom, Narodnom Republikom Bosnom i Hercegovinom, Narodnom Republikom Makedonijom i Narodnom Republikom Crnom Gorom u saveznu državu – Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju”.¹²

11 B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, knj. II, Beograd, 1987, 154–155.

12 *Zasedanja Ustavotvorne skupštine i Ustavotvornog odbora Narodne skupštine NR Srbije*, stenografske beleške, knj. 3, Beograd, 1947, 322–324.

Već pre rasprave o čl. 2 Nacrta ustava došlo je do protivrečnih gledišta i o pitanju suverenosti Jugoslavije kao države. I Vukosavljević i drugi poslanici smatrali su dominantnom suverenost Jugoslavije, dok su drugi potencirali ideju suverenosti federalnih jedinica, tvrdeći da Ustav Republike ne proizlazi iz Ustava FNRJ – “Naš Ustav treba da bude posledica naše suverene odluke, tj. želje da uredimo državu onako kako to traže interesi našeg naroda i kako to zahteva stanje u kome danas živimo, kako društveno tako i političko” (Isto, 311).

Nezadovoljan ovom formulacijom Moša Pijade je sugerisao izmene u sledećem smislu: “Ostvarujući u svojoj oslobodilačkoj borbi i u zajedničkoj borbi svih naroda Jugoslavije *svoju narodnu državu* [istakao R. K.], Narodnu Republiku Srbiju, i izražavajući, na osnovu prava svakog naroda na samoopredeljenje uključujući pravo na otcepljenje i na ujedinjenje s drugim narodima, svoju slobodnu volju, srpski narod ujedinio se na osnovu načela ravnopravnosti *sa ostalim narodima Jugoslavije i njihovim narodnim republikama* [istakao R. K.]: Narodnom Republikom Hrvatskom, Narodnom Republikom Bosnom i Hercegovinom, Narodnom Republikom Crnom Gorom, Narodnom Republikom Makedonijom i Narodnom Republikom Slovenačkom, u zajedničku, saveznu državu – Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju”.¹³

Obrazlažući razloge ovih promena, Moša Pijade se pozivao na izvorne principe avnojevskih odluka smatrajući da one emaniraju nacionalni i državni karakter federalnih jedinica, i da su proizišle iz karaktera Narodnooslobodilačke borbe. Eksplicitno je upozorio da se pet naroda ujedinilo u jugoslovensku državu, ali da svaki ima i svoju “narodnu republiku”. Izuzimajući Bosnu i Hercegovinu, “kao specijalan slučaj”, ocenio je da “pet ostalih republika predstavljaju *pet nacionalnih država* [istakao R. K.]”, i da treba izraziti u republičkim ustavima “da je Srbija država srpskog naroda, da je Hrvatska država hrvatskog naroda, da je Slovenija država slovenačkog naroda, da je Makedonija država makedonskog naroda.

Prema tome, ono ‘svoga naroda’ više vuče na misao ‘populus’ i ne pokazuje jasno da je Srbija država srpskog naroda...

Kada savezni Ustav govori o ravnopravnosti naroda, onda je vrlo jasno na koga se misli. To ‘naroda’ znači množinu. Mi, međutim, prenosimo to u republičke ustave...

Ali ono što je u saveznom Ustavu množina ne zna se u republičkim ustavima da li je množina ili jednina, da li znači naciju ili narod. I kada imamo slučaj za Srbiju i za Hrvatsku, *da hrvatska nacionalna država nije obuhvatila u svojim granicama celu hrvatsku naciju, kao što ni srpska nacionalna država ne obuhvata celu srpsku naciju, nego*

13 Isto, 324.

Srba ima i u Narodnoj Republici Hrvatskoj i Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini, kao što i Hrvata ima i u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini i u Autonomnoj Pokrajini Vojvodini, dakle bez obzira na to što svaka od tih republika ne obuhvata celinu svoje nacije, njima se ipak ne može poreći pravo da predstavljaju nacionalnu državu hrvatskog odnosno srpskog naroda. To su stvari od osnovnog značaja [istakao R. K.]”.

U osnovi, Moša Pijade afirmiše važnost NOB-a za stvaranje srpske države i princip prava na samoopredeljenje i ujedinjenje sa drugim narodima. Upozorio je da nisu “narodne republike izrazile volju svakog naroda, nego je narod taj koji je izrazio volju da se ujedini... Na toj volji naših naroda da žive zajedno bazira se odluka o stvaranju federativne države”.¹⁴

Novom formulacijom, kako ju je tumačio Moša Pijade, federalna Srbija je *srpska država*, bez obzira na to što mnogi Srbi žive izvan njenih granica, u drugim federalnim jedinicama.¹⁵ Smatra da je srpski narod kao celina izrazio i njihovu volju za takvom Srbijom – srpski narod u Bosni i Hrvatskoj, kao i hrvatski u Bosni i Vojvodini, “svoju ravnopravnost izvan granica Srbije i izvan granica Hrvatske... mora da gleda i kroz onu narodnu republiku koja predstavlja njegovu nacionalnu državu... Ta nacionalna republika predstavlja za Srbe uopšte, pa prema tome i za one u Bosni, ili ma gde živeli, kao što i Hrvatska za sve Hrvate, njihovu nacionalnu državu, iako su oni državljani druge republike, koja je njihova uža domovina. Oni se u nacionalnom pogledu osećaju kao deo nacionalne celine bez obzira na granice pojedinih republika”.

Predložene izmene čl. 2 izazvale su protivrečne reakcije – u biti otvorile su najdelikatnije pitanje u avnojevskim državno-pravnim rešenjima – odnos nacionalnog i državnog u federalnim jedinicama. Ovo pitanje u prošlosti uvek je bilo u središtu srpske nacionalne strategije, a sa stvaranjem jugoslovenske države 1918. smatralo se i rešenim – jugoslovenska država prihvaćena je i kao nacionalna država srpskog naroda. Srpska politika uvek je težila da ove relacije dovede u istorijski sklad i na njihovu dihotomiju posebno je bila osetljiva.

14 Isto, 325.

15 Isto, 328–329.

Već je ranije Slobodan Jovanović upozoravao na dihotomiju srpskog nacionalnog i državnog programa, smatrajući da nacionalni program realno prevazilazi državni i da srpska državna ideja uvek služi nacionalnoj ideji, s obzirom na političke i istorijske okolnosti.¹⁶

Rasprava je načelno podržavala federalističko uređenje i ravnopravnost naroda, ali su ozbiljnije rezerve izražene prema težnjama da se federalnim jedinicama dâ nacionalni i državni karakter. U tim težnjama videla se opasnost da se granicama federalnih jedinica, koje su smatrane unutrašnjim i primerenim jugoslovenskoj stvarnosti, daju svojstva nacionalnih i državnih entiteta. Za njih su te političke reference imale relativno i samo administrativno značenje, budući da su proisticale iz jedne jugoslovenske i specifične etničke stvarnosti, čija je egzistencija prevashodno zasnovana na suverenosti Jugoslavije kao države.

U kontekstu takvih političkih suprotnosti oglasio se i Sreten Vukosavljević, čije je mišljenje objektivno protivrećilo avnojevskim namerama. Istorijska i nacionalna stvarnost Jugoslavije, kako ju je on video, uslovlila je da bude skeptičan prema načelnom shvatanju federalnih jedinica kao nacionalnih država, smatrajući da je među njima nemoguće izvršiti definitivna razgraničenja, jer one nisu podudarne sa faktičkim narodnosnim granicama. “Nijedna naša federalna republika nije nacionalno jedinstvena... Ko hoće Jugoslaviju, taj mora biti srećan što je tako, jer to je najsigurnija baza, i stabilna baza za Jugoslaviju”. Usprotivio se, zbog toga, veštačkom povlačenju međusobnih granica – zato “što smo mi izmešani i što se ne možemo omediti nigde”. Veruje da se to može učiniti iz praktičnih razloga “da bi većina svakog od pet naroda imala negde svoju teritoriju”, ali bez potenciranja omeđenosti više nego “što u stvari ona postoji”.¹⁷ Suprotstavio se i težnji da svaki narod ima svoju državu, s obzirom na delikatnost srpsko-hrvatskih nacionalnih problema. U načinu rešavanja pitanja Bosne i Hercegovine, koju je shvatao kao izuzetak i “specijalnu stvar”, video je potvrdu svojih stavova. “To nije izuzetak zato što se htelo da se napravi izuzetak, nego zato što je takvo stanje u Bosni. Ne treba

16 S. Jovanović, *Iz istorije i književnosti...*, 785.

17 *Zasedanja Ustavotvorne skupštine...*, 327.

da naglašavamo da svaki narod ima svoju državu. Zašto nam treba taj izuzetak?" Smatra da su odluke AVNOJ-a našle određena politička rešenja, ali da ona nisu istovetna za sve jugoslovenske narode koji su se našli izvan svojih federalnih jedinica – pitanje Hrvata u federalnoj Srbiji rešeno je u formi autonomije Vojvodine, a Srba u Hrvatskoj tako što je Hrvatska postala država i Hrvata i Srba. "Oba su rešenja", konstatovao je, "dobra, ali nisu jednaka. Jedan razlog što je Vojvodina zbog Hrvata dobila autonomiju, a Hrvatska je, u principu, država Hrvata i Srba. Tako je, u stvari, a tako iznose i pravnici danas, tako se uče đaci na univerzitetu. Jer bi inače drugo rešenje bilo da Srbi dobiju u Hrvatskoj ono što su Hrvati dobili u Srbiji. A time dovodimo u sumnju ovo drugo kada suviše podvlačimo jedinstvenost".

I u odnosu na pitanje Crne Gore i njene državnosti Vukosavljević je uočavao slične nedoslednosti, uprkos jasnih naučnih mišljenja o njoj, kako je tvrdio. "Crnogorci imaju nacionalnu državu" i nema "razumna čoveka koji bi mogao biti protiv toga. Ali je pitanje kako je država Crna Gora u nacionalnom pogledu rešena. Neka su Crnogorci u granicama, ali sve stanovništvo nisu Crnogorci. I to je razlog što ne treba suviše podvlačiti ovu omeđenost među nama".¹⁸

U polemici sa Vukosavljevićem Moša Pijade je branio oficijelno mišljenje, a u predloženim promenama nalazio druge istorijske motive. Potencirao je misao o jugoslovenskim nacijama kao konstituentima federativne države iz koje proizlazi njihova ravnopravnost na celom njenom prostoru. Prema njemu, rodila se Jugoslavija, a iz naročitih uslova i određene granice narodnih republika. "Ali te narodne republike u takvim granicama nimalo ne krnje određivanje republika kao nacionalnih država, nimalo ne krnje ravnopravnost njihovih naroda. I kad Srbi u Hrvatskoj uživaju ravnopravnost sa Hrvatima u okviru Narodne Republike Hrvatske, ne potiče ta ravnopravnost ni u prvom redu, a još manje isključivo iz toga što su Srbi tamo starosedelačka grupa, što su oni tamo starosedeooci i što su oni tamo nosili dobar deo oslobodilačke borbe i u početku sačinjavali, ako hoćete, i većinu u narodnooslobodilačkoj borbi Hrvatske, nego ravnopravnost Srba sa Hrvatima u Hrvatskoj kao i ravnopravnost Hrvata sa Srbima u Vojvodini, potiče, u prvom

18 Isto.

redu, iz ravnopravnosti Srba i Hrvata kao nacionalnih celina u okviru Jugoslavije... Isti je slučaj koji se ponavlja sada ovde. *Hoće da se kaže da Srbija nije srpska država zato što Srbi žive i izvan granica Srbije* [istakao R. K.]. Ali srpski narod kao celina izrazio je i njihovu volju, znači da se taj narod kao celina izrazio i za takvu Srbiju... Ni srpski ni hrvatski narod nisu izgubili time što se kaže da srpska država ima te i te granice, Hrvatska ima te i te granice, jer se time ravnopravnost Srba van Srbije i Hrvata van Hrvatske nije ni za dlačicu okrnjila...

Kad se u hrvatskom projektu Ustava reklo u čl. 11 da je srpski narod u Narodnoj Republici Hrvatskoj ravnopravan sa hrvatskim narodom, onda su napisali nešto što nije tačno. U Hrvatskoj živi jedan deo srpskog naroda, a ne srpski narod. Oni se osećaju kao deo srpskog naroda, ali u granicama Hrvatske nije većina srpskog naroda, većina je u Srbiji. Prema tome, nije pravilno kazati da je srpski narod u Narodnoj Republici Hrvatskoj ravnopravan sa hrvatskim narodom, prvo, jer tamo živi samo jedan deo, i drugo, ne može taj deo da bude ravnopravan u granicama Hrvatske sa hrvatskim narodom kao celinom. Inače bi bilo onda ono što drug Sreten Vukosavljević zastupa: da Hrvatska nije hrvatska država nego da je hrvatsko-srpska država. A mi bismo zlo radili ako ne bismo priznali Hrvatima da imaju svoju nacionalnu državu, kao i kad Srbima ne bismo priznali da imaju svoju srpsku državu”.¹⁹

163

19 Isto, 329. M. Pijade je odgovorio i u vezi sa pitanjem Makedonije. “Ako se pomene još i Makedonija, pa se kaže da Makedonaca ima i van Makedonije, i da zato nije zgodno reći u Ustavu Makedonije da je ona država makedonskog naroda, onda to nije tačno. Baš obrnuto, baš je u interesu celine makedonskog naroda da se kaže da je makedonski narod izrazio svoju volju da se ujedini sa ostalim narodima Jugoslavije i da ima svoju državu. On je stvorio nacionalnu makedonsku republiku... Ne kazati da je makedonski narod izrazio svoju volju, ne dati Narodnoj Republici Makedoniji taj karakter nacionalne makedonske države, ja mislim da bi bilo štetno. Mi smo se u stvari vrlo lepo omeđili. Gde je bilo najteže, u Bosni, našli smo rešenje po želji celog stanovništva, da stvorimo Narodnu Republiku Bosnu i Hercegovinu, koja sadrži samo delove srpskog i hrvatskog naroda, ali koji su izmešani, tako da je teško povući granice i podeliti ih...

Nije to tako samo da smo se omeđili da bismo negde imali svoju teritoriju.

Mi smo se omeđili pravilno i onako kako danas drukčije ne bi bilo moguće zamisliti. Najzad, federacija predstavlja skup država, bez obzira na sve ono što

Celina rasprave objektivno je potvrdila delikatnost jugoslovenskih državnopravnih problema, iako se smatralo da su oni načelno razrešeni u avnojevskim odlukama. Zapravo, rasprava je izrazila i protivrečnost mišljenja o načelnim pitanjima, i to prevashodno u odnosu na karakter federacije i njenih sastavnih delova. Vukosavljević je strahovao da bi predložena rešenja i poistovećivanje federalnih jedinica kao država sa jednom nacijom moglo dovesti do pomeranja suverenosti iz federativne države u nacionalne centre (federalne jedinice) i da bi to moglo biti izvor njihove dublje nejednakosti s obzirom na etničku strukturu.

Ocenjujući da Ustav, ipak, predstavlja jednu celinu, "da ima toliko dobrih strana da se može preći preko konkretnih pojedinosti", Vukosavljević je prihvatio novu redakciju člana 2, iako se s njom nije slagao.

U njegovom stavu se nije radilo o nerazumevanju avnojevskih odluka, već o anticipiranju mišljenja koje je bilo dublje ukorenjeno u srpskoj političkoj misli. Reč je o istorijsko oformljenom gledištu u kome je država uvek služila naciji, kako je već ranije upozorio S. Jovanović. Da li su takve koncepcije uvek bile i u interesu Jugoslavije kao države, složenije je istorijsko pitanje. Vreme je potvrdilo da njegova skepsa prema predloženim rešenjima nije bila sasvim bez osnova, posebno u pitanjima očuvanja državne koherentnosti Jugoslavije.

tu federaciju čini jedinstvenom... Nema nikakve bojazni za to jedinstvo ako mi konstatujemo da kroz Srbiju govori volja srpskog naroda i da je ona izražaj te volje, da je ona izraz srpske državnosti." U raspravu se uključio i Milentije Popović, koji je upozorio da su "nacionalne republike i državnopravno suverene. Ako to priznajemo, onda moramo ostati dosledni i onda treba da se kaže da se ujedinjujemo ne samo sa narodima nego i sa ovim njihovim nacionalnim tvorevinama, tj. nacionalnim državama. Jedno je ujedinjenje srpske nacije sa drugim nacijama a drugo je ujedinjenje nacionalne republike Srbije sa drugim republikama...

Mi se nismo ujedinili samo kao narod u zajedničku državu nego se ujedinjujemo što na taj način stvaramo nacionalnu republiku, i mora da se prizna da su to nacionalne države" (Isto, 337).

FEDERALISTIČKE KONCEPCIJE O JUGOSLAVIJI U TOKU DRUGOG SVETSKOG RATA¹

Federalističke ideje o uređenju Jugoslavije imaju relativno dugu tradiciju. Javile su se i pre formiranja jugoslovenske države 1918. godine i izražavale težnje određenih nacionalnih pokreta, političkih i intelektualnih grupa.

Posle 1918. godine federalističke ideje uglavnom su posledica protivrečnih pogleda i sporova o budućoj državnoj fizionomiji i unutrašnjem uređenju Jugoslavije. Najviše dolaze do izražaja u vreme rasprava o prvom Ustavu novostvorene države, 1920. i 1921. godine, kada je prevladalo uverenje o etničkom jedinstvu jugoslovenskih naroda, uprkos upozorenja da takvo jugoslovenstvo nema čvrste istorijske osnove i da nije otporno na srpski i hrvatski nacionalizam. “U prvi mah”, ocenio je Slobodan Jovanović, “glavnu reč vodili su protagonisti etničkog jedinstva Srba i Hrvata, tzv. Jugosloveni. Na Ustavotvornoj skupštini koja je izglasala Vidovdanski ustav, njihov uticaj bio je presudan. Ali fakat da je taj Ustav već posle nekoliko godina bio opozvan, navodio se kao jedan od dokaza o neostvarljivosti jugoslovenske ideologije.” Potonji politički razvoj Jugoslavije potvrdio je te pretpostavke i privlačnost nacionalnih ideja. One politički kulminiraju uoči i u vreme šestojanuarskog režima, koji se najviše eksponirao za jugoslovensku nacionalnu ideologiju i njeno ustavno normiranje.

Objektivno, unitarne i jugoslovenske ideje doživele su tada najveću političku krizu, iako ih je režim protežirao kao spasonosna državna rešenja. Njihov faktički krah, istorijski se vezuje za sporazum Cvetković–Maček iz 1939. čija su rešenja otvorila procese

1 Ранко Кончар, “Федералистичке концепције о Југославији у току Другог светског рата”, у: Владо Стругар (ур.), *Други свејетски рат – 50 година касније*, Подгорица: Црногорска академија наука и уметности – Београд: Српска академија наука и уметности, 1997, 538–539.

166

federalizacije Jugoslavije, ali i nove nacionalne suprotnosti i probleme. Premda se političke stranke i grupe različito određuju prema rezultatima i intencijama sporazuma, izvesno je da su unitarne koncepcije uveliko izgubile svoju raniju privlačnost i podršku vladajućih krugova. Podržavaju ih još neke srpske partije, ali u znatno blažoj političkoj formi i alternativni. Među njima se aktuelizuje i pitanje dihotomije između srpske nacionalne i državne ideje za koju se smatralo da je politički šira i kompleksnija. Smatralo se (S. Jovanović) da je njena država služila nacionalnoj ideji i da je među njima ostvaren politički sklad stvarnjem Jugoslavije kao nacionalne i državne zajednice. Otuda se i verovalo da unitarno i centralističko uređenje najviše doprinosi razvoju nacionalne ideje i njene integracije u jugoslovenskoj državi. Ocenjujući da je sporazum Cvetković–Maček doveo u pitanje sklad nacionalne i državne ideje, i da težnjama ka federalizaciji emanira antijugoslovenska i antisrpska rešenja, političke partije počinju sumnjati u stabilnost i trajnost jugoslovenske državne integracije. Među njima se sve otvorenije potencira potreba državne integracije na užoj nacionalnoj osnovi, čime se otvaralo i srpsko nacionalno pitanje u svoj svojoj političkoj i teritorijalnoj složenosti.

Hrvatske partije shvataju sporazum kao etapu ka potpunom državnom osamostaljenju, premda su isticale da im on daje i osnove za trajnije jugoslovensko opredeljenje. Istorijska stvarnost koja se razvila posle 10. aprila 1941. godine – šira podrška Nezavisnoj Državi Hrvatskoj – uverljivo je demantovala pretpostavke o jugoslovenskim raspoloženjima.

Sam sporazum bio je posledica i spoljnih pritisaka, koji su i ranije opravdavali političku celishodnost federalizacije Jugoslavije i prevladavanja njenih nacionalnih suprotnosti. Već u vreme šestojanuarskog režima, upozoravalo se na potrebu rešavanja hrvatskog pitanja i federalizacije Jugoslavije. U tom smislu posebno su indikativne sugestije Siton-Votsona (1936. godine) o oportunisti stvaranja slobodne federacije koja bi osigurala Hrvatima i drugim prečanima “minimum samouprave” i ravnopravnosti sa Srbima iz Srbije. Predlaže federaciju na širim i kompromisnim osnovama, koja bi počivala na pet federalnih jedinica: “1. Slovenija, 2. Hrvatska-Dalmacija, 3.

Bosna-Hercegovina, 4. Vojvodina, 5. Srbija u kojoj bi bile autonomne južna Srbija i Crna Gora.”

U tom periodu već su egzistirale slične političke koncepcije i u zemlji. Najviše su im nalikovale ideje Seljačko demokratske koalicije i Komunističke partije Jugoslavije koje su se razvile na otporu ideologiji nacionalnog integralizma, državopravnog centralizma i opredeljenja za pravo naroda na nacionalno samoopredeljenje.

Nacionalna i državopravna koncepcija komunista počiva na ideji federacije na širim nacionalnim osnovama. Oni su tada samo u nedoumici: da li i koliko u federaciji da participiraju i tzv. istorijske pokrajine (BiH, Vojvodina i dr.)? Nedoumice o tome zadržale su se uglavnom do 1943. godine, do Drugog zasedanja AVNOJ-a, ali će se o nekim pokrajinama javljati i kasnije, i biti ishodište mnogih političkih sporova, naročito unutar federalne Srbije. Građanske partije, ali ne samo one, smatrale su 1945. godine rešenja o Crnoj Gori, Makedoniji i Vojvodini uglavnom antisrpskim i neprihvatljivim.

Polarizacije o državopravnom uređenju Jugoslavije javljaju se posebno u toku Drugog svetskog rata čiji će karakter odraziti sve suprotnosti nacionalnih ideologija različitih vojnih pokreta koji su se razvili na tlu Jugoslavije. U njima se jasnije prepoznaju nacionalne koncepcije koje se oslanjaju na Hitlerov evropski poredak – stvaranje homogenih i zaokruženih nacionalnih država, ali i rešenja koja su inspirisana težnjama antifašističke koalicije i njenih opredeljenja za slobodnu i demokratsku Evropu.

Okupacija i razbijanje Jugoslavije i pojava različitih pokreta – kvislinških, kolaborantskih i oslobodilačkih, dovodi do novih i radikalnih sukoba o nacionalnom pitanju i perspektivi njegovog rešavanja. Oni najviše polarizuju nacionalne koncepcije komunista i drugih pokreta, pre svega četničkog pokreta D. Mihailovića, mada će se u njih uplitati i međunarodni faktori, naročito antifašistička koalicija. I partizanski i četnički pokret anticipiraju iskustva jugoslovenskog političkog razvoja, ali i sopstvena državopravna rešenja i koncepcije.

U obnovi jugoslovenske države i izgradnji federacije na širim političkim osnovama, komunisti vide trajno rešenje nacionalnog pitanja. Svoja shvatanja baziraju na ideji samoopredeljenja naroda i njihove

ponovne integracije u Jugoslaviji kojoj zajednička oslobodilačka borba i ideološko jedinstvo daju čvrste istorijske osnove i perspektive. Veći broj federalnih jedinica, etnička osnova federacije i određeno uvažavanje istorijskih pokrajina imalo je za cilj da relativizira nacionalne radikalizme i da novim socijalnim (revolucionarnim) rešenjima supstituiše primarno posredovanje nacije u funkcionisanju i egzistenciji federacije. Avnojevim rešenjima daje se takav smisao, a u jednakosti i ravnoteži nacionalnih konstituenata, vidi perspektiva jugoslovenske federacije. Zbog toga se smatralo da je nacionalno pitanje definitivno rešeno, iako je ono tada izražavalo samo progres u političkom i državnom pravnom smislu. U postojećim uslovima ovim rešenjima daje se dublji istorijski smisao. Ona su, nesumnjivo, išla za tim da obnove Jugoslaviju kao konzistentnu državnu zajednicu, uprkos shvatanja da su komunistička rešenja dovela u pitanje Jugoslaviju i razbila prirodne i etničke celine, posebno srpske. Ova mišljenja dolazila su uglavnom iz redova građanskog i kolaborantskog fronta, koji se nije dublje pomerao u svojim državnom pravnim koncepcijama.

168 Konstituisanje Antifašističkog veća u vrhovno zakonodavno i predstavničko telo Jugoslavije, i vrhovnog predstavnika suvereniteta naroda i države Jugoslavije, komunisti su smatrali dovoljnom garancijom za primarno značenje Jugoslavije kao države u budućim federativnim odnosima. Princip nacionalnog samopredeljenja do otcepljenja objektivno je anticipirao i nacionalne državnosti, ali se one shvataju veoma restriktivno i ne daje im se konfederativni smisao, iako je i među komunistima bilo takvih težnji. U tadašnjim međunarodnim i vojnim prilikama avnojevska rešenja smatrala su se istorijski nužnim, ali su se ponekad tumačila i elastičnije. Tako je Tito (obraćajući se Slovencima posle Drugog zasedanja AVNOJ-a) upozorio da su rešenja koja se sada čine centralističkim samo "nužnost za uspešnu borbu i potrebne da pred spoljnim svetom, pre svega pred saveznicima, dokažemo zajedničku volju jugoslovenskih naroda za oslobođenje i da iz političkih razloga nastupamo jedinstveno. Englezi su se bojali da ćemo iskoristiti pravo samoopredeljenja, koje daje Atlantska povelja i da će se u pogrešnom tumačenju tih prava jugoslovenski narodi pocepiti među sobom..." Verovao je, takođe, da se

tim rešenjima otvara i proces slabljenja unutrašnjih granica između federalnih jedinica, ali da se time ne dovodi u pitanje i osnova njihovih državnosti.

Ovakvim rešenjima komunisti su objektivno sužavali otpore građanskog fronta i njegov politički uticaj u zemlji. Zbog toga i ne postoji širi otpor avnojevskim rešenjima, posebno kod grupacija koje su prihvatile politiku kompromisa. Ako su i postojali određeni otpori, uglavnom su se izražavali u skepsi prema širini federalizacije na šest jedinica, nacionalnim osnovama crnogorske državnosti, statusu Makedonije, principu nacionalnog samoopredeljenja do otcepljenja za jedinstvo Jugoslavije, državnompravnoj fizionomiji federalne Srbije, položaju autonomija u federativnom sistemu i dr. Unutar građanskog fronta ne postoji politička homogenost u shvatanju nacionalnog pitanja i putevima njegovog rešenja. Pored srpsko-hrvatskih suprotnosti, polarizacije se javljaju i unutar srpskih političkih grupa i pokreta. One su, pored kvislinških shvatanja, uglavnom vezane za emigrantsku vladu i četnički pokret D. Mihailovića. U osnovi političkih polarizacija su njihove ranije razlike u shvatanju nacionalnog pitanja i državnompravne fizionomije Jugoslavije, iako su one u toku rata uveliko prilagođene uticajima i rešenjima narodnooslobodilačkog pokreta i njegove dominantne vojne i međunarodne pozicije. U tom kontekstu, njihovi stavovi su alternativnog karaktera, i bez šire jugoslovenske podrške, kakvu su dobijale ideje i koncepcije NOP-a.

Državnopravne koncepcije emigrantske vlade, uveliko inicirane britanskim pritiscima, formulisane su sredinom 1943. godine. Mada su ostale u načelnim okvirima, izazvale su brojne sporove među članovima vlade, posebno kod srpskih i hrvatskih ministara. Vladinu deklaraciju izložio je (9. juna 1943) njen predsednik Slobodan Jovanović, opravdavajući je ocenom da rat ulazi "u odsutnu fazu", potrebama vaspostavljanja Jugoslavije i podvrgavanja svih njenih ustanova temeljnoj reviziji i u duhu jedne popravljene i podmlađene demokratije, za koju je samo jugoslovenska politika moguća. "Posle iskustva od dvadeset godina mnogi misle da se Jugoslavija ne može održati na pretpostavci potpunog etničkog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Ali ako nam je iskustvo pokazalo da postoji jedan srpski,

jedan hrvatski, jedan slovenački nacionalizam o kome valja voditi računa, otuda još ne sleduje da Jugoslaviju treba rasturiti u interesu jedne srpske, jedne hrvatske, jedne slovenačke državnosti." Ocenio je, takođe, da je "doba unitarizma prošlo, i da budućnost pripada jednom više ili manje federalističkom uređenju koje bi omogućilo Srbima, Hrvatima i Slovencima da bez poricanja svoje posebne individualnosti sarađuju u skladu na zajedničkim državnim zadacima. Takvo uređenje odgovaralo bi ponajpre demokratskoj ideologiji onakvoj kako je danas shvataju Ujedinjeni narodi."

Ovi stavovi uglavnom su anticipirali već ranija opredeljenja nekih partija o mogućnosti državnopravnih promena na federativnoj i trijalističkoj osnovi – srpskoj, hrvatskoj i slovenačkoj. S obzirom na stranačku i nacionalnu pripadnost članova vlade i njihove ranije razlike u nacionalnim i državnopravnim pitanjima, ova shvaćanja mogla su se smatrati izvesnom evolucijom, posebno kod srpskih političara. Ona su, sasvim sigurno, sadržavala minimum političkog jedinstva kojim je trebalo sprečiti šire otvaranje nacionalnog pitanja od hrvatskih članova vlade, ali i maksimum ustupaka koje su mogli ponuditi i preko kojih granica nisu mogli ni hteti ići. Sve druge koncepcije i zahteve smatrali su cepanjem Jugoslavije i ugrožavanjem srpskih nacionalnih interesa. U osnovi Jovanovićeva koncepcije bila je misao o Srbiji kao najjačoj jedinici Jugoslavije u čijem sastavu bi se našle Makedonija, Crna Gora, Vojvodina, Bosna i Hercegovina i Kosovo i Metohija. Bile su to koncepcije koje je već ranije definisao i prihvatio Srpski kulturni klub.

Jovanovićeva gledišta nisu naišla na podršku hrvatskih članova vlade, pre svega J. Krnjevića, ali i nekih srpskih. Krnjević je deklaraciju ocenio suviše opštom i dalekom od stvarnosti koja ne pruža uverenje da je vlada na čelu sa Jovanovićem sposobna i spremna za njeno ostvarenje. Ova vlada, ocenio je, "zove se Kraljevska jugoslovenska vlada, a često vodi protujugoslovensku akciju".

Istovremeno je izrazio neslaganje sa shvaćanjem da je Jugoslavija izraz ako ne etničkog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca, a ono njihove etničke srodnosti, smatrajući da su te ideje zloupotrebjavane u političke svrhe. Za njega je sporazum Cvetković–Maček osnova za

državnopravno uređenje Jugoslavije, čemu se suprotstavio Milan Grol stavom da bi zahtevi da Srbi manifestuju podršku sporazumu Cvetković–Maček kao bazi državnog uređenja, značilo vredati ih i oživljavati “osećanje uniženja, koje su oni imali 26. avgusta 1939; a zatim, oživljavati uspomene na nasilja koja su podnosili u režimu zasnovanom 26. avgusta 1939. Ne može se danas Srbima reći: spremite se za borbu za režim sporazuma Cvetković–Maček iz godine 1939... tu je pitanje ne samo političkog i moralnog jaza koji bi se danas probudio.” Odgovarajući Grolu, Krnjević je naglasio: “ako se ne mogu osloniti ni na ono što mi predstavnici srpstva danas potpišu, što imam da mislim tek o onom što mi ne potpišu. Na šta mogu uopšte da se oslonim?”

Stavovi S. Jovanovića nisu dobili uverljiviju podršku ni radikalnih članova vlade. Oni su zamerali ponašanje Hrvata u prošlosti i što nikad nisu dali dovoljno dokaza o svojoj jugoslovenskoj orijentaciji. Uglavnom su izrazili skepsu prema federalizaciji Jugoslavije, smatrajući da nema Jugoslavije u kojoj bi svi Srbi bili u svojoj jedinici, a Hrvati u svojoj. “Mi moramo”, ocenio je M. Trifunović, “imati pred očima državnu celinu. Ne možemo da mislimo na nešto drugo nego na jedinstvenu državu. Ne možemo misliti na neke federacije ili slično. Najviše što možemo jeste podeliti zemlju na uske administrativne ili autonomne jedinice. Čim bi se išlo za stvaranjem hrvatske jedinice, ja se pitam gde je naša srpska jedinica, kuda će npr. Bačka, Banat gde ima Srba četiri puta više nego Hrvata. Ja kažem federacija ili ma kakvo odvajanje nije dobro, ali ako Hrvati neće jedinstvene države, nećemo da je namećemo. Silom ništa drugo nego borbu za svoj vlastiti spas.”

Premda su ponavljali stare ideje o državnom uređenju, radikali su sada relativizovali ranija jugoslovenska opredeljenja i važnost srpske nacionalne integracije u okvirima Jugoslavije, smatrajući oportunističko njeno ostvarenje u posebnoj nacionalnoj državi koja ne bi izazivala stalna osporavanja i suprotstavljanja. U raspravama o federalizmu njima je bilo važno: kako obezbediti celovitost srpskih nacionalnih i teritorijalnih interesa, ne verujući u trajnost i političku oportunističku federacije.

Nasuprot radikalnim mišljenjima, demokrati su jasnije formulisali svoje državnoopravne stavove. Polazeći od unutrašnjih razloga,

ali i zahteva saveznika, koji “određeno računaju sa Jugoslavijom, očišćenom od sviju sumnji i dvosmislica, radi okrepljenja i ujedinjenja borbenih snaga u našoj zemlji u vremenu pred ofanzivu, oni sugeriraju tri nivoa državnopravnih promena – federalizam tri naroda, demokratsku osnovu svemu uređenju, i skladno uključenje u opšti demokratski novi poredak. Federalizam i demokratska osnova jasno određuju odnose i prava Srba, Hrvata i Slovenaca kao tri ravnopravna federativna člana državne zajednice, dok se uključenje u novi poredak u svetu organski vezuje sa prvim dvema. To je čitav jedan politički smisao koji opredeljuje stvari, daje im smisao, i daje garantije za određeni smisao... Već to je dovoljno da razbije sve sumnje i dvosmislice.” Zajednička država je istorijska nužnost za Srbe, Hrvate i Slovence, a ostvarenje srpskih nacionalnih interesa u takvoj zajednici moguće je ukoliko se ovlada linijom Dunav–Morava–Vardar koji su “kičma srpskog nacionalnog organizma”.

172 Federalističkim idejama priklanjalo se i vođstvo četničkog pokreta. Projekat Stevana Moljevića iz 1941. prihvatao je uslovno srpsko-hrvatsko-slovenačku federaciju, posle celovitog teritorijalnog zao kruženja Srbije kao homogene jedinice.

Krajem 1943. i početkom 1944. godine ove ideje prilagođavaju se stavovima jugoslovenske i britanske vlade, i promenama u zemlji. U četničkom pokretu tada preovlađuje umerenija politička struja koja formuliše i državnopravne zahteve, suprotne avnojevskim rešenjima. Rezolucijom Svetosavskog kongresa Jugoslavija se uređuje kao federativna država, ustavnog i parlamentarnog karaktera na čelu sa dinastijom Karađorđevića i kraljem Petrom II. Federalizam bi obuhvatio tri jedinice – srpsku, slovenačku i hrvatsku. Rezolucija teži stvaranju posebne srpske jedinice, koja bi na demokratskim osnovama okupila ceo srpski narod i na njegovoj teritoriji. Isti princip primenio bi se i na Hrvate i na Slovence, ali se odbacivala mogućnost razgraničenja između Srba i Hrvata bez prisustva legitimnih predstavnika srpskog naroda, i prihvatanje svih stanja stvorenih pre rata, u ratu, i pod pritiskom nasilja i okupatora. Ovi stavovi bili su aluzija na odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a i legitimnost njegovih rešenja.

Federalističke ideje četničkog pokreta bile su uglavnom iznuđene i previše srpske da bi bile realna osnova za obnovu jugoslovenske države i savezničku podršku kojima su težnje AVNOJ-a bile bliže i politički prihvatljivije. U tome je bila politička prednost AVNOJ-a i pokreta iz koga je proizašao, ma koliko im smetale njegove ideološke preokupacije. U pitanju je, pre svega, bilo priklanjanje AVNOJ-a evropskim shvatanjima o pravu naroda na samoopredeljenje, kao prirodnom pravu. Bez tog istorijskog konteksta ne mogu se razumeti i shvatiti razlozi radikalnih državnopravnih promena tokom Drugog svetskog rata.

IZVORI I LITERATURA

- Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, Beograd, 1965.
- Ljubo Boban, *Maček i politika HSS-a 1941*, I–II, Zagreb, 1974.
- Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, Beograd, 1985.
- Slobodan Jovanović, *Iz istorije i književnosti*, tom 12, Beograd, 1991.
- Ranko Končar, *Opozicione partije i autonomija Vojvodine 1929–1941*, Novi Sad, 1995.
- Branko Petranović, *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945*, Zagreb–Beograd, 1981.
- Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941–1945*, 1–13, Beograd, 1983.
- Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992.
- Branko Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd, 1993.
- Janko Pleterski, *Nacije–Jugoslavija–revolucija*, Beograd, 1985.
- Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941–1943*, Beograd, 1988.
- Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, Beograd, 1969.

O KARAKTERU PROMENA U BANKARSTVU 1945–1946. GODINE¹

Po završetku Drugog svetskog rata u bankarstvu Jugoslavije zbile su se radikalne promene. One su uglavnom bile društvenog karaktera, a izrazile su se u izmeni svojinskih odnosa i potpunoj etatizaciji bankarstva. Svi drugi procesi u posleratnom bankarstvu Jugoslavije objektivno su proizlazili iz tih promena. Posebno je to karakteristično za period 1945–1950. godine.

U razvoju bankarstva do 1941. godine takođe se javljaju pokušaji njegovog menjanja. Uglavnom se nastoji na njegovoj koncentraciji i na tome da dobije potpuniji jugoslovenski karakter. Ovi pokušaji zapažaju se naročito posle 1929. godine, u vreme kada u jugoslovenskoj privredi susrećemo pojave naglašenije uloge države. Ostvareni rezultati, međutim, bili su relativni, s obzirom na protivrečne nacionalne, državnopravne i socijalne prilike Kraljevine Jugoslavije: nije tada došlo ni do potpunije koncentracije i integracije bankarstva u očekivanom smislu, niti su prevladane druge slabosti s kojima je ono uveliko ušlo u jugoslovensku državu 1918. godine.

Bankarstvo Jugoslavije 1945. godine (u vreme oslobođenja), pored nasleđenih slabosti, suočeno je i sa razornim implikacijama rata i okupacije, koje su dovele do njegovog ekonomskog uništenja i potpune dezintegracije. Od te stvarnosti polazi se u vreme iniciranja promena 1945, iako su one bile primarno motivisane karakterom društvenih procesa koji se uspostavljaaju tokom rata i koji su inspirisani revolucionarnim idejama nove vlasti. Socijalne i nacionalne težnje nove vlasti koju konstituišu komunisti najdublje se reflektuje na koncepciju razvoja bankarstva posle 1945. godine.

1 Ранко Кончар, "О карактеру промена у банкарству 1945–1946. године", у: Никола Л. Гаћеша (ур.), *Прилози за историју банкарства у Војводини*, Нови Сад: Матица српска, Одељење за друштвене науке – Војвођанска банка, 1998, 207–213.

Osnove te koncepcije proizišle su iz etatizacije (podržavljenja) sredstava za proizvodnju, državno-planskog karaktera privrede i nje-ne izrazito centralističke fizionomije i organizacije. U suštini to su bile programske koncepcije KPJ na kraju rata, iako su one imale uni-verzalnije (komunističko) poreklo, prvenstveno sovjetsko.

Proces etatizacije, započet već u toku rata eksproprijacijom imo-vine saradnika okupatora, potpunije se ostvaruje tokom 1945. godine na osnovu posebne Odluke Predsedništva AVNOJ-a od 21. novembra 1944. godine, kojom se legalizuje konfiskacija privatne imovine. Kon-fiskacija se opravdavala patriotskim razlozima i klasnim motivima kolaboracije do koje je došlo tokom rata 1941-1945. godine. Oslonjena na te kriterijume konfiskacija se nije shvatala kao suprotnost politici kompromisa, utemeljenoj sporazumom Tito-Šubašić (kojim su sus-pendovane sve promene društvenog karaktera do parlamentarnih izbora), iako su njeni rezultati najviše doprinosili snaženju nove vla-sti i legalizaciji procesa etatizacije imovine. Konfiskaciju susrećemo tada i u drugim evropskim zemljama, pa ona na određen način "pri-kriva" smisao jugoslovenskih promena, koje dovode do podržavljenja imovine kao dominantne svojine i revolucionarnog cilja. Ta domi-nantnost izrazila se već 1945. godine u vitalnim privrednim granama: u industriji npr. 55%, rudarstvu 70%, crnoj metalurgiji 90% i dr. U Vojvodini je od ukupno 922 industrijska preduzeća, u svojinu države do 1. aprila prešlo 560. Državna svojina smatrala se osnovom budućeg društvenog sistema, o kome se javno još ne govori kao o socijalistič-kom. (B. Kidrič, koji je kasnije odlučujuće uticao na koncepciju pri-vrednog razvoja Jugoslavije, smatrao je da tako nastala i na vlasti rad-nog naroda zasnovana, državna svojina, ima za osnovu *klasnu logiku i zakonitost*). Davao je time do znanja da državna svojina, nastala na tim osnovama, nije istovetna sa državnom svojinom Kraljevine Jugo-slavije, koja je, smatralo se, podjednako participirala u eksploataciji ljudi i bila baza kapitalističkog sistema. Državnoj svojini proistekloj iz konfiskacije, već tada je davano svojstvo društvene i protivrečne starom kapitalističkom sistemu.

Merama nacionalizacije, zasnovane na zakonu iz 1946, podr-žavljenje imovine i formalno je dovršeno. U osnovi, tada je ukinuta

privatna svojina u vanagrarnoj privredi, a u potpunosti u industriji tzv. saveznog i republičkog značaja, u bankarstvu, saobraćaju, veletrgovini i dr., a 1948. godine nacionalizacija je proširena i na sitnu industrijsku proizvodnju.

Bankarski sistem podvrgnut je od početka konfiskaciji, ali primarno i procesima likvidacije privatnog bankarstva, koja se ostvaruje na osnovu zahteva odgovarajućih ministarstava i posebnih sudskih odluka, inspirisanih uglavnom patriotskim i ekonomskim razlozima. Na toj osnovi likvidirana je 1945. godine glavnina privatnog bankarstva u Kraljevini Jugoslaviji (od ukupno 819 privatnih banaka, 720 ih je likvidirano, a 99 izloženo konfiskaciji ili nacionalizaciji), procesi likvidacije privatnog bankarstva bili su u skladu sa opštim procesom etatizacije i izraz težnji za koncentracijom bankarstva.

Zakonom o uređenju i delovanju kreditnog sistema iz 1945. godine ostvarena je prva transformacija bankarstva i definisane su osnovne njenog privremenog rada u funkciji ekonomske obnove zemlje. Tada je konstituisano sedam saveznih (četiri državne i tri poludržavne, akcionarske banke – Narodna banka, Poštanska štedionica, Državna hipotekarna banka, Zadružna i Poljoprivredna banka, Industrijska banka, Zanatska banka i Državni zavod za osiguranje i reosiguranje), šest republičkih (privrednih) i pedeset devet lokalnih banaka i štedionica (u Srbiji 22, u Hrvatskoj 11, Sloveniji 23, BiH 2 i Makedoniji 1). Ova reorganizacija bila je primerena koncepciji ekonomske obnove Jugoslavije i osnovama federativne državno-pravne strukture, što se posebno izražavalo preko banaka republičkog karaktera.

Pripreme za prelazak na plansku privredu i njena opšta koncepcija nametnule su nove promene u bankarstvu. One su inicirale njegovu potpunu etatizaciju i dalju centralizaciju, koja će prevladati institucionalni dualizam, izražen u bankarstvu saveznog i republičkog karaktera. Dvema uredbama iz 1946. godine (Uredba o otkupu akcija Narodne banke FNRJ, Industrijske banke, Zanatske banke i Zadružne i poljoprivredne banke, i Uredba o spajanju kreditnih preduzeća državnog karaktera) bankarstvo je izloženo dubljim promenama i prilagođeno državno-planskom karakteru jugoslovenske privrede.

Prvom uredbom, akcije navedenih banaka prelaze u državno vlasništvo, dok se privatnim akcionarima u njima obezbeđuje nadoknada prema nominalnoj vrednosti akcija. Drugom uredbom stapaju se sve savezne i republičke banke sa Narodnom bankom Jugoslavije, sem Državne investicione i Jugoslovenske izvozne banke. Premda je obrazloženje za ove promene nađeno u čisto bankarskim razlozima i problemima (u “držanju velikih gotovina u kasama državnih banaka, vođenje posebne kreditne politike od svake banke, neobebeđena likvidnost kreditnog aparata, nemanje potpune kontrole i evidencije o utrošku kredita, iskorišćavanje dužnika da se zadužuju na više mesta”) one su, faktički, imale dublji smisao. Promene su dovele do konstituisanja kreditnih institucija samo na saveznom nivou – Narodne banke kao kratkoročne kreditne institucije i Državne investicione banke kao dugoročne kreditne institucije. Obe banke imale su svoje centrale i u federalnim jedinicama, ali su objektivno imale drugačiju pravnu poziciju. Promene su zasnovane na ustavnom načelu o tzv. opštenarodnoj imovini kao primarnom osloncu države u razvitku privrede, kojoj je, smatralo se, protivrečio prethodni kreditni sistem. Ova koncepcija bankarstva zadržaće se do 1950. godine, i biće prepoznatljiva po svojoj centralizaciji i dominantnoj ulozi države u ekonomskom životu. Ona je opravdavana i potrebama centralizacije akumulacije. U njenom razvoju manje će se javljati problemi na relaciji država – privreda, a više na relaciji republike – savezna država. Istorijska dokumentacija upozorava na partikularističke republičke tendencije i nastojanje da se odbrani centralistička i dominantna uloga savezne države. Reduciranje bankarstva samo na savezni nivo ostaviće na njegov razvoj krupne posledice, koje će više doći do izražaja u šezdesetim godinama, kada će se, u skladu sa ustavnim promenama, otvoriti pitanje deobe državnog kapitala i decentralizacije bankarskog sistema. Bankarski sistem postaće tada više nacionalni, a manje savezni.

PREDLOG ORGANIZACIJE BANKARSTVA U JUGOSLAVIJI

Sa završetkom rata postavljaju se u oblasti privrednog života naše zemlje ogromni problemi privredne obnove i dalje privredne nadgradnje, čije će rešenje zahtevati u prvom redu velike kapitale. Možemo, prema tome, reći da je pitanje stvaranja kapitala, odnosno pitanje prikupljanja sredstava, jedno od naših najvažnijih i najkrupnijih privrednih pitanja.

Privredna obnova i privredna izgradnja zahtevaće dve vrste sredstava: kratkoročna i dugoročna sredstva, prema tome da li je u pitanju obrtni kapital privrednog preduzeća, nabavka sirovina, plata radnika i sl., ili je pak u pitanju dugoročna investicija (podizanje fabričkih zgrada i drugih uređaja, nabavka mašina itd.). Do ovih sredstava privreda može doći uglavnom putem kredita.

Dva su izvora kredita koji mogu doći u obzir, a to su inostranstvo i naša zemlja. Uvoz kapitala iz inostranstva, s obzirom na nesređene i političke i privredne prilike, za sada je neizvestan. Ostaju prema tome kao glavni izvor kredita domaća sredstva, koja se mogu pružiti privredi u vidu kratkoročnih (i srednjoročnih) i dugoročnih kredita.

Za kratkoročno kreditiranje dolaze u obzir prvenstveno kratkoročna sredstva, i to ulozi na štednju i po tekućim računima. Ova se sredstva po potrebi mogu povećati i kreditom kod Narodne banke, odnosno emisijom novčanica koja u ovom slučaju, a pod pretpostavkom jedne planski sprovedene kreditne politike, ne mora izazvati inflaciju, s obzirom na to da bi paralelno sa povećanjem broja novčanica u opticaju, rasla i količina proizvedenih potrošnih dobara, tako da bi povećanje optičaja odgovaralo povećanju količine dobara. S obzirom na brzo obrtanje sredstava koje je moguće kod kratkoročnog kreditiranja, pitanje obilnih i jeftinih kratkoročnih kredita nije teško i uglavnom se svodi na dobru i elastičnu bankarsku organizaciju.

Pitanje dugoročnog kreditiranja za koje naravno dolaze u obzir dugoročna sredstva, mnogo je teže. Finansiranje dugoročnih investicionih radova ne sme se vršiti putem štampanja novčanica, jer to ima iste posledice kao kad se budžetski deficiti pokrivaju štampanjem novčanica, tj. vodi pravo u inflaciju i privredni haos. Stoga je

neophodno potrebno da se prikupe u zemlji svi raspoloživi dugoročni kapitali, koji će služiti dugoročnom kreditiranju. Dugoročna sredstva koja dolaze u obzir za dugoročno kreditiranje su:

- 1) fondovi i javni kapitali,
- 2) rezerve osiguranja,
- 3) kapitali na osnovu konfiskovane imovine i naknade ratne štete,
- 4) emisije založnica i obveznica i
- 5) procenat uloga koji se može smatrati stabilnim.

S obzirom na oskudicu dugoročnih kapitala kod nas, potrebno je gornja sredstva što racionalnije iskoristiti, a to se može postići samo koncentracijom tih kapitala na jednom mestu.

Ako uzmemo u obzir važnost dugoročnog kredita uopšte, a posebno za našu zemlju, danas kad se pojavljuju ogromni problemi privredne obnove i privredne izgradnje, vidimo da je pitanje organizacije dugoročnog kredita jedno od najvažnijih naših privrednih pitanja. Ono je usko povezano sa pitanjem bankarske organizacije uopšte. Današnji privredni poredak, koji se mora približavati principima planske privrede, zahteva u prvom redu podesan bankarski aparat. Polazeći od osnovne postavke da je za što racionalnije iskorišćenje narodnih kapitala, bilo kratkoročnih bilo dugoročnih, potrebno izvesti što jaču koncentraciju sredstava, dolazimo do ideje da naš bankarski sistem mora biti sveden na što manji broj velikih centralnih novčanih zavoda sa određenim delokrugom rada. Naravno da se reorganizacija našeg bankarskog sistema, koja je neophodan uslov našeg rada na privrednoj obnovi zemlje, mora osnivati na ustanovama koje već postoje. Većina ovih ustanova ima već svoj određeni delokrug rada, koji je predodređuje za buduće zadatke. Već formirane kreditne ustanove, njihov renome i njihovo iskustvo treba iskoristiti utoliko pre ako se ima na umu da privredni život ne trpi nagle promene. Kad uzmemo da su naše javnopravne novčane ustanove uglavnom evoluirale u pravcu uloge koja ih očekuje u budućnosti, reorganizacija našeg bankarskog sistema nam ne izgleda teška. Ona bi se mogla postaviti na bazi:

I Bankarski aparat za kratkoročni kredit

- 1) Narodna banka bi zadržala svoju dosadašnju funkciju u pogledu održanja valute, finansiranja spoljne trgovine i kratkoročnog kreditiranja privrede putem privrednih i ostalih banaka.
- 2) Privredne banke bi bile organizatori kratkoročnog kredita. One bi ujedno bile i glavni akumulatori kratkoročnih sredstava: uloga na štednju i po tekućim računima. Njihov delokrug rada bi uglavnom bio kratkoročni trgovački i lokalni kratkoročni industrijski kredit. Po svojoj funkciji one bi unekoliko bile i filijale Narodne banke, od koje bi dobijale veliki deo sredstava.
- 3) Poštanska štedionica bi imala istu funkciju kao i do sada, tj. ona bi pribavljala sredstva od uloga na štednju putem pošta i čekovnih računa. Njena funkcija bi se osim toga sastojala u obavljanju virmana, vršenju blagajničke službe za račun države, kratkoročnom kreditiranju države i plasmanima u državne hartije od vrednosti.
- 4) Industrijska banka, koja je skoro formirana, imala bi da preuzme kratkoročno kreditiranje industrije (kreditiranje proizvodnje – obrtni kapital) prvenstveno industrije od opšteg državnog značaja.
- 5) Privilegovana agrarna banka kreditirala bi poljoprivredu. Ona bi se izuzetno od ostalih banaka iz ove grupe bavila i srednjoročnim i dugoročnim poljoprivrednim kreditom. Kratkoročna sredstva bi dobijala od uloga na štednju i reskonta kod Narodne banke, a dugoročni od svoga kapitala i kod Državne hipotekarne banke, preko svojih založnica.

II Bankarski aparat za dugoročni kredit

Za dugoročni kredit imali bismo samo jedan zavod i to iz sledećih razloga:

- 1) Kao što je već rečeno, mi oskudevamo u dugoročnim kapitalima, pa ne smemo dozvoliti njihovo rasipanje na više zavoda, nego je te kapitale potrebno koncentrisati kod jednog zavoda.

- 2) Koncentracija je potrebna i stoga što ne postoji vremenska koincidencija potrebe za kreditom. Npr. sada se malo traže krediti za gradnju stanova, a postoji velika potreba za investicionim kreditima industriji i državi. Zavod kod kojeg je koncentrisan dugoročni kredit može bolje da rasporedi raspoloživa sredstva.
- 3) Onakav zavod mnogo je stabilniji dok vrši plasman u razne sektore privrede usled čega kod njega postoji podela rizika.
- 4) Zavod kod kojeg bi bila koncentrisana sva dugoročna sredstva imao bi jak prestiž u zemlji i inostranstvu, pa bi lakše mogao da mobiliše dugoročna sredstva putem izdavanja obveznica i založnica. Jasno je da ovaj zavod ima da bude Državna hipotekarna banka stoga što je ona i do sad bila skoro jedini naš zavod za dugoročni kredit. Ukupan dugoročni plasman Državne hipotekarne banke iznosio je 1940. godine preko šest milijardi predratnih dinara. Državna hipotekarna banka je bila ujedno naš najveći novčani zavod. Sredstva koja je ona 1940. godine prikupila u narodu iznosila su 56% sredstava koja su prikupili svi novčani zavodi u zemlji.

Državna hipotekarna banka bi imala dva sektora poslovanja.

I Sektor kreditiranja iz prikupljenih sredstava

- 1) kreditiranje privatnog građevinarstva,
- 2) kreditiranje komunalnih građevinskih radova (električnih centrala, škola, bolnica, klanica, vodovoda itd.),
- 3) kreditiranje državnih i federalnih građevinskih radova (javne zgrade i sl.),
- 4) kreditiranje industrijskih investicija,
- 5) pomorski hipotekarni kredit.

Da bi mogla udovoljiti prednjim zadacima, banci je potrebno obezbediti sledeća sredstva:

- 1) treba joj obezbediti sve postojeće fondove u zemlji, koji najvećim delom predstavljaju dugoročna sredstva, u prvom redu sve

državne i federalne fondove. Izuzetak bi se jedino mogao učiniti kod fonda za unapređenje zemljoradnje, koji bi se mogao poveriti Privilegovanoj agrarnoj banci;

- 2) potrebno je zakonskim putem obezbediti ulaganje kod banke jednog dela poslovnih rezervi osiguravajućih društava i ustanova socijalnog osiguranja, i to delom u vidu upisa bančnih založnica i obveznica, a delom u vidu polaganja na tekući račun kod banke;
- 3) potrebno je kod banke osnovati posebne industrijske fondove, u koje bi industrijska preduzeća ulagala jedan deo amortizacionih kvota svojih investicija;
- 4) preko Državne hipotekarne banke trebalo bi da ide prikupljanje kapitala konfiskovanih od neprijatelja i narodnih izdajnika, kao i prikupljanje kapitala (onog dela koji bude dolazio u vidu gotovine) na ime reparacija;
- 5) pored gornjih izvora jasno je da će banka, čim se privredne prilike stabilizuju, moći da računa i na plasmane svojih založnica i obveznica kod širih narodnih slojeva. Tu može da bude od velike koristi celishodna politika interesne stope na uloge kod banke;
- 6) da bi se iskoristila činjenica da se jedan deo uloga na štednju može uvek dugoročno plasirati, potrebno je jednom zakonskom odredbom obavezati ostale novčane zavode da jedan procenat svojih uloga na štednju, npr. 10%, ulažu u obveznice i založnice Državne hipotekarne banke. Već smo napomenuli da Državna hipotekarna banka po istom principu, jedan veliki deo svojih uloga na štednju može dugoročno plasirati i na taj način vršiti transformaciju kratkoročnih sredstava u dugoročna.

II Sektor finansiranja iz budžetskih sredstava

Pored kreditiranja koje će vršiti iz prikupljenih sredstava, Državna hipotekarna banka bi imala još jedan sektor finansiranja, a to je posredovanje prilikom finansiranja preduzeća putem budžetskih dotacija. Ukoliko se bude želeo brz razvoj naše industrije, moraće se industrijska preduzeća finansirati i putem dotacija iz budžeta. Ove dotacije dodeljivale bi se preko Državne hipotekarne banke koja bi kontrolisala njihov utrošak.

Kao što se vidi, Državna hipotekarna banka bi bila zavod u kojem bi bio koncentrisan sav dugoročni bankarski kredit, izuzev zemljoradničkog. Time bi i pitanje organizacije dugoročnog kredita u našem bankarskom sistemu bilo rešeno.

LITERATURA

- Boris Kidrič, *Sabrana dela*, tom IV, V, Beograd 1985.
- Branko Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ*, Beograd, 1964.
- *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd, 1969.
- Miodrag Ugričić, *Novčani sistem u Jugoslaviji*, Beograd, 1968.
- V. Vasić, "Kreditiranje i struktura dohotka u Jugoslaviji u posleratnom periodu", *Finansije* XIII, 4, 1958.

MAĐARSKA REVOLUCIJA 1956. GODINE – VIĐENJE JEDNOG SRPSKOG ISTORIČARA¹

184

Imam obavezu da vas, u kratkim crtama, upoznam sa međunarodnim prilikama u vreme mađarskih događaja 1956. godine, i da upozorim samo na ono što je istorijski relevantno. Ja ću obratiti pažnju samo na tri međunarodna faktora: na odnos Sovjetskog Saveza prema mađarskim događajima '56. godine, na odnos Sjedinjenih Američkih Država i na odnos Jugoslavije prema mađarskim događajima. U tom trojstvu mislim da je istorijski moguće dublje razumeti prirodu i karakter mađarskih događaja 1956. godine. Odmah i da kažem da odnos SAD prema mađarskim događajima nije bio u skladu sa američkim principima spoljne politike. Na to upozoravaju i savremeni američki istraživači. Fleksibilnija je bila politika prema tim događajima Sovjetskog Saveza i Jugoslavije.

Sjedinjene Američke Države su vodile pasivnu politiku prema događajima '56. godine u Mađarskoj, isuviše su bile opsednute politikom ravnoteže između dva bloka. Savremeni američki istraživači i sami upozoravaju kako nisu mogli razumeti zašto je američka spoljna politika bila tako pasivna i obuzdana u trenutku kad se radilo o jednoj vojnoj intervenciji, koju primenjuje Sovjetski Savez prema Mađarskoj. Ono što iz tih analiza proističe jeste činjenica da američka politika želi da na jedan blag način obuzda sovjetsku politiku i sovjetsku dominaciju u istočnoevropskim zemljama, i da najviše u tom istorijskom trenutku pomogne istočnoevropskim zemljama da dosegnu nivo takozvanog oslobođenja, koji je Jugoslavija dosegla 1948. godine. I kad pogledate odnos Sjedinjenih Američkih Država

1 Ранко Кончар, "Мађарска револуција 1956. године – виђење једног српског историчара = Az 1956-os magyar forradalom egy szerb történéssz szemében", у: Славко Врховац, Андраш Густон (ур.), *Усуд суживоїа = Egüttélésre ítéelve*, Темерин: Прва месна заједница Темерин и Јавни фонд Шанса за стабилност, 2007, 30–35.

i zapadnih zemalja prema jugoslovenskim prilikama 1948. godine, onda vidite da Sjedinjene Američke Države podržavaju samo oslobođenje Jugoslavije od sovjetske dominacije, ali ne insistiraju na demokratizaciji zemlje, na izmenama društvenog sistema i opštih političkih prilika u zemlji. I to je ta finesa, koja je podvođena pod tezu o oslobođenju istočnoevropskih zemalja od dominacije Sovjetskog Saveza. Dakle, ne diraju u karakter sistema, ali su istorijski zainteresovani da te zemlje budu samostalne, da imaju suverenost, onako kako je Evropa posle Drugog svetskog rata objektivno bila uređena.

Sovjetski Savez je posle Staljinove smrti takođe promenio svoju spoljnopolitičku doktrinu. On je naprosto jugoslovenskim događajima bio prinuđen da promeni svoje ponašanje prema istočnoevropskim zemljama. Smatrao je u tom istorijskom trenutku da istočnoevropske zemlje mogu izraziti svoj nacionalni karakter sistema, koji predvode i koji organizuju. Dakle dozvoljavao je da mađarski komunisti mogu da kažu da su eksponenti mađarskog socijalizma, da su eksponenti Poljaci poljskog socijalizma, kako je to prihvatio sticajem prilika i silom prilika, kada je reč o Jugoslaviji. Dakle, u istorijskoj literaturi ta se evolucija smatra važnom, jer amnestira Sovjetski Savez od te apsolutne dominacije da svaka od tih socijalističkih zemalja mora naprosto da bude podvedena pod onu šemu kominternovskih odnosa, dakle diktata iz jednog centra itd. I tu su mađarski događaji i mađarski komunisti i uhvatili kopču sa budućim promenama i događajima, na čijem čelu će biti.

Dva su paralelna događaja 1956. godine promenila ukupnu strukturu međunarodnih odnosa u Evropi i svetu. To su događaji u Mađarskoj i istovremeno svetska kriza. Događaji u Mađarskoj su definitivno promenili politiku Sovjetskog Saveza samo u tom smislu što su mislili da će svoj uticaj u istočnoevropskim zemljama ubuduće morati da brane silom, ali da se sve promene, koje su nastale posle Staljinove smrti, mogu smatrati samo običnom retorikom i taktičkim potezima u sovjetskoj spoljnoj politici. Kad je reč o američkoj politici i zapadnim zemljama u kontekstu svetske krize, desilo se po prvi put da su i zapadne zemlje, a pogotovo SAD kao vodeći faktor u toj politici, smatrale da više ne postoji čak ni iluzija da bi zapadne zemlje mogle u

spoljnoj politici imati potpuno podudarne interese. Aluzija je na vrlo žestoku kritiku SAD na britansku i francusku vojnu intervenciju u Suecu. Dakle, vidite, nijedan od tih blokova više nije čak ni u iluziji imao predstavu da će ostati homogen, i u takvoj jednoj situaciji mađarski događaji su postupno evoluirali. Šta je bit u tom smislu evolucije mađarskih događaja '56. godine? Što događaji na samom početku ne izlaze iz okvira reformi mađarskog sistema. Dakle, ostati u okvirima komunističke doktrine, ali dovesti do promena, koje su pre svega imale karakter nezavisnosti ili blaže nezavisnosti, iskazivanja suverenosti i nacionalnih osećanja unutar socijalističkog sistema. Ni Imre Nađ ne ide dalje u početku od reformi mađarskog sistema. Čak, moram da kažem, na početku je blaži, nego što je to tražio Gomolka u Poljskoj, jer su se događaji u Poljskoj desili ranije. Evolucija, koja će se desiti posle prvih studentskih i intelektualnih i radničkih pobuna u samoj Pešti, postupno će radikalizovati mađarske zahteve. Imre Nađ polako evoluiru u tim zahtevima, kao što će i ukupni mađarski zahtevi '56. godine evoluirati. Oni idu od toga da se politički sistem i pluralna stranačka struktura u Mađarskoj vrata na vreme '45. i '46. godine, dakle da se povrati građanski sistem sa pluralnom stranačkom strukturom, zatim da sovjetske trupe napuste potpuno mađarsku teritoriju, da mađarska teritorija ima nezavisnost i suverenost onakvu kakvu ima Jugoslavija. Na ovoj tezi će se nekako susresti i kontroverzni stavovi jugoslovenske spoljne politike. Dok su događaji u Mađarskoj dosegali reformski nivo, jugoslovenska spoljna politika i jugoslovenska država bile su protiv sovjetske intervencije u Mađarskoj. Ali onog trenutka kad događaji u Mađarskoj evoluiraju, kad idu prema građanskom sistemu, prema stranačkom pluralnom sistemu, prema – kako se to ocenjivalo tada – pretnji da će se zapadne kapitalističke zemlje uključiti i promeniti fizionomiju i karakter mađarskog unutrašnjeg sistema i mađarske spoljne politike, tada jugoslovenska politika zauzima jedan kritični stav prema događajima u Mađarskoj. Dakle, ne želi da se u Mađarskoj promeni karakter društvenog i ekonomskog sistema. Tada će imati razumevanje za sovjetsku drugu intervenciju, ali i dalje ostati – i to je ta finesa, koja se mora uočiti – na jednoj ekvidistanciji od te represivne sovjetske politike, sa

upozoravanjem da Mađarskoj pretila opasnost od potpune restauracije građanskog sistema, što jugoslovenski komunisti tada nisu objektivno – iz svojih interesa, ne načelnih interesa – mogli prihvatiti. U tom međunarodnom kontekstu se odvijaju mađarski događaji, koji postupno evoluiraju. Zapadne zemlje, pre svega SAD, preko neizjašnjavanja ili neuplitanja u mađarske događaje, da ne bi povredile tu ravnotežu svojih odnosa sa Sovjetskim Savezom, vode jednu, kao što rekoše, pasivnu politiku i nastoje da radikalnija svoja gledišta izraze preko propagandnih sredstava. I – ja ne znam koliko vi znate – Amerikanci su tada počeli da po Evropi osnivaju one radio-stanice Slobodna Evropa itd., i da preko njih vrlo vešto plasiraju smisao i smer svoje spoljne politike kada je reč o istočnoevropskim zemljama, odnosno o ovom drugom bloku. A da imaju jednu dovoljnu distancu od radio-stanica, koje su se smatrale kao nezavisne i samostalne, ali su – to su podaci – bile objektivno finansirane od američke vlade. I sad imate jednu kontradikciju. Radikalniji i kritički odnos prema događajima u Mađarskoj, koji propagira Slobodna Evropa, nego što je to faktička spoljnopolitička doktrina Amerike. Na dva primera se to jasno vidi. Kada Imre Nađ u svojoj evoluciji ide ka restauraciji stranačkog pluralizma, kada čak ide za tim da učini mađarsku spoljnu politiku potpuno suverenom i nezavisnom, najkritičniji prema tim potezima, koji objektivno idu u prilog američkom poimanju i shvatanju situacije, najkritičnija je Slobodna Evropa. Jer upozorava da Imre Nađ ipak ne izlazi iz okvira svojih reformističkih ideja i uticaja. I na drugom primeru, kada Imre Nađ traži jednu potpunu nezavisnost Mađarske, kada je on na kraju već tih svojih radikalnih ideja itd., kada je formirao i vladu u kojoj sede i komunisti, ali i predstavnici građanskog političkog života, čak neke ličnosti, kao što je Kovač iz '45. i '46. godine, Slobodna Evropa kaže, zar vam se ne čini da Imre Nađ opet ostaje u okvirima reformi sistema, jer je na funkcijama ministra unutrašnjih poslova i ministra vojske zadržao ličnosti koje pripadaju Komunističkoj partiji. Dakle, vidite kako američka politika preko Slobodne Evrope teži radikalnijem razrešenju mađarske krize, dakle na jednoj potpunijoj distanci i u društvenom i u spoljnopolitičkom smislu od uticaja i uloge Sovjetskog Saveza. Politika Sovjetskog Saveza je dosta

osetljiva prema takvim previranjima na mađarskoj unutrašnjoj sceni, i ona podešava svoj odnos u kontekstu tih procesa i promena u mađarskoj politici. Otuda će i doći do izražaja i ta druga intervencija sovjetske armije, koja će biti krvava, koja će biti vrlo represivna itd., a da američka zvanična politika neće uopšte reagovati. Najdalje što su otišli u svojoj reakciji, to je animiranje Saveta bezbednosti i Organizacije Ujedinjenih nacija da se sovjetska vojna intervencija osudi, i tu je ta američka rezolucija izgubila bitku, jer će nesvrstane zemlje, kojima tada veliki smisao i karakter daje jugoslovenska politika, zauzeti rezervisan stav prema toj rezoluciji. I tu je sad jedno drugo pitanje o jugoslovenskoj spoljnoj politici i nesvrstanoj politici, koje su u svojim gledištima prema evropskim i svetskim događanjima izašle iz tih okvira neutralizma, učinile politiku nesvrstanih jednim aktivnim činiocem u spoljnopolitičkim procesima i u UN i van UN. Američka politika preko svog ministra spoljnih poslova će vrlo precizno objasniti zašto je američka politika bila pasivna prema događajima u Mađarskoj. Oni će upotrebiti jedan termin, da nisu postojale pravne prilike da SAD na bilo koji drugi način interveniše i pomognu mađarskom narodu u tom procesu oslobođenja i izdvajanja iz sovjetske dominacije. Međutim, kritičari takve politike, čak iz iste Republikanske stranke SAD, upozoravaće da se tog istorijskog trenutka uopšte nije radilo o pravnim aspektima, već se radilo o tome da ako je američka politika bežala od vojne pomoći i vojnog sukobljavanja radi svojih realnih političkih pozicija i interesa, onda je morala da upozori Sovjetski Savez, i da mu nametne druge kaznene mere ili druge konsekvence. Pritom najčešće upozoravaju da je američka politika morala da izabere alternativu ekonomskog kažnjavanja Sovjetskog Saveza i drugih zemalja, koje su potpomagale sovjetsku vojnu intervenciju. Američka politika se nije pomakla dalje od te pasivne svoje uloge. Oni koji znaju dalju evoluciju američke politike, videće da je ona sve do '90-ih godina zadržala tu realnu politiku čuvanja blokovske ravnoteže, izbegavanja svake vojne intervencije, a da će od početka '90-ih godina na ideji prava i slobode građana u Evropi itd. radikalizovati svoju spoljnu politiku i biti spremna čak i da vojno interveniše. Mi smo sami svedoci u poslednjem ratu i poslednjih godina jedne takve

evolucije američke spoljne politike. Kada je reč o Jugoslaviji i njenom odnosu prema mađarskim događajima, upozoriću još na dve-tri stvari. Kao što ste videli, postoji jedna konzistentnost u jugoslovenskoj spoljnoj politici. Bila je načelno protiv prve sovjetske intervencije, u drugoj su preovladali taj ideološki osećaj i strah da bi Mađarska mogla da sklizne u restauraciju starog kapitalističkog sistema; tada je jugoslovenska spoljna politika bila znatno rezervisanija i suprotstavljenija radikalnim unutrašnjim promenama u Mađarskoj. Međutim, i tada je, moram da kažem, i materijalno i moralno bila na strani Mađarske. Jugoslavija je jedina zemlja u susedstvu koja je pružala gostoprimstvo mađarskim izbeglicama, koja ih je pomagala i mesecima smeštala u objekte, u internate itd., čuvala iz svojih realnih političkih interesa teško popravljene odnose sa Sovjetskim Savezom. Onoga trenutka kada su događaji u Mađarskoj pretili da promene karakter sistema, jugoslovenska spoljna politika se i sama ponašala malo realnije. Za jugoslovensku spoljnu politiku je onda bilo još karakteristično da su njena gledišta bila nametnuta i nesvrstanim zemljama. Najveće nesvrstane zemlje, Indija itd., takođe su odbile da daju podršku američkoj rezoluciji o osudi sovjetske intervencije u Mađarskoj. Vrlo je zanimljivo kako je indijska politika objasnila zašto odbija da dâ podršku američkoj rezoluciji. Rekli su, a to je otprilike bila i uveliko jugoslovenska pozicija, da za indijsku spoljnu politiku nisu postojale jasne stvari oko toga kakvu politiku Amerika želi da primeni u Istočnoj Evropi, a pogotovo u kontekstu mađarskih događaja. Sad otvaramo jedno drugo pitanje: da su nesvrstane zemlje već tada bile opsednute pre svega idejom suverenosti zemalja, i iz tog ugla su onda i imale odnos prema američkoj i sovjetskoj politici. Američka politika će imati razumevanja prema takvim stavovima nesvrstane politike, iako će stalno imati uverenje da ta politika ima više simpatije prema politici Sovjetskog Saveza. Ali to je jedno drugo pitanje...

Zaključiću, u ovom kratkom izlaganju, da je kod ova tri faktora iz domena spoljne politike jasno da i američka politika nije bila u duhu svojih tradicionalnih principa, sovjetska politika je otišla korak dalje, jer je prihvatila nacionalni karakter društvenih sistema, ali nije

mogla da se složi da se u tim zemljama promeni sistem u celosti, da to bude kapitalistički sistem, i time je motivisana njena intervencija. Danas možemo imati istoričare koji to olako osuđuju, ali se istorija najbolje, najfinije može razumeti ako razumete taj kontekst, u kome se, vidite, javljaju i američka i sovjetska, pa onda i jugoslovenska politika. Ono što je za istoričara bitno jeste da je reč o događajima u Mađarskoj koji su imali svoju autentičnost, ali su, kad je reč o Jugoslaviji, uvek na neki način bili inspirisani njenim promenama nastalim 1948. godine. Mađarskoj je u tom trenutku možda bila najbliža ta jugoslovenska opcija, i unutrašnja i spoljnopolitička, i tu onda treba tražiti razlog zašto je Imre Nađ bio zaštićen od Jugoslavije. Na neki način Jugoslavija je bila prevarena od strane Sovjetskog Saveza, kad je reč o Imre Nađu i drugim ličnostima, koji su imali azil u jugoslovenskoj ambasadi, ali ponašanje ove sovjetske, prosovjetske struje na čelu sa Janošem Kadarom je politika koja je odgovarala Sovjetskom Savezu, jer je čuvala taj socijalistički identitet Mađarske, i to je ono do čega je sovjetska politika posle Staljinove smrti jedino mogla da dođe i objektivno da prihvati. Eto, u tom kontekstu mislim da je Mađarska možda morala da prođe kroz tu etapu, da to oslobođenje bude postupno, ali kad razmišljate o istoriji u jednoj dugotrajnoj empiriji, onda je istorija uvek pokazivala najviše smisla za postupne evolucije, a revolucije su oni događaji koji su prijemčivi u jednom određenom trenutku, ali revolucije po pravilu uvek ulaze vrlo brzo u svoje bilo političke, bilo ideološke, bilo ekonomske ili društvene krize. To je sudbina i Francuske revolucije, to je sudbina naše revolucije, i na kraju krajeva i te prve socijalističke sovjetske revolucije. Hvala na pažnji.

JUGOSLOVENSKO-NEMAČKI ODNOSI 1918–1941. GODINE¹

Jugoslovensko-nemački odnosi u ovom periodu prošli su kroz dve istorijske etape – etapu političkih kontrasta 1918–1935. i etapu uspešne međudržavne saradnje 1935–1941. godine, koju je prekinuo Drugi svetski rat i njegov karakter.

Političke suprotnosti javljaju se već početkom XX veka, a poseban istorijski smisao daje im Prvi svetski rat, koji je doveo do širih vojnih sukoba i ukrštanja, između ostalog, nemačkih geostrategijskih i srpskih nacionalnih interesa, koji se od kraja XIX veka počinju više legalizovati i kao širi – jugoslovenski program. U tom kontekstu nemačke ideje o Srednjoj Evropi i njihove radikalnije eksplikacije, posebno sa krizom Habzburškog carstva, počinju se smatrati njegovom racionalnom zamenom – kao stvarni kulturni i privredni prostor Nemačke. Na tom putu ukrštali su se i interesi drugih evropskih država, ali i jugoslovenstvo, kao potencijalni nacionalni i državni entitet na delu tog prostora, koji će dobiti svoj međunarodni legitimitet ishodom Prvog svetskog rata i utemeljenjem novog evropskog – Versajskog poretka – u čijem je očuvanju, kao novostvorena država, Jugoslavija, uz oslon na Francusku i Veliku Britaniju, imala važnu ulogu.

Jugoslovensko-nemački odnosi posle Prvog svetskog rata uglavnom su u senci njegovog ishoda, Versajskog poretka i međunarodnog statusa Nemačke, kao poražene strane. U nemačkoj javnosti, pa i oficijelno, tada se više nastoji dokazati krivica Srbije za rat, a nova jugoslovenska država predstaviti kao srpska tvorevina.

Već od 1925. godine, međutim, započinje proces menjanja jugoslovensko-nemačkih odnosa, koji su usledili zbog poboljšanja međunarodnih pozicija vajmarske Nemačke, njenog ekonomskog oporavljanja, ali i oživljavanja ideja o važnosti Srednje i Jugoistočne Evrope

1 Naučno saopštenje na Univerzitetu u Regensburgu prilikom posete nastavnika i studenata Filozofskog fakulteta iz Novog Sada.

za njene geografske, privredne i kulturne interese. U tom smislu, Nemačka počinje izražavati svoje nemirenje sa dominantnim pozicijama i uticajima Francuske na evropskom jugoistoku uopšte, i isticati svoje prevashodne ekonomske interese.

U isto vreme i sa jugoslovenske strane počinje se izražavati interes za privrednu, ali i političku saradnju sa Nemačkom. Tako se već od 1927. godine u jugoslovenskoj štampi javljaju natpisi o potrebi i oportunisti politike zbližavanja sa Nemačkom. Iza takve politike, smatralo se, stajao je kralj Aleksandar, a nju je svesrdno podržavao i tadašnji nemački poslanik u Beogradu Adolf Kester. Iz poštovanja, kralj je posle Kesterove iznenadne smrti, naložio da se jedna ulica u centru Beograda nazove njegovim imenom.

U osnovi menjanja jugoslovenske politike bilo je i saznanje da se obnavljaju nemačka privredna moć i interes za jugoistok Evrope, i da njihovi privredni potencijali mogu biti od velike važnosti za jugoslovenski ekonomski razvoj. U jugoslovenskim krugovima pretpostavljalo se da bi saradnja sa Nemačkom mogla neutralisati i evidentne pretnje Italije jugoslovenskom teritorijalnom i državnom integritetu. Ta uverenja više su se isticala početkom tridesetih godina, kada jugoslovenska vlada i kralj pažljivije analiziraju evropske procese i, posebno, promene u Nemačkoj koje su jačale pozicije nacizma i Hitlera. U diplomatskim kontaktima do kojih dolazi tokom 1933. i 1934. godine, jugoslovensko-nemački odnosi pokazuju određen uspon i nemačko razumevanje jugoslovenskih problema, posebno ekonomskih i onih koji su dolazili sa italijanske strane. Razmišljalo se tada i o mogućnosti zaključenja jednog jugoslovensko-nemačkog pakta o prijateljstvu. Maja 1934. godine potpisan je jugoslovensko-nemački trgovinski sporazum, prema kojem je jugoslovenskoj robi bila zagarantovana veća cena nego na svetskom tržištu. Ovim sporazumom Nemačka je postala glavni kupac jugoslovenske robe i sirovina.

Procese približavanja Jugoslavije i Nemačke nisu ravnodušno primale Velika Britanija i Francuska, koje nastoje sprečiti njihov pozitivan razvoj. U britanskim krugovima oštro se zameralo jugoslovenskom kralju zbog ovakve politike i smatralo da je on sam postao "entuzijastičan hitlerovac".

Pogibijom kralja Aleksandra 1934. godine, jugoslovensko-nemački odnosi ulaze u novu fazu, koju obeležavaju duboka kriza i revizija Versajskog poretka, jačanje nemačkog političkog i vojnog uticaja i prisustva, i strah od ideologije fašizma i novog rata u Evropi. U takvim prilikama jugoslovenska spoljna politika više teži pragmatizmu i uravnoteženosti – podjednako dobrim odnosima sa Velikom Britanijom i Francuskom, ali i Nemačkom. Toj politici poseban smisao i doprinos daje predsednik jugoslovenske vlade od 1935. godine Milan Stojadinović. Svoju spoljnopolitičku orijentaciju, mada žestoko napadanu kao pronemačku, Stojadinović je predstavljao kao politiku neutralizma i sprečavanja da se Jugoslavija nađe u potencijalnom ratnom vrtlogu. Stojadinović je pokušavao uveriti Hitlera da Jugoslavija neće pristupiti nijednoj vojnoj koaliciji koja bi bila usmerena protiv Nemačke. Ni Hitlerova reakcija nije ostala bez odgovora. U svojim memoarima *Ni rat ni pakt*, Stojadinović je zabeležio da je Hitler izjavio kako sukobi Srbije i Nemačke pripadaju prošlosti i da su oni dolazili isključivo od Habzburgovaca, koji su za sobom vukli i Nemačku.

Premda jugoslovensko-nemački odnosi u ovom periodu imaju prevashodno ekonomski karakter, oni su dublje prožeti i političkim sadržajima i interesima. U njima je primetno nastupanje Nemačke kao velike evropske sile i reflektovanje njene politike na unutrašnje procese u Jugoslaviji, zbog čega se kod znatnog dela jugoslovenske javnosti javlja podozrivost i otpor Stojadinovićevoj spoljnoj politici; ona se najčešće i kvalifikuje kao profašistička. Ovakvo nastupanje Nemačke zapaža se na celom prostoru Jugoistočne Evrope i proističe najviše iz njene ekonomske penetracije.

Hitler je razmišljao upravo u tom duhu kad je reč o Jugoistočnoj Evropi, smatrajući da zemlje tog prostora “bez ikakve diskusije... pripadaju oblasti koja je od životne važnosti za Nemačku” i koje će nakon uklanjanja Poljske, uz “prikladan pritisak”, biti dovedene do potpune predaje u Nemačke ruke. Nakon toga Nemačka će zadobiti “neograničenu kontrolu nad njihovim neizmernim izvorima”.

U ekonomskim odnosima, zemlje Jugoistočne Evrope uglavnom su bile okrenute Nemačkoj. Tako je jugoslovenski uvoz iz Nemačke 1938. godine iznosio 50%, iz V. Britanije 8,7% i Francuske 2,9%;

rumunski uvoz iz Nemačke iznosio je 49,9%, iz V. Britanije 8,3% i Francuske 7,7%; bugarski uvoz 57,9%, V. Britanije 7,1% i Francuske 3,7%; grčki uvoz 30,6%, V. Britanije 13% i dr.

Nesumnjivo da su ove ekonomske relacije određivale i političke tokove u zemljama Jugoistočne Evrope i da je stepen njihove nezavisnosti bivao sve relativniji. Nemački ekonomski uticaj u Jugoslaviji postaje naročito snažan u crnoj metalurgiji, rudarstvu, metaloprerađivačkoj i mašinskoj industriji i dr.

U odnosima sa Jugoslavijom, Hitler je isticao da su oni inspirisani samo ekonomskim interesima i da je zbog toga zainteresovan za njenu stabilizaciju. U tom smislu, preporučivao je Jugoslaviji da poboljša odnose sa Mađarskom, obavezujući se čak da će i vojno intervenisati ukoliko se Mađarska odluči na povredu jugoslovenske granice. S druge strane, M. Stojadinović je podržao "Anšlus" Austrije 1938. godine, odbijajući poziv Francuske da Jugoslavija izrazi svoj protest prema ovom događaju. U Nemačkoj je ovakav stav Jugoslavije dobro primljen, a Stojadinović je verovao, posebno posle Ribentropove izjave da Nemačka nema nikakvih ciljeva izvan Austrije i da se jugoslovenska granica neće dirati, da je politika neutralizma potpuno prihvaćena i stabilizovala zemlju. Takođe, verovao je da je politikom dobrih odnosa sa Nemačkom neutralisao uticaj i brojnih separatističkih pokreta u zemlji, koji nisu nailazili na podršku Nemačke, kao što je to bio slučaj sa Italijom. Otuda nije čudno što je sebe smatrao simbolom politike neutralizma, zabeleživši u svojim memoarima da bi Jugoslavija, da je ostao na čelu vlade, ostala i izvan Trojnog pakta i izvan rata.

Posle pada Stojadinovićeve vlade, početkom 1939. godine, jugoslovensko-nemački odnosi i dalje se razvijaju u istom smeru, iako se Nemačka protivila njegovoj smeni. U kontekstu izbivanja Drugog svet-skog rata i oblikovanja novog evropskog poretka, nemački odnos prema Jugoistočnoj Evropi, pa i Jugoslaviji, sve manje je razumevao i prihvatao politiku neutralizma. U jugoslovenskom slučaju on je i dalje smatran oportunistom ako je Jugoslaviju udaljavao od bliskih veza sa V. Britanijom, ali je nije izuzimao iz strategijskih planova Jugoistočne Evrope kao jedinstvenog prostora na kojem treba ostvariti ekonomsku,

ali i političku hegemoniju, bez obzira na to što se se ona uglavnom prikrivala.

Od 1940. godine jugoslovensko-nemačke odnose i karakteriše proces relativizacije politike neutralizma i pritisaka na Jugoslaviju da se čvršće veže za sile Osovine. U okviru njih se i izrazila sva dramatičnost pitanja pristupa Jugoslavije Trojnom paktu, nemačke vojne intervencije i razbijanja jugoslovenske države 1941. godine.

JOSIP BROZ TITO (1892–1980)¹

BIOGRAFIJA PREDSEDNIKA JUGOSLAVIJE

196

Rođen je u seljačkoj porodici, kao sedmo od petnaestoro dece Franje i Marije Broz. Osnovnu školu završio je u rodnom mestu 1907–1910, a potom uči bravarski zanat u Sisku i završava trogodišnju šegrtsku školu. U Sisku se prvi put susreće sa idejama radničkog pokreta. Tokom 1910. i 1911. zaposlen je u Zagrebu, kao bravar, i tada postaje i član Saveza metalških radnika i Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije. Kraće vreme boravi u Ljubljani i Trstu, a zatim kao metalški radnik radi u razvijenijim industrijskim središtima Austro-ugarske i Nemačke – u Ljubljani, Kamniku, Jince Čenkovu, Plzenu, Minhenu, Manhajmu, Ruru, i 1912. u Beču i Bečkom Novom Mestu. U tim mestima upoznaje se sa idejama socijaldemokratskih stranaka, socijalističkom literaturom i povezuje sa sindikalnim organizacijama. Od jeseni 1913. služi vojsku u Beču a zatim u Zagrebu u Krajevsko-ugarskoj 25. domobranskoj pešačkoj pukovniji, gde završava podoficirsku školu u činu starijeg vodnika. Avgusta 1914. prekomandovan je na austrougarsko-srpski front, a 1915. na front u Rusiji – u Galiciju i na Karpate, gde je teško ranjen. Tokom 1916. bio je zarobljenik u logoru Alatir, Ardato i Kungur, gde je radio na železnici. Prvih dana Februarske revolucije 1917. beži iz logora u Petrograd, gde kratko radi u Putilovskim zavodima, najmodernijim ruskim fabrikama i centru revolucionarnog pokreta. U Petrogradu učestvuje u protivladinim demonstracijama boljševika, a posle njihovog razbijanja beži u Finsku, gde je uhvaćen i poslat u logor Kungur. Iz Kungura uspeva da pobegne prema Omsku kada saznaje za pobedu Oktobarske revolucije i odlučuje da pristupi odredu *Crvene garde*, koju su sačinjavali zarobljenici dobrovoljci. Tokom 1918. podnosi molbu za prijem

1 Končar, Ranko, Milivoj Bešlin. Josip Broz – Tito, u: *Enciklopedija Vojvodine*. Novi Sad: VANU, 2015. (onlajn publikacija, http://envoj.rs/views/#!s_9_65_naslov_a).

u Rusku komunističku partiju (boljševika), i kada su boljševici 1919. oslobodili Omsk, vraća se u grad i 1920. postaje član Jugoslovenske sekcije RKP (b). U to vreme saznaje dosta o karakteru ruske revolucije, što će mu po povratku u Kraljevinu SHS 1920. biti od velike koristi u političkom i kasnije u revolucionarnom radu.

Po dolasku u zemlju, suočava se sa složenim društvenim i političkim prilikama, ali i situacijom u radničkom pokretu, koji je bio u političkom i sindikalnom usponu, a posebno Komunistička partija Jugoslavije. U Zagrebu se zapošljava u bravarskoj radionici i odmah radi na jačanju Saveza metalnih radnika, kada postaje i član KPJ. U vreme parlamentarnih izbora 1921. ističe se kao odlučan komunistički agitator. Donošanjem *Obznane*, kojom je zabranjena delatnost KPJ i ona stavljena van zakona, prelazi u ilegalni rad. Uspeva da se zaposli u mlinu u Velikom Trojstvu, u Bjelovarsko-križevskom kraju, u kome postoji razvijeniji seljački pokret, što ga već tada učvršćuje u uverenju o važnosti saveza radnika i seljaka za revolucionarni rad KPJ.

Delujući ilegalno u bjelovarskom kraju, radi na obnovi partijskih organizacija, koje su razbijene pod uticajem *Obznane*. U septembru 1925. odlazi u Kraljevicu, koja je bila važno središte radničkog pokreta, i tamo obnavlja sindikalne organizacije. Bio je zaposlen kao bravar u brodogradilištu, gde je postao sekretar partijske i sindikalne organizacije, a ubrzo i član OK KPJ za hrvatsko primorje. U brodogradilištu je ubrzo otpušten s posla, vraća se u Zagreb, zatim odlazi u Beograd, i 1926. zapošljava u fabrici vagona u Smederevskoj Palanci, ali je zbog sindikalne i partijske aktivnosti 1927. otpušten s posla. Po povratku u Zagreb izabran je u upravu Podružnice metalnih radnika i kooptiran u MK KPJ za Zagreb, koji je tada predstavljao najsnažniju partijsku organizaciju u zemlji. Zapošljava se u bravarskoj radionici "Hamel", ali je zbog sindikalnog rada ponovo dobio otkaz. Tokom 1927. Broz preuzima dužnost sekretara Oblasnog sekretarijata Saveza radnika metalne industrije i Saveza kožarsko-prerađivačkih radnika, i od tada započinje i njegov profesionalni politički rad u revolucionarnom radničkom pokretu. Istovremeno, izabran je i za organizacionog sekretara MK KPJ Zagreb.

Za sve vreme partijske i sindikalne aktivnosti, Broz sazreva u revolucionara, koji se najviše ističe u borbi za jedinstvo KPJ. U idejnim previranjima i sporovima o nacionalnom, sindikalnom i seljačkom pitanju, sukobima levice i desnice u partijskom rukovodstvu i frakcijskim borbama, on se najodlučnije zalaže da jedinstvena partija predvodi radnički pokret i ostvari istinske veze radništva i seljaštva. Ovi stavovi dolaze najviše do izražaja na Osmoj konferenciji zagrebačke partijske organizacije, kada se odlučno suprotstavio frakcionaštvu u partiji i zbog čega je izabran za političkog sekretara Mesnog komiteta. Takvu političku orijentaciju partije podržao je 1928. i IK Kominterne u otvorenom pismu članovima KPJ, kojim ih poziva na borbu protiv frakcija.

Po dolasku na čelo Mesnog komiteta, partija reaguje na sva politička zbivanja u zemlji. Tako su, povodom atentata na vođe HSS-a u Skupštini Kraljevine SHS 20. juna 1928, komunisti spontano nezadovoljstvo do koga je došlo u Zagrebu pretvorili u antirežimske demonstracije. Zbog ovakve političke delatnosti bio je uhapšen i u tzv. *Bombaškom procesu* osuđen na pet godina robije. Suđenje je iskoristio za propagiranje svojih komunističkih uverenja, priznao da je član KPJ i da ne priznaje buržoaski sud, već samo sud svoje partije. Godine robije izdržavao je u Lepoglavi i za to vreme proučava marksističku literaturu. Po izlasku iz zatvora 1934. odmah se uključuje u rad Zagrebačke partijske organizacije, i krajem jula iste godine, a na poziv CK KPJ, odlazi u Beč gde informiše partijsko rukovodstvo o prilikama u Hrvatskoj i Slavoniji. Tada je kooptiran u Politbiro CK KPJ, što je potvrđeno i izborom na Četvrtoj zemaljskoj konferenciji KPJ, održanoj decembra 1934. U Beču je uzeo pseudonim Tito, koji će postati njegov doživotni identitet.

Sredinom februara 1935. i po odluci CK KPJ odlazi u Moskvu da Kominterni podnese izveštaj o prilikama u Jugoslaviji, i tada kao predstavnik KPJ počinje da radi u Balkanskom zemaljskom sekretarijatu. Kao sekretar delegacije KPJ učestvuje u radu Sedmog kongresa Kominterne (25. jul – 21. avgust 1935), kada je definisana nova politika prema fašizmu kao glavnoj opasnosti za međunarodni radnički pokret i tekovine demokratije. Na toj platformi počeo se organizovati antifašistički pokret – Narodni front, koji okuplja komunističke,

socijaldemokratske i druge progresivne i leve partije i grupacije u Evropi. Narodnofrontovska platforma omogućila je komunističkim partijama da izađu iz svojih uskih, sektaških okvira delovanja i ostvare saradnju sa širim krugom demokratskih i progresivnih pokreta.

Ovaj rad u Kominterni Brozu je pomogao da dublje spozna karakter ove organizacije, odnose u njoj i metod rada. To će, izvesno, ostaviti trag u njegovom potonjem političkom i revolucionarnom radu. Učiniće ga politički opreznim prema ovakvim centrima međunarodnog komunističkog pokreta. Tito se vraća u zemlju 1936, kada je KPJ već postigla uspehe u afirmaciji narodnofrontovske politike. Tu politiku Tito nastoji da izrazi dublje kroz veze sa masama, seljaštvom i levom inteligencijom, jačajući na toj osnovi ulogu KPJ u Narodnom frontu, a ne koalicijom sa drugim političkim partijama.

Istovremeno se angažuje na izgradnji čvrste i jedinstvene partije, nastojeći da je što snažnije poveže sa nacionalnim pitanjem u Jugoslaviji. Zbog toga posebno radi na osnivanju nacionalnih komunističkih partija Slovenije i Hrvatske, čiji su osnivački kongresi održani tokom 1937. godine. Odluke o osnivanju nacionalnih partija radikalno su izmenile i poglede partije na nacionalno pitanje, koje su već definisali Splitski plenum CK KPJ iz juna 1935. i savetovanje rukovodećih komunista KPJ u Moskvi u avgustu 1936. godine. Promenio se odnos KPJ prema jugoslovenskoj državi i shvatanje da je Jugoslavija *versajska tvorevina*, koju treba razbiti, iako to nikad nije bila njena autohtona politika, već diktat Kominterne. Sada je odlučeno da se rešenje nacionalnog pitanja ostvari u okvirima Jugoslavije i njenoj državnopravnoj federalizaciji. U *Pismu za Srbiju* (novembar 1936), Tito konkretnije definiše moguću koncepciju federalizacije Jugoslavije, koja bi se zasnivala na sedam federalnih jedinica, čime bi se omogućila hegemonija srpske buržoazije “nad Makedoncima i Crnogorcima, nad narodom u Bosni i Hercegovini i Vojvodini. Takav način rješenja nacionalnog pitanja i demokracije bio bi štur i izvor novih borbi potlačenih naroda i pokrajina za svoju slobodu i ravnopravnost”, koje bi kočile “razvitak i predstavljale bi klicu novih opasnosti za demokraciju i mir u svijetu”. Sugerira, takođe, i sprovođenje izbora na osnovu tajnog i proporcionalnog prava glasa sa pokrajinskim

listama, i to “radi toga da bi Hrvati, Slovenci, Srbi, Makedonci, Crnogorci, pa i Vojvodina i Bosna i Hercegovina mogli da formiraju svoje nacionalne skupštine (sabore) koji bi suvereno odlučivali o svojim nacionalnim i regionalnim zahtevima za državno uređenje... Osnovno je omogućiti narodima da se posavetuju i izjasne kakvu državu i sa kakvim unutarnjim uređenjem žele da imaju i da se za buduće osiguraju od svake hegemonije, ugnjetavanja i prepada.”

Izloženi stavovi o federalizmu, koji će biti ostvareni tokom Drugog svetskog rata i kroz platformu NOP-a, iako su po formi dosta slični koncepcijama građanskih partija u tom periodu, načelno se duboko razlikuju, jer se zasnivaju na principu prava na samoopredeljenje svih naroda Jugoslavije i rešenju nacionalnog pitanja putem revolucije. Ove razlike, međutim, nisu ugrozile njihovu saradnju u borbi protiv centralizma i unitarizma vladajućeg režima u okvirima narodno-frontovske politike. Otuda su tokom 1935. i 1936. i na ovoj političkoj platformi, komunisti učesnici mnogih političkih zborova na kojima su zajedno sa građanskom opozicijom afirmisali programske ideje i platformu Narodnog fronta.

Ovom političkom platformom komunisti će ostvariti i dublje veze sa *Vojvođanskim frontom*, građanskim pokretom koji okuplja više političkih stranaka – demokrate, samostalne demokrate, radikale, zemljoradnike, pripadnike HSS-a i predstavnike nekih manjinskih partija – koji se u svojim programima bore za autonomiju Vojvodine. Saradnju komunista sa Vojvođanskim pokretom Tito je veoma pozitivno ocenio, smatrajući da je ona u duhu *Narodnog fronta*. U referatu na sednici Sekretarijata Izvršnog komiteta Komunističke internacionale 17. septembra 1938. dao je širi komentar o ovoj saradnji, ističući da je u Vojvodini “na inicijativu samostalnih demokrata stvoren tzv. *Vojvođanski front* (oblik Narodnog fronta). Ali na ovo ne gledaju blagonaklono vođi Udružene opozicije (srbijanske), koji svojim pristalicama zabranjuju da se zvanično priključe ovom Narodnom frontu, iako se većina demokratskih elemenata u Vojvodini nalazi u tom *Vojvođanskom frontu*. Mislim da treba zadržati taj naziv, jer je popularan u Vojvodini i upravo to omogućuje da se u ovom *Frontu* u Vojvodini okupe neke manjine, naprimjer, Mađari, koji su dosta brojni,

zatim Rumuni, Bunjevci (Hrvati), itd. Mi treba da se založimo za sporazum s vođama Udružene opozicije kako bi oni dozvolili svojim pristalicama da se priključe *Vojvođanskom frontu*.” Sporazum komunističara sa Vojvođanskim pokretom, o kome se Tito pohvalno izrazio, temeljio se na zajedničkim stavovima – borbi za demokratiju, rešenju nacionalnog pitanja, autonomiji Vojvodine i poboljšanju njenog ekonomskog položaja.

Tokom 1937. i 1938. Tito se suočava sa ozbiljnim pretnjama Kominterne da raspusti KPJ zbog frakcionaštva, trockizma i nepoverenja prema pojedinim članovima Politbiroa CK KPJ. U tom periodu (1938), započeli su velike čistke i hapšenja stranih komunista na radu u Kominterni, kada je stradao i veliki broj vodećih jugoslovenskih komunista. Od svih članova Politbiroa koji su bili u Parizu i odatle povučeni, Tito je jedini ostao i praktično preuzeo rukovođenje partijom i borbom za njeno jedinstvo i snaženje sindikalnog pokreta. Posebno insistira na prevazilaženju frakcijskih sukoba u sremskomitrovačkoj kaznionici u kojoj je robovalo više komunista, brinući se istovremeno i o organizaciji odlaska jugoslovenskih boraca u Španiju.

Nakon priključenja Austrije Trećem rajhu (anšlusa) u martu 1938, kada se fašistička Nemačka našla direktno na granicama Jugoslavije, Tito u ime CK KPJ piše znameniti proglas *Za mir, nezavisnost i slobodu* u kome upozorava na opasnosti po opstanak njenih naroda, pozivajući ih na zajednički otpor i borbu protiv fašizma.

Krajem marta 1938. Tito se vraća u zemlju i početkom maja na planini Lisci, formira Privremeno rukovodstvo KPJ od partijskih kadrova u Jugoslaviji. U junu iste godine, pozvan je u Kominternu, kada piše izveštaje o situaciji u zemlji i delatnosti KPJ, nastojeći da spreči njeno raspuštanje. Nalazeći se i sam u neizvesnoj situaciji, zbog čistki u SSSR-u, Tito uporno radi na konsolidaciji partije i njenoj pripremi za učešće na predstojećim parlamentarnim izborima u zemlji. Januara 1939. IK Kominterne odobrava Titov rad i saglašava da se Privremeno rukovodstvo, koje je formirao 1938, konstituiše kao CK KPJ na čelu s njim. Istog meseca napušta Moskvu i odlazi u Pariz, gde radi na učvršćivanju političkog jedinstva jugoslovenskih komunista u emigraciji i prevladavanju frakcijskih sukoba među njima. Vraća se u

zemlju marta 1939. i na sednici Privremenog rukovodstva na Bohinju konstituiše se CK KPJ. Insistirajući da partijska rukovodstva u svojoj delatnosti izraze i specifične klasne i nacionalne interese, ali i interese jugoslovenskog jedinstva, 9. i 10. aprila 1939. u Tacenu kod Ljubljane, organizuje Zemaljsko savetovanje rukovodećeg partijskog aktiva.

Pred izbijanje Drugog svetskog rata i uoči usvajanja sporazuma Cvetković–Maček, Tito ponovo odlazi u Moskvu, kada Sekretarijat IK Kominterne u celini odobrava njegov politički rad. U zemlju se vraća tek 15. marta 1940. zbog problema s dokumentima u Istanbulu, preko kojeg je putovao. Tom prilikom se suočava sa još složenijom političkom i nacionalnom situacijom, posebno zbog karaktera sporazuma Cvetković–Maček, reakcija na njegova državnopravna rešenja nacionalnog pitanja, pojačanog terora i represije režima prema komunistima, i opasnosti od fašističkih zemalja. Tito ocenjuje da su prilike u zemlji izazvane krizom građanskog sistema, koji je iscrpeo svoje istorijske mogućnosti, i da je revolucija osnova daljeg delovanja KPJ, iako neke frakcijske grupe sumnjaju u oportunističku orijentaciju.

U tim okolnostima Tito radi na izgradnji ideološkog jedinstva partije, njenoj boljševizaciji i pripremi Pete zemaljske konferencije, koja je održana od 19. do 23. oktobra 1940. u Zagrebu. U prisustvu sto jednog delegata iz cele zemlje, na Konferenciji je ocenjeno da fašizam predstavlja najveću opasnost za jugoslovenske narode i nezavisnost zemlje, potvrđeni su orijentacija na odbranu zemlje, stavovi o nacionalnom pitanju i opredeljenost KPJ za revoluciju. Na Konferenciji Tito je izabran za generalnog sekretara KPJ.

U stavovima KPJ poseban značaj dobili su pristupanje Jugoslavije Trojnom martu i 27-martovski događaji u kojima Tito vidi realne istorijske pretpostavke za revoluciju. Tada iz Zagreba dolazi u Beograd, gde na sastanku sa članovima CK KPJ i rukovodstvom KPJ za Srbiju utvrđuje politiku komunista u novonastalim prilikama. Podržao je učešće komunista u demonstracijama 27. marta 1941, i založio se za odbranu zemlje i otpor kapitulantskoj politici režima.

Početak napada na Jugoslaviju zatekao ga je u Zagrebu, kada u vreme proglašenja tzv. NDH 10. aprila 1941. saziva sednicu CK KPJ i CK KPH na kojoj je odlučeno da se pruži oružani otpor okupatoru,

ustaškom pokretu i njihovim saradnicima. Tada se formira i Vojni komitet na čelu s Titom, što još više potvrđuje orijentaciju na odbranu zemlje, ali i revoluciju, kao osnovu strategije KPJ. U tadašnjim prilikama, smatra se da KPJ ima istorijsku odgovornost za sudbinu Jugoslavije, posebno zbog očekivanja da će Nemačka napasti i Sovjetski Savez, čime bi ostvarenje revolucionarnih ciljeva KPJ bilo istorijski izvesnije.

U kontekstu takvih opredeljenja održano je 1941. i Majsko savetovanje rukovodstva KPJ, na kome su definisani neposredni politički zadaci KPJ. Analizirajući prilike u zemlji, Tito ocenjuje da je krahirao buržoaski sistem i da nove prilike nameću nužnost njegove smene, zbog čega orijentacija komunista mora imati karakter borbe i za nacionalno i za socijalno oslobođenje.

Na toj političkoj platformi započele su i konkretne pripreme za oružanu borbu – formirani su vojni komiteti pri svim partijskim rukovodstvima, otpočelo je organizovano prikupljanje oružja, stvarale se i obučavale borbene grupe i dr. U drugoj polovini maja 1941. Tito iz Zagreba prelazi u Beograd i odatle neposredno rukovodi priprema za oružanu borbu.

Kada je 22. juna 1941. Nemačka napala SSSR, Tito drži sastanak sa članovima Politbiroa CK KPJ koji su se nalazili u Beogradu. Tom prilikom ocenjeno je da su nastale odlučujuće promene i povoljni međunarodni uslovi za pokretanje oružane borbe protiv okupatora, kao primarnog zadatka partije. U tom smislu već 27. juna 1941. formira se Glavni štab NOPOJ na čelu sa Titom, i od tada se razvitak oslobodilačkog pokreta u svim njegovim vojnim i političkim etapama faktički vezuje za njegovo ime i ulogu. Strategija i koncepcija KPJ sada se shvata kao jedinstven nacionalnooslobodilački i revolucionarni proces, uprkos zahteva Kominterne da se antifašističkom otporu ne daje, u ovoj etapi, i karakter revolucionarne borbe. Tito, međutim, ostaje veran koncepciji koja će antifašističkoj borbi dati i širi, društveni karakter.

Na sednici Politbiroa CK KPJ od 4. jula 1941. doneta je odluka o otpočinjanju ustanka naroda Jugoslavije u duhu definisane koncepcije. Predlažući nužnost oružane antifašističke borbe, Tito je naglasio

da će se ona razvijati u formi partizanskog rata. U njegovim shvatanjima, partizanski rat i opštenarodni ustanak imaju karakter glavnog, a ne pomoćnog fronta oružane borbe, kako se u vojnim doktrinama obično shvatala njegova uloga. Imajući u vidu te okolnosti, rukovodstvo KPJ insistira da se sa ustankom odmah započne na celom jugoslovenskom prostoru, i da se razvija osloncem na sve patriotske slojeve – radništvo, seljaštvo, inteligenciju i dr.

U Vojvodini je, zbog karaktera okupacionog sistema, ustanak imao specifična svojstva. U njemu se više ističu i socijalne ideje, zbog antijugoslovenske politike okupatora, koji ima dominantniji uticaj na politička opredeljenja pojedinih nacionalnih manjina, naročito Nemaca i Mađara. Uprkos tome vođstvo NOP-a u Vojvodini nastoji da sve njene narode ujedini u oslobodilački i antifašistički otpor. U izvesnoj meri u tome uspeva, jer će se tokom Narodnooslobodilačke borbe formirati i posebne vojne jedinice nacionalnih manjina na platformi KPJ.

204 Polazeći od značaja Srbije za ostvarenje jugoslovenskih, nacionalnooslobodilačkih i društvenih ciljeva NOP-a, Tito septembra 1941. odlazi na slobodnu teritoriju u zapadnu Srbiju i zajedno sa Politbiroom CK KPJ neposredno rukovodi njegovim razvojem. NOP nisu podržala vođstva građanskih partija, ali se on od početka razvija kao širi politički pokret, s obzirom na seljačku i nacionalnu strukturu, koji su mu davali i takav karakter. Sa vođstvima građanskih partija KPJ se razilazila u shvatanju koncepcije otpora i težnji na aktivnoj i oružanoj borbi protiv okupatora od samog početka. Rukovodstva građanskih partija, a posebno četnički pokret koji se u Srbiji formira 1941, procenjuju da nije vreme za oružani otpor okupatoru i da srpski narod ne treba izlagati teroru i represiji nadmoćnijeg neprijatelja. Na tim pitanjima doći će do razilaženja i sa četničkim vođstvom, koje je najviše insistiralo na shvatanju da još nije vreme za oružani otpor, iako se deklarise kao antiokupatorski pokret. U neposrednim kontaktima vođstava partizanskog i četničkog pokreta – Tita i D. Mihailovića, ove razlike nisu prevladane, iako je, sve do novembra 1941, do direktnih razgovora četnika sa predstavnicima nemačke komande u Divcima među njima bilo vojne saradnje. Karakter razgovora u

Divcima – zahtev četničkog pokreta da zajedno s Nemcima povede borbu protiv komunista, onemogućio je svaku dalju saradnju, jer su im politički interesi bili važniji od borbe protiv okupatora i antifašističkog otpora uopšte. Te ocene ubrzo će se potvrditi napadom četničkih jedinica na partizanski pokret, kada i nemačke snage započnu svoju ofanzivu na *Užičku republiku*. Od tada prilike u Srbiji dobijaju i svojstva građanskog rata, koji će inicirati četnički pokret, jer je samo na toj platformi mogao održati svoju pasivnu koncepciju otpora, i sebe kao pokret.

Iskustva *Užičke republike* imaju dalekosežni značaj za dalji vojni i politički razvoj partizanskog pokreta. Od posebnog značaja bile su odluke vojno-političkog savetovanja u Stolicama 26. septembra 1941. kada je Glavni štab NOP-a preimenovan u Vrhovni štab NOV i POJ, a u pokrajinama su formirani glavni štabovi. Te odluke potvrđivale su karakter buduće federalizacije Jugoslavije i ostvarivanje ciljeva NOP-a, u duhu politike KPJ o nacionalnom pitanju. Sa odlukama o stvaranju narodnooslobodilačkih odbora, kao privremenih organa vlasti, koji su u funkciji razvoja oslobodilačke borbe, NOP je izrazio i političke ciljeve svoje borbe. Takvom – jugoslovenskom, nacionalnom i političkom platformom, NOP će se izložiti još oštrijim napadima nacionalističkih, kolaborantskih i kvislinških pokreta na čitavom jugoslovenskom prostoru. Dosledan oružani otpor okupatoru i uspjesi koji su ostvareni na toj osnovi, objektivno su slabili i vojne i političke pozicije četničkog pokreta, bez obzira na podršku zapadnih saveznika i Jugoslovenske vlade u emigraciji.

Poraz pred nadmoćnijim nemačkim snagama i sukob sa četničkim pokretom u zapadnoj Srbiji, najozbiljnije su postavili pitanje dalje vojne i političke organizacije NOP-a, posebno razloga osipanja partizanskih odreda posle prvih neuspeha. Nalazeći se na teritoriji Sandžaka, gde se povukao iz Užica, Tito donosi odluku da 22. decembra 1941. formira Prvu proletersku brigadu, kao veliku operativnu jedinicu koja će delovati na celom jugoslovenskom prostoru. Sa Prvom proleterskom brigadom i političkim i vojnim rukovodstvom, Tito boravi u istočnoj Bosni, kako bi neposredno uticao na

konsolidaciju partizanskih jedinica, koje su zapale u krizu zbog izdaje četnika i nemačko-ustaške ofanzive.

Od 25. januara do 10. maja 1942. Tito i Vrhovni štab nalaze se u Foči, gde rade na daljem izgrađivanju političke i vojne strategije NOP-a, protiv koga se sada udruženo bore i sve kolaborantske i kvinslinške snage, od kojih četnički pokret ima i direktnu podršku jugoslovenske emigrantske vlade, iza koje stoji Velika Britanija. U člancima “Komunistička partija Jugoslavije i ko su sve saradnici okupatora” i “Narodnooslobodilačka borba i organizaciono pitanje naše partije”, Tito razobličava karakter ovih snaga i njihovu izdajničku ulogu. Istovremeno, definiše i odnos NOP-a prema njima, suprotstavljajući se pojavama njegove socijalne i političke radikalizacije, koje su zahvatile pojedine ustaničke krajeve u težnji da preraste u revolucionarni obračun sa klasnim protivnicima. Ove pojave izrazile su se u učestalim odmazdama prema bogatim seljacima i građanskim političarima, kao potencijalnim pristalicama okupatora. Te tendencije kritički su ocenjene kao *leva skretanja*, koja su suprotna izvornoj, nacionalnooslobodilačkoj koncepciji NOP-a.

Donošenjem *Fočanskih propisa*, posebna pažnja se poklanja i razvoju sistema narodne vlasti, što će se pozitivno odraziti na širenje slobodne teritorije u zapadnoj Bosni i drugim krajevima, gde je krajem 1942. stvorena *Bihaćka republika*, *Titova država*, kako su je nazivali nemački okupatori. U poznatim *Septembarskim (Driničkim) propisima*, narodnooslobodilački odbori već postaju stalni organi vlasti i osnova buduće jugoslovenske organizacije.

Početak novembra 1942. Tito donosi odluku o formiranju prvih divizija i korpusa, što je objektivno vodilo daljem jačanju partizanske vojske i stvaranju Jugoslovenske narodne armije. U skladu sa vojnim uspesima, promenjenim karakterom narodnooslobodilačkih odbora i na Titovu inicijativu, konstituiše se Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), s ciljem da bude najviši organ jugoslovenske vlasti. Na osnivačkoj skupštini AVNOJ-a, 26. i 27. novembra 1942. u Bihaću, trebalo je da se formira i Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, kao najviši izvršni organ vlasti, ali se, posle reakcija Kominterne – da bi takva odluka bila shvaćena kao revolucionarni

čin i da bi remetila odnose sa zapadnim saveznicima – od toga odu-
stalo. Iako je prihvatio stavove Kominterne, Tito nije odustao od
namere da pokrene pitanje jugoslovenske emigrantske vlade, s obzi-
rom na njenu podršku četničkom pokretu koji je ušao u kolaboraci-
ju sa okupatorom.

Posle zasedanja AVNOJ-a Tito je u članku “Nacionalno pitanje u
Jugoslaviji u svetlosti Narodnooslobodilačke borbe”, objasnio suštinu
nacionalnog pitanja i njegovu povezanost sa NOB-om. “Riječ Narod-
nooslobodilačka borba”, konstatovao je, “bila bi samo jedna fraza, pa
čak i prevara, kada ona ne bi, osim opštejugoslovenskog smisla, imala
i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona, osim oslo-
bođenja Jugoslavije, ne bi značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata,
Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, muslimana, itd; Kada Narod-
nooslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slo-
bodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije. U tome i
jeste suština Narodnooslobodilačke borbe.” U duhu tih stavova usle-
dilo je i formiranje nacionalnih i pokrajinskih antifašističkih veća,
čime se ostvarivala dalja federalizacija jugoslovenske države i potvr-
đivala autohtonost koncepcije NOP-a o nacionalnom pitanju i pute-
vima njegovog rešavanja.

Titove ocene odrazile su se i na razvoj pokreta u Vojvodini kojem
je on dao veliku podršku prilikom susreta sa vojvođanskim ruko-
vodstvom kod Kladnja, 30. juna 1943. Odobravajući rad obnovljenog
Pokrajinskog komiteta, Tito je ocenio da: “u Evropi misle da su naše
planine rodile naš pokret i našu vojsku, a Srem to najbolje demantu-
je. Nacionalna i politička svijest naroda i revolucionarna partija koja
je sposobna da pokrene i vodi narod u borbi – to je osnovno za usta-
nak.” Ove ocene objektivno su doprinosile jačanju svesti i o Vojvodi-
ni kao subjektu politike federalizacije Jugoslavije koja se ostvarivala
kroz NOB. Potvrdilo se to već 3. jula 1943. u Titovoj odluci da se izvrši
teritorijalno-političko i vojno razgraničenje nadležnosti između par-
tijskih i vojnih rukovodstava Vojvodine, Hrvatske i Srbije. “Zaključ-
no sa linijama Vukovar – Vinkovci – Županja, pa sve istočno uklju-
čivši i Zemun pripada ne samo kao vojno-operativno područje Glav-
nom štabu Vojvodine, nego i kao područje Pokrajinskog komiteta

Vojvodine, na kome će isti razvijati svoju partijsku i političku delatnost.” Istovremeno sa odlukom o razgraničenju, Vrhovni štab NOV i POJ formirao je i Glavni štab NOV i PO za Vojvodinu, čime je prestao da postoji dotadašnji Operativni štab Vojvodine.

Krajem 1942. Tito planira da vojne operacije glavnine partizanskih snaga prebaci u istočne i jugoistočne delove zemlje, kako bi i tamo ojačao Narodnooslobodilački pokret. U tom smislu, ne gubi iz vida značaj pokreta u Srbiji za njegov dalji jugoslovenski razvoj i karakter. Međutim, ovi planovi podudarili su se sa nemačko-italijanskim planovima, kojima su se pridružile i vojne formacije NDH i četnici, sa ciljem da svojim operacijama “Waiss” i kasnije “Schwarz” (poznatijih pod imenom Četvrta i Peta neprijateljska ofanziva ili bitka na Neretvi i bitka na Sutjesci), definitivno unište partizanski pokret i njegovu slobodnu teritoriju. U tim operacijama, i pored velikih gubitaka, kada je i Tito bio ranjen, partizanski pokret uspeo je da spasi glavninu svojih snaga i da ih usmeri u pravcu italijanske okupacione zone, budući da se očekivala kapitulacija italijanske vojske. Za vreme bitke na Sutjesci u Vrhovni štab je prispela i britanska vojna misija koja se neposredno uverila u snagu i karakter antifašističkog otpora NOP-a i o tome pozitivno informisala britansku vladu.

Daljem razvoju i jačanju NOP-a posebno je doprinelo masovno razoružanje italijanske vojske i njegovo širenje na druge krajeve zemlje. To je omogućilo stvaranje velike slobodne teritorije i održavanje Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu 29. novembra 1943, na kome dolazi do njegovog konstituisanja u Vrhovno zakonodavno i izvršno telo, i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, kao privremene vlade, za čijeg predsednika je izabran Tito. Odlukama AVNOJ-a, kojima Tito daje presudan politički karakter, konstituisana je nova Jugoslavija kao federativna demokratska zajednica ravnopravnih naroda – Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca, i Crnogoraca i nacionalnih manjina sa svim nacionalnim pravima, oduzeta su sva prava Jugoslovenskoj vladi u emigraciji i kralju Petru privremeno je zabranjen povratak u zemlju, čime se otvaralo i pitanje međunarodnog priznanja nove Jugoslavije, koje nije naišlo na razumevanje i podršku zapadnih saveznika, ali ni Sovjetskog Saveza. Nezavisno od toga, Tito

je odlučno tražio da Saveznici priznaju NKOJ kao jedinu jugoslovensku vladu, a da se kralju Petru zabrani povratak u Jugoslaviju sve do slobodnih parlamentarnih izbora, koji će se održati posle oslobođenja zemlje. Titu je dodeljeno zvanje maršala Jugoslavije. Istovremeno sa zasedanjem AVNOJ-a, saveznici su na Teheranskoj konferenciji priznali Narodnooslobodilačku vojsku kao savezničku i odlučili da je materijalno i vojno pomažu do kraja rata. Izvesno, ovo je bila velika pobeda NOP-a i početak političke neutralizacije četničkog pokreta u odnosima sa saveznicima.

Proces međunarodnog priznanja odluka AVNOJ-a ostvarivao se kroz mnoga neslaganja i protivrečnosti sa zapadnim saveznicima, koji nastoje da ih relativizuju kao novu vlast, odbrane pozicije Jugoslovenske vlade u emigraciji i kralja Petra. U tim procesima došlo se do kompromisa 12. i 13. avgusta 1944, koji je obuhvatio: formiranje nove i nekompromitovane kraljevske vlade na čelu sa Ivanom Šubašićem, pristanak da se monarhijsko i državno uređenje rešava posle oslobođenja, osudu svih kolaboracionista, uključujući i D. Mihailovića, i saglasnost za federativno i demokratsko uređenje zemlje. Tako je, zahvaljujući Titovim naporima i politikom kompromisa, koja nije nailazila ni na jedinstvenu podršku u NOP-u, ostvareno 1945. međunarodno priznanje nove Jugoslavije. Od posebnog značaja za realizaciju politike kompromisa bio je susret Tita sa britanskim premijerom Vinstonom Čerčilom u Napulju, kada su i dogovorene političke osnove sporazuma sa Šubašićevom vladom.

Iako se odlukama AVNOJ-a nije pominjao i status Vojvodine, s obzirom na to da se jugoslovenska federacija konstituisala na nacionalnim, a ne i istorijskim principima, vođstvo NOP-a ostalo je verno svojim ranijim shvatanjima da se ni vojvođansko pitanje ne može izuzeti iz procesa federalizacije zemlje. Polazeći od političkog opredeljenja NOP-a Vojvodine, Tito je već marta 1944. u časopisu *Nova Jugoslavija*, objasnio karakter avnojevskih odluka i u odnosu na vojvođansko pitanje. "Iz nekih krajeva", konstatovao je, "kao, na primer, iz Vojvodine i drugih, stižu nam često pitanja šta će biti sa dotičnom pokrajinom. Na ovo pitanje mi možemo danas odgovoriti samo ovo: bez sumnje, Vojvodina će, kao i druge oblasti koje pretenduju na to

dobiti najširu autonomiju, ali pitanje autonomije i pitanje kojoj će federalnoj jedinici dotična pokrajina biti pripojena zavisi od samog naroda, odnosno, njegovih predstavnika, kada se poslije rata bude rješavalo o definitivnom državnom uređenju." U duhu tih Titovih stavova, status Vojvodine i karakter njene autonomije, objektivno se i rešavao na kraju rata i posle oslobođenja zemlje.

Tokom 1944. kada su definitivno oslobođeni mnogi delovi zemlje, Tito odlazi u Moskvu i sa Staljinom postiže dogovor o zajedničkim operacijama za oslobođenje Srbije, glavnog grada zemlje Beograda i zapadnih delova Jugoslavije, čime su spoljnopolitičke pozicije NOP-a još više ojačale. Sa oslobođenjem Srbije i Beograda, i jačanjem NOP-a u Srbiji, stvorene su realne pretpostavke da nova jugoslovenska država dobije podršku svih njenih naroda, iako su zapadni saveznici sumnjali u takvu opredeljenost Srbije. Na kraju rata partizansku vojsku činilo je 44% Srba, 30% Hrvata, 10% Slovenaca, 4% Crnogoraca i 2,5% bosanskih muslimana. Sve je to omogućilo da se 1. septembra 1944. postigne sporazum sa vladom Ivana Šubašića i 7. marta 1945. formira zajednička, Privremena vlada DFJ, na čelu sa Titom, koja je, uprkos političkom kompromisu, ostvarivala uglavnom program AVNOJ-a i NOP-a, naročito u sferi socijalno-ekonomskih promena (agrarnog pitanja, podržavljenja imovine, i dr.), očuvanja nacionalne politike i osnova jugoslovenskog federalizma. Istog meseca ovu vladu su priznale članice Antifašističke koalicije – Velika Britanija, SAD i SSSR.

Budući da je u toku rata najpotpunije simbolizovao koncepciju, karakter i razvoj NOP-a, Tito i posle oslobođenja preuzima najveću odgovornost za razvoj zemlje, stavljajući se na čelo najvažnijih državnih, vojnih i političkih institucija – predsednika Privremene vlade DFJ, vrhovnog komandanta Jugoslovenske armije, ministra narodne odbrane, generalnog sekretara KPJ i predsednika Jugoslovenskog narodnooslobodilačkog fronta. S tih pozicija neposredno utiče na unutrašnji društveni i međunarodni karakter jugoslovenske politike, čuvajući najbitnije tekovine Narodnooslobodilačkog pokreta. Naročitu pažnju posvećuje nacionalnom pitanju i izgradnji jugoslovenske federacije, s obzirom na to da su se ostaci poraženih

pokreta i građanskih partija najviše suprotstavljali avnojevskim državnopravnim rešenjima. Tako u oslobođenom Zagrebu 21. maja 1945, Tito govori o zajedničkoj borbi svih jugoslovenskih naroda u razbijanju hegemonističko-centralističkog sistema Kraljevine Jugoslavije “pod kojim ostali narodi nisu imali nikakvih prava, ali isto tako ni srpski narod.” Smatrao je da se nacionalno pitanje mora razvijati u jedinstvu i odbrani i jugoslovenskih i nacionalnih interesa naroda. To će do kraja ostati istorijski *credo* njegove politike, uprkos mnogim protivrečnostima i otporu kroz koje je prolazio posleratni razvoj zemlje. Za njega je jugoslovenska država na avnojevskim principima bila istorijska osnova za odbranu slobode i ravnopravnosti svih njenih naroda.

Prve godine posleratnog razvoja bile su u znaku izgradnje jake i centralizovane Jugoslavije, koja se opravdavala složenim međunarodnim okolnostima i težnjom da se ubrza ekonomska obnova zemlje i njena industrijalizacija. Tito kreira smer i karakter spoljne politike Jugoslavije, vezujući je čvrsto za Sovjetski Savez, kako iz međunarodnih tako i ideoloških razloga. Posetom Moskvi, aprila 1945, i potpisivanjem Ugovora o prijateljstvu i međusobnoj saradnji Jugoslavije i SSSR-a, ova politika dobila je i oficijelni državni karakter. U svojim političkim nastupima, međutim, Tito uporno brani i jugoslovensku nezavisnost i suverenost, naglašavajući 27. maja 1945. u Ljubljani – da Jugoslavija neće dozvoliti da bude “moneta za potkusurivanje” među velikim silama. Sa zapadnim saveznicima već je bio u sukobu zbog društvenih promena koje su izvođene u Jugoslaviji, graničnih sporova oko Trsta, pomoći grčkom revolucionarnom pokretu i dr.

U pripremi izbora za Ustavotvornu skupštinu, Tito je bio nosilac liste Narodnog fronta Jugoslavije (NFJ), koja je odnela ubedljivu pobedu (90,44%). Ustavotvorna skupština proglasila je 29. novembra 1945. republiku, a 31. januara 1946. usvojila novi Ustav FNRJ, koji je potvrdio dotadašnje društvene promene, posebno federativni karakter jugoslovenske državne zajednice i ravnopravnost njenih naroda. Ustav je potvrdio i autonomni status Vojvodine koja se na Skupštini izaslanika njenih naroda, 31. jula 1945, konstituisala u autonomnu pokrajinu i kao takva priključila federalnoj Srbiji. Tako je vojvođansko

pitanje rešeno u duhu avnojevskih principa o kojima je Tito pisao marta 1944. godine.

Unutrašnji razvoj Jugoslavije bio je pod još dominantnijim uticajem sovjetske politike, naročito u sferi razvoja državnoplanske privrede, karakteru političkog sistema, monopolnoj ulozi KPJ, klasnom udaru na seljaštvo, politici otkupa poljoprivrednih proizvoda, procesima podržavljenja vlasništva i dr., iako se ekonomsko razvlašćivanje buržoazije, tj. konfiskacija, izvodila na patriotskoj osnovi, zbog njene masovne kolaboracije. Tito će biti u središtu definisanja ovakve politike i procesa, bez obzira na to što je penetracija sovjetske koncepcije u razvoju Jugoslavije dovela i do ozbiljnijih protivrečnosti i sukobljavanja, naročito u ekonomskim i spoljnopolitičkim odnosima, koji će već 1948. dovesti do potpunog sukoba sa Sovjetskim Savezom i zemljama tzv. Informacionog biroa. Poznajući politiku Sovjetskog Saveza, Tito je odmah ocenio da sukob nije izazvan ideologijskim razlozima, već težnjama SSSR-a da ostvari hegemoniju nad Jugoslavijom, i da je u pitanju sukob dveju država, dajući time jasno do znanja da o njemu ne mogu arbitrirati ideološki blokovi. Od tog trenutka stvaraju se realnije pretpostavke za obnavljanje međunarodnih veza i saradnje sa zapadnim zemljama, koje će se ubrzo staviti u odbranu nezavisnosti Jugoslavije, vojno i ekonomski joj pomoći zbog eventualne, a po mnogim tadašnjim saznanjima i sasvim moguće, sovjetske agresije. Ovakva spoljnopolitička orijentacija odrazila se u budućnosti i na procese relativizacije ideologijskih kriterija u međunarodnoj politici i njeno razvijanje na pragmatičnijim osnovama i državnim interesima.

Sukob je, međutim, doveo i do ozbiljne političke polarizacije unutar KPJ, pre svega. Mnoge partijske organizacije, rukovodstva i odgovorne ličnosti iz vojske i službi bezbednosti podržale su stavove Sovjetskog Saveza i Rezoluciju Informacionog biroa, koji je oštro kritikovao KPJ.

Zbog ozbiljnosti situacije u kojoj se našla Jugoslavija – ekonomske blokade, političke i međunarodne izolacije, pograničnih incidenata i pretnji oružanom intervencijom, otpor ovim grupacijama (informbirovcima) nije imao samo politički već i opravdani administrativni

karakter, s obzirom na to da je sovjetske hegemonističke pretenzije podržalo oko 10% članova partije, među kojima 12 učesnika Oktobarske revolucije, 36 španskih boraca, 268 predratnih članova partije, 1673 nosilaca “Partizanske spomenice 1941”, 2300 oficira, podoficira i vojnih službenika Jugoslovenske armije, 1618 pripadnika organa unutrašnjih poslova, 23 savezna i republička ministra, 99 pomoćnika ministra i 36 saveznih poslanika.

U primeni administrativnih mera, međutim, korišćene su i različite metode, koje su se najčešće završavale oštrom represijom i moralnim ponižavanjem 16.312 zatvorenika, koji su zatvorske kazne izdržavali na jadranskim ostrvima – *Golom otoku* i *Svetom Grguru*. Iako su ove deformacije kasnije osuđene, ostale su kao trajna kompromitacija i neprimerena odmazda državnog i partijskog vrha nad protagonistima informbirovske politike.

Sukob sa Informacionim biroom i njegov karakter ubrzali su dublje društvene promene u Jugoslaviji, koje su bile u skladu sa njenim istorijskim, nacionalnim i ekonomskim specifičnostima. U traganju za novom alternativom, koju će Tito programski definisati već 1950. u Saveznoj skupštini, ozakonjeno je radničko samoupravljanje kao jugoslovenski put u socijalizam. Suštinu tog puta Tito je izrazio rečima: “Fabrike radnicima, zemlja seljacima nije neka apstraktna propagandistička parola, već takva koja ima u sebi dubok sadržajni smisao. Ona sadrži u sebi čitav program socijalističkih odnosa u proizvodnji u pogledu društvene svojine, u pogledu prava i dužnosti radbenika – i prema tome – može se i mora ostvariti u praksi, ako mislimo da zaista izgradimo socijalizam.”

Ova programska orijentacija radikalno se odrazila i na mnoge druge aspekte jugoslovenskog društva. Od dalekosežnog značaja bili su procesi decentralizacije, jačanja prava republika, uvođenje elemenata tržišne privrede, ubrzani ekonomski razvoj, menjanje socijalne strukture stanovništva, napuštanje politike kolektivizacije sela, proširivanje demokratskih prava i sloboda u kulturi i umetnosti i dr. Sve ove promene potvrđene su Ustavnim zakonom koji je usvojen 13. januara 1953, kada je uvedena i funkcija Predsednika Republike, na koju je Tita izabrala Savezna narodna skupština 14. januara, iste

godine. Od tada je redovno biran za predsednika Jugoslavije sve do 1974, kada je njegov mandat postao doživotni.

Radikalna zaokret učinjen je i u spoljnopolitičkoj orijentaciji Jugoslavije. Odbacujući dotadašnje ideološke kriterije u međunarodnim odnosima, jugoslovenska spoljna politika otvara se šire prema zapadnim zemljama, posebno saradnji u ekonomskim pitanjima, vezama sa mnogim socijaldemokratskim i demokratskim partijama.

Procesi destaljinizacije i demokratizacije jugoslovenskog društva nisu mimoišli ni KPJ, čiji je karakter protivrećio dotadašnjim promenama. Do značajnih promena dolazi na Šestom kongresu partije 1952, kada se insistira na idejnoj ulozi partije u društvu i njenom oslobađanju od funkcije vlasti koju je do tada imala. U tom smislu promenjen je i njen naziv u Savez komunista Jugoslavije, koji će Tito primiti sa nešto više skepse, jer je do kraja života ostao pobornik partije kao najvažnijeg kohezionog faktora jugoslovenskog društva i federativne zajednice. Promene na ovoj platformi suočavaju Tita i sa prvim tendencijama pluralizacije političkog života u zemlji. O tim pojavama Tito zauzima kritički stav, smatrajući da prilike u Jugoslaviji još nisu zrele za takve oblike demokratizacije, da su još uvek opterećene ratnim nasleđem i pretnjama za obnavljanje starih, građanskih odnosa. Suprotstavljajući se odlučno tim pojavama, raščišćava ih i partijskim i administrativnim metodama, koje su bile u suprotnosti sa već ostvarenim društvenim i političkim promenama. Ovi Titovi stavovi odnosili su se prevashodno na političke ideje Milovana Đilasa koje je javno iznio tokom 1953. i zbog kojih je došao u sukob sa rukovodstvom partije i krivično procesuiran.

Nakon Staljinove smrti dolazi do normalizacije partijskih i državnih odnosa i sa Sovjetskim Savezom, u duhu principa koje je Tito formulisao već u vreme sukoba 1948, i koji su potvrđeni 1955. u *Beogradskoj deklaraciji* FNRJ i SSSR-a o ravnopravnoj saradnji i odnosima između dveju država, i *Moskovskoj deklaraciji* 1956. potpisanoj između SKJ i KPSS, kojom su definitivno odbačeni svi oblici dominacije u odnosima dveju partija i njihovoj ravnopravnoj saradnji. U ovim kontaktima SSSR je javno priznao svoje greške iz vremena sukoba sa Jugoslavijom, i time ojačao međunarodni ugled Tita, njegovu ulogu

u jugoslovenskom društvenom razvoju i u međunarodnom radničkom pokretu.

Stabilizacija međunarodne pozicije Jugoslavije doprinela je širenju njenih veza sa velikim brojem zemalja svih kontinentata. Tito naročitu pažnju posvećuje novooslobođenim zemljama – Egiptu, Indiji, Indoneziji, Etiopiji, Sudanu, Siriji, Gvineji, Gani i dr. Iz takve orijentacije proizaći će i nova spoljnopolitička orijentacija Jugoslavije, koja će se izraziti u antiblokovskoj i nesvrstanoj politici. Ova politika potvrđena je na Prvoj konferenciji šefova država i vlada *Pokreta nesvrstanih*, koja je održana 1961. u Beogradu. Sa Nehrom i Naserom, Tito će simbolizovati karakter ove politike sve do kraja života i biti jedan od najcenjenijih državnika Evrope i sveta.

Kako se jugoslovenske društvene promene nisu odvijale bez protivrečnosti, sukoba i kontroverzi, Tito se uvek javljao u ulozi neposrednog inicijatora u njihovom prevladavanju i razrešavanju. U tom smislu naročito je posvećen problemima i sporovima o daljem ekonomskom razvoju, karakteru demokratizacije i decentralizacije jugoslovenske federacije i ravnopravnosti njenih naroda. Početkom šezdesetih godina, kada se zemlja suočava sa ekonomskim i ustavnim problemima, Tito podržava one tendencije koje izlaz vide u ograničenijoj tržišnoj privredi i ekonomskoj samostalnosti republika. Objektivno strahuje od mogućih uticaja dezintegracionih faktora na jugoslovensku federaciju, ali se suprotstavlja onim shvatanjima koja nacionalne probleme u njoj nastoje razrešiti povratkom centralizmu i unitarizmu. U biti, tada se počelo različito misliti o Jugoslaviji i njenoj istorijskoj perspektivi, posebno o oportunističkoj decentralizaciji i postojanja republika i pokrajina, kao dezintegrirajućih faktora. Tito je kritikovao ove pojave i uložio partije pridavao najveći politički značaj u očuvanju jedinstva i integriteta zemlje. Uloga SKJ ne sme se shvatiti “kao neka centralna instanca koja je, takoreći, nosilac i učvršćivač nekih birokratskih centralističkih tendencija” i zaštitnik “neke nove nacionalne politike, političke likvidacije nacionalnih interesa, da smo mi ti koji forsiramo neki centralizam i neko jugoslovenstvo koje anulira nacionalne tekovine pojedinih republika.”

Ovi stavovi objektivno su prevladavali nedoumice i kontroverze o perspektivi jugoslovenskog federalizma i razvoja društva, uopšte, koje su postojale i u samom partijskom i državnom vrhu. Njihov politički identitet prepoznavao se upravo u težnji za povratkom starih metoda partijskog rada kada je u pitanju borba protiv negativnih pojava. Suprotstavlja im se tada malobrojna politička struja koja je smatrala da samo decentralizacija brani Jugoslaviju i samostalnost republika, i da se ona ne može ostvariti ako partija ne bude jedinstvena u poštovanju nacionalne politike.

Politička prevaga nad pristalicama obnove centralizma i unitarizma ostvarena je tek 1966. smenom A. Rankovića na Brionskom plenumu, iako su određene promene koje su učinjene ustavnim reformom 1963. bile nedovoljne da sistemski onemoguće unitarističke tendencije.

U tim promenama, međutim, došlo je do određene degradacije i autonomije Vojvodine, koja se izrazila u većem stepenu ustavnih kompetencija Srbije nad Vojvodinom, pod izgovorom da se ostvari njena ravnopravnost sa drugim republikama. U ovim rešenjima Ranković je neposredno učestvovao, jer je tokom 1962. u rukovodstvu SKJ oštro kritikovao prilike u Vojvodini kao autonomaške.

Tito je objektivno bio bliži reformskim promenama, dajući im, uglavnom, krajnji smisao i karakter, ali je pokazivao i veliku opreznost i otpor prema tendencijama koje su pod uticajem tržišne privrede, pa i demokratizacije društva, vodile političkoj pluralizaciji i slabljenju jugoslovenskog socijalističkog identiteta i ideološke monolitnosti SKJ, kao stvarnog garanta državnog jedinstva. Prihvatajući političke, ekonomske i naročito ustavne reforme zemlje, koje su usledile posle smene Rankovića (Ustavni amandmani 1967, 1968. i 1971) i Ustav 1974, Tito najupornije brani političko jedinstvo SKJ pred mnogim iskušenjima koje donose ove promene, jačanjem republika, njihove autonomnosti i demokratizacije društva. Objektivno, u tome su mnogi videli protivrečnosti u njegovim shvatanjima, naročito u sferi ustavne konfederalizacije Jugoslavije, kojom je bila zahvaćena i partija, sa svojom tada već masovnom strukturom i ne tako jedinstvenim gledištima na važne društvene probleme. Otuda je smatrao

opravdanim politički udar na rukovodstva SK Hrvatske i SK Srbije 1971–1972, u kojima je video otpore svom shvatanju promena u federaciji, jedinstvu partije i njenoj ulozi u društvu.

Otpori ustavnim promenama naročito zahvataju pojedine intelektualne, pa i političke strukture u Srbiji, koje ih smatraju antijugoslovenskim i antiavnojevskim rešenjima. Otuda je odbrana ustavnih rešenja iz 1974. ponovo suočavala SKJ i jugoslovensko društvo sa unitarističkim, centralističkim i nacionalističkim pojavama i težnjama.

Od posebnog su značaja procesi u Srbiji u kojima deo političkog rukovodstva, koje je doprinelo usvajanju ustavnih amandmana 1971. i u potpunosti razumelo njihov demokratski karakter, bilo izloženo ozbiljnim nezadovoljstvima upravo dela te intelektualne, pa i političke strukture. Ovo rukovodstvo prvo je učinilo politički otklon od istorijskog poistovećivanja Srbije sa jugoslovenskim unitarizmom, shvatajući njenu ustavnu poziciju, u okviru koje su i autonomne pokrajine, samo kao ravnopravnog konstituensa federacije sa drugim republikama.

Potonja istorijska događanja biće prožeta težnjama da se revirdira Ustav iz 1974, posebno da se i Srbija izgradi u nacionalnu državu kao i druge republike, što je otvaralo pitanje položaja autonomnih pokrajina. Te tendencije insistiraće na radikalnijoj degradaciji ustavnog statusa Vojvodine i Kosova, što će se posle Titove smrti 1980. pretvoriti u pokret za rušenje Ustava iz 1974, a time i autonomnih pokrajina i Jugoslavije.

U oblikovanju i usmeravanju spoljne politike Jugoslavije Tito je imao ključnu ulogu. Politikom nesvrstanosti, izgrađivao je spoljnopolitičku koncepciju koja je počivala na ravnopravnoj saradnji svih zemalja u svetu. Vodeći svetsku politiku, uživao je podjednak ugled kod svih zemalja nezavisno od njihovih političkih i ideoloških razlika. S punim političkim uvažavanjem primali su ga i na Zapadu i na Istoku, i u Aziji i u Africi i u Evropi. Vidi se to iz mnoštva njegovih političkih kontakata i poseta mnogim zemljama, kao i nesvrstanim konferencijama kojima je davao uveliko osnovni pravac i smer. Konferencije nesvrstanih zemalja održane su u Beogradu 1961, Kairu 1964, Lusaki 1970, Alžiru 1973, Kolombu 1976. i Havani 1979. U svojstvu predsednika Jugoslavije je jednog od lidera Pokreta nesvrstanih do kraja 1979. putovao je u 169

državničkih poseta, obišao je 70 zemalja i susreo se sa oko 350 predsednika država i vlada i sa više od 100 predstavnika i generalnih sekretara levičarskih partija i oslobodilačkih pokreta.

Tri puta je biran za narodnog heroja Jugoslavije. Nosilac je svih najviših jugoslovenskih i velikog broja inostranih odlikovanja. Dobio je više počasnih doktorata i proglašavan počasnim članom mnogih akademija nauka i umetnosti u Jugoslaviji i svetu. Članci, govori i intervjui sakupljeni u višetomnim sabranim delima su mu prevedena na engleski, francuski, nemački, ruski, kineski, španski, arapski, itd., kao i na sve jezike naroda Jugoslavije.

Iz prva dva braka, sa Pelagijom Denisovnom Belousovom i Heratom Has, imao je sinove Žarka Broza i Aleksanda Mišu Broza. Treći brak sa Jovankom Budisavljević, učesnicom NOB-a i potpukovnikom JNA, sklopljen je 1952. i trajao je do kraja Titovog života.

Sahranjen je, po sopstvenoj želji, u Kući cveća u Beogradu, 8. maja 1980. Sahrani je prisustvovalo 4 kralja, 31 predsednik države, 6 prinčeva, 22 predsednika vlade, 47 ministara inostranih poslova, odnosno, predstavnici 128 zemalja, i smatra se da je bila najposećeniji pogreb u XX veku, što najbolje potvrđuje njegov veliki međunarodni ugled i nesporna državnička svojstva.

DELA

- *Komunistička partija Jugoslavije u današnjoj narodnooslobodilačkoj borbi*, Čačak 1941; *Međunarodni značaj narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji i zamaskirani izdajnici*, (Sarajevo, 1. izdanje) 1942; *Borba protiv okupatora prvi i najvažniji zadatak*, (Sarajevo 1. izdanje) 1943; *Historijski govor Josipa Broza Tita na Drugom zasjedanju AVNOJ-a* (Sarajevo 1. izdanje) 1943; *Komunistička partija i ko su sve saveznici okupatora* (Sarajevo 1. izdanje) 1943; *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svetlosti narodnooslobodilačke borbe* (Sarajevo 1. izdanje) 1943; *Narodnooslobodilačka borba i organizaciono pitanje naše Partije* (Sarajevo 1. izdanje) 1943; *Razvitak oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije...* (Sarajevo 1. izdanje) 1943; *Borba naroda porobljene Jugoslavije* (Sarajevo 1. izdanje) 1944; *Linija Komunističke partije Jugoslavije* (Sarajevo 1. izdanje) 1944; *Problemi narodnooslobodilačke borbe* (Sarajevo 1. izdanje) 1944; *Borba za oslobođenje Jugoslavije. Članci i govori iz narodnooslobodilačke borbe 1941–1944*, Beograd 1945; *Tito govori, I–II*, Novi Sad 1945; *Deset godina narodne revolucije. Govori*, Beograd 1951; *Četrdeset godina revolucionarne borbe Komunističke partije Jugoslavije*, Beograd 1959; *Govori i članci, I–XIX*, Zagreb 1959–1972; *Vojna djela*,

I–IV, Beograd 1961–1972, 1978; V–VI, 1977–1981; *Tito govori*, Split, Zadar, Sisak... Beograd 1970; *Poruke revolucije*, Beograd 1973; *O nacionalnom pitanju*, Novi Sad 1974; *Samoupravni socijalizam. Izbor tekstova*, Zagreb 1974; *Savez komunista u novoj etapi razvoja socijalističkog samoupravljanja. Izbor iz govora održanih posle Devetog kongresa SKJ*, Novi Sad 1976; *Izbor iz djela*, I–V, Sarajevo, Ljubljana, Zagreb, Beograd, Novi Sad, Skoplje, Titograd 1977; *O bratstvu i jedinstvu*, Beograd 1977; *O miru, bezbjednosti i saradnji u Evropi*, Beograd 1977; *Šezdeset godina revolucionarne borbe Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, Skoplje, Priština, Niš 1979; *Istorijska misija pokreta nesvrstavanja*, Beograd 1980; *Odabrana djela*, I–V, Skopje 1980; *Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita*, Sarajevo, Ljubljana, Zagreb, Beograd, Titograd, Novi Sad 1980; *Nesvrstanost – savjest i budućnost čovječanstva*, Sarajevo 1981.

SABRANA DELA

- *Sabrana djela*, I–IX, Zagreb 1947–1958; *Sabrana djela*, I–XXI, Beograd 1947–1972; *Zbrano delo*, I–XVIII, Ljubljana 1948–1973; *Sabrana djela (1926–1945)*, I–XXVIII, Beograd, Zagreb 1977–1988; *Potpuni popis radova*, vid. M. Sentić, Josip Broz Tito. Bibliografije, Zagreb 1984, 47–319.

LITERATURA

- Vladimir Dedijer, *Josip Broz Tito. Prilozi za biografiju*, Zagreb 1953; Vladimir Dedijer, *Tito Speaks*, New York 1953; T. Shridhar, *Tito – A man of Peace*, New Delhi 1954; H. Tennyson, *Tito Lifts the Curtain*, London 1955; Fitzroy MacLean, *Disputed Barricade. The Life and Times of Josip Broz Tito, Marshal of Yugoslavia*, London 1957; Fitzroy MacLean, *The Heretic*, New York 1957; M. E. Naegelen, *Tito*, Paris 1961; A. L. Constandse, *Tito*, Haag 1962; T. Stanojević, D. Marković, *Tito. Život i rad*, Zagreb 1962; E. K. Naske, *Tito. Der Eigene Weg*, Köln 1963; *Tito – le partisan*, Bruxelles 1964; John C. Campbell, *Tito's Separate Road*, New York 1967; Jules Archer, *Red Rebel. Tito of Yugoslavia*, New York 1968; Pero Damjanović, *Tito na čelu Partije*, Beograd 1968; Vilko Vinterhalter, *Životnom stazom Josipa Broza*, Beograd 1968; G. Perich, *Tito*, Milano 1969; Phyllis Auty, *Tito – A Biography*, London 1970; H. M. Christman, *The Essential Tito*, New York 1970; R. Franchere, *Tito of Yugoslavia*, London, New York, Ontario 1970; Ivan Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937–1941*, Zagreb 1972; G. Nissen, *Tito – Proleter – Partisan – Praesident*, Kopenhagen 1972; F. Diesen, *Josip Broz Tito*, Sarpsborg 1973; *Tito u svetskoj štampi povodom osamdesetog rođendana*, Beograd 1973; Marcel Veyrier, *Tito et la révolution*, Paris 1974; Đorđe Radenković, *Tito. Susreti sa državicima sveta*, Beograd 1975; Zvonko Štaubringer, *Tito građanin sveta*, Beograd 1976; Zvonko Štaubringer, *Titovo istorijsko ne staljinizmu*, Beograd 1976; Gordana Vlajčić, *Osma konferencija zagrebačkih komunista (25. i 26. veljače 1928)*, Zagreb 1976; Vladimir Bakarić, *Titovo revolucionarno djelo*, Beograd 1977; Vančo Burzevski, *Titova tvorečka primena na marksizmot vo sovremeni*

uslovi, Skopje 1977; Pero Damjanović, *Tito pred temama istorije*, Beograd 1977; Josip Broz Tito *de la résistance à l'indépendance*, Paris 1977; Edvard Kardelj, *Politička i vojna strategija narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju*, Beograd 1977; Edvard Kardelj, *Tito i jugoslovenska socijalistička revolucija*, Beograd 1977; Edvard Kardelj, Miroslav Krleža, Josip Vidmar, *Tito 1892–1937–1977*, Ljubljana 1977; Pero Morača, *Tito strateg revolucije*, Beograd 1977; Kosta Nad, *Ratni susreti s Titom*, Beograd 1977; Thomas Schreiber, *La Yougoslavie de Tito*, Paris 1977; Mensur Seferović, *Prvi vojnik revolucije*, Beograd 1977; B. Ilić, V. Ćirković, *Hronologija revolucionarne delatnosti Josipa Broza Tita*, Beograd 1978; Edvard Kardelj, Miroslav Krleža, *Tito i Savez komunista Jugoslavije*, Beograd 1979; Dušan Plenča, Radule Vasović, *Tito u očima sveta*, Beograd 1979; *Tito i revolucija*, Beograd 1979; *Tito – Partija – Revolucija*, Beograd 1979; Dušan Bilandžić, *Tito i povjesni put Jugoslavije*. PM, 17 (1980) 1/2, 3–46; Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, I–III, Zagreb, Rijeka 1980–1984; Fitzroy MacLean, *Josip Broz Tito. A Pictorial Biography*, London 1980; Fitzroy MacLean, *Josip Broz Tito*, Zagreb, Beograd, Titograd 1980; Mensur Seferović, V. Hlajić, *Tito – vrhovni komandant*, Beograd 1980; *Tito četrdeset godina na čelu SKJ 1937–1977*, Beograd, Ljubljana, Skoplje 1980; *Titov ratni put 1941–1945*, Sarajevo 1980; *Hronologija revolucionarne delatnosti Josipa Broza Tita*, (1–2) Beograd 1978–1981; *Josip Broz Tito 1892–1980*, Zagreb 1981; T. Stanojević, D. Marković, *Tito, život i delo (1892–1980)*, Beograd 1981; *Tito – Churchill. Strogo tajno*, Beograd, Zagreb 1981; *Tito piscima, pisci Titu*, Beograd 1981; D. Živković, Lj. Komatina, D. Ranković, *Titova epoha*, Beograd 1981; *Enciklopedija Jugoslavije*, tom 2, Zagreb 1982; *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985; Janko Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Beograd 1985; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988*, Beograd 1988; Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990; Milovan Đilas, *Druženje s Titom*, Šabac 1990; Džasper Ridli, *Tito*, Novi Sad 1998; Marko Vrhunec, *Šest godina s Titom 1967–1973*, Zagreb 2001; Todor Kuljić, *Tito. Sociološko-istorijska studija*, Zrenjanin 2005; Blažo Mandić, *Tito u dijalogu sa svijetom*, Novi Sad 2006; *Tito – viđenja i tumačenja*, zbornik radova, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011; Blažo Mandić, *S Titom. Četvrt veka u kabinetu*, Beograd 2012; Jože Pirjevec, *Tito i drugovi*, Zagreb 2012; Ranko Končar, Dimitrije Boarov, *Stevan Doronjski – odbrana autonomije Vojvodine*, Novi Sad 2012.

BIBLIOGRAFIJE

- Đurđevka Ljubibratić, *Titova dela izdana u Vojvodini. Bibliografija 1944–1971*, Novi Sad 1973; Josip Broz Tito, u: *Bibliografija Jugoslavije*, Beograd 1977; Žarko Protić, *Bibliografija o Josipu brozu Titu 1950–1979*, Informatika, 14 (1980) br. 2; Marija Sentić, *Bibliografija knjiga i brošura o Josipu Brozu Titu 1941–1980*, Rijeka 1981; Marija Sentić, *Josip Broz Tito. Bibliografije*, Zagreb 1984.

III | IZ ISTORIJE VOJVODINE U XX VEKU

IDEJA O AUTONOMIJI VOJVODINE I KPJ¹

I

Konstituisanje Vojvodine kao autonomne pokrajine u sastavu federalne Srbije 1945. godine nije u našoj istorijskoj nauci dovoljno istraženo i proučeno. Nekoliko manjih rasprava pravno-političkog karaktera nedovoljno je za potpunije osvetljavanje istorijskih i političkih procesa koji su uslovili pojavu, stvaranje i karakter autonomije Vojvodine i njeno priključenje Srbiji.² Još se nije došlo ni do konkretnijih istorijskih razjašnjenja bitnijih razloga koji su u toku socijalističke revolucije i NOP-a isticani u prilog stvaranja autonomije Vojvodine. Ostali su, takođe, neproučeni i istorijski kontinuitet ideje i pokreta za autonomiju Vojvodine, politički nosioci ove ideje i odnos KPJ prema pitanju autonomije.³

U potpunijem proučavanju tih problema moći će se sagledati sva složenost i specifičnost procesa nastajanja i konstituisanja Vojvodine kao autonomne pokrajine i prevazići mnoge političke implikacije i predrasude.⁴

-
- 1 Ranko Končar, "Ideja o autonomiji Vojvodine i KPJ", *Istraživanja I* (1971), 29–52.
 - 2 Najveći broj tih rasprava objavljen je u knjizi *Autonomne pokrajine u Jugoslaviji*, Beograd, 1967.
 - 3 Naša namera je da razmotrimo, pre svega, odnos KPJ prema ideji autonomije između dva svetska rata i u toku socijalističke revolucije. Druga pitanja biće dodirnuti samo fragmentarno i ukoliko su u tesnoj vezi sa samom temom.
 - 4 Poznato je da su i u bliskoj prošlosti nastale izvesne razlike i neslaganja o autonomijama uopšte u našem političkom sistemu (povodom diskusija o Prednacrtu novog ustava iz 1963. godine). Ne ulazeći podrobnije u sve karakteristike rasprava koje su tim povodom nastale, ističemo samo neka sporna i važna pitanja koja su od interesa i za ovaj rad: zašto i kada istorijski

U našoj pravnoj nauci već postoje određena mišljenja o nastanku autonomnih pokrajina u nas. Po njima, društveni i istorijski osnovi nastanka autonomija nalaze se u revolucionarnim i društvenim promenama koje su započete socijalističkom revolucijom, i naročito Drugim zasedanjem AVNOJ-a. Jovan Đorđević o tome kaže da su rukovodeće političke snage oslobodilačkog rata i revolucije, sprovodeći načelo samoopredeljenja naroda u duhu socijalističkog internacionalizma i poštovanja prava svih narodnosti i etničkih grupa, “istovremeno omogućavale i da se to pravo ostvaruje u pogledu narodnosti odnosno građana koji su živeli u Vojvodini i Kosovsko-metohijskoj oblasti”.⁵

Poznato je da je državnopravno rešenje nacionalnog pitanja u federativnom obliku – u jugoslovenskim uslovima – akceptiralo i određene istorijski različite puteve i stupnije razvitka pojedinih regiona, nacija i etničkih grupa, njihove specifične ekonomske, kulturne i političke uslove života i razvoja. U rešavanju složenih društvenih i nacionalnih prilika, koje su bile ne samo istorijsko nasleđe već i objektivno svojstvo, političko rukovodstvo naše revolucije opredelilo se za složeniji oblik državne organizacije u kojoj su, pored konstituisanja federalnih jedinica, uglavnom kao nacionalnih državnih zajednica, stvorene i autonomne pokrajine kao rezultat mnogih političkih, istorijskih, ekonomskih pa i etničkih razloga. Bez obzira na to što ovakva opredeljenja mogu biti motivisana i drugim društvenim razlozima, pa i trenutnim političkim interesima – u našim prilikama radilo se o faktičkim političkim, istorijskim, ekonomskim i etničkim razlozima. Indikativne su u tom smislu, npr., rasprave iz 1945. godine o budućnosti Sandžaka, u kojima je preovladalo mišljenje da ne

nastaju autonomije i šta suštinski znače i predstavljaju u našem političkom sistemu; da li su autonomne pokrajine isto što i administrativne oblasti; da li su one kategorije federacije ili republike i u kakvom su odnosu prema federaciji i republici. Mnoga pitanja u tim raspravama, sasvim prirodno, ostala su bez potrebnih istorijskih objašnjenja i analiza. Ali neodložna je potreba i historiografije da kaže svoje mišljenje, jer je i sam proces nastajanja autonomije u nas već dobio istorijska obeležja.

5 Jovan Đorđević, *Autonomne pokrajine u savremenom političkom sistemu socijalističke Jugoslavije (Autonomne pokrajine u Jugoslaviji)*, Beograd, 1967, 17.

postoje ni politički a ni ekonomski i etnički uslovi za postojanje Sandžaka kao posebne pokrajine, iako su se u toku revolucije na ovom području konstituisali i posebni – pokrajinski organi – ZAVNO i dr.⁶

Situacija u drugim krajevima zemlje – u Vojvodini i na Kosovu npr. – bitno je drugačija, te su i rasprave o njihovoj budućnosti i političkom statusu bile manje neizvesne i delikatne.

U Vojvodini su se u prošlosti konstituisale i razvile mnoge posebnosti ekonomske, političke, kulturne i nacionalne prirode. Jasnije su se i određenije konstituisale istorijska “individualnost”, tradicija, etnička struktura, itd.⁷ Jovan Đorđević iznosi mišljenje da je Vojvodina, “u kojoj u većini živi srpski narod, izdvojen skoro dva veka iz političkog sastava Srbije, dobila karakteristike jedne ekonomsko-kulturne celine u kojoj su se istovremeno naselili i pripadnici raznih slovenskih i neslovenskih narodnosti”.⁸

I svest o ekonomskoj, teritorijalnoj i političkoj posebnosti, bez obzira na to što nije bila svojstvo svih naroda koji su u njoj živeli (zbog različite istorijske situacije i položaja u kome su se nalazili), bitno je uticala na politički život u Vojvodini, kako u daljoj tako i u bliskoj prošlosti. Ona nesumnjivo dolazi do izražaja i u socijalističkoj revoluciji (pojavljujući se i kao savremena tendencija) i imaće određenog uticaja na opredeljivanje političkog rukovodstva prema pitanju Vojvodine.⁹

225

6 Branko Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFI*, Beograd, 1964, 97.

7 “Vojvodina je, ako trenutno ostanemo samo u okvirima kapitalizma, uvek bila region, koliko god se njena teritorija istorijski menjala, čas obuhvatajući Baranju ili Srem, ili neko još uže područje, čas ih ne obuhvatajući” (Stevan Mezeji, *Regionalne ekonomske komponente nacionalne ravnopravnosti u Vojvodini (Aktuelni problemi međunacionalnih odnosa u samoupravnom društvu)*, Novi Sad, 1969, 17).

8 J. Đorđević, *Autonomne pokrajine u savremenom političkom sistemu...*, 17.

9 I u prošlosti Vojvodine javljali su se politički – nacionalnooslobodilački pokreti koji su se karakterisali borbom za priznavanje njenih teritorijalnih i političko-nacionalnih osobenosti – od pokreta 1848. godine (a i znatno ranije), Miletićevog pokreta za srpsku Vojvodinu, tzv. Vojvođanskog pokreta,

Uvažavanje i tih razloga kao realnih političkih tendencija u Vojvodini, čini manje neizvesnim i pitanje da li su se autonomne pokrajine u našem političkom sistemu konstituisale isključivo zbog različite narodnosne strukture pojedinih regiona, ili iz mnogo opštijih političko-istorijskih, ekonomskih i drugih razloga.¹⁰ Odgovor na ovo pitanje, u svakom slučaju, mora da polazi i od činjenice da je stvaranje jedne višenacionalne i složene državne zajednice kakva je jugoslovenska, bilo uslovljeno i potrebom radikalnog prevazilaženja istorijskih protivrečnosti u političkim, ekonomskim i nacionalnim odnosima pojedinih regiona i nacionalnih grupa. U tom pogledu nastajanje autonomnih jedinica u našem političkom sistemu neophodno je posmatrati u kompleksu različitih uzroka, ali i onih koji u datom istorijskom trenutku opredeljuju protagoniste i nosioce ideje autonomije, zbog čega je i nemoguće osloniti se samo na izvesne ili tzv. “odlučujuće” razloge u odgovoru na ovo pitanje.

226

koji se pojavljuje između dva svetska rata, političke tendencije KPJ u tom smislu, itd.

- 10 O tome postoje različita mišljenja. Ranije ustavne rasprave (iz 1963. godine) o državnom položaju autonomnih jedinica ukazivale su na odlučujući značaj narodnosne strukture za formiranje autonomnih jedinica, mada su isticali i drugi razlozi. Stiče se utisak da su te rasprave više vodile računa o situiranju “našeg” koncepta autonomije u jedan od poznatih teorijskih modela a premalo o onim razlozima koji su se u datim uslovima pojavljivali i kao sasvim specifični. Nije, npr. kad se radi o Vojvodini, nepoznato da ona u procesu državnopravnog oblikovanja jugoslovenske zajednice u revoluciji i političkih opredeljenja za autonomni položaj, figurira i kao pitanje hrvatsko-srpskih odnosa, koji nemaju svoje korene samo u građanskoj političkoj misli, nego u određenom smislu i u razvitku socijalističke revolucije. Radilo se, naime, o tome da je i te odnose trebalo politički prevladati. (O tome će kasnije biti više reči.) Ni motivi građanskih političkih partija za autonomijom Vojvodine – u periodu između dva svetska rata – nisu polazili od narodnosne strukture, jer se ideja o autonomiji Vojvodine javlja u programima srpskih partija koje nesumnjivo nisu ugrožene vladajućom nacionalnom politikom. U njihovim koncepcijama, otpor državnom centralizmu i pojavama “zaostajanja” Vojvodine u ekonomskom i kulturnom smislu, pojavljuje se kao primaran politički razlog u opredeljivanju za samoupravu i autonomiju Vojvodine.

Proces nastajanja i konstituisanja autonomnih pokrajina otvara i druga važna pitanja, pre svega da li su prvi osnovi autonomija u nas stvoreni u toku oslobodilačkog rata i revolucije, kako to tvrdi Jovan Đorđević u pomenutom radu. Pitanje ima i poseban smisao u slučaju Vojvodine, jer u sebe ne uključuje ranije političke tendencije i ideje za autonomiju Vojvodine, koje se javljaju u političkim programima i građanskih partija između dva svetska rata, a ne samo u programima KPJ. Shvatanje da su prvi osnovi autonomija u nas stvoreni u toku oslobodilačkog rata i revolucije, prevashodno naglašava političke okolnosti, nastale pobedom revolucije i opredeljenjem za federativno uređenje države, a izuzima one političke tendencije za autonomiju koje su se javile znatno ranije, već od vremena ujedinjenja jugoslovenskih naroda 1918. godine. U istorijskom smislu, dakle, političke tendencije za autonomiju Vojvodine javljaju se znatno ranije i nisu rezultat samo sticaja pomenutih političko-istorijskih okolnosti, niti pak samo političkih težnji KPJ.

Neophodno je, stoga, nešto reći o pojavi ideje autonomije Vojvodine između dva svetska rata i ukazati na njena osnovna politička obeležja.

227

II

Iako je nemoguće odrediti sasvim precizne vremenske granice pojavi ideje autonomije Vojvodine, niti njene prave uzroke u početnom periodu, jer se ne pojavljuje kao koherentna politička misao, ipak je neophodno ukazati na izvesne opšte procese u kojima se ona javlja u alternativni sa drugim političkim težnjama i koncepcijama.

Misao o izvesnoj samostalnosti i samoupravnosti Vojvodine susrećemo već u procesu ujedinjenja jugoslovenskih naroda 1918. godine, ali ona objektivno nije mogla doći do snažnijeg izražaja pred idejom nacionalnog i državnog jedinstva. U Vojvodini se u toku nacionalnooslobodilačkog pokreta i ujedinjenja jugoslovenskih naroda 1918. godine razvio širok sistem vlasti – u formi srpskih narodnih odbora, Narodne uprave, kao pokrajinske vlade, Velikog narodnog saveta itd. U procesu stvaranja Kraljevstva SHS postavilo se pitanje

statusa ovih organa i položaja Vojvodine u odnosu na centralne organe vlasti. Razgovori koji su o ovim pitanjima vođeni sa Stojanom Protićem, ministrom predsednikom, ukazivali su na potrebu demisije Narodne uprave jer je, kako je govorio Stojan Protić, stvoreno Kraljevstvo SHS sa centralnom vladom, a krajevi pod Narodnom upravom pripadaju takođe tom Kraljevstvu u smislu rezolucije Velike narodne skupštine od 25. novembra 1918. godine. Međutim, i pored saglasnosti sa idejom o demisiji Narodne uprave, razgovori sa Protićem su pokazali da među vojvođanskim političarima nije bila sasvim izvesna i jasna situacija u pogledu Narodne uprave; bilo je predloga da se u ovim krajevima pored centralne vlasti zadrži i izvesna pokrajinska vlast. Jaša Tomić je, predlažući da Veliki narodni savet prihvati ostavku Narodne uprave, isticao “da ona privremeno nastavi rad dok vlada u Beogradu *ne imenuje novu upravu* [istakao R. K.]”, što je, takođe, ostavljalo utisak neodređenosti iako su njegove političke ideje u tom periodu bile podređene višim nacionalnim srpskim interesima.¹¹

228

Nacionalni razlozi i složenost međunarodne situacije (posebno nerešeni granični problemi sa susednim državama) odlučujuće su uticali na politička opredeljenja najvećeg dela slovenskog življa u Vojvodini, kao i političkih partija koje su u njoj delovale. Jedan od predstavnika građanske političke misli u Vojvodini, Daka Popović, o tome iznosi sledeće mišljenje:

“Istorijski događaji hiljadu devetsto osamnaeste godine, izazvali su društveni preobražaj vojvođanskih Srba. Osećaj političke slobode, osećaj da su ostvareni vekovni snovi u punome svom obliku morali su determinisati javan život vojvođanskih Srba prvih godina. U tim danima opštenarodne radosti, nije se ni moglo očekivati od vojvođanskih Srba dovoljno pribranosti za opsežniju političku akciju, a još manje se moglo računati na njihovu saradnju oko državničkog rada, od kog su oni već generacijama potisnuti bili. Ono što se od Vojvodine moglo očekivati tih dana, to je bila iskrena radost i prva pomoć oslobodilačkoj vojsci i građanstvu, prispelom iz izbeglištva, i to očekivanje Vojvodina je u punoj meri i opravdala... U tim danima

11 IA APV, fond Narodne uprave, Zapisnik sednice Velikog narodnog saveta, 28. dec. 1918.

opštenarodne radosti, jedva se ponešto čuje u vojvođanskoj javnosti o tome kako bi novim ustavom valjalo osigurati čist i nepomućen demokratizam; na koji bi se način zadovoljile potrebe, dugim ratom napaćenih i ogolelih masa; kako da se reši agrarno i prosvetno pitanje i s obzirom na vojvođanske ekonomske, nacionalne i kulturne odnošaje”.¹²

U vreme ustavnih diskusija 1921. godine među političkim partijama u Vojvodini ne postoji bitnija razlika prema pitanju političkog i državnopravnog položaja Vojvodine. One ne pokazuju veće interesovanje za političke koncepcije koje sugeriraju uređenje nove države na bazi istorijskog i nacionalnog karaktera ujedinjenih pokrajina – prema kojima je i Vojvodina jedna od istorijskih jedinica.¹³ Političke partije u Vojvodini u raspravama oko ustava opredeljuju se za Pašičev projekt ustava, koji i u političkom i u upravnom smislu negira svaki “istorizam i plemenštinu”.¹⁴

U programima građanskih političkih partija Vojvodine izrazitije su prisutne ideje sloveniziranja Vojvodine i stvaranja uslova za jednu slovensku (srpsku) dominantu – u političkom (nacionalnom), ekonomskom i kulturnom smislu. Ove ideje bitno će karakterisati političke težnje građanskih partija i biti uzrok njihovog nezadovoljstva ukoliko se budu sporo ostvarivale. U početku ova nezadovoljstva neće imati politički karakter, ali će vremenom, i kao rezultat unutrašnjih

12 Daka Popović, *Vojvodina posle ujedinjenja*, Rukopisni odeljenje Matice srpske (dalje ROMS), inv. br. M. 7528.

13 Misli se na državnopravne koncepcije koje su zastupale Hrvatska seljačka stranka, ustavni nacrti Narodnog i Jugoslovenskog kluba, itd. Izuzetak među političkim partijama u Vojvodini predstavlja stav Bunjevačko-šokačke stranke, osnovane 15. septembra 1920. god., koja u svom programu zadržava ideje državnog i narodnog jedinstva, ali insistira i na autonomiji Vojvodine. (Petar Pekić, *Povijest Hrvata u Vojvodini*, Zagreb, 1930, 241). Prilikom posete ovoj stranci 4. februara 1921, Antun Korošec, vođa Slovenačke narodne stranke, izjavljuje saradniku *Vécsmegyei napló* (Pančevački dnevnik) da će pojedine pokrajine u zemlji, među njima i Vojvodina, dobiti široku autonomiju, što je prirodno jer “se zemlja samo na toj osnovi može održati” (*Torontal*, br. 25, 6. II 1921).

14 Slobodan Jovanović, *Ustavno pravo*, Beograd, 1922, 60.

političkih procesa u Vojvodini i političkih tendencija u drugim pokrajinama, poprimiti i takvo obeležje.¹⁵

Do uvođenja šestojanuarske diktature i u Vojvodini nastaje određeno diferenciranje na pitanju političkog i ekonomskog položaja Vojvodine uopšte. Političke stranke počće u većoj meri isticati probleme ekonomskog i političkog razvitka Vojvodine, insistirati na potrebi veće pažnje centra prema tim problemima, posebno na samostalnosti Vojvodine u rešavanju pitanja političkog i ekonomskog razvitka. Ove težnje javljale su se mimo programskih načela političkih stranaka i njihovih vođstava. Tako, na primer, vojvođanski demokrati na svojoj konferenciji 9. decembra 1923. godine ističu potrebu obrazovanja jednog odbora i sekretarijata za Vojvodinu i “koji će stajati o bok našoj Centralnoj stranačkoj upravi. Ona će time biti u prilici da dođe u bliži kontakt s našom pokrajinom, da tačno upozna naše zahteve i da u svim pitanjima s nama odlučuje”.¹⁶

Mada ove namere vojvođanskih demokrata ne dovode u pitanje osnovna, unitaristička načela i programsku orijentaciju Demokratske stranke – one ipak nisu ni u punoj političkoj saglasnosti kad se radi o Vojvodini.

“O svojim pitanjima hoćemo sami da sudimo i da odlučujemo i to u okviru svog stranačkog programa. U tome nema nikakvog separatizma ni autonomizma, jer pred nama uvek lebdi naš program, kome ni ovom akcijom ne dajemo nikakav korektiv. Mi se ovim kao demokrati iz Vojvodine *stavljamo u jedan vidan odnos prema demokratima u Beogradu, u jedan odnos koji će morati biti respektovan i koji će doneti za posledicu veću pažnju Beograda prema Vojvodini* [istakao R. K.], u kojoj je već na svim linijama zavladao veliko nezadovoljstvo, i koje već prelazi u neku političku apatičnost.”¹⁷

15 Ove promene nastaće, prevashodno, kao rezultat određenih ekonomskih poremećaja i izvesne političke obespravljenosti Vojvodine, posebno u neodržavanju opštinskih izbora, potiskivanju činovništva iz Vojvodine itd.

16 *Pančevac*, br. 50, 9. XII 1923.

17 *Pančevac*, br. 48, 1923.

Održavanje prvog kongresa vojvođanskih gradova u Pančevu 1924. godine, podstaklo je vojvođanske demokrate da svoj stav o Vojvodini izraze još doslednije i rezolutnije.

“Čemu ovaj kongres? Zašto baš vojvođanskih gradova i to u današnjim prilikama? Hoće li taj kongres biti izraz kakvog nezadovoljstva prema državnoj organizaciji ili političkim odnosima?... Po našem mišljenju, on je *upravno-politički* i među svim našim raznim kongresima jedan novum u pravom smislu... Oni hoće svoju samoupravu, jer smatraju da samo i jedino pomoću nje mogu najviše doprijeti pravom razvitku svojih gradova... U Pančevu će progovoriti cela Vojvodina, ona naša kulturna pokrajina, koja ima svoju lepu historijsku prošlost, svoj važan geografski položaj, nacionalnu šarolikost i obilje ekonomskih dobara kao ni jedna druga pokrajina.”¹⁸

Pojavu ovih težnji među vojvođanskim demokratima i u Vojvodini uopšte, vođstvo Demokratske stranke nastoji da uklopi u svoje opšte programske koncepcije i da im ospori poseban politički smisao. Raspravljajući o problemima razvitka i samouprave u postojećim administrativnim oblastima, jedan od prvaka Demokratske stranke, Milan Grol, isticao je da su samouprave jedno od glavnih političkih i upravnih sredstava za saniranje prilika u ovoj zemlji. Razume se da ovaj obim i ova podela oblasti kakva je danas ne mogu zadovoljiti Demokratsku stranku. Oblasti nisu sposobne svojim obimom da vrše sve funkcije koje su im namenjene. O pitanjima samouprave u Vojvodini, misli da “tamo to pitanje nije političko, već upravno pitanje”.¹⁹

Određeno nezadovoljstvo položajem Vojvodine pojavljuje se i među vojvođanskim privrednicima, koji zahtevaju od vlade izjednačavanje poreskih obaveza sa drugim oblastima i pokrajinama u zemlji.²⁰

18 *Narodna sloga*, nedeljni politički list Demokratske stranke, br. 4, 28. VI 1924.

19 *Narodna sloga*, br. 44, 31. X 1926.

20 “Povodom stalnog povećanja poreza i nameta na Vojvodinu, odlučili su svi privredni krugovi, trgovci, zanatlije, industrijalci, bankari itd, da se tokom pet nedelja, počevši od danas, održe protestni zborovi po celoj Vojvodini... Protestni zborovi bi se održali u 20 vojvođanskih mesta, i to na četiri mesta odjednom. Na zborovima će se tražiti od vlade izjednačenje poreza za

Rascep unutar Demokratske stranke 1924. godine i formiranje Samostalne demokratske stranke usloviće vremenom snažnije izražavanje vojvođanskih tendencija, evoluirajući kasnije u politički pokret, tzv. Vojvođanski front. Političke težnje Vojvodine, koje su već pokazivale određenu protivrečnost, sve više će zavisiti od političke evolucije stranaka i snage onih pokreta koji su već od momenta ujedinjenja jugoslovenskih naroda 1918. godine bili protivni centralizmu i unitarizmu.²¹

U tom pogledu u Vojvodini će se osećati uticaji skoro svih političkih stranaka i javljati težnje kako za nacionalnim i državnim unitarizmom, tako i za državnopravnim uređenjem na bazi nacionalnog i istorijskog karaktera ujedinjenih pokrajina, tj. ideje federalizma, autonomizma itd.

Uticaj Radikalne i Demokratske stranke, koje su u svojim političkim shvatanjima pokazivale najviše stalnosti (centralizam, nacionalni unitarizam, itd.), vremenom slabi (mada će i dalje biti prisutan), što je stvaralo uslove za politički uticaj drugih partija – Samostalne demokratske stranke, Hrvatske seljačke stranke, Zemljoradničke stranke, Stranke Mađara, Nemaca i dr. Ove promene učiniće politički život u Vojvodini zavisnijim od odnosa i političke evolucije građanskih partija, diferencirati ionako raznorodne društvene snage

celu zemlju; povišenje zakonom propisane 5% kamatne stope; uvođenje Upravnog suda u Vojvodini; što brže rešenje agrarnog pitanja; uspostava veze železničkim mostovima između Banata–Bačke; Bačke–Srema; Banata–Srbije itd.” (*Pančevac*, br. 24, 14. VI 1925).

- 21 Karakteristična su u tom smislu i politička strujanja među vojvođanskim Bunjevcima, koji se jednim svojim delom opredeljuju i za autonoman status Vojvodine. *Pančevac* je u to vreme pisao da je jedan od glavnih zagovarača bezuslovnog prisajedinjenja Vojvodine Srbiji, g. Blaško Rajić, počeo da menja svoju politiku: “Danas je on došao već do toga stepena političkog razvića, da već javno, pa čak i u Narodnoj skupštini u Beogradu, traži autonomiju Vojvodine... Bunjevačko-šokačka stranka odlučila je da svoj naziv promeni u Vojvođansku narodnu stranku. Glavne tačke programa te nove stranke biće ove: skupljanje katolika u jedan tabor, autonomija Vojvodine...” (*Pančevac*, br. 36, 7. IX 1924).

i oslabiti njihov uticaj na opšte društvene procese unutar Kraljevine Jugoslavije, pa i na one u samoj Vojvodini.

Politički uticaj ovih stranaka postaje, međutim, izraženiji stvaranjem tzv. Seljačko-demokratske koalicije 1927. godine, čija politička orijentacija sadrži i težnje za promenom državnopravnog položaja Vojvodine u okvirima opštih nastojanja za preuređenje Kraljevine Jugoslavije.²² Pristalice Samostalne demokratske stranke u Vojvodini prihvataju političku orijentaciju Seljačko-demokratske koalicije i od tog momenta radikalno menjaju svoj stav prema pitanju državne organizacije Kraljevine SHS, napuštajući dotadašnje koncepcije centralizma i integralnog jugoslovenstva. U ovom političkom grupisanju samostalni demokrati u Vojvodini videli su mogućnost ostvarivanja i svojih političkih koncepcija da se, kako su to oni govorili, “smakne sa dnevnog reda jednom za svagda svako plemensko pitanje, svake plemenske rasprave, zađevice i trzavice”,²³ ali izmeni i politički i ekonomski položaj Vojvodine. Vođa samostalnih demokrata u Vojvodini Duda Bošković isticao je u to vreme da će se položaj Vojvodine izmeniti “kada bude bila kao autonomija i kad budemo imali pravo da rukovodimo sami svojim poslovima”.²⁴

Rezolucija Seljačko-demokratske koalicije od 7. novembra 1932. godine (Zagrebačke punktacije) uticaće postepeno na približavanje političkih stavova među građanskim strankama u Vojvodini. Problem državnog preuređenja političke stranke u Vojvodini povezuju sa privrednim i socijalnim razvitkom Vojvodine. U tzv. Novosadskoj rezoluciji, donesenoj 28. decembra 1932. godine, čiji su potpisnici, uglavnom, prvaci Samostalne demokratske i Radikalne stranke u Vojvodini (predstavnici tzv. somborske grupe na čelu sa Jocom Laloševićem, koja se u izvesnim pitanjima razilazila sa politikom Glavnog odbora Radikalne stranke oko Ace Stanojevića),²⁵ okupiće se opozicione političke grupe u Vojvodini radi zajedničkog otpora šestojanuarskom

22 Vid. o tome Ljubo Boban, “Zagrebačke punktacije”, *Istorija XX veka*, zbornik radova IV, Beograd, 1962, 311.

23 *Pančevac*, br. 47, 27. XI 1927.

24 *Pančevac*, br. 15, 8. IV 1928.

25 Lj. Boban, “Zagrebačke punktacije”, 344.

režimu i neravnopravnom položaju Vojvodine u ekonomskom i političkom smislu. Iz ovog okupljanja opozicionih grupa konstituisaće se tzv. Vojvođanski front, koji će imati u svom programu težnje za promenom državnopravnog, ekonomskog i političkog položaja Vojvodine.²⁶

O ideji tzv. “pokrajinske svesti” u Vojvodini, jedan od prvaka vojvođansko-opozicionog pokreta Žarko Jakšić govorio je:

“Nisu separatiste koji se bore za ovaj kraj. Nisu separatiste, dakle, koji se bore za Vojvodinu. Pokrajinska svest nije separatizam. Pokrajinska svest znači ljubav za rodnu grudu i staranje za svoj kraj... Nikad pravilno shvaćena pokrajinska svest nije bila protivnik jedinstvu države... Svesna svoje svetle prošlosti i nacionalnih napora, Vojvodina je sa žalošću videla da njen položaj i uticaj nije u sklopu sa važnošću i snagom, koje ona oseća da ima i da u ovoj državi ne zauzima ono mesto koje joj pripada. Vojvodina se osetila zapostavljena, degradirana, ponižena, sa pocepanim prestižom, bez ranijeg blagostanja.”²⁷

Političke koncepcije Vojvođanskog fronta došle su posebno do izražaja u projektu Ustava iz 1933. godine, u kojem se objašnjavaju razlozi političkog nezadovoljstva i težnje za državnopravnim preuređenjem Kraljevine Jugoslavije.

“Krutu centralizam naš nije uspeo ni na upravnom polju da stvori i održi dobru i pravednu izvršnu vlast koja bi stajala na visini, udovoljila narodnoj potrebi, a zaštitila i unapredila interese građanstva. Naročito pak bezobzirni diktatorski režim od 6. januara 1929. godine ne samo da nema nikakvog razumevanja za specijalne prilike i potrebe pojedinih naših krajeva, a napose za prilike i potrebe Vojvodine, nego je, naprotiv, uveo i podržavao ovde jednu nemoguću administraciju koja je u Vojvodini stvorila opšte i duboko nezadovoljstvo, a svojim nasiljem, svojom koruptivnošću i neiskrenom, praznom

26 Duda Bošković je govorio da je “vojvođanski pokret samonikao. Narod iz ovih krajeva nametnuo je ideju o pokretu... Imajući u vidu opravdanu težnju naroda za ravnopravnošću, ja sam potpisao 1932. godine Zagrebačke punktacije i aktivno učestvovao u sastavljanju i objavljivanju Vojvođanskih punktacija” (*Vojvođanin*, br. 12, 27. III 1937).

27 Iz ostavštine dr Josipa Smoldlake, fascikla br. 9.

frazeologijom porušila i sve one visoke nacionalne ideale za koje se vojvođansko Srpstvo vekovima oduševljavalo i pomoću kojih se je ovde kroz vekove održalo.”²⁸

I kasnija politička aktivnost opozicionih grupa u Vojvodini biće usmerena u pravcu rešavanja ovih vojvođanskih problema. Naročito će ta aktivnost biti pojačana preko udružene opozicije koja će jednim delom, u pogledu državnopravnog i političkog položaja Vojvodine, biti na stanovištu da ona mora biti ravnopravna sa svim drugim pokrajinama u zemlji. U tom smislu Udružena opozicija imaće uporište kod većeg broja političkih partija u Vojvodini – Samostalne demokratske stranke, dela Radikalne stranke, Stranke Mađara, Nemaca i dr.

III

Stavovi KPJ prema pitanju autonomije Vojvodine biće u tesnoj vezi sa evolucijom njenih shvatanja nacionalnog pitanja. Zbog toga ima razloga da se njeni čvršći pogledi na autonomiju Vojvodine traže u vremenu kad se potpunije opredeljuje prema nacionalnom pitanju.

Može se, međutim, govoriti i o izvesnim ranijim stavovima KPJ prema Vojvodini – u kontekstu Kominterninih shvatanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Razume se, ta shvatanja nisu uvažavala pravu prirodu nacionalnog pitanja u Jugoslaviji; išla su, pre svega, protiv interesa svakog od njenih naroda ponaosob, kao i državne egzistencije Jugoslavije uopšte.

U okviru Kominterninih koncepcija rešenja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, pominje se i ideja nezavisne Vojvodine. Borba KPJ mora biti usmerena “protiv nacionalnih ugnjetavanja, za nezavisnu samostalnu Hrvatsku, za Sloveniju, Crnu Goru, Makedoniju, Vojvodinu, Bosnu – za balkansku federaciju radničko-seljačkih republika”.²⁹ Shvatanja o nezavisnoj Vojvodini, međutim, Kominternina će kritikovati i oceniti kao neprihvatljiva. U njenom časopisu *Komunistička internacionala*, ideje o nezavisnoj Vojvodini ocenjuju se šablonским i izmišljenim; one ne uzimaju u obzir nacionalnu strukturu

28 ROMS, br. 5425.

29 Teze CK KPJ za proslavu 1. maja 1930. godine, Ar. PJ, br. 8627/V-1-2.

Jugoslavije, već doradne administrativne granice pojedinih provincija. Nijedna od nacija koje predstavljaju nacionalnu strukturu Vojvodine “ne zahteva nezavisnu Vojvodinu, ukoliko bi se u njoj i dalje sačuvale nacionalne suprotnosti. One naprosto zahtevaju pravo na samoopredeljenje, koje može biti ostvareno u različitim uslovima, u različitim oblicima i granicama kao, na primer, u obliku prisajedinjenja ovoj ili onoj susednoj radničko-seljačkoj republici itd. Želja da se tim nacionalnostima naturi stvaranje nezavisne (možda i nedeljive) Vojvodine savršeno je neozbiljna”.³⁰

U pismu CK KPJ iz 1933. godine organizacijama, grupama i članovima KPJ u Vojvodini već se osećaju promene u ovom smislu. U političkoj aktivnosti, pored parola o pravu samoopredeljenja do otcepljenja, organizacijama i rukovodstvima sugerira se i parola “Priznajemo pravo na otcepljenje okupiranih mađarskih krajeva u severnoj Vojvodini”.³¹ Parole o Vojvodini i rešenju nacionalnih problema u njoj biće napuštene onog trenutka kad KPJ počne menjati gledišta o Jugoslaviji kao veštačkoj tvorevini i shvatiti je prevashodno kao izraz želja i potreba njenih naroda.

Četvrta zemaljska konferencija, održana 24. i 25. decembra 1934. godine u Ljubljani, predstavlja značajnu evoluciju KPJ u nacionalnom pitanju. Napuštajući koncepcije o potrebi razbijanja Jugoslavije, KPJ se izjašnjava “za puno ostvarenje prava ugnjetenih naroda na samostalnost, uključujući i otcepljenje”³², ali u jugoslovenskim okvirima. Bitnu promenu, međutim, predstavljaju stavovi o formiranju samostalnih komunističkih partija Hrvatske, Slovenije, u perspektivi i Makedonije. U odnosu na Vojvodinu, značajna su shvatanja o stvaranju radničko-seljačkih vlada, kojima bi se izrazilo pravo svakog naroda na samoupravljanje – u Sloveniji, Hrvatskoj, Srbiji, Makedoniji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Vojvodini i na Kosovu.³³ Međutim,

30 *Komunističeskij internacional*, Moskva, br. 11, 20. IV 1930.

31 ARPJ, KI 33/162.

32 Pera Damjanović, “Neki pogledi na nacionalno pitanje u Jugoslaviji i politika KPJ do 1941. g.”, *Borba*, 28. XII 1969.

33 Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom II, 266.

ti stavovi još uvek nisu konsekvantni, postoje i izvesni otpori prema mogućnosti autonomije Vojvodine.

Splitski plenum CK KPJ od 9. i 10. juna 1935. godine u tom smislu predstavlja radikalnu prekretnicu. Stavovi i o Vojvodini bitnije se menjaju.

“Dužnost je radničke klase da svim svojim snagama pomogne pokret za federaciju odnosno za autonomiju pojedinih naroda, ili historijskih pokrajina. Zašto? Zato jer je ta parola uperena protiv centralizma (koji za te narode odnosno pokrajine znači pljačku, ugnjetavanje i zapostavljanje), jer otežava hegemoniju, jer razobličuje prevaru sa samoupravama, jer osigurava veće narodne slobode, te je prema tome korak naprijed na ostvarivanju potpune narodne slobode i ravnopravnosti.”³⁴

Dalju evoluciju stavova KPJ prema pitanju Vojvodine donosi i rezolucija plenuma CK KPJ od aprila 1936. godine. U njoj se polazi od pretpostavke da ukoliko kod pojedinih naroda postoje težnje “za autonomijom i federacijom, komunisti pomažu i te pokrete kao korak napred ka punom nacionalnom oslobođenju. U tom cilju komunisti podupiru zahtev za saziv hrvatskog i ostalih sabora i pokreta za autonomiju Vojvodine i Crne Gore”.³⁵ *Proleter* je 1936. godine, takođe, pisao da stanovnici pojedinih istorijskih pokrajina, kao što su Bosna i Hercegovina i Vojvodina, moraju imati ista prava da slobodno opredele svoj odnos i položaj prema drugim narodima i prema državnoj celini.³⁶

U odnosu na Vojvodinu, zbog svog konsekvantnog stava prema pitanju autonomije, posebno je značajno jedno Titovo pismo iz 1936. godine.

“U današnjoj situaciji smo protiv rasparčavanja Jugoslavije koje si žele plaćenici italijanskog, austrijskog i mađarskog fašizma i koje bi, bez sumnje, dovelo do rata, što baš i žele svi fašistički potpaljivači rata. Ljevičari su za slobodnu zajednicu svih naroda Jugoslavije u

34 Istorijski arhiv Pokrajinskog komiteta Vojvodine, br. 12387 (u daljem tekstu: IA PKV).

35 Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom II, 399.

36 *Proleter*, br. 4–5, VII–VIII 1936.

sadašnjim granicama, uređenim na federativnoj osnovi, a protiv svakog ugnjetavanja i hegemonije bilo kojeg naroda po drugome. Dakle, hrvatski, slovenački, srpski, makedonski i crnogorski narod treba da se na demokratski način izjasne kako žele da uredе svoje međusobne odnose u državnoj zajednici. Isto tako narod u Vojvodini i Bosni i Hercegovini ima prava da se izjasni o svom odnosu u državnoj zajednici... Osnovno je omogućiti narodima da se posavjetuju i izjasne kakvu državu, sa kakvim unutarnjim uređenjem žele da imaju i da se za buduće osiguraju od svake hegemonije, ugnjetavanja i prepada.”³⁷

Drugom prilikom, kritikujući jedan koncept narodnofrontovske platforme, donete zajedno sa predstavnicima Udružene opozicije, koji je zaobilazio neka od principijelnih pitanja, Tito još doslednije izražava svoja gledišta.

“U platformi mora jasno i nedvosmisleno doći do izraza riješenost da će se pravo samoopredjeljenja svih naroda poštovati, tj. ne samo pravo Srba, Hrvata i Slovenaca, nego i Makedonaca i Crnogoraca, a isto tako pravo naroda u Vojvodini, Bosni i Hercegovini da odluči o tome da li da sačuva svoju regionalnu samostalnost u federativnoj državi. Takođe treba istaći prava narodnih manjina: Njemaca, Mađara i Albanaca na ravnopravnosti.”³⁸

Promene politike KPJ u nacionalnom pitanju, dakle, i prema Vojvodini, nastaju u procesu prelomnih tendencija u međunarodnom radničkom pokretu, odlučnije orijentacije KPJ ka politici Narodnog fronta i otpora državnom centralizmu i hegemonizmu, politici razbijanja Jugoslavije, itd. Ove promene KPJ i prema vojvođanskom pitanju ne mogu se smatrati slučajnim. One nastaju i u procesu menjanja jedne sektaške politike KPJ prema političkim koncepcijama levo orijentisanih građanskih partija. KPJ uočava da pomenute građanske partije imaju u nizu pitanja prihvatljive političke stavove koji nailaze i na šire interesovanje. S druge strane, izvesne pojave sporazumevanja različitih nacionalnih buržoazija, pre svega hrvatske i srpske, oko pojedinih pokrajina, primoravale su i KPJ da se o njima izjašnjava,

37 P. Damjanović, “Neki pogledi na nacionalno pitanje u Jugoslaviji i politika KPJ do 1941. g.”

38 Isto.

pogotovo što su se njihove koncepcije sukobljavale sa demokratskim pogledima i stavovima KPJ prema nacionalnim i društvenim problemima Kraljevine Jugoslavije. Uviđajući određene suprotnosti i protivrečnosti među nacionalnim buržoazijama Srbije i Hrvatske (koje nisu išle za tim da se problemi Vojvodine demokratski reše, u sklopu jedne demokratski preuređene državne zajednice, iako su neke od njih propagirale i ideju federalne Vojvodine), KPJ u interesu svojih političkih pozicija nije mogla ostati neutralna. Zbog toga ona svoj stav veoma jasno i nedvosmisleno iznosi:

“Sada se vodi bjesomučna borba između srpske i hrvatske gospode oko podjele onih pokrajina koje bi zapravo trebale same odlučiti o svojoj sudbini. To su: Bosna i Hercegovina, te Vojvodina.”³⁹

Koliko je i to odlučivalo da se KPJ u pomenutom periodu opredeli za autonomni položaj Vojvodine (iako još nije svestranije proučeno), čini nam se takođe nespornim.⁴⁰

KPJ, dakle, nastoji da se u svojim gledanjima na pitanje Vojvodine osloni i na one koncepcije koje su zastupale levo orijentisane građanske partije, a koje nisu bile protivne i njenom konceptu rešenja nacionalnih i društvenih problema u Jugoslaviji. Vidi se to posebno iz izveštaja jednog instruktora o stanju komunističkog pokreta i političkoj aktivnosti u Vojvodini.

“Mi smo bili prinuđeni da se Vojvodinom zabavimo, jer nema ko. Tako, sve smo preuzeli da se na zboru u Vel. Bečkerek (Petrogradu) istupi. Zbor će se održati 8. IX i drže ga samostalni demokrati, Duda Bošković. Dali smo podrobna uputstva (usmeno) drugu iz Kumana. On će pripremiti sve za naš istup... Evo kakvu smo mi direktivu dali Vojvođanima. Pošto se pokrenulo pitanje Vojvođanskog fronta i prihvaćeno od same mase, to treba naši drugovi da se pozitivno izjasne. Vojvodina da se preda Vojvođanima. Da se prestane sa poreskim pljačkanjem Vojvodine, da se izvrši revizija agrarne reforme. Ceo pokret nije nacionalni pokret, ukoliko Vojvodina nije nacija. Ali ona je jedna ugnjetena pokrajina, njoj treba dati samoupravu i više ne

39 *Proleter*, br. 3–4, III–IV 1940.

40 Vid. Janko Pleterski, “Politika koja je odlučivala sudbinu Jugoslavije”, *NIN*, 5. X 1969.

pljačkati... Nepravilno je držanje Davidovića i dr. koji, istina, priznaju da postoji hrvatsko pitanje, ali ne i vojvođansko ma koliko da ono postoji u drugom smislu. Dali smo parolu: Vojvodina Vojvođanima!”⁴¹

Upozoravajući na probleme i suštinu društvenog položaja Vojvodine, KPJ se i u Platformi Inicijativnog odbora Stranke radnog naroda Vojvodine, donetoj 1939. godine, osvrće na te različite težnje i shvatanja.

“Baš zbog toga što Vojvodina ima svojih posebnih zadataka kako na ekonomskom, tako i na nacionalnom polju i što je *ona samostalna istorijska jedinica sa svojom tradicijom, ne može se bez posledica po njene narode uključiti ni u jednu pokrajinu* [istakao R. K.]. Inicijativni odbor Stranke radnog naroda Vojvodine stoji na stanovištu da Vojvodina treba da bude ravnopravna jedinica u budućem državnom preuređenju sa ostalim pokrajinama.”⁴²

Pored toga, dakle, što ne osporavaju određenu istorijsku, političku i nacionalnu osobenost Vojvodine, ova shvatanja idu i znatno dalje; predviđaju mogućnost njenog konstituisanja u jedinicu samostalnu i ravnopravnu sa ostalim pokrajinama Jugoslavije.

O političkoj orijentaciji Stranke radnog naroda Vojvodine prema pitanju Vojvodine, Svetozar Marković Toza je pisao da Stranka radnog naroda zahteva federativno državno uređenje u kome će narodi i pokrajine imati svoje federativne, odnosno autonomne jedinice.

“Stranka radnog naroda traži da i Vojvodina bude jedna od autonomnih jedinica s obzirom na svoju posebnu ekonomsku, socijalnu i nacionalnu strukturu i posebno istorijsku i nacionalnu tradiciju.”⁴³

Potpunija objašnjenja političkih težnji i stavova KPJ u Vojvodini prema pitanju rešenja položaja Vojvodine, nalazimo i u raspravama Žarka Zrenjanina, sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ (Nacionalno pitanje), i Svetozara Markovića Toze, člana Pokrajinskog komiteta (Problemi poljoprivrednog radništva u Vojvodini). Zrenjanin ističe da pitanje otcepljenja Vojvodine danas postavljaju nemački hitlerovci i mađarski revizionisti (iredenta).

41 ARPJ, KI 1935/480.

42 IA PKV, br. 7488.

43 IA PKV, br. 7488.

“Šta je prirodnije nego da onda težimo da Vojvodina bude autonomna oblast vezana za Srbiju (gde radnička klasa vrši pretežan uticaj), ili obratno: ako u to vreme vođstvo srbijanske demokratije ima pretežan uticaj, a još se nije odreklo 'prava' na Vojvodinu, te preti opasnost da se srbijanska (d) hegemonija nastavi (u nešto blažem obliku – samo) a s druge strane demokratske snage u Vojvodini porasle su: onda ćemo biti za federativnu Vojvodinu.”⁴⁴

U tom smislu karakteristična su i zapažanja Svetozara Markovića Toze da se od Vojvodine ne može načiniti pokrajina sa apsolutnom većinom nacionalnog življa, a to nije ni potrebno.

“Demokratskim uređenjem države, davanjem istih prava na kulturnom, nacionalnom i ekonomskom polju svim narodima u Vojvodini, mogu se srediti svi nastali sporovi sa nacionalnim manjinama, te otkloniti sve dalje nesporazume.”⁴⁵

Političke stavove prema najbitnijim društvenim i nacionalnim problemima Vojvodine, Partija u Vojvodini definiše potpunije na šestoj pokrajinskoj konferenciji, održanoj septembra 1940. godine. Posebno je konsekventno formulisan stav prema pitanju Vojvodine i rešenju njenog položaja.

“Uprkos tome što je Vojvodina nastanjena narodima razne nacionalnosti, ona ima svoju ekonomsku, geografsku i istorijsku celinu. Ako se složimo da je to tako, a to ne poriču ni buržoaski teoretičari, onda ona pripada jedino vojvođanskim narodima i samo njima. Svaki pokušaj buržoazije da se Vojvodina opredeli kao srpska, mađarska i sl. ima za cilj da Vojvodinu podvrgne kolonijalnoj eksploataciji i da se, u ime srpskog, mađarskog i nemačkog naroda, u njoj vrši eksploatacija i nad ostalim narodima.”⁴⁶

Ovi stavovi dobiće punu potvrdu i na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, koja će se saglasiti sa demokratskim težnjama svih naroda za slobodom i ravnopravnosti i koja će biti deo političke platforme

44 Žarko Zrenjanin, *Nacionalno pitanje*, IA PKV, br. 2193 (u rukopisu).

45 Svetozar Marković Toza, “Problemi poljoprivrednog radništva u Vojvodini”, *Otadžbina*, 1939, 27.

46 IA PKV, br. 3369.

prema fašističkoj opasnosti i u pokretanju ustanka naroda Vojvodine 1941. godine.

IV

Politička i društvena situacija u Vojvodini uoči Drugog svetskog rata, i pored mnogobrojnih složenih političkih i nacionalnih protivrečnosti, odlikuje se i stalnim porastom demokratskih i antifašističkih snaga. U procesu stvaranja i jačanja Narodnog fronta stvarali su se objektivni uslovi i za pokretanje revolucionarnih akcija u Vojvodini. To se, u opštim karakteristikama, radikalno potvrđuje neposredno po okupaciji i pozivu KPJ na ustanak.

Opšta politička situacija u zemlji pod okupacijom različitih fašističkih armija i složene okolnosti u kojima se našla Vojvodina, teritorijalno rasparčana, objektivno je, međutim, pored niza drugih političkih razloga, otežavala uslove da ustanak i ovde poprimi masovniji karakter. U ovakvim složenim uslovima bilo je teško definisati političku i revolucionarnu platformu, koja bi okupila sve nacije i narodnosti u borbi protiv okupatora i fašizma. Iz različitih razloga politička platforma koju je ponudila KPJ ne nailazi u prvo vreme u Vojvodini na opštiju podršku. Tu su se, više nego igde, podjednako preplitali nacionalni i klasni razlozi. Okupatorske armije i mimo propagande objektivno donose promenu položaja izvesnih narodnosti i, s razlogom, utiču na njihova politička opredeljenja. Razume se po sebi da motivi različitih političkih opredeljenja ne potiču samo iz neposredne političko-istorijske situacije u kojoj se našla Vojvodina okupacijom. Opšteklasni razlozi u tim opredeljenjima imaju takođe bitnog uticaja. Identične pozicije građanskih slojeva svih nacija i narodnosti zbližavaju ih u otporu prema svakoj političkoj nestabilnosti i revolucionarnoj situaciji. To se potvrđuje i onda kad teror okupatora poprima karakter nacionalnih pogroma, denacionalizacije, nasilnog pokrštavanja, itd.

Poznato je da ti razlozi nisu pokolebali KPJ u uverenju da je i u ovakvim složenim političkim uslovima moguće povesti i organizovati revolucionarni pokret i oružanu borbu protiv okupatora.

Polazeći od opšteg političkog stanja u zemlji i situacije u pojedinim pokrajinama, KPJ u svojim dokumentima i proglasima nastoji da dâ jasnu političku orijentaciju u nastalim uslovima. Majsko savetovanje KPJ u Zagrebu, komunistima Vojvodine postavlja odgovorne političke i vojne zadatke “na okupljanju svih narodnosti u borbi protiv zla što ga je prouzrokovao rat i okupacija za bratstvo među narodima Vojvodine, da vode zajedničku borbu protiv imperijalističkih nasilja i okupatora, za bratski sporazum i ravnopravnost naroda Vojvodine, za istinsko rešenje nacionalnog pitanja putem slobodnog opredeljenja naroda”.⁴⁷

Pokrajinsko savetovanje – održano sredinom maja 1941. godine – u potpunosti sledi zadatke Majskog savetovanja u Zagrebu. Proglas i poziv koji su tom prilikom upućeni narodima Vojvodine na srpskohrvatskom, mađarskom i nemačkom jeziku, pored zahteva za oružanu borbu protiv okupatora odražava i kontinuitet pogleda i shvatanja vojvođanskih komunista prema pitanjima budućnosti Vojvodine i rešenju nacionalnih problema u njoj. U proglasu se, između ostalog, kaže:

“Borba za oslobođenje naroda Jugoslavije može i za Vojvodinu da bude uspešna samo ako se vi zajedno sa mađarskim, nemačkim i ostalim narodima borite za oslobođenje Vojvodine, kako bi svi njeni narodi sporazumno odlučivali o sudbini Vojvodine... samo će tako narodi Vojvodine pod vođstvom Komunističke partije Jugoslavije, u naslonu na Sovjetski Savez, moći sami ali zajednički da odlučuju o tome hoće li sa kojim drugim narodima da žive u bratskoj zajednici.”⁴⁸

Ovakva orijentacija Partije u Vojvodini istovremeno odražava bitne i zajedničke težnje jugoslovenskog narodnooslobodilačkog pokreta u celini, ali i određene vojvođanske tendencije u njemu. Pored osnovne orijentacije na borbu protiv okupatora i fašizma, ustanak u Vojvodini je od samog početka bio usmeren i na rešavanje budućeg položaja Vojvodine u obliku autonomije.⁴⁹ Ove težnje političkog

47 *Proleter*, 1941, br. 3, 4, 5.

48 IA PKV, br. 22043.

49 Vid. govor Jovana Veselinova povodom proslave 25-godišnjice XIII vojvođanske brigade u Kikindi, *Komuna* – list za društvena i politička pitanja, Kikinda, 16. X 1969.

rukovodstva Partije u Vojvodini osećaju se u svim fazama revolucije i imaju karakter principijelnih političkih opredeljenja, čija izvesnost nijednog trenutka nije dolazila u pitanje i koje predstavljaju jednu od osnova demokratskog načina rešavanja nacionalnog pitanja u Vojvodini, te deo napredne političke platforme i NOP-a u Vojvodini.⁵⁰

Ideja o autonomiji Vojvodine u narodnooslobodilačkom pokretu pojavljuje se u:

- političkim nastojanjima da se obnovi pokrajinsko rukovodstvo (Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu) i objedini razbijeni NOP u Vojvodini u jednu celinu, i

- procesu razjašnjavanja izvesnih nesporedazuma koji su nastali oko pitanja Srema i organizacione povezanosti pokreta u Sremu sa pokretom u Hrvatskoj.⁵¹

Poznato je da je NOP u Vojvodini neposredno po organizovanju u najvećem njenom delu (u Bačkoj i Banatu) bio razbijen i da je to imalo teške posledice za njegovo održavanje i razvoj. U složenim prilikama, kakve su bile u Vojvodini, od opšteg interesa za ustanak u Jugoslaviji bilo je pitanje stvaranja jedinstvenog političkog rukovodstva koje bi usmeravalo, rukovodilo i objedinjavalo pokret u Vojvodini. Poznato je, takođe, da je CK KPJ pridavao ozbiljan politički značaj sređivanju partijske organizacije i političke situacije u Vojvodini i obnavljanju Pokrajinskog komiteta. To se naročito jasno vidi u pismu koje je OK uputio 2. avgusta 1942. godine organizacionom sekretaru PK KPJ za Vojvodinu i Okružnom komitetu KPJ za Srem:

“Po našem mišljenju, pitanje obnove rada jednog pokrajinskog rukovodstva za čitavu Vojvodinu danas je postalo ponovo aktuelno; u tom pogledu bilo bi najbolje da drug Toza [Svetozar Marković – organizacioni sekretar PK] dođe na izvesno vreme do drugova u Sremu,

50 Iz razgovora koji smo vodili o ovoj temi sa Jovanom Veselinovim 19. oktobra 1969. godine, može se izvući zaključak da se u ustanak ušlo sa idejom o autonomiji Vojvodine; nije se znalo kakav karakter treba da ima ta autonomija; polazilo se od pretpostavke da ona mora da izrazi specifičnost Vojvodine kao celine.

51 Misli se i na shvatanje o organizacionom uključenju partijske organizacije Srema u KPH.

ukoliko to sadašnje i izvanredne prilike u tom kraju dopuštaju ... Prilikom obnove rada PK-a treba, bez sumnje, voditi računa i o današnjem položaju pojedinih vojvođanskih krajeva. Tako Okružni komitet za Srem moraće podržavati veze, radi koordinacije rada sa Povereništvom CK-a KPH za Slavoniju, a Pokrajinsko povereništvo za Banat (koje treba zadržati) sa Beogradom.”⁵²

Ovo pismo imaće značajan uticaj na dalje razvijanje i usmeravanje NOP-a u Bačkoj, Banatu i Sremu. Ono jasno potvrđuje ideju o Vojvodini kao celini, koja bi se morala izraziti i u jedinstvu NOP-a Pokrajine.

Već smo konstatovali da politička orijentacija na obnavljanje Pokrajinskog komiteta istovremeno u sebi nosi i težnje da se reši problem budućnosti Vojvodine. Autentičnost ovih shvatanja potvrđuju mnogi sačuvani dokumenti. Iz prepiske između Okružnog komiteta KPJ za Srem i CK KP Hrvatske to se posebno vidi. Različita shvatanja i tumačenja pisma CK KPJ od 2. avgusta 1942. godine, posebno pitanja organizacione veze CK KP Hrvatske i Srema, uslovila su da se pitanje autonomije Vojvodine u januaru 1943. godine ozbiljnije politički postavi.⁵³ U tom smislu veoma je značajno pismo Okružnog komiteta KPJ za Srem Povereništvu CK KPH za Slavoniju od 31. januara 1943. godine, u kojem se želi otkloniti nesporazum oko Srema i naglasiti ideja da obnavljanje Pokrajinskog komiteta istovremeno znači priznanje samostalnosti Vojvodine i jedinstvenog karaktera NOP-a u njoj. Zbog izuzetne važnosti ovog dokumenta i potvrde prethodnih mišljenja, donosimo ga u dužem izvodu:

“Mi ćemo vam u ovom pismu dati neka objašnjenja o tome kako mi tumačimo direktive CK KPJ u vezi sa obnovom rada u čitavoj Vojvodini i odnosima našeg CK prema obnovljenom PK Vojvodine i vama.

Prema svim dosadašnjim pismima CK KPJ, Srem se u organizacionom pogledu ne uključuje u KPH, već se između vašeg povereništva i našeg OK-a stalno održava veza radi vojnog i političkog koordiniranja rada. Organizaciono naš OK-a ulazi u sastav organizacije PK za

52 IA PKV, br. 12141.

53 Pismo PK KPJ za Vojvodinu CK KPJ o obnovi PK, IA PKV, br. 3281.

Vojvodinu. Da CK KPJ stvarno tako misli vidi se iz njegovog pisma od 2. avgusta 1942. godine gde se govori i o saradnji s vama i obnovi rada PK za Vojvodinu, koji treba da rukovodi celokupnim radom u Sremu, Bačkoj i Banatu. I u najnovijem pismu CK KPJ od januara 1943. god. govori se da na naš OK spada glavni teret rada i odgovornost za što skoriju obnovu PK kao i radom u celoj Vojvodini...

Ovo pitanje moramo čim pre raspraviti, jer od toga umnogome zavisi celokupan naš rad u Vojvodini.

Mi mislimo da smo pravilno razumjeli direktive CK KPJ i to još iz ovih razloga:

Naša Partija stoji na stanovištu da Vojvodina, u koju ulazi Srem, Banat, Bačka i Baranja čine jednu celinu, s obzirom na svoju mnogonacionalnu strukturu. Svi problemi koji interesuju sve narode Vojvodine mogu se rešiti zajedničkom saradnjom ovih naroda i davanjem Vojvodini autonomije. Zato je naša Partija ovo [rešenje isticala] kao najbolju garanciju da će sve narodnosti u okviru ove autonomije moći najbolje zadovoljiti sve svoje potrebe i da se samo tako može ostvariti jedinstvo i ravnopravnost svih naroda. Zbog toga je Vojvodina i imala svoj PK slično Bosni i Hercegovini, gde se problem rešava slično kao i u Vojvodini. Pored pokrajinskog tela postojale su i druge organizacije i forumi za Vojvodinu. Uvek se radilo na tome da se krajevi Vojvodine približe jedan drugome i da se tako ostvaruju uslovi za zajednički život Vojvodine. Po našem mišljenju, ovo se u suštini nije izmenilo ni posle okupacije naše zemlje i razbijanja Vojvodine u tri dela ...

Od definitivnog rešenja ovog pitanja zavisi i rešenje mnogih drugih pitanja. Tako, na primer, ako se u Vojvodini mora raditi isto kao i u drugim pokrajinama, u Bosni, na primer, onda se i za Vojvodinu moraju formirati jedinstvene narodnooslobodilačke organizacije: AVNOJ, USAOJ, AFŽ, a kasnije i pitanje Glavnog štaba za Vojvodinu”.⁵⁴

O ovim svojim stavovima, rukovodstvo obnovljenog PK KPJ za Vojvodinu izvestilo je i CK KPJ pismom od 27. juna 1943. godine, u kome se ponovo traži razjašnjenje pitanja Srema. U njemu se pored ostalog kaže da je “Srem sastavni deo Vojvodine i u našoj propagandi

za autonomiju Vojvodine naša Partija je uvek to isticala. Nacionalni sastav Srema je takav da on, po našem mišljenju, ne može ući u sastav Hrvatske. Velika većina ovdašnjeg naroda je za to da živi u zajednici sa narodima Bačke, Baranje i Banata”.⁵⁵

Pošto u još nekoliko pisama Centralnom komitetu KPJ iznosi svoje stavove i ocene o ustanku u Vojvodini i najvažnijim političkim problemima, pokrajinsko rukovodstvo nastoji (formiranjem i drugih pokrajinskih organa) da NOP-u u Vojvodini dâ jedinstven vojvođanski karakter. Tokom 1943. godine, pored napora da se pokret proširi pripadnicima svih narodnosti i socijalnih slojeva, formira se Glavni štab NOV i POJ za Vojvodinu, a postavlja se pitanje osnivanja Glavnog narodnooslobodilačkog odbora za Vojvodinu i Antifašističkog veća za Vojvodinu.

“Mi smatramo da i Vojvodina, kao i ostale naše pokrajine, treba da ima svoje Veće.⁵⁶ Iz ‘Narodnog oslobođenja’, vidimo da se formiraju zemaljska veća. Mi smatramo da je potrebno da i mi za Vojvodinu formiramo AVNO, iako se u ‘NO’ [*Narodno oslobođenje*, R. K.] Vojvodina ne spominje.”⁵⁷

Kao rezultat takve orijentacije i posebno značajne afirmacije NOB-a Srema, aprila 1943. godine osnivaju se i prve vojvođanske brigade, s istovetnim političkim namerama.⁵⁸ Ovi procesi istovremeno su jačali i “osamostaljivali” revolucionarni pokret u Vojvodini i slabili političke i vojne pozicije okupatorskih i kvislinških snaga u njoj.

Bitnu promenu, a istovremeno i potvrdu dotadašnje političke orijentacije NOP-a u Vojvodini i odnosa prema pitanjima budućnosti, unosi odluka OK KPJ o vraćanju jednog broja srezova zapadnog Srema, koji su se, zbog političkih potreba, našli u organizacionoj vezi sa CK KPH.

55 IA PKV, br. 3281.

56 Povodom poziva koji je Nikoli Gruloviću uputio CK KPH da “ode stalno do njih, pošto su ga uzeli u Inicijativni odbor ZAVNOH”, Pokrajinski komitet insistira kod CK KPJ da se ta odluka objasni i da se za Vojvodinu formiraju takvi organi. IA PKV, br. 5232.

57 IA PKV, br. 3342.

58 Na ovu težnju ukazao nam je Jovan Veselinov.

Zaključno sa linijama Vukovar–Vinkovci–Županja, pa sve istočno uključujući i Zemun, pripada ne samo kao vojno-operativno područje Glavnom štabu Vojvodine nego i kao područje Pokrajinskog komiteta Vojvodine, na kome će isti razviti svoju partijsku i političku delatnost. Ovo razgraničenje između Hrvatske i Vojvodine izvršeno je u interesu daljeg razvitka NOB-a i jačanja partijske organizacije i našeg političkog uticaja u čitavom kraju.⁵⁹

Dalekosežnost ove odluke je i u tome što je objektivno učvršćivala uverenje da će se pitanje Vojvodine rešavati u skladu sa opštim demokratskim i revolucionarnim tendencijama koje su karakterisale ustanak i revoluciju naroda Jugoslavije.

Ubrzo po donošenju ove odluke CK KPJ će još jasnije potvrditi opravdanost ovih uverenja. Jednim radiogramom Pokrajinskom komitetu KPJ za Vojvodinu, u kome insistira na što bržem realizovanju odluke o razgraničenju između Hrvatske i Vojvodine, CK KPJ traži da se obustavi diskusija o tome kome će pripasti Srem, s obrazloženjem da će se to pitanje rešavati posle rata i da nije politički oportuno postavljati ga sada, jer bi se time mogli “odgurnuti hrvatski elementi od narodnooslobodilačke borbe. Posle rata narod će se slobodno izjasniti i opredeliti”.⁶⁰

Promene u odnosima snaga krajem 1943. godine i u Vojvodini su sasvim očigledne. Tome doprinose i odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a, kojima su političke i revolucionarne tendencije NOP-a dobile svoj izraz i u državnompravnom konstituisanju i rešenju nacionalnog pitanja. Odlukama AVNOJ-a i formalnopravno su potvrđene radikalne promene u političkoj i vojnoj situaciji.

U vezi s tim, iako se na Drugom zasedanju AVNOJ-a nije neposredno razmatralo pitanje Vojvodine, važnost ranijih shvatanja i opredeljenja prema njoj nije dovedena u pitanje. Međutim, ne može se poreći činjenica da izvesne odluke i stavovi uopšte nisu očekivani. Političko rukovodstvo NOP-a u Vojvodini postavlja pitanje zašto se u odlukama AVNOJ-a ne pominje autonomija Vojvodine. U nedostatku pisanih dokumenata na osnovu kojih bi se mogli

59 IA PKV, br. 302.

60 CK SKJ, br. 5212/11 2–12.

dati potpunija objašnjenja i odgovor na ova pitanja, moguće su samo određene pretpostavke.

Drugo zasedanje AVNOJ-a definiše načelne i fundamentalne osnove jugoslovenske federativne državnosti na osnovi konstituisanja federalnih jedinica uglavnom na nacionalnim principima. Istovremeno, odlukama AVNOJ-a ne završava se proces izgradnje nove državnosti. Složenija politička i nacionalna pitanja nije bilo oportuno prejudicirati i definitivnije postavljati.⁶¹ (Vidi se to i iz pomenu-tog upozorenja CK KPJ o pitanju Srema i stava da će se ono rešavati posle rata na osnovi opredeljenja naroda.) Sigurno je da je i Vojvodina bila jedno od takvih složenih političkih i nacionalnih područja. Složenost se izražavala i u tome što je rešenje njenog položaja istovremeno trebalo da izrazi i interese narodnosti koje su u njoj živele, i interese naroda koji je u njoj imao relativno brojnu nadmoćnost. Drugačije postavljanje prema tim pitanjima otvorilo bi nove političke probleme, prevashodno nacionalni i teritorijalni integritet srpske nacije, jer je odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a o federativnom uređenju i nacionalnom identitetu federalnih jedinica to pitanje u izvesnom smislu i otvoreno.

Dalji radikalni politički procesi u razvijanju revolucije i izgrađivanju sistema nove federativne državnosti vodili su i sve jasnijem državnompravnom postavljanju i rešenju pitanja Vojvodine. U tom smislu, posebno je značajno bilo gledište J. B. Tita izraženo u napisu *Značaj odluke AVNOJ-a za dalji razvoj naše borbe i stvaranje federativne državne zajednice*, objavljenom u martu 1944. godine u časopisu *Nova Jugoslavija*, koje u pogledu budućnosti Vojvodine u federativnoj zajednici jugoslovenskih naroda podržava ideje i težnje za njenim konstituisanjem u autonomnu jedinicu.

“Iz nekih krajeva, kao na primer iz Vojvodine i drugih, stižu nam često pitanja šta će biti s dotičnom pokrajinom. Hoće li i oni

61 O složenosti vojvodanskog pitanja govorio je Moša Pijade i 1945. godine, kad je bilo sasvim izvesno da će Vojvodina biti autonomna jedinica: “Problem nije tako jednostavan kako bi to nekom izgledalo. Treba urediti pitanje granice između federalne Srbije i federalne Hrvatske, a ta je granica upravo u Vojvodini”, *Borba*, 11. IV 1945.

imati svoju autonomiju ili će pripadati nekoj drugoj federalnoj jedinici. Razumije se da su pitanja umjesna, da ona pokazuju koliko se naš narod u svim dijelovima naše zemlje interesuje za svoje uređenje, koje treba da mu donese sva ona prava što mu pripadaju. Na ovo pitanje mi danas možemo odgovoriti samo ovo: bez sumnje, Vojvodina će, kao i druge oblasti koje pretenduju na to, dobiti najširu autonomiju, ali pitanje autonomije i pitanje kojoj će federalnoj jedinici dotična Pokrajina biti pripojena zavisi od samog naroda, odnosno od njegovih predstavnika, kada se poslije rata bude rešavalo o definitivnom državnom uređenju.”⁶²

Time što se ovim stanovištem potvrđuje ideja autonomije Vojvodine u federativnoj zajednici jugoslovenskih naroda i određenije opredeljuje njen budući položaj (u sastavu jedne od federalnih jedinica), stvaraju se objektivni uslovi za još brže političko diferenciranje među svim narodima i socijalnim slojevima. Ostvarivanje bitnih ciljeva NOP-a u Vojvodini, proklamovanih početkom ustanka u proglašenju Pokrajinskog komiteta (od kojih, spomenuli smo već, i ideja autonomne Vojvodine zauzima relevantno mesto) odražavaju se pozitivno na dalja opredeljenja prema NOP-u i revoluciji. Tome doprinosi i postojanje skoro svih pokrajinskih političkih tela i organizacija: PK Partije i SKOJ-a, Glavni štab NOP-a i PO Vojvodine, Pokrajinski odbor AFŽ-a, Pokrajinski odbor USAOJ-a. Tokom 1944. godine formira se i Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine, a CK KPJ insistira i na stvaranju Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Vojvodine kao vrhovne zakonodavne i izvršne vlasti u autonomnoj Vojvodini.

“Treba nastojati da se ta skupština što pre sazove. U pogledu odluka i organa koje će ona izabrati ugledajte se na ZAVNOBIH i

62 Josip Broz Tito, *Govori i članci*, knj. I, Zagreb, 1959, 189. i 190.

Zanimljiva su u tom smislu i sećanja dr Josipa Smodlake, poverenika za spoljnu politiku u Nacionalnom komitetu. Podnoseći izveštaj Titu 30. decembra 1944. godine o stanju u Bačkoj i raspoloženju Srba i Hrvata u vezi s budućim položajem Vojvodine, Smodlaka u svom dnevniku iznosi mišljenje da je i Tito u pogledu statusa Vojvodine dozvoljavao mogućnost da ona “sačinjava jednu posebnu federalnu jedinicu, ako je to volja njenog stanovništva. Slaže se sa mnom da bi to bilo najbolje rješenje” (Iz neobjavljenog dnevnika Josipa Smodlake, 291).

ZAVNOH. Razlika će biti u tome što pitanja državnopravnog položaja Vojvodine ne treba zaoštravati u odlukama, jer o tome treba da odluči sam narod posle oslobođenja. U govorima se može i treba govoriti o autonomiji Vojvodine u federativnoj Jugoslaviji.”⁶³

Prva skupština Jedinštenog narodnooslobodilačkog fronta Vojvodine jasnije odgovara i na pitanje kojoj federalnoj jedinici bi bilo prirodno da se opredeli Vojvodina.

“Mi govorimo o Vojvodini kao autonomnoj pokrajini. Odatle se vidi da naša Vojvodina neće imati isti položaj u državi kao što ga imaju federalne jedinice, Hrvatska, Slovenija, Srbija itd. Autonomna Vojvodina biće u sastavu jedne od federalnih jedinica naše DF Jugoslavije. Narod će imati prilike da direktno ili preko svojih predstavnika kaže kojoj federalnoj jedinici želi da se priključi. Ali po svemu izgleda da većina našeg naroda u Vojvodini želi da bude u boljim odnosima sa našom braćom u Srbiji... Odnosi Vojvodine prema jednoj ili drugoj federalnoj jedinici biće tako regulisani kako će to najbolje odgovarati interesima i naroda Vojvodine i interesima čitave naše državne zajednice.”⁶⁴

Na sednici Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine, održanoj 6. aprila 1945. godine, u principu je odlučeno da se Vojvodina kao autonomna jedinica priključi federalnoj Srbiji. Za izražavanje ovakvog stava odlučujuću ulogu imali su realni nacionalni razlozi i interesi relativno najbrojnijeg naroda u Vojvodini. O razlozima za ovakvo opredeljenje pisao je Jovan Veselinov aprila 1945. godine u *Slobodnoj Vojvodini* sledeće:

“Da li je GNOV pravilno postupio? Svakako da jeste. Problemi Vojvodine kao i svi ostali problemi opšteg državnog karaktera koji se rešavaju u našoj novoj državi, rešavaju se na osnovu konkretnih, realnih činjenica, konkretnog, realnog stanja... Kod donošenja odluke po ovakvim pitanjima uvek se vodi računa o interesima pojedinih

63 IA PKV, br. 308.

64 Referat Jovana Veselinova, “O jedinstvenom narodnooslobodilačkom frontu Vojvodine”, *Slobodna Vojvodina*, 1944, 19–20.

naroda i interesima naše države kao celine [...] Relativnu većinu stanovništva u našoj Pokrajini čine Srbi”.⁶⁵

O autonomijama se u tom periodu potpunije govori i u Tezama o izgradnji narodnooslobodilačkih odbora kao lokalnih organa narodne vlasti, iz prve polovine 1945. godine. U njima se ističe da u Jugoslaviji ima oblasti u kojima žive narodne manjine, koje žele autonomiju, jer se nisu saživele sa mišlju da postanu običan administrativni deo jedne federalne jedinice u okviru Jugoslavije. Ima oblasti, kaže se, koje neće i ne mogu da se stope sa federalnom jedinicom koja je po svom nacionalnom sastavu sasvim drugačija. Kao primer navodi se Kosovo i Metohija. Autonomija, kao okvir za slobodan nacionalni život tih oblasti, u interesu je bratstva naroda i njihovog “saživljavanja” sa državnim celinom. Teze predviđaju pravo naroda u tim oblastima da se odluči kojoj će federalnoj jedinici da se priključi. Priroda autonomije zavisna je, po Tezama, od svakog pojedinog slučaja, a regulisaće se zemaljskim Ustavom. Kao autonomne oblasti navode se: Vojvodina, Kosovo i Metohija, Trst.

Teze govore i o oblastima koje se, zbog posebnog istorijskog razvoja, još nisu saživele sa ostalim krajevima svoje federalne jedinice, pa je neophodno da se u njima za još neko vreme ostave oblasni NOO. Za osnovni zadatak ovih odbora smatra se ubrzavanje procesa “saživljavanja” oblasti sa ostalim krajevima određene federalne jedinice. Razlika između autonomnih oblasti i ovih “običnih oblasti” vidi se u tome što prve uživaju određenu političku, administrativnu i kulturnu autonomiju, dok druge imaju administrativno rukovodstvo i nadzor nad unutrašnjim poslovima, prosvetom, školstvom i privredom od užeg značaja.

O priključenju Vojvodine federalnoj Srbiji izjasnila se i Sedma pokrajinska konferencija KPJ za Vojvodinu, održana 5. i 6. aprila 1945. godine. “Konferencija se jednoglasno izjašnjava za uključenje autonomne Vojvodine u federalnu Srbiju.”⁶⁶

S ovim vrlo važnim političkim težnjama i odlukama pokrajinskih rukovodstava upoznaju se pripadnici svih nacija i narodnosti i

65 *Slobodna Vojvodina*, 9. april 1945.

66 Zapisnik sedme partijske konferencije KPJ za Vojvodinu, IA PKV, br. 3370.

traži njihova saglasnost i podrška. Na mitinzima i zborovima u mnogim mestima – Subotici, Somboru, Kikindi, Novom Sadu i dr. – izražena je podrška odluci GNOV-a.

Odluku o priključenju Vojvodine Srbiji saopštio je Jovan Vese-
linov u ime delegacije GNOV-a na Prvom zasedanju Antifašističke
skupštine narodnog oslobođenja Srbije 7. aprila 1945. godine.

“Budući da u Vojvodini živi relativna većina Srba, Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine je izrazio želju da ona bude u okviru federalne Srbije. Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine smatra da je ogromna većina stanovništva svih narodnosti u Vojvodini za ovakvo rešenje. Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine će sazvati u najkraćem vremenu Pokrajinsku narodnooslobodilačku skupštinu, na kojoj će se doneti i formalna merodavna odluka o priključenju Vojvodine demokratskoj Srbiji... Na mnogim zborovima i konferencijama, koje su održane širom naše Pokrajine, i na kojima su uzimali učešća pripadnici svih naših naroda, narod se izjašnjavao za to da naša Pokrajina bude što bliže, u što tešnjim odnosima sa Srbijom... Naš narod je razumeo, i to ne samo srpski narod, nego i ostali narodi, da se to pitanje tako mora rešiti i da ono tako treba da bude rešeno. Ono treba da bude tako rešeno zbog toga što u Vojvodini živi relativna većina Srba, a ostali naši narodi nisu se bojali i ne boje se da će njihova manjinska prava biti nezaštićena ovakvim rešenjem pitanja Vojvodine.”⁶⁷

“Rezolucija Prvog zasedanja Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije jednoglasno je prihvatila odluku Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine da Vojvodina kao autonomna pokrajina treba da bude sastavni deo federalne jedinice Srbije, i da će biti sazvana Pokrajinska narodna skupština Vojvodine, koja će o tome doneti i formalnu mjerodavnu odluku i izabrati poslanike Vojvodine za Narodnu skupštinu Srbije i dopuniti broj svojih poslanika u AVNOJ-u. Iz same odluke GNOOV-a i iz govora vođe delegacije Skupština je stekla puno povjerenje da ova odluka odgovara želji svih narodnosti u Vojvodini. Skupština priznaje potrebu da Vojvodina u

67 Stenografske beleške sa zasedanja Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije i Narodne skupštine Srbije, knj. 2, 10–11.

okviru demokratske Srbije ima položaj autonomne pokrajine. Skupština u potpunosti stoji na stanovištu GNOO-a s obzirom na ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovaka i Rusina kao i na stanovištu priznanja prava nacionalnih manjina... Pozdravlajući navedene odluke i izjave, skupština podvlači da je s njima federalna Srbija dobila širu osnovu za izgrađivanje svoje državnosti... i koja je svoj izraz našla u historijskim odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a.”⁶⁸

Prva skupština izaslanika naroda Vojvodine, koja po svom sastavu izražava narodnosnu strukturu Pokrajine, donosi 31. jula 1945. godine i formalnu odluku o priključenju autonomne Vojvodine federalnoj Srbiji. Sa Skupštine je upućen zahtev AVNOJ-u da se pravno potvrdi ova odluka:

“Prva skupština izaslanika naroda Vojvodine pozdravlja i slaže se sa izjavom koju su delegati Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine dali na vanrednom zasedanju Narodne skupštine Srbije o priključenju autonomne Vojvodine federalnoj Srbiji. Zato izaslanici naroda Vojvodine mole AVNOJ da izađe u susret željama naroda Vojvodine i da donese Odluku o priključenju Autonomne Pokrajine Vojvodine federalnoj Srbiji.”⁶⁹

Već 10. avgusta 1945. godine Antifašističko veće narodnog oslobođenja na četvrtoj redovnoj sednici Trećeg zasedanja razmatra zahtev Prve skupštine izaslanika naroda Vojvodine i prihvata njenu odluku o priključenju Autonomne Pokrajine Vojvodine federalnoj Srbiji “u granicama koje će odrediti Privremena narodna skupština posebnim zakonom”.⁷⁰

Na osnovu odluka koje su doneli Prva skupština izaslanika Vojvodine i AVNOJ, Predsedništvo Narodne skupštine Srbije 3. septembra 1945. godine donosi Zakon o ustanovljenju i ustrojstvu Autonomne Pokrajine Vojvodine. Po ovom Zakonu, dakle, Vojvodina postaje sastavni deo federalne Srbije. Najviša vlast u njoj pripada Pokrajinskoj narodnoj skupštini, koja se bira na tri godine i sastaje se u

68 Isto.

69 “Zapisnik sa Prve skupštine izaslanika Vojvodine”, *Sl. list Vojvodine*, br. 11/55, 17.

70 Stenografske beleške sa Trećeg zasedanja AVNOJ-a i Privremene narodne skupštine, izdanje Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ, 122 i 123.

redovna zasedanja četiri puta godišnje. Njene kompetencije izražavaju se u čuvanju prava građana, rukovođenju ekonomskim i kulturnim životom Vojvodine i utvrđivanju pokrajinskog budžeta.

Skupština Vojvodine bira svoje Predsedništvo sastavljeno od predsednika, dva potpredsednika, dva sekretara i 28 članova. U okviru Predsedništva ustanovljavaju se odeljenja za: unutrašnje poslove, pravosuđe, prosvetu, finansije, industriju i rudarstvo, trgovinu i snabdevanje, poljoprivredu i šumarstvo, narodno zdravlje, građevine i agrarnu reformu i kolonizaciju. Njime se takođe utvrđuje pravo svih naroda u Vojvodini.

Za naše razmatranje interesantan je i sam naziv ovog Zakona. Naime, postavlja se pitanje da li se njime stvarno ustanovljava autonomna pokrajina, kako se to iz njegovog naziva može shvatiti. O tome postoje različita mišljenja. Zanimljivo je mišljenje dr Jovana Stefanovića, koji kaže:

“Vidjeli smo kako je došlo do ustanovljavanja autonomnih jedinica Vojvodine i Kosova i Metohije u sklopu Srbije. One su ustanovljene zakonima Srbije, a poslije toga je to potvrdio i AVNOJ, tadašnji vrhovni organ federativne države.”⁷¹

Pažljivije poređenje istorijskih dokumenata ne daje za pravo ovom mišljenju. Dva dokumenta to posebno i nedvosmisleno potvrđuju, pored niza drugih.

Prvo, to je odluka Prve skupštine izaslanika naroda Vojvodine od 31. jula 1945. godine o priključenju autonomne Vojvodine federalnoj Srbiji, iz koje se vidi da je reč o Vojvodini kao autonomnoj jedinici koja se priključuje i koja, prema tome, nije mogla biti ustanovljena naknadno – posle priključenja, već možda samo potvrđena zakonima federalne Srbije. Odluke Prve skupštine izaslanika naroda Vojvodine po svom političkom i pravnom značenju ne mogu se drugačije tretirati od odluka koje su donosile, na primer, antifašističke skupštine federalnih jedinica. Moša Pijade je, upravo, odluke ove skupštine smatrao politički i pravno merodavnim. Za vreme Prvog zasedanja Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije 7. aprila 1945. godine, na kome su se predstavnici Vojvodine u ime Glavnog

71 Jovan Stefanović, *Ustavno pravo Jugoslavije*, Zagreb, 1965, 146.

narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine izjasnili za priključenje federalnoj Srbiji, on je govorio:

“Nije isti slučaj sa Vojvodinom i Kosovom i Metohijom. Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine stao je na gladište da Vojvodina treba da kao autonomna pokrajina bude u sastavu federalne jedinice Srbije. To je, dakle, samo želja izražena od ovog rukovodećeg tela narodne vlasti u Vojvodini. *Da se to pretvori u formalnu, merodavnu odluku* [istakao R. K.], treba da se za to izjasne narodne mase preko svojih predstavnika na Pokrajinskoj narodnoj skupštini i biranjem svojih poslanika za Narodnu skupštinu Srbije. Zato je nepravilno govoriti da se Vojvodina već priključila federalnoj Srbiji. Učinjen je tek prvi korak”.

I drugo, to je već pomenuta odluka Trećeg zasedanja AVNOJ-a od 10. avgusta 1945. godine, kojom se prihvata odluka Prve skupštine izaslanika naroda Vojvodine o priključenju Autonomne Pokrajine Vojvodine federalnoj Srbiji i koja takođe potvrđuje ovo mišljenje.

U Ustavu iz 1946. godine utvrđen je i ustavnopravni status Vojvodine kao autonomne jedinice u sastavu Narodne Republike Srbije. Po njemu, Narodna Republika Srbija ima u svom sastavu Autonomnu Pokrajinu Vojvodinu i Autonomnu Kosovo-metohijsku oblast, koje Srbiju, za razliku od drugih federalnih jedinica, čine složeno federalnom jedinicom. Moglo bi se s obzirom na proces konstituisanja i priključenja autonomnih pokrajina Srbiji zaključiti da su pomenute autonomne pokrajine u izvesnom smislu i konstitutivni elementi federalne Srbije. Ustav je, dakle, samo potvrdio ono što je do tada i u političkom i u pravnom smislu već postojalo.

Iz svega što smo do sada rekli može se izvući nekoliko opštijih ocena.

Prvo, ne može se osporiti određena istorijska geneza pokreta za autonomiju Vojvodine, bez obzira na to što su postojale i bitnije razlike u karakteru i društvenim nosiocima te ideje. U našoj historiografiji ne obraća se dovoljna pažnja suštini ovih razlika. Karakteristika je to i izvesnih mišljenja koja ovom pitanju prilaze sa političko-pravnog stanovišta. Njima se najčešće pokušava dokazati idejni kontinuitet autonomnog pokreta vojvođanskih Srba u Ugarskoj sa autonomnim

pokretom koji se razvija između dva svetska rata i idejom o autonomiji Vojvodine čiji je nosilac Komunistička partija Jugoslavije.

Razlike se prevashodno pojavljuju u motivima i karakteru ideje autonomije.

I drugo, KPJ u svome opredeljenju za autonomiju Vojvodine u federativnoj zajednici jugoslovenskih naroda, neposrednije u federalnoj Srbiji, nije naslednik ranijih težnji i pokreta za autonomiju Vojvodine, mada je bila i u takvim situacijama da je morala da se povezuje i sa drugim, prevashodno, klasnim snagama koje su se, takođe, zalagale za autonomiju. Ona, uvažavajući određene specifičnosti u istorijskom, političkom, ekonomskom, kulturnom i etničkom smislu, iznalazi, i to je njena krupna zasluga, demokratsku platformu i osnove za zajednički život različitih naroda. Otuda se i ideja autonomije na ovom području u politici KPJ pojavljuje kao realna i celishodna forma zajedničkog življenja različitih naroda u jednoj isto tako višenacionalnoj i složenoj državnoj zajednici.

PROBLEM AUTONOMIJE VOJVODINE U KONTEKSTU ODLUKA DRUGOG ZASEDANJA AVNOJ-a¹

258

U historiografskom razmatranju ovog problema mora se poći od dveju nesumnjivih činjenica: prvo, da se KPJ i u doratnom periodu opredeljuje prema pitanju Vojvodine kao ravnopravne jedinice koja ima svoje istorijske, geografske, ekonomske, kulturne i nacionalne osobnosti. U tom opredeljenju bilo je i nedoumica relativnog karaktera, pre svega, u određivanju državnopravnog nivoa položaja Vojvodine.² I drugo, da se ideja o autonomiji Vojvodine javlja kao programska orijentacija KPJ u Vojvodini 1941. godine. Na ovo je neophodno skrenuti pažnju ne samo zato da bi se pokazala i relativno duga istorijska geneza ideje o autonomiji Vojvodine u politici KPJ – što je, inače, uvek važna istorijska pretpostavka, jer se ovakve i slične ideje uglavnom i realizuju ukoliko imaju dublji istorijskog korena i opravdanja – već i zbog činjenice što se problem Vojvodine pojavljuje kao aktuelan i u toku socijalističke revolucije i u tesnoj je vezi sa rešavanjem nacionalnog pitanja na jugoslovenskom nivou i konstituisanjem federativne zajednice jugoslovenskih naroda.

Proces ostvarivanja ideje o autonomiji Vojvodine u toku socijalističke revolucije nije bio, mada ne direktno, lišen i određenih nesporazuma, koji su u složenoj vojnoj, a posebno nacionalnoj, situaciji u Vojvodini (po čemu ona verovatno nije imala ekvivalent u drugim pokrajinama) motivisali političko rukovodstvo revolucije u Vojvodini, a i šire, da u procesu revolucionarnih i vojnih promena odlučnije postavi i pitanje budućeg položaja Vojvodine. Razume se da u jednoj

1 Ranko Končar, "Problem autonomije Vojvodine u kontekstu odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a", u: Dušan Papadopolos (ur.), *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942–1943)*, Rad, Beograd, 1974, 622–631.

2 Vid. o tome opširnije moj rad "Ideja o autonomiji Vojvodine", *Istraživanja*, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad, 1971.

revoluciji kakva je bila naša, u kojoj su se nacionalne protivrečnosti i rešenja nacionalnog pitanja u celini zasnivali na idejama ravnopravnosti i nacionalnog samoodređenja, takvi nesporazumi nisu mogli imati većeg uticaja na već ranije izražena opredeljenja.

Poznata je činjenica da se ustanak naroda Jugoslavije 1941. godine razvija od prvih dana i u Vojvodini sa mnogim specifičnostima, osobenim karakteristikama. Politička situacija pod okupacijom različitih fašističkih armija i složene okolnosti u kojima se našla 1941. godine, teritorijalno rasparčana i integrisana u druge državne celine, objektivno je, pored niza drugih političkih razloga, otežavala uslove da ustanak i u Vojvodini poprimi masovniji karakter. U ovakvim uslovima bilo je teško definisati politički program, koji bi diskredito-
vao okupacioni sistem i pokrenuo sve nacionalne strukture u borbu protiv okupatora i fašizma. Zbog toga su društvene prilike u Vojvodini 1941. godine realno upućivale na određene kompromise u političkoj orijentaciji kako bi se onemogućilo nacionalno i klasno ujedinjavanje na platformi okupatora. Za Partiju u Vojvodini 1941. naročito se složeno javlja pitanje političkog otpora nacionalnom “oslobođenju”, koje je došlo spolja i koje je, bez obzira na svu propagandu kojom se služilo, ostavilo dublje političke implikacije u diferenciranju i stavovima pojedinih nacionalnih grupacija prema nastojanjima Partije da stvori masovnu bazu ustanka.

Bez obzira na pomenute okolnosti u kojima se našla Vojvodina, KPJ će u svojim prvim političkim dokumentima (proglasima) izraziti uverenje o mogućnosti pokretanja i organizovanja revolucionarnog pokreta i u ovakvim uslovima. Njena pažnja biće okrenuta ispitivanju realnih odnosa i okupacijom stvorenih razlika u pojedinim delovima Vojvodine, iz čega će rezultirati saznanje da NOP u Vojvodini ni u kom slučaju ne sme postati samo stvar srpskog naroda niti bilo kakav izraz srpskog nacionalizma (zbog situacije u kojoj se našao srpski narod) u kom pravcu pokušava da ga usmeri i gurne srpska buržoazija. “Vi ne smete dopustiti” – ističe se u jednom od prvih progla-
sa – “da vas navedeni zločini odvedu na put šovinizma, da omrznete radne mase Mađara, Nemaca itd. Borba za oslobođenje naroda Jugoslavije može i za Vojvodinu da bude uspešna samo ako se vi zajedno

sa mađarskim, nemačkim i ostalim narodima borite za oslobođenje Vojvodine, kako bi svi njeni narodi sporazumno odlučivali o sudbini Vojvodine... samo će tako narodi Vojvodine pod vođstvom Komunističke partije Jugoslavije... *moći sami ali zajednički da odlučuju o tome hoće li sa kojim drugim narodima da žive u bratskoj zajednici* [istakao R. K.]³ Partija je, kao što se vidi, duboko verovala u činjenicu da se nacionalno oslobođenje svih naroda Vojvodine može ostvariti samo iznutra – njihovom zajedničkom revolucionarnom i antifašističkom borbom.

Kao deo tog saznanja je i orijentacija Partije na jugoslovenski okvir i karakter NOP-a, koja je u Vojvodini objektivno vodila ka sužavanju baze pokreta jer je u vreme izvođenja okupacije podstican, a u znatnoj meri i ostvaren, proces političkog diferenciranja na pitanju za razbijanje Jugoslavije ili protiv toga. Dublja analiza bi svakako pokazala da i politička pasivnost koja se kod mnogih javila prema NOP-u nije motivisana suprotstavljanjem njegovoj antifašističkoj orijentaciji i socijalno-političkim tendencijama (koje ga karakterišu i u samom početku razvoja) već upravo otpor prema njegovoj jugoslovenskoj orijentaciji, koja ih je asocijirala na državnu tvorevinu sa kojom stvarno nisu imali najbolje iskustvo.

Za naše razmatranje posebno je značajno ono opredeljenje u pomenutom proglasu koje političku sudbinu Vojvodine i rešenje nacionalnog pitanja u njoj vezuje za stav njenih naroda prema NOP-u, koji im jedino otvara perspektivu demokratskog samoopredeljenja. Orijehtacija na borbu protiv okupatora i za jugoslovenski karakter NOP-a uključivala je, dakle, i političke težnje da se reši budući položaj Vojvodine.⁴ Time se, pored već pomenutog, objektivno prevazilazila pojava nacionalne motivisanosti NOP-a, koja se i u Vojvodini, zbog složene situacije, javlja i kao realna alternativa.

Mada se orijentacija političkog rukovodstva Vojvodine u ovom smislu oseća u svim fazama revolucije, odlučnije insistiranje na tome

3 IA PKV, br. 22043.

4 Ovom orijentacijom upravo se i imalo za cilj da se već od prvog dana okupacije i ustanka naroda Jugoslavije ponudi nova platforma za rešenje nacionalnog pitanja u Vojvodini.

da se i problem Vojvodine rešava u skladu sa već ostvarenim intencijama NOP-a javiće se u 1942. godini, a biće u tesnoj vezi sa:

- političkim nastojanjima i naporima da se obnovi pokrajinsko rukovodstvo (Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu) i objedini razbijeni NOP u Vojvodini u jednu celinu, i
- procesom razjašnjavanja izvesnih nesporazuma koji su nastali oko pitanja Srema i organizacione povezanosti pokreta u Sremu sa pokretom u Hrvatskoj.

Poznato je da je NOP u Vojvodini neposredno po organizovanju u najvećem njenom delu (u Bačkoj i Banatu) bio razbijen i da je to imalo teških posledica za njegovo održanje i dalji razvoj. U složenim prilikama, kakve su bile u Vojvodini, od opšteg interesa za ustanak u Jugoslaviji bilo je pitanje stvaranja jedinstvenog političkog rukovodstva koje bi usmeravalo pokret u Vojvodini, rukovodilo njime i integrisalo ga. Ovom problemu značajnu pažnju pridavao je i CK KPJ, koji je u više navrata 1942. godine ukazivao na neophodnost da se srede partijska organizacija i politička situacija u Vojvodini. U tom smislu, posebno je bilo značajno pismo CK KPJ organizacionom sekretaru PK KPJ za Vojvodinu i Okružnom komitetu KPJ za Srem od 2. VIII 1942. godine, u kome se ukazuje na neophodnost da se obnovi pokrajinsko rukovodstvo radi daljeg razvijanja i jačanja NOP-a u Vojvodini.⁵ “Po našem mišljenju” – ističe se u pismu – “pitanje obnove rada jednog pokrajinskog rukovodstva za čitavu Vojvodinu danas je postalo ponovo aktuelno; u tom pogledu bilo bi najbolje da drug Toza [Svetozar Marković, organizacioni sekretar PK] dođe na izvesno vreme do drugova u Sremu, ukoliko to sadašnje i izvanredne prilike u tom kraju dopuštaju... Prilikom obnove rada PK-a treba, bez sumnje, voditi računa i o današnjem položaju pojedinih vojvođanskih krajeva. Tako Okružni komitet za Srem moraće da podržava veze radi koordinacije rada sa Povereništvom CK-a KPH za Slavoniju, a Pokrajinsko povereništvo za Banat (koje treba zadržati) sa Beogradom.”

Ovo pismo imaće značajan politički uticaj na prevazilaženje situacije u Vojvodini, u kojoj se zbog odsustva veza i nepostojanja jedinstvenog (centralnog) političkog rukovodstva, NOP razvija

5 IA PKV, br. 12141.

veoma različito i u pogledu koncepcije, i u pogledu masovnosti. Za nas je, međutim, zanimljivo i ono stanovište u pismu koje Vojvodinu tretira kao jedinstvenu celinu, koja bi kao takva morala da se izrazi i u jedinstvu NOP-a i političke organizacije. Shvatajući pismo u tom duhu, političko rukovodstvo NOP-a u Sremu preduzeće sve mere da se što pre obnovi pokrajinski komitet i izvrši politička integracija pokreta u celini.

Kako pismo, zbog položaja pojedinih krajeva Vojvodine, ukazuje i na neophodnost njihove političke i vojne veze sa drugim pokrajinama, nastaće i određene razlike u njegovoj interpretaciji. Ove razlike javiće se, pre svega, između Okružnog komiteta KPJ za Srem i Povereništva CK KPH za Slavoniju, a odnosiće se na pitanje karaktera veza o kojima se govori u pismu CK KPJ. Podatke o različitim interpretacijama, a istovremeno i nesporazumima, nalazimo u prepisci koja je tim povodom vođena između ova dva rukovodstva. U pismu koje je Okružni komitet KPJ za Srem uputio Povereništvu CK KPH za Slavoniju 31. januara 1943. godine naglašava se da se stavovi CK KPJ u pomenutom pismu ne mogu tumačiti tako da se organizacija KPJ u Sremu i u organizacionom pogledu uključuje u KPH, već se ta veza održava samo radi vojnog i političkog koordiniranja rada i saradnje.⁶ Ideja o obnavljanju pokrajinskog rukovodstva znači da se, pre svega, obnovljeni Pokrajinski komitet učini odgovornim za celokupan rad u Sremu, Bačkoj i Banatu. Razloge za ovakve stavove rukovodstvo NOP-a u Sremu vidi i u činjenici što se KPJ i u prošlosti određivala prema Vojvodini kao jedinstvenoj celini.

“Naša Partija” – ističe se u pismu – “stoji na stanovištu da Vojvodina, u koju ulazi Srem, Bačka, Banat i Baranja čini jednu celinu, s obzirom na svoju mnogonacionalnu strukturu. Svi problemi koji interesuju sve narode Vojvodine mogu se rešiti zajedničkom saradnjom ovih naroda i davanjem Vojvodini autonomije. Zato je naša Partija ovo isticala kao najbolju garanciju da će sve narodnosti u okviru ove autonomije moći najbolje zadovoljiti sve svoje potrebe i da se samo tako može ostvariti jedinstvo i ravnopravnost svih naroda. Zbog toga je Vojvodina imala svoj PK slično Bosni i Hercegovini, gde

6 IA PKV, br. 23643.

se problem rešava slično kao i u Vojvodini. Pored pokrajinskog tela postojale su i druge organizacije i forumi za Vojvodinu. Uvek se radilo na tome da se krajevi Vojvodine približe jedan drugom i da se tako ostvaruju uslovi za zajednički život Vojvodine. Po našem mišljenju, ovo se u suštini nije izmenilo ni posle okupacije naše zemlje i razbijanja Vojvodine u tri dela. Današnja narodnooslobodilačka borba nametnula je potrebu da Srem što tešnje saraduje sa vama, kako smo već rekli, ali, prema pismima CK, [da] vojvođanski narodnooslobodilački pokret kao celina ne razbija se...

Od definitivnog rešenja ovog pitanja zavisi i rešenje mnogih drugih pitanja. Tako, na primer, ako se u Vojvodini mora raditi isto kao i u drugim pokrajinama, u Bosni, na primer, onda se i za Vojvodinu moraju formirati jedinstvene narodnooslobodilačke organizacije: AVNOJ, USAOJ, AFŽ, a kasnije i pitanje glavnog štaba za Vojvodinu. U ovom slučaju Srem ne bi mogao imati svoje predstavnike u AVNOJ-u za Hrvatsku, već za Vojvodinu, i u zemaljskom AVNOJ-u. Ostala bi, dakle, samo koordinacija rada i uzajamno pomaganje između nas i vas, odnosno ostalo bi na tome da nam vi i dalje ukazujete političku i vojničku pomoć.”

Zanimljivo je ukazati i na stavove Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju prema ovim pitanjima. U jednom ranijem pismu Okružnog komiteta KPJ za Srem CK KPH (18. januara 1943. godine) iznose se i stavovi Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, u kojima se primećuje izvesna nejasnost, jer se govori istovremeno i o saradnji i o pripajanju partijske organizacije u Sremu CK KPH. “Vaše *pripajanje* [istakao R. K.] CK KPH ne sme da prekine već započete mere za obnavljanje PK Vojvodine na vašoj teritoriji... Mi pišemo u tom duhu drugu Vladu [Vladimiru Popoviću – R. K.], vi ćete od sada održavati s njima veze, ali raditi gore rečeno. Sa obnavljanjem PK dobili biste [PK] direktnu vezu sa Čačom.”⁷

Da su postojale ozbiljne razlike u tumačenju stavova CK KPJ prema situaciji u Vojvodini između Okružnog komiteta za Srem i Povereništva CK KPH za Slavoniju vidi se i iz odluke CK KPH da povereništvo CK KPH za Slavoniju preraste u Povereništvo CK KPH za

7 IA PKV, br. 13237.

Slavoniju i Srem. Odluka je, bez sumnje, prevazilazila samo političku i vojnu vezu na kojoj je insistirao i CK KPJ, a koju je sasvim ispravno tumačilo i zastupalo političko rukovodstvo u Sremu. Političko rukovodstvo u Sremu polazilo je od uverenja da je ono odgovorno za celinu NOP-a u Vojvodini i da u tom smislu mora raditi na objedinjavanju pokreta i stvarati uslove za obnavljanje Pokrajinskog komiteta. Ovakav postupak bio bi u skladu sa položajem i funkcijom PK KPJ za Vojvodinu u vreme do okupacije i njegovog razbijanja. Time bi se, takođe, prevazilazila politička, vojna i teritorijalna situacija koja je nastala okupacijom Vojvodine, a koja je objektivno odgovarala različitim okupatorskim državama.

Kako je nastala situacija realno prevazilazila kompetencije pomenutih rukovodstava, rukovodstvo obnovljenog Pokrajinskog komiteta na teritoriji Srema zatražilo je od CK KPJ da se razmotre i razjasne problemi i sporovi oko Srema. U pismu Pokrajinskog komiteta Centralnom komitetu KPJ ukazuje se na to kako CK KPH i ZAVNOH u “nekim svojim publikacijama govore o Sremu kao pokrajini Hrvatske.⁸ Mi smatramo da je ovo pogrešno. Srem je sastavni deo Vojvodine i u našoj propagandi za autonomiju Vojvodine naša je Partija to uvek isticala. Nacionalni sastav Srema je takav da on, po našem mišljenju, ne može ući u sastav Hrvatske. Velika većina ovdašnjeg naroda je za to da živi u zajednici sa narodima Bačke, Baranje i Banata.

Iz vaših pisama u kojima govorite o obnovi rada u celoj Vojvodini, kao i iz jednog pisma Vrhovnog štaba u kome se govori o organizovanju obaveštajne službe na području cele Vojvodine, mi vidimo da Partija nije izmenila svoj raniji stav po pitanju Vojvodine, tj. vidi se da vi smatrate da i Srem spada u Vojvodinu.”

Kao rezultat takvog stava rukovodstva u Hrvatskoj prema Sremu usledilo je – ističe se dalje u pismu – i biranje pojedinih predstavnika Srema u Inicijativni odbor ZAVNOH-a. “Molimo vas da nam čim pre odgovorite šta da radimo i da li su drugovi u Hrvatskoj pravilno postupili što su Srem uključili u sastavni deo Hrvatske.”

8 IA PKV, br. 3281.

O radu na obnavljanju Pokrajinskog komiteta izvešten je i Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju. U izveštaju se posebno naglašava da se vodi računa da PK rukovodi radom u celoj pokrajini, a ne samo u Sremu.⁹

Pošto je početkom 1943. godine obnovljen Pokrajinski komitet, započeo je proces objedinjavanja pokreta u Vojvodini i njegovo dalje jačanje. U tom smislu, posebno su bili značajni naponi da se proširi nacionalna baza NOP-a Vojvodine i konstituišu mnogi pokrajinski politički i vojni organi, čime je pokret dobijao jedinstven vojvođanski karakter. Tako su, tokom 1943. godine, formirani Glavni štab NOV i POJ za Vojvodinu i Glavni narodnooslobodilački odbor za Vojvodinu, a postavlja se i pitanje osnivanja Antifašističkog veća.

“Mi smatramo” – ističe se u pismu Jovana Veselinova, sekretara obnovljenog Pokrajinskog komiteta, CK KPJ od 18. maja 1943. godine – “da i Vojvodina, kao i ostale naše pokrajine, treba da ima svoje veće.”¹⁰ U jednom drugom dokumentu takođe se insistira na formiranju Antifašističkog veća za Vojvodinu. “Iz Narodnog oslobođenja, vidimo da se formiraju zemaljska veća. Mi smatramo da je potrebno da i mi za Vojvodinu formiramo AVNO iako se u NO [*Narodno oslobođenje* – R. K.] Vojvodina ne spominje. Sada smo formirali NOO za Vojvodinu koji će rukovoditi radom svih odbora na našoj teritoriji i koji će izvršiti sve pripreme da se kasnije formira AVNO za Vojvodinu. Da li je to pravilno?”¹¹

Politička aktivnost u ovom periodu, kao što se vidi, polazi od uverenja da i pitanje Vojvodine treba rešiti na principima koji su primenjivani u odnosu na druge pokrajine. Primetan je u svemu tome politički aspekt, koji se razvija istovremeno sa vojnim, a ima za cilj afirmisanje ideje autonomije Vojvodine. Orijeantisanost NOP-a Vojvodine u ovom pravcu odlučujuće je uticala i na kasnija državnopravna rešenja, koja će uslediti posle odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a.

Bitnu promenu, a istovremeno i potvrdu takve političke orijentacije NOP-a u Vojvodini, unosi odluka CK KPJ o vraćanju jednog

9 IA PKV, br. 3342.

10 IA PKV, br. 3343.

11 Isto.

broja srezova zapadnog Srema, koji su se zbog političkih potreba našli u organizacionoj vezi sa CK KPH.¹² “Zaključno sa linijama Vukovar–Vinkovci–Županja, pa sve istočno, uključujući i Zemun, pripada ne samo kao vojno-operativno područje Glavnom štabu Vojvodine, nego i kao područje Pokrajinskog komiteta Vojvodine, na kome će isti razvijati svoju partijsku i političku delatnost. Ovo razgraničenje između Hrvatske i Vojvodine izvršeno je u interesu daljeg razvitka NOB-a i jačanja partijske organizacije i našeg političkog uticaja u čitavom kraju.”

Dalekosežnost ove odluke je prevashodno u tome što je objektivno učvršćivala uverenje da će se pitanje Vojvodine rešavati u skladu sa opštim demokratskim i revolucionarnim tendencijama koje su karakterisale ustanak i revoluciju naroda Jugoslavije. Pritom, ona je odražavala i priznanje onih političkih tendencija koje su proizlazile iz npora da se obnovi Pokrajinski komitet i integriše NOP u Vojvodini u jednu političku i vojnu celinu. Istovremeno, i ne manje važno, ova odluka predstavlja politički odgovor na sve nesporazume oko pitanja pojedinih delova Vojvodine, kao i nagoveštaj njenog budućeg položaja.

Ova zapažanja biće potvrđena i drugim dokumentima CK KPJ. Jednim radiogramom Pokrajinskom komitetu KPJ za Vojvodinu, u kome se insistira na što bržem realizovanju odluke o razgraničenju između Hrvatske i Vojvodine, CK KPJ traži da se obustavi diskusija o tome kome će pripasti Srem, s obrazloženjem da će se to pitanje rešavati posle rata i da nije politički oportuno postavljati ga sada jer bi se time mogli “odgurnuti hrvatski elementi od narodnooslobodilačke borbe. Posle rata narod će se slobodno izjasniti i opredeliti”.¹³

Neophodno je, međutim, upozoriti na činjenicu da se pomenu tim odlukama i stavovima CK KPJ još uvek ne daje i potpun odgovor na pitanje budućeg položaja Vojvodine, iako su mnogi problemi državnopravne prirode i organizacije jugoslovenske federacije u to vreme već bili jasni i prečišćeni.¹⁴

12 IA PKV, br. 302.

13 Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije – Beograd, CK SKJ, br. 5212/11 2–12.

14 Dokumenti u kojima su sadržane pomenute odluke potiču iz septembra 1943. godine, što navodi na zaključak o jasnosti mnogih pitanja o kojima se trebalo

Bitne promene u ovom smislu očekivane su od Drugog zasedanja AVNOJ-a, čije su odluke bile izraz novog državno-pravnog konstituisanja i rešenja nacionalnog pitanja na osnovama načela samoopredeljenja svih naroda Jugoslavije. Međutim, ni odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a nije dat odgovor na pitanje o budućem državno-pravnom položaju Vojvodine. Nemoguće je, zbog nedostatka izvora, objasniti razloge zašto i Vojvodina na određeni način nije pomenuta u odlukama AVNOJ-a. Jovan Veselinov Žarko u svojim memoarima *Svi smo mi jedna partija* pominje činjenicu da je i u vreme Drugog zasedanja AVNOJ-a bilo reči o Vojvodini i da je tom prilikom, u odsustvu predstavnika Vojvodine, prevladalo mišljenje da autonomna Vojvodina treba, zbog svog nacionalnog sastava, da uđe u sastav federalne Srbije.¹⁵ O tome se u političkom rukovodstvu Vojvodine, napominje on, saznalo tek posle oslobođenja Beograda.

Što se pak tiče razloga zašto ipak i Vojvodina nije pomenuta u Odlukama AVNOJ-a, moguće su samo određene pretpostavke. Pre svega, Drugo zasedanje AVNOJ-a definiše načelne i fundamentalne osnove jugoslovenske federacije na osnovi konstituisanja federalnih jedinica, uglavnom na nacionalnim principima, čime se objektivno nije završavao proces izgradnje nove državnosti. Postojala su i izvesna složenija politička i etnička područja koja su u odnosu na državno-pravni karakter federalnih jedinica i njihov nacionalni identitet dozvoljavala mogućnost i određenih prelaznih rešenja, a koja u ono vreme nije bilo politički oportuno prejudicirati i definitivnije postavljati.¹⁶ (Vidi se to i iz pomenutog upozorenja CK KPJ o pitanju Srema i stava da će se ono rešavati posle rata na osnovi opredeljenja naroda.) Kad je reč o Vojvodini, složenost se izražavala i u tome što je rešenje njenog položaja istovremeno trebalo da izrazi i interese

raspravljati na Drugom zasjedanju AVNOJ-a.

- 15 Jovan Veselinov Žarko, *Svi smo mi jedna partija*, Novi Sad, 1971, 35.
- 16 O složenosti vojvođanskog pitanja govorio je Moša Pijade i znatno kasnije, 1945. godine, kad je bilo sasvim izvesno da će Vojvodina biti autonomna jedinica: "Problem nije tako jednostavan kako bi to nekom izgledalo. Treba urediti pitanje granice između federalne Srbije i federalne Hrvatske, a ta je granica upravo u Vojvodini", *Borba*, II. IV 1945.

narodnosti koje su u njoj živele, i interese naroda koji je u njoj imao relativno brojnu većinu.

Kako, dakle, Vojvodina nije pomenuta u Odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a, u njenom užem političkom rukovodstvu došlo je oko toga pitanja do diskusije.¹⁷ Procenjujući da autonomija Vojvodine nije sporna i da nisu dovedena u pitanje ranija opredeljenja Partije prema njoj, u diskusiji je izraženo nezadovoljstvo što se u Jajcu, “bar na neki način nije pomenula i Vojvodina, makar i bez konkretnog određivanja njenog budućeg statusa i položaja”.¹⁸ O tome je zatraženo i mišljenje CK KPJ.¹⁹ No, bez obzira na Odluke AVNOJ-a, i posle njegovog zasedanja u vojvodanskoj štampi pojavilo se više članaka u kojima se insistira na autonomiji Vojvodine. Zanimljivo je u tom smislu naglasiti da se nije “pominjala mogućnost da ona uđe u sastav neke od federalnih jedinica”.²⁰

Na ova pitanja iz Vojvodine odgovoreno je u članku J. B. Tita “Značaj odluka AVNOJ-a za dalji razvoj naše borbe i stvaranje federativne državne zajednice”, objavljenom u martu 1944. godine u časopisu *Nova Jugoslavija*, kojim se u pogledu budućnosti Vojvodine u federativnoj zajednici jugoslovenskih naroda podržavaju ideje i težnje za njenim konstituisanjem u autonomnu pokrajinu (jedinicu).

“Iz nekih krajeva” – ističe se u članku – “kao na primer iz Vojvodine i drugih, stižu, nam često pitanja šta će biti s dotičnom pokrajinom. Hoće li i oni imati svoju autonomiju ili će pripadati nekoj drugoj federalnoj jedinici. Razumije se da su pitanja umjesna, da ona pokazuju koliko se naš narod u svim djelovima naše zemlje interesuje za svoje uređenje, koje treba da mu donese sva ona prava što mu pripadaju. Na ovo pitanje mi danas možemo odgovoriti samo ovo: bez sumnje, Vojvodina će, kao i druge oblasti koje pretenduju na to, dobiti najširu autonomiju, ali pitanje autonomije i pitanje kojoj će federalnoj jedinici dotična Pokrajina biti pripojena zavisi od samog

17 J. Veselinov, *Svi smo mi jedna partija*, 34.

18 Isto.

19 Isto.

20 Isto.

naroda, odnosno od njegovih predstavnika, kada se poslije rata bude rešavalo o definitivnom državnom uređenju.”²¹

Time što se ovim stanovištem potvrđuje ideja o autonomiji Vojvodine u federativnoj zajednici jugoslovenskih naroda i određenije opredeljuje njen budući položaj (u sastavu jedne od federalnih jedinica) stvaraju se objektivni uslovi za još brže političko diferenciranje među svim narodima i socijalnim slojevima. Izuzetnu političku važnost u ovim procesima (diferenciranja) imalo je ono stanovište iz članka koje konkretno vezivanje Vojvodine za jednu od federalnih jedinica prepušta demokratskoj odluci naroda Vojvodine. S tim je u vezi, svakako, i postojanje skoro svih pokrajinskih političkih tela i organizacija: PK Partije i SKOJ-a, Glavni štab NOP i PO Vojvodine, Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine, Pokrajinski odbor AFŽ-a, Pokrajinski odbor USAOJ-a, a CK KPJ insistira na stvaranju Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Vojvodine kao vrhovne zakonodavne i izvršne vlasti u autonomnoj pokrajini.²² “Treba nastojati da se ta skupština što pre sazove. U pogledu odluka i organa koje će ona izabrati ugledajte se na ZAVNOBiH i ZAVNOH. Razlika će biti u tome što pitanja državnopravnog položaja Vojvodine ne treba zaoštravati u odlukama jer o tome treba da odluči sam narod posle oslobođenja. U govorima se može i treba govoriti o autonomiji Vojvodine u federativnoj Jugoslaviji.”

Prva skupština Jedininstvenog narodnooslobodilačkog fronta Vojvodine ubrzo odgovara i na pitanje kojoj bi federalnoj jedinici bilo prirodno da se priključi Vojvodina. U referatu Jovana Veselinova, koji je podnesen na ovoj skupštini, konstatuje se da većina naroda u

21 J. B. Tito, *Govori i članci*, knj. 1, Zagreb, 1959, 189. i 190.

Zanimljiva su u tom smislu i sećanja dra Josipa Smodlake. Podnoseći izveštaj Titu 30. decembra 1944. godine o stanju u Bačkoj i raspoloženju Srba i Hrvata u vezi s budućim položajem Vojvodine, Smodlaka u svom dnevniku iznosi mišljenje da je i Tito u pogledu statusa Vojvodine dozvoljavao mogućnost da ona “sačinjava jednu posebnu federalnu jedinicu, ako je to volja njenog stanovništva. Slaže se sa mnom da bi to bilo najbolje rešenje” (Iz neobjavljenog dela dnevnika Josipa Smodlake, 291).

22 IA PKV, br. 308.

Vojvodini želi da bude u boljim odnosima sa Srbijom.²³ Ovu ideju, međutim, u načelu će prihvatiti Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine, donoseći istovremeno i odluku (načelnu) da se Vojvodina kao autonomna jedinica priključi federalnoj Srbiji. O razlozima za ovakvo opredeljenje pisao je Jovan Veselinov aprila 1945. godine u *Slobodnoj Vojvodini* sledeće: “Da li je GNOV pravilno postupio? Svakako da jeste. Problemi Vojvodine kao i svi ostali problemi opšteg državnog karaktera koji se rešavaju u našoj novoj državi rešavaju se na osnovu konkretnih, realnih činjenica, konkretnog realnog stanja... Pri donošenju odluke po ovakvim pitanjima uvek se vodi računa o interesima pojedinih naroda i interesima naše države kao celine ... Relativnu većinu stanovništva u našoj Pokrajini čine Srbi...”²⁴

O priključenju Vojvodine federalnoj Srbiji izjasnila se i Sedma pokrajinska konferencija KPJ za Vojvodinu, održana 5. i 6. aprila 1945. godine.

Odluka o priključenju Vojvodine Srbiji bila je saopštena i Antifašističkoj skupštini narodnog oslobođenja Srbije na njenom prvom zasedanju 7. aprila 1945. godine. Odluku je u ime delegacije GNOV-a saopštio Jovan Veselinov, koji je tom prilikom rekao: “Budući da u Vojvodini živi relativna većina Srba, Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine smatra da je ogromna većina stanovništva svih narodnosti u Vojvodini za ovakvo rešenje. Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine će sazvati u najkraćem vremenu Pokrajinsku narodnooslobodilačku skupštinu, na kojoj će se doneti i formalno merodavna odluka o priključenju Vojvodine demokratskoj Srbiji...”²⁵

Prva skupština izaslanika naroda Vojvodine, koja je po svom sastavu izražavala narodnosnu strukturu Pokrajine, donosi 31. jula 1945. godine i formalnu odluku o priključenju autonomne Vojvodine federalnoj Srbiji. Sa skupštine je upućen i zahtev AVNOJ-a da se pravno potvrdi ova odluka: “Prva skupština izaslanika naroda Vojvodine

23 Referat Jovana Veselinova, “O jedinstvenom narodnooslobodilačkom frontu Vojvodine”, *Slobodna Vojvodina*, 1944, 19–20.

24 *Slobodna Vojvodina*, 9. IV 1945.

25 Stenografske beleške sa zasedanja Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije i Narodne skupštine Srbije, knj. 2, 10–11.

pozdravlja i slaže se sa izjavom koju su delegati Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine dali na vanrednom zasjedanju Narodne skupštine Srbije o priključenju autonomne Vojvodine federalnoj Srbiji.”²⁶

Već 10. avgusta 1945. godine Antifašističko veće narodnog oslobođenja na četvrtoj redovnoj sednici Trećeg zasjedanja razmatra zahtev Prve skupštine izaslanika Vojvodine i prihvata njenu odluku o priključenju Autonomne Pokrajine Vojvodine federalnoj Srbiji “u granicama koje će odrediti Privremena narodna skupština posebnim zakonom”.²⁷

Na osnovu odluka koje su doneli Prva skupština izaslanika Vojvodine i AVNOJ, Predsedništvo Narodne skupštine Srbije 3. septembra 1945. godine donosi Zakon o ustanovljenju i ustrojstvu Autonomne Pokrajine Vojvodine.

Do donošenja ovog zakona vodile su se i rasprave na sednici GNOV-a, odnosno njegovog Predsedništva, od 19. avgusta 1945. godine o karakteru autonomije Vojvodine, posebno o državnopravnim kompetencijama autonomije. Izvesne razlike su se i ovde javile, posebno između nekih predstavnika GNOV-a i vlade Srbije, ali kako taj problem zaslužuje detaljniju naučnu analizu, mi se ovog puta njime nećemo baviti.²⁸

Državnopravno rešenje nacionalnog pitanja u federativnom obliku – u jugoslovenskim uslovima – akceptiralo je, dakle, i određene istorijske različite puteve i stupnjeve razvitka pojedinih regiona, nacija i etničkih grupa, njihove specifične ekonomske, kulturne i političke uslove života i razvoja. U rešavanju složenih društvenih i nacionalnih prilika, koje su bile ne samo istorijsko nasleđe već i objektivno svojstvo, političko rukovodstvo naše revolucije opredelilo se za složeniji oblik državne organizacije u kojoj su, pored konstituisanja federalnih jedinica, uglavnom kao nacionalnih državnih

26 “Zapisnik sa Prve skupštine izaslanika Vojvodine”, *Sl. list Vojvodine*, br. 11/55, 17.

27 Stenografske beleške sa Trećeg zasjedanja AVNOJ-a i Privremene narodne skupštine, izdanje Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ, 122 i 123.

28 Stenografske beleške sa zasjedanja Predsedništva GNOV-a (neobjavljene, IA PKV).

zajednica, stvorene i autonomne pokrajine kao rezultat mnogih političkih, istorijskih, ekonomskih pa i etničkih razloga. Bez obzira na to što ovakva opredeljenja mogu biti motivisana i drugim društvenim razlozima, pa i trenutnim političkim interesima – u našim prilikama radilo se o faktičkim političkim, istorijskim, ekonomskim i etničkim razlozima.

Uvažavanje svih tih razloga kao realnih političkih tendencija u Vojvodini čini manje neizvesnim i često prisutno pitanje da li su se autonomne pokrajine u našem političkom sistemu konstituisale isključivo zbog narodnosne strukture pojedinih regiona, ili iz mnogo opštijih političko-istorijskih, ekonomskih i drugih razloga. Odgovor na ovo pitanje, u svakom slučaju, mora da polazi od kompleksa različitih uzroka, ali i onih koji se u datim istorijskim uslovima javljaju kao važni, a doveli su, između ostalog, do rešenja nacionalnih i drugih suprotnosti u jugoslovenskim razmerama. Tako posmatrana, autonomija Vojvodine nije nastala kao posledica nekakve konvencije, ili pak procesa decentralizacije unitarne države, već je upravo deo onih revolucionarnih promena koje su započete socijalističkom revolucijom u kojoj je i narodima Vojvodine omogućeno da se sami opredele.

PROBLEM VOJVODINE U USTAVNIM RASPRAVAMA 1921. GODINE¹

Ustavnopravne rasprave koje su prethodile usvajanju Vidovdanskog ustava 1921. godine odražavale su svu složenost i protivrečnost u kojima se nalazila novostvorena jugoslovenska država.² Politički sukobi oko budućeg uređenja nove države utirali su put jednoj opštijoj političkoj i nacionalnoj polarizaciji, koja će usloviti duboke i teške političke krize u razvitku nove države.

Poznato je da su se ove rasprave vodile uglavnom oko dveju koncepcija državnog uređenja: koncepcije državnopravnog unitarizma koja je svoje protagoniste imala među pristalicama Radikalne i Demokratske stranke, i federalističke čiji je najizrazitiji predstavnik bila Radićeva Hrvatska seljačka stranka. Ove rasprave već od samog početka primile su nacionalni (srpsko-hrvatski) karakter, te su razlike u shvatanjima u suštini predstavljale različite nacionalne pristupe državnopravnom uređenju zemlje.

Pobornici prve koncepcije polazili su od shvatanja o jugoslovenskom nacionalnom jedinstvu koje bi logično trebalo izraziti u stvaranju jedne kompaktne unitarne države “zadahnete jednom jedinom državnom voljom”.³ Među pristalicama ove koncepcije, bez obzira na načelnu saglasnost o osnovnim pitanjima, javljale su se i određene razlike u shvatanju i tumačenju unitarne države. Bilo je mišljenja da se u takvoj državi može ostvariti upravna decentralizacija prema

273

-
- 1 Ранко Кончар, “Проблем Војводине у уставним расправама 1921. године”, *Годишњак Филозофској факултету у Новом Сагу*, књ. XVII/1 (1974), 93–102.
 - 2 U ovom radu želimo da ukažemo na važnije stavove dveju vodećih građanskih partija u Vojvodini prema državnopravnom uređenju i ustavnim raspravama 1921. godine. U tom smislu naročito će biti reči o njihovim stavovima prema državnopravnom položaju Vojvodine. Drugim ustavnopravnim pitanjima, kao što su društveno-ekonomska u najširem smislu, ovaj rad se neće baviti.
 - 3 Lazar Marković, *Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje*, Beograd, 1935, 40.

ekonomskim, kulturnim, saobraćajnim, a ponekad i istorijskim kriterijumima, čime bi se, verovali su, postigla ravnopravnost i u svakom drugom pogledu.⁴ Smatrali su da se u ovom slučaju moraju otkloniti svi politički obziri i uticaji i da se upravna organizacija mora isključivo posmatrati sa praktičnog gledišta,⁵ što bi dovelo do izmirenja unitarističkih i federalističkih shvatanja.

Druga koncepcija osporavala je jugoslovensko nacionalno jedinstvo, insistirajući u državnompravnom uređenju na očuvanju istorijskih i plemenskih (nacionalnih) posebnosti i na zadržavanju istorijskih i nacionalnih pokrajina kao baze unutrašnjeg uređenja zemlje. I među pristalicama ove koncepcije bilo je razlika u interpretaciji ideje federalizma; federativno uređenje ponekad je podrazumevalo podelu suvereniteta i izrazito državnompravne kompetencije federalnih jedinica, a ponekad su one bile lišene tih osobenosti i shvatane kao deo administrativne organizacije.⁶

Isticanjem ovih opštih pitanja u ustavnoj raspravi unekoliko smo se približili i problemu koji ovde želimo da raspravimo. Naime, u pomenutim koncepcijama nailazimo i na određen državnompravni tretman Vojvodine, mada ona nije bila predmet posebne ustavne rasprave. Na posebnoj raspravi nije se insistiralo ni u Vojvodini, jer je preovlašivalo shvatanje da je njenim priključenjem Srbiji 1918. godine to pitanje u političkom pogledu definitivno rešeno.

Prva razmišljanja o budućem državnompravnom položaju Vojvodine susrećemo u vreme priključenja Srbiji i stvaranja tzv. privremene Narodne uprave kao pokrajinske vlade, a posebno kasnije, kad se ujedinjenjem i stvaranjem nove države, postavilo pitanje ukidanja pokrajinskih vlada, a u tom kontekstu i Narodne uprave Vojvodine.⁷ Shvatanja koja su tada došla do izražaja u odnosu na Narodnu upravu

4 Stojan Protić je u svojim ustavnim koncepcijama uvažavao istorijske i druge osobenosti, koje je, po njegovom uverenju, trebalo donekle i ustavnopravno izraziti.

5 L. Marković, *Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje*, 113.

6 Isto, 123.

7 Narodna uprava konstituisana je na Velikoj narodnoj skupštini, održanoj 25. novembra 1918. godine u Novom Sadu kao izvršni organ Velikog narodnog

ukazivala su na različitost pogleda o budućem ustavnom položaju Vojvodine. Među članovima Narodne uprave bilo je mišljenja i zahteva da se u Vojvodini, pored centralne vlasti, zadrži i izvesna pokrajinska vlast.⁸ U tom smislu Narodna uprava će u više mahova ispoljavati svoje protivljenje demisiji, tvrdeći da je postojanje jedne pokrajinske vlade uslovljeno posebnim specifičnostima Vojvodine, ekonomskim i pravnim (neophodnost postupne primene novog pravnog sistema). Narodna uprava se protivila i načinu na koji je formirana zajednička vlada Kraljevstva SHS, jer je, po njenom mišljenju, morala o tome biti i sama konsultovana. Ova shvatanja nailazila su na delimičnu podršku i kod Stojana Protića, tadašnjeg predsednika vlade.⁹ U razgovoru sa članovima Narodne uprave Protić je insistirao na neophodnosti demisije Narodne uprave, napominjući da Banat, Bačka i Baranja čine sastavni deo jedinstvene države Srba, Hrvata i Slovenaca i da se vlast centralne vlade prostire i na ove teritorije. Ali je, po kazivanju Joce Laloševića, predsednika Narodne uprave, Protić obećao da će i “pored centralnog ministarstva postojati neka vrsta pokrajinske vlade i da će nas aktom potvrditi, bilo nas na novo naimenovati, bilo pak posredno tako priznati”.

Narodna uprava, kao što je poznato, demisionirala je a da se kasnije nikad više nije postavilo pitanje njenog obnavljanja. Kako je to bila prva demisija jedne pokrajinske vlade, ovaj akt biće ocenjen kao prvi primer centralizovanja administrativne vlasti u novoj državi.¹⁰

U ustavnim raspravama koje će uslediti kasnije (1921. godine) političke partije u Vojvodini ne pokazuju veće interesovanje za njen položaj u državnompravnim uređenju. Brojni su razlozi takve pasivnosti političkih partija u Vojvodini. Poznavaooci tadašnjih političkih prilika isticali su veliki značaj ujedinjenja i priključenja Vojvodine

saveta, sa svim obeležjima jedne pokrajinske vlade za teritoriju Vojvodine (Banata, Bačke i Baranje).

8 Arhiv Vojvodine, *Zapisnik sednice Velikog narodnog saveta 28. decembra 1918.*

9 Isto.

10 Intervju Petra Konjovića Jugoslovenskom dopisnom uredu (*Službene novine*, 8. februara 1919).

Srbiji 1918. godine kojim je determinisan celokupan društveni i politički život u njoj i koje je doživljeno kao ostvarenje svih nacionalnih ciljeva za koje se Vojvodina borila tokom prethodnih decenija.¹¹ “U tim danima, napominje Daka Popović, nije se ni moglo očekivati od vojvođanskih Srba dovoljno pribranosti za opsežniju političku akciju, a još manje se moglo računati na njihovu saradnju oko državničkog rada, od koga su oni već generacijama potisnuti bili”. Drugom prilikom u njegovim ocenama osetiće se kritika takvog odnosa Vojvodine prema pitanju uređenja države. “Ovi krajevi nisu od početka pretendovali, da postanu neka komponenta u radu na izgrađivanju nove države, niti da shvate, da je logikom istorije i njima određena neka uloga, koju bi trebalo formulisati jasno i ubedljivo.”¹²

S druge strane, nacionalna struktura Vojvodine dvojako je uticala na političke i društvene odnose u njoj. Prvo, nacionalna politika, izražena u ideji tzv. sloveniziranja Vojvodine kao brane od mogućeg povratka na staro (da bi se obezbedila trajnost državnopravnih promena), doći će u prvi plan političke aktivnosti građanskih partija, posebno srpskih. Time je trebalo da se ostvari jedna slovenska (srpska) dominacija u političkom, ekonomskom i kulturnom životu Vojvodine.¹³ Ovakva politika građanskih partija produbljivala je nacionalne suprotnosti u Vojvodini, jer se htelo političkim metodama uspostaviti prevlast relativno (ekonomski i kulturno) nerazvijenijeg slovenskog življa u Vojvodini. Ti “nacionalni” razlozi, uglavnom su motivisali i političko jedinstvo građanskih partija prema ustavnopravnim pitanjima, bez obzira na njihove prividne političke (programske) konfrontacije. I drugo, ovakva politika u Vojvodini uticaće na političko diferenciranje prema nacionalnim kriterijima, što će dovesti do stvaranja nacionalnih partija – srpskih, hrvatskih

11 Daka Popović, *Vojvodina posle ujedinjenja*, (u rukopisu), ROMS, inv. br. 7528.

12 Daka Popović, *Banat, Bačka i Baranja*, Novi Sad, 1935, 21–22.

13 U tom smislu postojao je čak i jedan projekt čija je realizacija odlagana zbog nedostatka finansijskih sredstava. (Arhiv Vojvodine, Kabinet bana).

(bunjevačkih), mađarskih, nemačkih, itd., koje će se u svojoj aktivnosti uglavnom ravnati prema nacionalnim interesima.¹⁴

Politička polarizacija u Vojvodini nije se, međutim, bazirala samo na nacionalnim kriterijima. Između dveju najvećih političkih grupacija – Radikalne i Demokratske stranke – već od samog početka dolazi do sukoba oko političkih pozicija u Vojvodini. Vojvođanski radikali nastoje da u tom periodu, posebno posle konstituisanja Jugoslovenske demokratske stranke 16. februara 1919. godine (na unitarističkoj programskoj osnovi), razviju širu političku aktivnost, s namerom da u Vojvodini učvrste svoje pozicije. Oni smatraju da je stvaranjem Demokratske stranke dovedeno u pitanje jedinstvo državotvorno usmerenih političkih snaga.¹⁵ Jaša Tomić ocenjuje političko grupisanje demokrata nepotrebnim. Po njemu, stranke se ne mogu stvarati “prema ličnim interesima ili interesima jedne klase... Naši današnji jugoslovenski programi su najbolji dokaz za to”.¹⁶

Iako se zbog navedenih razloga građanske partije ne upuštaju u konkretnije rasprave o budućem uređenju države, one ipak nisu mogle ostati ni sasvim indiferentne prema brojnim ustavnim diskusijama i varijantama. I radikali i demokrati suprotstavljaju se svim shvatanjima koja su insistirala na nacionalnom i pokrajinskom karakteru državnopravnog uređenja. U tom smislu oni se povremeno sasvim određeno izjašnjavaju i o Vojvodini, tvrdeći da se ona bez pogodbe i posebnih ustupaka priključila Srbiji. Vojvodina se odrekla “sebičnih interesa autonomnoga separatizma i podvrgla se centralističkoj upravi i to isključivo zato da srpstvo podigne i učvrsti...”¹⁷ Ovakva opredeljenja objašnjavana su kulturnim i ekonomskim razlozima; neophodno je, tvrdili su, izravnati “Ogromne kulturne i ekonomske razlike koje postoje u raznim krajevima našeg naroda... Rascepka li se državna vlast na više delova, kulturna i ekonomska nejedna-

14 U Vojvodini se posle ujedinjenja ne stvara politička partija s vojvođanskim obeležjem koja bi zastupala njene posebne, sveukupne vojvođanske interese.

15 Ljubinka Bogetić, “Prisajedinjenje vojvođanskih radikala Radikalnoj stranci Srbije”, *Zbornik za istoriju*, br. 2, Matica srpska, 1970, 123.

16 *Zastava*, 4. II 1919.

17 *Zastava*, 27. VIII 1919.

kost postojaće i dalje i bivaće s vremenom sve veća. Prvi, dakle, uslov za pravilno, svestrano i snažno kulturno i ekonomsko napredovanje... mora biti ukidanje provincijalnih vlasti i centralizovanje državne uprave u Beogradu.”¹⁸ Centralističku državnopravnu orijentaciju naročito je podržavalo uže radikalsko vođstvo – Jaša Tomić, Đorđe Krasojević, Žarko Miladinović i dr. U njihovim shvatanjima dominira ideja Velike Srbije kao osnove zajedničke države. Na tom pitanju među radikalima u Vojvodini doći će i do izvesnih neslaganja,¹⁹ pa čak i ozbiljnije krize. Do toga dolazi kada jedna grupa (dr Žarko Miladinović, dr Slavko Miletić, dr Mita Mušicki, Pera Milovanović i dr Mladen Svinjarev) istupa iz kluba vojvođanskih radikala, nezadovoljna programskom orijentacijom stranke i njenom nedovoljnom usmerenošću ka stvaranju Velike Srbije.²⁰ Demokrati će ova neslaganja oceniti kao taktički potez radikala pred nastupajuće izbore. Naši radikali, ističu demokrati, “ostali su bez parole i korteškog sredstva. A najbolje sredstvo, po njihovom mišljenju je izaći pred narod i pozvati ga da pođe s njim, jer hoće Veliku Srbiju.”²¹

U radikalskoj štampi u Vojvodini pojavilo se u to vreme više napisa o pitanjima državnopravnog uređenja zemlje. U njima preovlađuje strogo unitaristička koncepcija na kojoj insistira i najveći deo radikalne stranke u Srbiji. Po njima, državno uređenje treba izvesti prema sadašnjim ekonomskim, političkim i prosvetnim prilikama, pri čemu se istorijske oblasti i stare pokrajinske granice ne smeju uzimati u obzir.²² Bilo je, međutim, pristalica Radikalne stranke koji su

18 *Zastava*, 16. VII 1919.

19 Jednom delu radikala iz Vojvodine smetale su izvesne razlike koje su postojale u programima radikala iz Srbije i Vojvodine. Zbog toga, na zboru u Novom Sadu 27. februara 1919, odlučuju da se prema novim potrebama i prilikama ovi programi usaglase i donese jedan zajednički za sve radikalne stranke u zemlji. U Beograd su poslali posebno izabrani odbor da obavi potrebne konsultacije oko usaglašavanja programa. U Odbor su ušli dr Žarko Miladinović, prota Boža Popović, dr Vlada Manojlović, dr Slavko Miletić, dr Mita Mušicki, Mita Klicin i profesor Milan Nedeljković (*Zastava*, 29. II 1919).

20 *Jedinstvo*, 25. V 1920.

21 *Jedinstvo*, 8. VI 1920.

22 *Zastava*, 9. II 1921.

u pogledu Vojvodine zastupali elastičnije stavove; smatrali su da na nju treba primeniti samoupravu u granicama u kojima se i priključila Srbiji.²³ Ovo su najčešće branili razlozima korisnosti kad je u pitanju Vojvodina i njene specifične potrebe. Ni tom prilikom nisu dovodili u pitanje unitarni karakter državnog uređenja. Na ovo je bilo neophodno skrenuti pažnju zbog toga što su se unutar Radikalne stranke i njenog vođstva u celini javljale slične koncepcije, koje će na kraju dovesti i do ozbiljnijih razmimoilaženja.

Demokratska stranka u Vojvodini ne razlikuje se u svojim stavovima prema državnom uređenju od Radikalne stranke, mada su im motivi opredeljenja za unitarizam ipak bili različiti. Oni su se zalagali i za nacionalni i za državnompravni unitarizam, te su smatrani nosiocima koncepcije strogog centralizma.²⁴ Politiku Demokratske stranke prema državnom uređenju odredila je njena osnivačka konferencija, održana u Sarajevu 15. februara 1919. godine. Svetozar Pribićević je tada izjavio da je Stranka protiv autonomističkog principa u uređenju države.²⁵ Demokrati u Vojvodini želeli su tada, pisao je kasnije Stojan Jakšić, jedan od prvaka stranke, da uspešno reše dva pitanja: "Prvo je pitanje da sačuvamo jedinstven oblik države tj. nećemo da se ona sastoji iz mnogo i suviše odeljenih pokrajina, drugo je pitanje da se agrarna reforma i drugi sirotinjski zakoni donesu... U današnjim prilikama imali smo da biramo između radikala i radićevaca... U pogledu uređenja države tj. da ona bude jedinstvena, tu se slažemo sa radikalima. S toga je gospodin Pribićević pristao da ih privremeno potpomaže u tom pravcu".²⁶

Jedinstvo radikala i demokrata prema državnom uređenju imalo je za posledicu prihvatanje Pašićevog ustavnog projekta, koji

23 Na ovome je insistirala grupa zrenjaninskih radikala na čelu sa Emilom Gavrilom (*Zastava*, 16. XI 1919).

24 *Zastava*, 9. II 1921.

25 Stvaranje državotvorne stranke demokrata Srba, Hrvata i Slovenaca, Stenografske beleške, Sarajevo, 1919, 17.

26 Pismo Stojana Jakšića jednom rođaku, 14. IV 1924, ROMS, br. 15225.

je i u političkom i u upravnom smislu negirao svaki “istorizam i plemenštinu”.²⁷ Zanimljivo je da ni demokrati, a ni radikali, ne pokazuju veće interesovanje za političke koncepcije koje sugeriraju uređenje nove države na bazi istorijskog i nacionalnog karaktera ujedinjenih pokrajina – prema kojima je i Vojvodina jedna od istorijskih jedinica.²⁸

- 27 Slobodan Jovanović, *Ustavno pravo*, Beograd, 1922, 60. Pašićev ustavni nacrt predviđao je centralistički uređenu državu koja bi bila podeljena na 35 oblasti sa najviše 800.000 stanovnika. Sve oblasti bile bi samo administrativno-teritorijalne jedinice. (Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, Zagreb, 1961, 332).
- 28 Misli se na državnopravne koncepcije koje su zastupale Hrvatska seljačka stranka, ustavni nacrti Narodnog i Jugoslovenskog kluba, itd. Njihovi ustavni projekti polaze od pokrajinsko-istorijskih celina, koje se uglavnom podudaraju i sa odgovarajućom nacionalnom strukturom. U nacrtu ustava Narodnog kluba (Hrvatske zajednice), koji izražava tendencije hrvatske inteligencije – federalistički opredeljene – predviđa se postojanje šest ravnopravnih pokrajina: Srbija s Makedonijom, Crna Gora, Vojvodina (Banat, Bačka i Baranja), Bosna i Hercegovina, zatim Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, te Slovenija. Zadržavajući monarhijski oblik vladavine, ustav predviđa podelu vlasti između države i pomenutih pokrajina (F. Čulinović, nav. delo, 328–329). Nacrt Jugoslovenskog kluba, koji je predstavljao parlamentarnu zajednicu hrvatsko-pučke, slovenačko-pučke i bunjevačko-šokačke stranke iz Vojvodine, insistira na ideji složene državne zajednice od šest pokrajina, ističući kao osnovni princip njihovog konstituisanja versku osnovu. Po tom ustavnom nacrtu predviđa se postojanje tri pokrajine sa katoličkom većinom (Hrvatska i Slavonija sa Međumurjem, Dalmacija s Bosnom i Hercegovinom i Slovenija), i tri sa pravoslavnom većinom (Srbija s Makedonijom, Crna Gora i Vojvodina, odnosno Banat, Bačka i Baranja). Pokrajine prema ustavu Jugoslovenskog kluba više liče na autonomne oblasti nego na države (S. Jovanović, nav. delo, 45). Značajni su i ustavni nacrti Ante Trumbića i Josipa Smolake, koji takođe predviđaju određenu pokrajinsku samostalnost, motivisanu različitim kriterijima. Dok Trumbić polazi od principa tzv. devolucije i zadržava pokrajine prema njihovom istorijskom razvitku, ustav Josipa Smolake sugerira podelu zemlje na dvanaest pokrajina prema geografsko-saobraćajno-ekonomskom principu, koje je u znatnoj meri podudarno i sa istorijskim nasleđem. Po njemu, Vojvodina predstavlja jednu zasebnu pokrajinu (F. Čulinović, nav. delo, 332).

Opređeljujući se za Pašićev ustavni projekat, koji je i usvojen kao Ustav nove države, političke partije u Vojvodini pokazivale su izvesne simpatije i prema Protićevom ustavnom nacrtu. To se naročito odnosi na deo radikala iz Sombora i Velikog Bečkereka (Zrenjanin), koji će oceniti da bi Protićev ustavni nacrt više odgovarao specifičnim prilikama u Vojvodini.²⁹ Protićev ustavni nacrt, koji će dovesti do sukoba i krize u Radikalnoj stranci, upravo će izazvati politička previranja i među radikalima u Vojvodini. Kriza nastaje, pre svega, zbog onih tendencija u Protićevom ustavnom projektu koje su imale za cilj održanje “velikih istorijskih pokrajina”³⁰ i koje su, po uverenju većine u Radikalnoj stranci, dovodile u pitanje “unitarni karakter države”.³¹

Protićev ustavni nacrt polazi, takođe, od unitarne koncepcije državnog uređenja, ali istovremeno insistira na širokoj lokalnoj samoupravi.³² Najveća samoupravna jedinica je pokrajina – kojih prema nacrtu Ustava ima devet – “Srbija, Stara Srbija sa Makedonijom, Hrvatska i Slavonija sa Rijekom, Istrom i Međumurjem, Bosna, Crna Gora s Hercegovinom, Bokom i Primorjem, Dalmacija, Srem s Bačkom, Banat, Slovenačka s Prekomurjem”.³³

Nacrt ustava Stojana Protića, mada predstavlja u izvesnom smislu kompromis između jednostavne (unitarne) i složene (federativne) državne koncepcije ne nailazi na podršku (sasvim razumljivo kod radikala i demokrata) ni kod onih političkih partija koje su insistirale na autonomnoj i federativnoj varijanti državnog uređenja. I pored toga, Protić je bio uveren da vreme radi za njega i da njegov ustav

29 Istorijski arhiv Zrenjanin, Zbirka Emila Gavrića (*Koncept pisma Emila Gavrića Stojanu Protiću*).

30 Lazar Marković ističe da je Protić “vodeći računa o hrvatskim zahtevima i u želji da pokaže krajnju pomirljivost radi postizanja sporazuma sa Hrvatima, izradio jedan ustavni nacrt koji nije u svemu odgovarao ondašnjim idejama radikalne stranke. Protić se nadao da će njegova odmerenost, njegova pomirljivost uticati i na druge političke krugove i da će i drugi političari poći ovim putem da bi se došlo do sporazuma u ustavnom pitanju” (L. Marković, *Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje*, 209–210).

31 Isto, 128.

32 Isto, 137.

33 Stojan Protić, *Nacrt ustava*, Beograd, 1920, 2.

pruža više mogućnosti za sporazum sa Hrvatima koji su od samog početka bili protivnici vladinog Ustava. Polazio je i od pretpostavke da je suviše razvijena plemenska (nacionalna) i pokrajinska svest, koja će tražiti odgovarajuće ustavnopravno rešenje. To će biti razlog da ona i pored toga što je njegov ustavni nacrt ostao u manjini, nastavi političku borbu i zatraži reviziju Vidovdanskog ustava. U tom smislu on prvo istupa iz Poslaničkog kluba Radikalne stranke (8. aprila 1921. godine), nastojeći da u svojoj politici, kako sam kaže, doprinese demokratizaciji zemlje i uspostavljanju ravnopravnijih odnosa između Srba, Hrvata i Slovenaca.³⁴

Za svoje političke koncepcije, Protić nastoji da pridobije i vojvođanske radikale. U tu svrhu on tokom septembra 1921. godine obilazi radikalske organizacije u Novom Sadu, Subotici i Somboru.³⁵ On procenjuje da su njihova politička raspoloženja bliža njegovim shvaćanjima, jer Vojvodinu uvažava kao ustavnu realnost u “istorijskim” granicama sa samoupravnim pravima.³⁶ Ista koncepcija, kao što smo već videli, imala je izvesnu podršku u Vojvodini i prilikom demisije Narodne uprave, što je Protiću sigurno poslužilo kao povod da se obrati za pomoć vojvođanskim radikalima. Pokazalo se da je Protić sasvim realno procenjivao političke prilike među njima i da je svojom aktivnošću u Vojvodini uspeo kod jedog dela (umerenijih) da učvrsti

34 *Balkan*, 14. IX 1921.

35 *Politika*, 17. IX 1921. Prilikom boravka u Subotici, Stojan Protić se sastao sa predstavnicima Bunjevačko-šokačke stranke Blaškom Rajićem i Franjom Sudarevićem koji su mu obećali punu političku podršku (*Zastava*, 23. IX 1921).

36 Protić se zalagao da se u ustavnom uređenju vodi računa o zatečenom stanju i raspoloženju naroda i da se uvažava istorijski momenat, “ukoliko on još živi u navikama, osećanju i tradicijama naroda;... oblasti treba još podešavati i prema principu samouprave...” (Stojan Protić, *Oko ustava*, Beograd, 1921, 68). Slobodan Jovanović ocenjuje da se u ustavnom nacrtu Stojana Protića nisu razlikovali državni i samoupravni poslovi, “nego je celokupna unutrašnja uprava poverena samoupravnim organima – pokrajinskim odborima i pokrajinskim skupštinama... Pokrajinska skupština mogla je o predmetima svoje nadležnosti izdavati pokrajinske zakone, koji nisu smeli protivreći državnim zakonima” (S. Jovanović, nav. delo, 35).

svoje pozicije.³⁷ Da je među radikalima u Vojvodini bilo otpora politici Glavnog odbora stranke i da je preovlađivalo nezadovoljstvo političkim i ekonomskim položajem Vojvodine ubedljivo govori i Rezolucija sa sastanka Radikalne stranke u Vojvodini, održanog 22. septembra 1921. godine. “Na osnovu svestranog izveštaja iz svih krajeva Vojvodine, naglašava se u Rezoluciji, utvrđeno je, da su pristalice Radikalne stranke u tolikoj meri ogorčene i nezadovoljne stanjem u državi, a naročito u Vojvodini, da su prinuđene najodlučnije tražiti neodložno saniranje bolesnih prilika i povreda...

Zato konferencija poziva radikalne poslanike iz Vojvodine, da do prve sednice poslaničkog Radikalnog kluba, isprave sve ove povrede i zloupotrebe, učinjene u Vojvodini, kako prema celoj pokrajini, tako i pojedinim članovima i pristalicama naše stranke... U protivnom slučaju da pređu u opoziciju ili zajedno sa celim klubom ili za sebe radikali iz Vojvodine sa ostalim radikalima, koji se s njima slaže.”³⁸

Glavni odbor Radikalne stranke nije prihvatio ocene i stavove iznesene u Rezoluciji vojvođanskih radikala, te je to dovelo do veoma zategnutih odnosa među njima. U Vojvodini se, zbog toga pretpostavljalo da će radikalni poslanici koji su je predstavljali istupiti iz radikalnog kluba i da će doći do ozbiljnije krize u stranci, jer su radikali u Vojvodini ostali uporni u odbrani osnovnih intencija Rezolucije. “Uvereni smo, da će nam i nekoji naši jednomišljenici, van Vojvodine, pisala je u to vreme *Zastava*, zameriti, što smo se usudili da kvarimo, postojeću situaciju, ali mi nismo mogli i ne možemo drukče.

S tim treba bit na čisto, narod je voljan i spreman da pođe za onima koji mu pruže garanciju, da će se prilike u našoj zemlji promeniti na bolje. S toga neka se niko ne čudi, što naši vojvođanski radikali sve češće spominju ime g. Stojana Protića.

Nama radikalima je neobično mnogo stalo do toga, da se naši jednomišljenici ne dele na Pašićevce i Protićevce. Ali smo mi s tim na čisto,

37 Jedan broj radikala u Vojvodini i pored sukoba u vođstvu stranke kontaktira potajno sa Protićem. U konceptu pisma Emila Gavrila Stojanu Protiću navodi se “da mu se on i njegovi jednomišljenici diskretno obraćaju za savet, pa moli da se to sve zadrži u tajnosti” (Istorijski Arhiv Zrenjanin, Zbirka Emila Gavrila).

38 *Zastava*, 24. IX 1921.

da će do te podele morati doći, ako g. Pašiću ne pođe za rukom, da ublaži ogromno nezadovoljstvo, koje u zemlji vlada i ako našim prvacima ne pođe za rukom, da zadobiju g. Protića na zajednički rad.”³⁹

Vođstvo Radikalne stranke nije odobravalo ovakve tendencije u stranci, a posebno političku aktivnost Stojana Protića koja je u Vojvodini ostavljala značajnog traga. Iz straha da u stranci ne dođe do dubljeg rasepa, u početku se ne insistira na definitivnom razlazu sa Protićem, ali se ne odustaje od takve mogućnosti. “Pričekaćemo da vidimo šta će raditi i šta će sve ispasti, pa ćemo se onda umeti braniti i odlučivati šta nam valja raditi”, naglasio je Nikola Pašić.⁴⁰ Na ovaj korak vođstvo stranke se moralo odlučiti i zbog pritiska Demokratske stranke s kojom je bila u koaliciji i koja je sa velikim nepovverenjem pratila političku aktivnost Stojana Protića na reviziji Ustava.⁴¹

Unutar vojvođanskih radikala, međutim, ni posle pokušaja vođstva stranke da se neslaganja prevaziđu ne dolazi do smirivanja. Naprotiv, oni pored insistiranja na izmirenju Pašića i Protića, i dalje zahtevaju rešavanje nekih vojvođanskih pitanja, kao što su agrarna reforma na osnovu vojvođanskih predloga itd. Posebno se među njima javljaju težnje za promenama u političkom radu Stranke i njenom prilagođavanju novim uslovima. Misle da program i statut Stranke treba menjati u smislu mogućnosti organizovanja i na pokrajinskom odnosno oblasnom principu.⁴²

Kod dela vojvođanskih radikala primećuje se evolucija i u odnosu na centralistički karakter državnog ujedinjenja. Pojavljuju se shvatanja o neophodnosti revizije Vidovdanskog ustava, koji je, tvrde, dobio podršku u “vanrednom i uzburkanom vremenu”, kada se moralo zadovoljiti postignutim slobodama i oblasnoupravnim uređenjem.⁴³ Misle, međutim, da su prilike u zemlji sazrele i za radikalnije revidiranje Ustava kako bi se zadovoljile potrebe svih delova zemlje i naroda. Iako je teško, zbog nedostatka izvora, oceniti pravi

39 *Zastava*, 6. X 1921.

40 *Politika*, 18. IX 1921.

41 *Zastava*, 21. IX 1921.

42 *Zastava*, 24. IX 1921.

43 Istorijski Arhiv Zrenjanin, Zbirka Emila Gavrića.

smisao ovih zahteva za reviziju Ustava, čini se da oni ne idu dalje od Protićevih ustavnih koncepcija i da uglavnom podržavaju njegove napore za ublažavanjem državnog centralizma i stvaranjem ravnoteže ne samo sa Hrvatima već i sa drugim sredinama koje u bilo kom obliku – nacionalnom, istorijskom, ekonomskom, kulturnom i dr, imaju pokrajinsko obeležje. Na ove pretpostavke upućuju nas i prethodne ocene o političkim simpatijama jednog dela radikala u Vojvodini prema Protićevim ustavnim koncepcijama. Ovakve tendencije ipak nisu dobile širu podršku vojvođanskih radikala i uskoro će biti ocenjene kao pokušaj izazivanja rascepa u stranci – do čega će u Vojvodini delimično i doći.⁴⁴

Rasprave oko ustava, bez obzira na političko jedinstvo koje se stvara među političkim partijama u Vojvodini (uticajnijim) i u daleko većem stepenu unutar Demokratske stranke, prema Pašićevom (Vidovdanskom) ustavu, pokazale su, kad je u pitanju Vojvodina, da postoje određene tendencije, unutar radikala pre svega, i za drugačijim političkim konstituisanjem ove pokrajine u državnompravnom uređenju zemlje. Međutim, ove težnje ipak nisu bile ni dovoljno opredeljene ni sasvim konzistentne da bi u postojećim društvenim prilikama imale znatnijeg uporišta. U poređenju sa preovlađujućim unitarističkim i centralističkim koncepcijama, ove tendencije nalazile su podršku kod malog broja pristalica Radikalne stranke, koji nisu uspevali da se oforme u značajniju političku grupaciju. Do toga će kasnije ipak doći, i u procesu izvesnog osamostaljivanja građanskih partija u Vojvodini od stranačkih vođstava, a što će biti podstaknuto brojnim ekonomskim i političkim problemima Vojvodine.

285

44 Da je do rascepa u Radikalnoj stranci Vojvodine ipak došlo saznajemo i iz jednog pisma Alekse Ivića Lazaru Markoviću od 23. januara 1923, u kome ga informiše o prilikama među radikalima u Subotici: "Držim da ste doznali da se je Radikalna stranka rascepila na dvoje, na pristalice g. N. Pašića i na pristalice g. Stojana Protića... Oko njega [Pašića, prim. R. K.] su se okupili svakojaki pa i vrlo rđavi ljudi, koji se zaklanjaju za Pašićevo ime... Ljudi poštteni, koji iskreno žele dobro ovoj napaćenoj državi našoj, okupili su se oko g. Stojana Protića, te će ući u izbore na posebnim listama, da spasu čast Radikalnoj stranci... Pašićeva je zvanična Radikalna stranka, Protićeva se zove Nezavisna radikalna stranka" (Arhiv Jugoslavije, Fond Laze Markovića, F 2).

NEKA PITANJA ODNOSA NARODNOSTI PREMA REVOLUCIJI¹

286

Ovaj kratak prilog pokušaj je prezentacije jednog problema koji je dosad malo proučavan u našoj historiografiji.² Uzroci tome podjednako su naučne i vannaučne prirode. U pristupu ovom pitanju i sada postoji dilema na kakav prijem može naići rad pod ovim uslovima, s obzirom na prirodu revolucija kao prevashodno klasnih pokreta. S razlogom se, zbog toga, može postaviti pitanje: Kako objasniti odnos prema revoluciji? Da li se zbog prirode revolucije može razmišljati u relaciji: revolucija–nacija? Da li se, drugim rečima, može smatrati naučno mogućom (iz naslova rada to bi se moglo zaključiti) rasprava o odnosu nacija kao celina prema događajima 1941–1945? U odgovoru na ova pitanja argumenti se mogu potražiti u istorijskom iskustvu uopšte, ali i u konkretnim događajima koji su se zbili u našoj revoluciji. Istorijsko iskustvo je nebrojeno puta pokazalo da revolucionarne procese i promene nikad ne započinju niti se prema njima jedinstveno odnose nacije kao celine, već uvek progresivni socijalni slojevi iz svake nacije.

Što se tiče argumenata koji su rezultat naše revolucije, oni to isto neosporno potvrđuju, ali u nekim iznimnim istorijskim primerima ne daju uvek povoda za jasan sud. Upravo to je i razlog da se neka od ovih pitanja pokrenu, bez namere da se ovog puta šire obuhvate i prezentiraju. Polazna osnova, pritom je pomenuto istorijsko iskustvo, ali i specifičnost određenih procesa koji su se zbili u našoj revoluciji. Ne videti određenu specifičnost znači, pre svega, ostati na istorijski nepotpunim i šematičnim pozicijama u istraživanju jedne složene i specifične revolucije u kojoj su se duboko preplitali i klasni i nacionalni procesi.

1 Ranko Končar, "Neka pitanja odnosa narodnosti prema revoluciji", *Treći program* 28, zima (1976), 149–158.

2 U prilogu će biti reči samo o prilikama u Vojvodini i to uglavnom o 1941. godini.

Politička i društvena zbivanja, izazvana aprilskim porazom i okupacijom Jugoslavije 1941, sasvim osobeno se odražavaju na Vojvodinu i prilike u njoj. Proces političke i nacionalne polarizacije koji se zapaža u jugoslovenskim razmerama, u Vojvodini će, zbog njene složene etničke strukture i karaktera okupacione vlasti, imati svoje specifične tokove, uglavnom, nepoznate drugim krajevima. Izrazitija koncentracija dveju etničkih grupa (nemačke i mađarske) čije se nacionalne matice javljaju kao glavni nosioci okupacione vlasti, utičaće, pored ostalog, da se i razvitak NOP-a u Vojvodini izrazi kao jedna vrlo specifična pojava ne samo u jugoslovenskim okvirima već i u njoj samoj zbog različitosti koje karakterišu razvitak pokreta u pojedinim njenim delovima (Banatu, Bačkoj i Sremu).

Istorijska istraživanja osnovnih političkih procesa i pojava u razvitku narodnooslobodilačkog pokreta Vojvodine ukazuju na izuzetan značaj nacionalnog pitanja u njemu. Istorijski nije nepoznato da nacionalno pitanje u Vojvodini i u doratnom periodu predstavlja važnu i kriznu komponentu političkog i društvenog života. Tokom rata ono se razvija u faktor od koga bitno zavise organizacija i masovno razvijanje NOP-a. Reč je prevashodno o pojavama nacionalne motivisanosti prema događajima 1941–1945. godine. Kao što je već pomenuto, te pojave zapažamo i na širem jugoslovenskom planu, ali se u Vojvodini javljaju primeri dublje nacionalne koherencije; nacionalne grupe koje u njoj žive (Nemci, npr.) biće manje ili gotovo nimalo zahvaćene socijalnim i političkim diferenciranjem događajima 1941–1945, koje objektivno susrećemo na globalnom jugoslovenskom planu.

Uzroci takvih pojava veoma su kompleksni i ne mogu se tražiti samo u istorijskim događajima koje je sobom donela okupacija Vojvodine. Može se s razlogom govoriti, u određenim slučajevima, i o istorijskoj prirodi takve političke i nacionalne koherencije. Uzroci, dakle, nisu samo u političkim okolnostima koje su nastale okupacijom, teritorijalnim rasparčavanjem Vojvodine i integrisanjem pojedinih nacionalnih grupa u nacionalne države. Istorijski oni nisu rezultat samo nezadovoljstva političkim i društvenim položajem u kome su se nalazile pojedine nacionalne grupe između dva rata, mada je to

neosporno primarno uticalo na njihova opšta politička raspoloženja i opredeljenja 1941. godine. Treba svakako pomenuti i antagonizme (nacionalne prirode) koji su se javili neposredno po ujedinjenju jugoslovenskih naroda 1918. godine i u periodu između dva rata u celini, a izrazili su se u neprihvatanju državnopravnih promena koje su nastale ulaženjem Vojvodine u sastav Kraljevine SHS. Tako će npr. mađarski revizionizam od samog početka biti usmeren na povratak ranijih nacionalnih granica i na ponovno nacionalno ujedinjenje. Nemačka manjina će prodorom nacionalsocijalizma od 1934. godine razvijati u svojim redovima iste političke tendencije.

Politički i društveni život Kraljevine Jugoslavije, kao što je poznato, nije zaustavio takve tendencije; on ih je, naprotiv, odnosom prema nacionalnom pitanju uopšte, a posebno prema nacionalnim manjinama, još više produbio i stvorio osnove za istorijsko nepoverenje u odnosima među narodima Vojvodine. Tendencije koje su iz toga proizlazile imale su bitnog uticaja na tok političkog i nacionalnog života pojedinih nacionalnih grupa u Vojvodini, a konkretne manifestacije, kao što je poznato, doći će, u kontekstu već pomenutih okolnosti, do izražaja i 1941. godine.

Karakter političkih i ekonomskih odnosa u Kraljevini Jugoslaviji pogodovao je uticaju buržoazije na politički i društveni život narodnosti u Vojvodini. Na platformi političkog i nacionalnog jedinstva nacionalne buržoazije ostvariće znatan uticaj na Nemce, Mađare, Rumune, i dr., bez obzira na različitost njihove socijalne strukture i položaj koji su imali u Kraljevini Jugoslaviji. Nacionalni interes koji se, između ostalog, ističe u prvi plan političkih događaja 1941. godine, ima svoje objektivne korene i u takvom toku nacionalnog i političkog života. Stvari se, međutim, i u ovim procesima moraju posmatrati različito, jer se u svim narodnosnim grupama ne ispoljavaju u istom intenzitetu, niti su pak svi faktori tome podjednako doprinosili.

Kad je reč, na primer, o mađarskoj narodnosti, važno je pomenuti i znatan uticaj KPJ na njen politički život između dva svetska rata. Ovaj uticaj baziran je uglavnom (i ne bez uspeha) na socijalnim idejama i izazivaće duboko političko podozrenje kod mađarske buržoazije. Ona ga ocenjuje veoma opasnim za svoja politička uporišta

među mađarskim masama i nastoji na svaki način da ga spreči. Po njenom mišljenju, takav uticaj KPJ sve više vodi slabljenju osećaja nacionalne pripadnosti i razvija one tendencije među mađarskim masama koje su u dubokoj suprotnosti sa njenim interesima. Bez obzira na to što politika KPJ nikad nije imala za cilj da slabi nacionalnu svest i što je mađarska buržoazija u ovom smislu tendenciozno iskrivljavala njenu politiku, ipak je i u politici Partije bilo jednostranosti koje je buržoazija vešto koristila. Misli se, pre svega, na nepotpun stav KPJ prema nacionalnom pitanju u Vojvodini, koji se u političkim prilikama između dva rata najčešće kretao od povremenog i isključivog apsolutizovanja klasne dimenzije, do njegovog svodenja na "manjinski problem", izdvojen iz konteksta nacionalnog pitanja uopšte. Takva orijentacija Partije u nacionalnom pitanju ma koliko nailazila na određenu podršku kod nacionalnih manjina, nije objektivno mogla obezbediti i njena trajnija politička uporišta među različitim i brojnim narodnosnim grupama. Pokazalo se da nije bilo uvek oportuno, u datim političkim prilikama, polaziti samo od socijalno-revolucionarnih ideja i zapostavljati druga važna pitanja u razvitku pojedinih nacionalnih grupa, kao što su borba za slobodu i ravnopravnu upotrebu jezika, nesmetan prosvetni, kulturni i opštenacionalni razvitak. Na tim pitanjima se upravo i učvršćivala politička pozicija buržoazije među brojnim narodnosnim grupama Vojvodine. U svojoj knjizi *Svi smo mi jedna partija*, Jovan Veselinov Žarko konstatuje da je radnički pokret "uvek isticao i borio se za određena prava pripadnika narodnosti, ali dugo nije bilo jasno kako se ona mogu trajno obezbediti... Zato se pitanje nacionalnosti tretiralo odvojeno od ostalih, tj. na njega se gledalo kao na čisto 'manjinsko pitanje', onako kako se ono obično rešava građanskim zakonodavstvom. To je umnogome omogućilo građanskim političarima iz redova nacionalnih manjina [...] da povedu veliki deo narodnosti za sobom."

Sasvim je drugačija situacija bila sa nemačkom manjinom. Politička evolucija, koju zapažamo kod nje od dolaska Hitlera na vlast, ostala je još uvek bez dublje historiografske interpretacije. Neki elementi te evolucije najblaže su u suprotnosti sa realnošću u kojoj živi nemačka manjina između dva svetska rata u Kraljevini Jugoslaviji.

290

Od ujedinjenja jugoslovenskih naroda 1918. godine, nemačka manjina u Vojvodini ima značajne ekonomske pozicije, što će objektivno razlikovati njen položaj od drugih nacionalnih grupa. Iz te okolnosti proisticala je do dolaska Hitlera na vlast i njena sveukupna nacionalna strategija, karakteristična po rascepljenosti između jugoslovenske pripadnosti kao istorijske realnosti i neophodnosti očuvanja svog nacionalnog identiteta. Zbog toga će u daljoj ekspanziji svoje ekonomske moći ona i shvatiti smisao svog nacionalnog samoodržanja. S druge strane, u sferi čisto nacionalnog i ideološkog, nemačka manjina afirmisaće princip nacionalne autarhije unutar koje, pored režimskih i nacionalnih orijentacija, gotovo da nije ni bilo drugih strujanja. Programi drugih političkih partija po pravilu nisu ostavljali dubljeg traga u životu ove manjine. To je karakteristično i za uticaj KPJ kojoj pripada sasvim neznatan broj Nemaca. Nesumnjiva ekonomska emancipacija i afirmacija (posle 1918. godine) nužno su vodile kolaboraciji sa režimskim tendencijama, protiv kojih Partija, pre svega, usmerava svoju političku aktivnost. Ta okolnost samo donekle objašnjava nepostojanje većeg političkog uticaja Partije unutar ove nacionalne grupe; ostaje, međutim, i činjenica da ona u tom smislu nije ni razvijala značajniju aktivnost.

Od pojave nacizma u Nemačkoj, pomenuli smo, i u redovima ove nacionalne grupe zapažaju se radikalne političke promene koje će se prevashodno izraziti u postepenoj antijugoslovenskoj orijentaciji. Bilo bi, međutim, pogrešno shvatiti da je ova politička promena rezultat samo događaja izvan njih; ona je isto tako i rezultat tendencija koje se javljaju i unutar njih samih.

Specifičan je i različit položaj drugih narodnosnih grupa u Vojvodini između dva svetska rata, Slovaka, Rumuna i Rusina. Istorijske okolnosti bez obzira na njihov stvarni politički položaj u pomenutom periodu, objektivno su ih upućivale na drugačije političko rezonovanje. Ovo je u velikoj meri bilo određeno i politikom država kojima pomenute nacije etnički pripadaju u predratnom periodu.

Ne ulazeći ovom prilikom i u razmatranje drugih problema vezanih za politički život narodnosti u Vojvodini između dva rata, ostaje kao relevantna činjenica da je uoči Drugog svetskog rata politička

konstelacija u Vojvodini bila u znatnoj meri na strani onih tendencija koje su se suprotstavljale daljem opstanku jugoslovenske države.

U tom kontekstu posmatrana, 1941. godina u Vojvodini nije pružala osnove za dublje političke neizvesnosti i u pogledu razvitka masovnog narodnooslobodilačkog pokreta.

Za druge narode u Vojvodini, Srbe i Hrvate, 1941. godina predstavljala je prevashodno patriotsko pitanje, te se u početku među njima na toj osnovi ostvaruje političko diferenciranje, a započinje istovremeno i na platformi revolucionarne borbe. Bilo je i među pripadnicima ovih naroda, naročito među Srbima, političkih aktivnosti koje su išle za tim da se u uslovima okupacije spreči svaki otpor naroda novonastalim prilikama. Pripadnici bivših građanskih partija objašnjavali su ovakvu svoju aktivnost željom da se "spasi" srpski narod, ali se ubrzo pokazalo da se iza toga krije politika kolaboracionizma i saradnje vodećih buržoaskih vrhova sa okupacionim vlastima. Poznata je u tom smislu izjava predstavnika građanskih političkih partija o lojalnosti mađarskim okupacionim vlastima.

Odnos Hrvata prema NOP-u u Vojvodini bio je u početku određen Mačekovim političkim stavom, ali i slabim političkim uporištima Partije među njima. Sve je to, kako ocenjuje Jovan Veselinov Žarko u svojoj knjizi *Iz naše revolucije*, "imalo odraza na odnos Hrvata u Vojvodini prema narodnooslobodilačkom pokretu, koji se ispoljavao u nekoj čudnoj pasivnoj rezistenciji, u iščekivanju koje nije bilo jasno izraženo.

Prema našim prvim ocenama, držanje Hrvata u nas moglo bi se ovako definisati: oni nisu, sem neznatne grupe mahom lumpen-proletera, za Pavelića i njegovu takozvanu Nezavisnu državu Hrvatsku, niti su za vaskrs stare Jugoslavije."

Sve ove okolnosti objektivno su uslovile da se KP u Vojvodini 1941. godine nađe u veoma delikatnoj političkoj situaciji. Pitanje političke platforme koja bi diskreditovala okupacioni režim i pokrenula mase u borbu protiv fašizma u tako složenoj i raznorodnoj nacionalnoj situaciji, pojavljuje se u svoj svojoj ozbiljnosti i neizvesnosti. Posebno nije bilo tako jednostavno u Vojvodini početi borbu koja bi imala jugoslovenski karakter i na toj platformi zadobiti širu nacionalnu podršku. Situacija je u tom smislu postala složenija kad se i

unutar Partije primećuju pojave diferenciranja na nacionalnoj osnovi (Partija počinje, po mišljenju tadašnjeg org. sekretara PK Svetozara Markovića Toze, gubiti politička uporišta naročito kod Mađara koji su živeli i žive pomešani sa Srbima). U tom periodu dolazi i do smanjenja broja Mađara u organizacijama KPJ i SKOJ-a. Okupacija je, dakle, podstakla i određene promene unutar Partije; ne samo da je udaljila Nemce i Mađare od ostalih naroda u Vojvodini već je uslovila i određene nepovoljne političke procese unutar nje same, a to je bio novi momenat s kojim je ona morala da računa.

Pošto je proces političkog diferenciranja prema 1941. godini počivao u velikoj meri na nacionalnoj osnovi, delimično i u redovima KPJ, pružanje masovnijeg otpora okupatoru bilo je krajnje neizvesno. Na to su uticali i drugi razlozi, prevashodno oni koji su proistekli iz političke koncepcije KPJ 1941. godine u Vojvodini, kao što su iluzije o kratkotrajnosti rata, ograničavanje pokreta na članstvo Partije, “leve greške”, i dr. Za istoriografiju ostaje otvoreno pitanje u kojoj meri su neke od pomenutih slabosti u političkoj koncepciji KP u Vojvodini, ili konkretnije u Bačkoj, rezultat samostalnog pristupa, a u kojoj pak rezultata određenih stavova rukovodstva Narodnooslobodilačkog pokreta i revolucije u Jugoslaviji. Sasvim je razumljivo da se ne radi samo o različitosti istoriografskih prilaza i interpretacija.

Bez obzira na sve pomenute okolnosti u kojima se našla Vojvodina 1941. godine, Partija je, kao što je poznato, bila uverena da se i u ovako složenim političkim prilikama mogu povesti i organizovati revolucionarni pokret i oružana borba protiv okupatora. Ona je bila svesna, za razliku od drugih političkih grupacija, da se oružani otpor može i mora razvijati u postojećim prilikama, bez obzira na to što je situacija realno upućivala na zaključak da se pokret u početku neće moći kretati u pravcu nekog dubljeg nacionalnog jedinstva. Bilo je u tom smislu od posebne važnosti saznanje da se oslobodilački i revolucionarni pokret mora razvijati unutar svake nacionalne grupe kao uslov zajedničkog nacionalnog oslobođenja i rešenja nacionalnog pitanja u Vojvodini. Nacionalno “oslobođenje” koje je došlo spolja, kao deo političkog koncepta okupatora, moralo je, zbog toga, već na samom početku biti razobličeno.

Polazeći, dakle, od uverenja da je oružana borba jedina alternativa u postojećim prilikama i od političke situacije u kojoj su se našli narodi Vojvodine, KP u svojim prvim dokumentima i proglasima nastoji da dâ jasnu političku orijentaciju.

Prvo, ona je svesna da NOP u Vojvodini ni u kom slučaju ne sme postati samo stvar srpskog naroda niti bilo kakav izraz srpskog nacionalizma (zbog situacije u kojoj se našao srpski narod), u kom pravcu pokušava da ga usmeri i gurne nacionalna buržoazija. “Vi ne smete dopustiti da vas navedeni zločini odvedu na put šovinizma, da omrznete radne mase Mađara, Nemaca... Borba za oslobođenje naroda Jugoslavije može i za Vojvodinu da bude uspešna samo ako se vi zajedno sa mađarskim, nemačkim i ostalim narodima borite za oslobođenje Vojvodine, kako bi *svi njeni narodi sporazumno odlučivali o sudbini Vojvodine* [istakao R. K.]”, veli se u proglasu Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu iz juna 1941. godine. Mađarima se proglas obraća sledećim rečima: “Na vama u Bačkoj i Baranji leži velika istorijska odgovornost za dalju sudbinu Vojvodine. Kao što su srpski radnici i seljaci išli putem borbe protiv njihovih kapitalista ugnjetača radnih masa i nesrpskih naroda, tako se i vi morate protiv vaše mađarske gospode koja sada ugnjetava nemađarske narode u Bačkoj i Baranji. *Zastava proleterske borbe protiv nacionalnog ugnjetavanja prešla je sada u vaše ruke* [istaknuto u originalu]”. Proglas se na sličan način obraća i drugim narodima Vojvodine – Nemcima, Rumunima, Slovacima i Rusinima, pozivajući ih u zajedničku borbu za nacionalno oslobođenje i ravnopravnost svih u budućoj slobodnoj Vojvodini.

Drugo, opšti ciljevi NOP-a u Vojvodini moraju imati antifastički karakter, jer je okupacija delo fašističkih armija – bez obzira na svu propagandu koja se čini prema Nemcima i Mađarima – te je kao takva u krajnjoj instanci suprotna vitalnim interesima svih naroda Vojvodine.

I treće, KPJ u svojim političkim stavovima insistira na jugoslovenskom karakteru borbe, mada joj nije bilo nepoznato da će takvi ciljevi suziti masovnu i nacionalnu širinu Narodnooslobodilačkog pokreta, jer je na platformi za razbijanja Jugoslavije ili protiv toga, već u početnom periodu okupacije, kao što smo napomenuli, u

znatnoj meri završen proces političkog diferenciranja. Treba pomenuti da i politička pasivnost, koja se kod mnogih javlja prema NOP-u, nije motivisana suprotstavljanjem njegovoj antifašističkoj orijentaciji i socijalno-političkim tendencijama (koje ga karakterišu i u samom početku razvoja), već otporom prema njegovoj jugoslovenskoj orijentaciji, koja ih je asocirala na državnu tvorevinu sa kojom nisu imali najbolje iskustvo.

Politička platforma Partije 1941. godine, kao što se vidi, veoma je široka; ona diferencirano nastoji da prodre istovremeno i u sve socijalne i u sve nacionalne slojeve, bez obzira na veoma složene okolnosti u kojima se našla. Osnovno pitanje koje se u takvim okolnostima nametalo jeste borba za poverenje masa u složenoj i raznolikoj nacionalnoj situaciji. Na toj političkoj platformi NOP će postepeno zadržati simpatije među pripadnicima svih naroda Vojvodine (izuzev Nemaca) i omogućavati njihovu političku koegzistenciju i na antiokupatorskoj – jugoslovenskoj osnovi.

Pažljivija analiza političke koncepcije u razvitku NOP-a Vojvodine ukazuje na izvesne kompromisne tendencije u platformi, definisane 1941. godine. Na to su upućivale realne društvene prilike koje su se stekle u Vojvodini 1941. godine, a trebalo je da primarno omogućuje nacionalno i klasno ujedinjavanje na političkom programu okupatora. U specifičnoj nacionalnoj i političkoj situaciji, patriotski – jugoslovenski ciljevi NOP-a gotovo su nužno morali biti prožimani i socijalnim idejama da bi se izbegle pojave sužavanja otpora na jedan ili dva naroda. Kompromitovati buržoaziju i na nacionalnom i na klasnom pitanju objektivno se u Vojvodini nameće kao osnovna pretpostavka za pokretanje i masovnije razvijanje ustanka na jednoj široj nacionalnoj osnovi. Na to su takođe uticali i različiti politički uslovi u pojedinim delovima Vojvodine, jer se jedna situacija javlja u Sremu, a druga u Bačkoj ili Banatu. U nekim od tih situacija (sredina), jugoslovenski i nacionalnooslobodilački ciljevi NOP-a javljali su se kao prepreka za njegov masovniji razvitak na socijalno-revolucionarnim osnovama u drugim. Stoga je veoma teško i historiografski nepotpuno u ocenjivanju NOP-a Vojvodine primenjivati jedinstvene kriterije polazeći samo od globalne političke orijentacije. Razlike u

pojednim delovima Vojvodine objektivno su postojale i bitno uticale na organizaciju i razvitak narodnooslobodilačkog pokreta. U ovim pokrajinama i politička koncepcija Partije, zbog već pomenutih slabosti, dugo je otežavala uspostavljanje čvršće veze sa širokim narodnim masama brojnih narodnosnih grupa u Vojvodini. Tome je istovremeno doprinosila i činjenica da je najveći broj partijskih kadrova iz redova mađarske narodnosti, na primer, već u samom početku okupacije bio likvidiran, a time objektivno i onemogućen veći uticaj na mađarske mase.

Partiji će trebati dosta vremena da političku situaciju u Vojvodini u celini preokrene u svoju korist. Dublje promene u ovom smislu nastaju tek od 1944. godine kada dolazi do snažnijeg političkog diferenciranja i među masama narodnosti. U tom periodu, kao što je poznato, dolazi do masovnijeg pristupa narodnooslobodilačkom pokretu i stvaranja nacionalnih vojnih jedinica, brigada "Petefi" i "Jan Ziška".

KONSTITUISANJE JEDINSTVENIH SINDIKATA VOJVODINE 1945. GODINE¹

296

Socijalistička revolucija u Jugoslaviji označava novu etapu u razvoju sindikalnog pokreta. U završnoj fazi Narodnooslobodilačkog rata, rukovodstvo KPJ dolazi do uverenja da je neophodno konstituisati jedinstvenu političku i ekonomsku organizaciju radničke klase, koja će po svom karakteru odgovarati osnovnim političkim i socijalnim intencijama revolucije.² Ovo je proizlazilo prevashodno iz koncepcije Partije o izgradnji sistema društvenopolitičkih organizacija kao forme ostvarivanja političkog uticaja na mase. Istovremeno, međutim, proizlazilo je i iz aktuelne političke i vojne situacije u kojoj se našao Narodnooslobodilački pokret u drugoj polovini 1944. godine. U tom smislu, od posebnog su značaja bili: oslobođenje istočnih krajeva zemlje (Srbije, Makedonije i Vojvodine) i proces ubrzanog podržavljenja sredstava za proizvodnju, u formi eksproprijacije imovine saradnika okupatora i nemačke manjine.

Oslobođenje istočnih krajeva zemlje u jesen 1944. godine istaklo je potrebu angažovanja njihovih ekonomskih potencijala za brzo okončanje rata na tlu Jugoslavije. Političko rukovodstvo procenjuje da obnavljanje industrijske proizvodnje u najvećoj meri omogućava i radikaliziranje socijalno-ekonomskih procesa na tlu Jugoslavije. Dominantno je shvatanje da obnavljanje industrijske proizvodnje, objektivno, zavisi od angažovanja radničke klase i njenog organizovanja na principima i programu koji će omogućiti političku i, posebno, ekonomsku stabilizaciju tekovina Narodnooslobodilačkog pokreta.

1 Ранко Кончар, "Конституисање Јединствених синдиката Војводине 1945", *Зборник Мајице српске за историју* 16 (1977), 25–35.

2 *Prvi kongres Jedinstvenih sindikata Jugoslavije*, Beograd, 45.

Proces podržavljenja sredstava za proizvodnju objektivno je vodio legalizaciji državne svojine, koja, prema shvatanjima Partije, ima odlučujući značaj za jačanje ekonomske osnove revolucije i njenih osnovnih socijalnih snaga. Taj proces, po uverenju Partije, objektivno se morao oslanjati i na radničku klasu, politički organizovanu na principima NOP-a i programu Narodnog fronta.

Polazeći od tih pretpostavki, rukovodstvo KPJ daje inicijativu za stvaranje sindikalnih organizacija na oslobođenim teritorijama.³ U tom cilju, krajem decembra 1944. godine na inicijativu Partije održan je u Beogradu zbor radnika i službenika, na kome je izabran i Centralni sindikalni akcioni odbor.⁴ Akcioni odbor ima zadatak da obnovi sindikalne organizacije u svim industrijskim centrima i uspostavi veze sa radnicima ostalih federalnih jedinica u cilju konstituisanja Jedinstvenih sindikata Jugoslavije.⁵ Prema uputstvima CK KPJ, slični zborovi trebalo je da se održe i u drugim mestima – Skoplju, Novom Sadu, Splitu i dr.⁶

Formiranje akcionih odbora i u drugim mestima, i upisivanje članstva u sindikalne organizacije, označava prvu etapu u obnavljanju sindikalnog pokreta i stvaranju Jedinstvenih sindikata Jugoslavije. Taj proces se razvija veoma brzo i već u januaru 1945. godine sindikalne organizacije imaju oko 225.000 članova.⁷ Istovremeno, na brojnim zborovima radnika birani su i delegati za osnivačku zemaljsku konferenciju Sindikata Jugoslavije.

Zemaljska konferencija održana je od 23. do 25. januara 1945. i, s obzirom na broj i sastav učesnika, kao i dokumenta koja je usvojila, ima konstitutivni (osnivački) karakter. Tako je konačno konstituisana jedinstvena sindikalna organizacija Jugoslavije pod imenom: Jedinstveni savez radnika i nameštenika Jugoslavije.

3 Isto.

4 Isto.

5 Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1969, 108.

6 Isto.

7 *Prvi kongres Jedinstvenih sindikata*, 46.

Konstituisanjem Jedinstvenih sindikata završen je proces izgradnje društvenopolitičkih organizacija, s obzirom na to da su već ranije formirani Narodni front, USAOJ i AFŽ.⁸

Specifičnost političkih prilika u kojima je održana Prva zemaljska konferencija (ratno stanje, politika “kompromisa”, nastala kao rezultat sporazuma Tito–Šubašić, i osnovni politički i socijalni procesi u ovoj fazi revolucije) odredila je karakter i strukturu sindikalne organizacije. Sindikat se konstituiše kao klasna organizacija, i u sastavu Narodnog fronta Jugoslavije. Iz njegovog jedinstvenog obeležja potisnuti su neklasni oblici kakve poznajemo u predratnom periodu.⁹ U okviru Narodnog fronta sindikat postaje osnova za savez radničke klase i svih radnih ljudi, a u prvom redu siromašnog seljaštva.¹⁰

Osnovna organizaciona struktura odgovarala je prihvaćenom jedinstvenom karakteru sindikalnog pokreta. Usvojen je princip industrijske organizacije: jedno preduzeće – jedna sindikalna organizacija, i jedna privredna grana – jedan sindikalni savez.¹¹ Procenjivalo se da preduzeće kao homogena proizvodna jedinica treba da bude osnova za organizaciju i delatnost sindikalne organizacije; ona se zasniva na jedinstvu interesa svih zaposlenih na nivou jednog preduzeća. Takvom organizacijom prevladavala se esnafska podeljenost radničke klase i sindikalne organizacije koju poznajemo u sindikalnom pokretu Kraljevine Jugoslavije.

U organizaciji Jedinstvenih sindikata primenjuje se načelo dobrovoljnosti i demokratskog centralizma, koje je isticalo masovnost organizacije, ali istovremeno i određene obaveze u odnosima

8 B. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, 108.

9 Poznato je da je sindikalni pokret u predratnom periodu bio pocepan na više posebnih organizacija i centrala. Istovremeno, u pokretu se primenjivao esnafski princip organizovanosti, koji je radničku klasu i po toj osnovi polarizovao.

10 *Prvi kongres Jedinstvenih sindikata*, 48.

11 Isto.

članstva i nižih i viših sindikalnih rukovodstava; niža sindikalna rukovodstva morala su se pokoravati odlukama viših.¹²

Programska načela sindikalne organizacije bazirala su se na opštim ciljevima NOP-a i socijalističke revolucije u tom periodu, odnosno na programu Narodnog fronta, čiji je sastavni deo bila. Proces socijalno-ekonomskih promena krajem 1944. godine, orijentacija na što brže okončanje rata i ekonomska obnova zemlje odredili su osnovne zadatke sindikalne organizacije.¹³

Sindikata se u tom periodu usmerava na osnovne proizvodne zadatke – na poboljšanje organizacije rada, discipline i razvijanje radnih takmičenja. U datim uslovima Partija preko sindikata nastoji da što pre omogući prelazak na plansku privredu “kao formu socijalističke izgradnje zemlje”. U tim nastojanjima sindikatu se namenuje istovremeno politička, socijalno-ekonomska i kulturno-vaspitna funkcija. Iako su osnovne obaveze sindikata proizlazile iz privredne i ekonomske obnove, on se objektivno usmeravao i na politička i kulturno-vaspitna pitanja. Ova koncepcija zasnivala se na promenama u političkim odnosima i na potrebi razvijanja novog odnosa prema proizvodnji, državnim zadacima i daljem razvijanju saveza radničke klase i seljaštva. Time se sindikat stavlja u funkciju novih političkih odnosa i revolucije u celini, a da nije prestao biti i organizacija koja je prevashodno štitila socijalne i ekonomske interese radničke klase.

299

12 Isto, 50. U interpretaciji demokratskog centralizma isticalo se da on ne sužava, već pretpostavlja punu samoinicijativu sindikalnih organizacija i rukovodstava. “Svaka sindikalna organizacija i rukovodstvo samostalna je u rješavanju pitanja iz svog područja, ukoliko ova rješenja ne protivrize odlukama viših sindikalnih foruma.”

13 U tom kontekstu, polazi se od stava da Jedinствeni sindikati stoje na pozicijama odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a, i imaju zadatak da mobilišu radničku klasu u ekonomskoj obnovi, da pomažu narodnoj vlasti u organizaciji snabdevanja, zaštite rada i socijalnog osiguranja, organizaciji trgovine i borbi protiv špekulacije i crne berze; da podižu politički i kulturni nivo radničke klase i doprinose ostvarenju brojnih socijalnih pitanja, kao što su: osmočasovno radno vreme, ukidanje starog i donošenje novog radnog zakonodavstva, obuhvatanje socijalnim osiguranjem svih radnika i službenika i dr. (*Prvi kongres Jedinствениh sindikata*, 47–48).

Novo u koncepciji i ulozi sindikalne organizacije moglo se prepoznati upravo po tome što ona nije ostala samo ekonomska formacija radničke klase, odvojena i izolovana od drugih organizacija i institucija revolucije, već se sa njima zajedno, kroz Narodni front, konstituiše kao jedan od značajnih faktora revolucije.¹⁴

U kontekstu takvih opštih okolnosti i političkih koncepcija dolazi i do formiranja sindikalne organizacije u Vojvodini. Političke prilike u kojima se konstituiše sindikalna organizacija Vojvodine, specifičnije su nego u drugim krajevima zemlje. Naime, neposredno po njenom oslobođenju, oktobra 1944. godine, na teritoriji Banata, Bačke i Baranje uvodi se privremena Vojna uprava. U posebnoj naredbi, koju je tom prilikom izdao vrhovni komandant NOV i POJ 25. oktobra 1944, objašnjavaju se razlozi uvođenja privremene Vojne uprave.

Oslobođenje Banata, Bačke i Baranje iziskuje što hitniju normalizaciju prilika u tim krajevima i stvaranje uslova za redovno funkcionisanje narodne demokratske državne vlasti. Naročite prilike u kojima su živeli ovi krajevi za vreme okupacije, kao i zadatak da se što brže i potpuno otklone sve nedaće koje su našem narodu naneli okupator i ovde naseljeni tuđinski elementi, te potrebe mobilizacije svih

14 U ostvarivanju ove koncepcije sindikata, međutim, javljali su se i brojni nesporazumi. Dve krajnosti su posebno bile karakteristične: "ekonomizam i sindikalni avangardizam". "Ekonomizam" se, ističe B. Petranović, "prvenstveno izražavao u formi zaštite uskih i prividno neposrednih interesa radnika. Nosioci ovakvih shvatanja se nisu uopšte obazirali na 'rentabilnost', čime su radnike odvajali od političko-privrednih interesa zajednice. Radnicima niskog idejno-političkog nivoa, koji su uglavnom poticali sa sela, odgovarala su ova shvatanja, dok ih je Partija u datim uslovima proglašavala za specifičan vid 'oportunizma'. Protagonisti 'ekonomizma' nisu pravili razliku između državnog i kapitalističkog preduzeća. Oni su pozivali na borbu protiv eksploatacije, tražili veće nadnice, pružali otpor uvođenju normi, zahtevali smanjivanje radnog vremena. 'Sindikalni avangardizam', čiji su protagonisti prisvajali upravljačke kompetencije, najčešće se manifestovao u mešanju sindikata u rad preduzeća, smenjivanja upravnika, iznuđivanju većih plata, otpuštanju i primanju radnika na posao i dr." (B. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, 114–115).

privrednih snaga za što uspješnije provođenje Narodnooslobodilačkog rata, zahtevaju da u početku sva vlast bude u rukama vojske.¹⁵

Vojna uprava zadržala se sve do 15. februara, kada je posebnom naredbom isto tako i ukinuta.¹⁶

Funkcionisanje Vojne uprave u ovom periodu odražavalo se na politički i društveno-ekonomski život Vojvodine.¹⁷ Mada je proces političke institucionalizacije u Vojvodini – konstituisanje sistema vlasti i političkih organizacija, izuzev sindikata, bio u potpunosti dovršen, njihova uloga u životu Vojvodine objektivno je u senci organa vlasti Vojne uprave, pogotovo u početnom periodu funkcionisanja Vojne uprave. To se gotovo podjednako odnosilo i na politički i na ekonomski život Vojvodine.

Ekonomska situacija u Vojvodini bila je, takođe, veoma složena.¹⁸ Posledice okupacije i rata najnepovoljnije su se odrazile u industriji, saobraćaju i poljoprivredi. Industrija je naročito stradala prilikom povlačenja okupacionih snaga sa teritorije Vojvodine, kada su mnoga preduzeća i privredni objekti demontirani i oštećeni. Ukupna ratna šteta vojvođanske industrije procenjena je na 1.372.268.178

301

15 Arhiv Vojvodine (AV), F 170. Organi Vojne uprave, prema uputstvima, vode i usmeravaju industriju i zanatstvo, i organizuju proizvodnju u svim privrednim objektima koji su bili od značaja za front i osnovne potrebe stanovništva. U organizaciji proizvodnje predviđao se izbor privrednih komisija u svim industrijskim preduzećima i radionicama čiji su rad, i proizvodnju uopšte, kontrolisali posebni vojni poverenici.

16 Isto.

17 Isto.

18 Uspostavljanjem tri okupaciona sistema na teritoriji Vojvodine u toku rata – nemačkog, mađarskog i ustaškog – privreda se objektivno našla u različitim administrativnim i ekonomskim uslovima. Bila je, u zavisnosti od karaktera okupacionih sistema i razvijenosti NOP-a, više ili manje, integrisana u osnove ekonomske politike okupatora. Industrija i poljoprivreda uglavnom su bile organski povezane sa privrednim sistemima okupatora, a celokupna organizacija i proizvodnja u funkciji interesa i načela njegove ekonomske politike i ratnih ciljeva. U takvim okolnostima privreda Vojvodine, iako nije pretrpela obimnija ratna razaranja, u poređenju sa drugim krajevima zemlje, bila je izložena sistematskoj eksploataciji i gruboj pljački.

predratnih dinara.¹⁹ Slične štete pretrpeli su saobraćaj i, naročito, poljoprivreda.²⁰

Zbog svih ovih gubitaka i drugih poremećaja, posebno nedostatka stručnih kadrova, sirovina i dr., ozbiljno su smanjeni proizvodni kapaciteti vojvođanske privrede i mogućnosti za njeno normalno korišćenje. U situaciji kad obnavljanje i angažovanje ekonomskih potencijala Vojvodine postaje izuzetno značajno, dobijajući opštejugoslovenske razmere zbog potreba fronta, postradalog stanovništva i brzog oslobođenja cele zemlje, organizacija proizvodnje i radničke klase u vojvođanskoj privredi postaje ključno i urgentno pitanje. Obnova ekonomskog života motivisana je, objektivno, dubokim socijalnim interesima i uverenjem da se dotadašnji politički i revolucionarni procesi nužno moraju izraziti i u ekonomskoj dominaciji Narodnooslobodilačkog pokreta. U skladu s tim, obnova je, u organizaciji nove vlasti i njenih socijalnih i ekonomskih načela, trebalo da obezbedi ekonomski monopol države, kontrolu privrednog života i stabilizaciju političkih i ekonomskih prilika u zemlji. Od nje su objektivno zavisile priroda i širina ukupnih društvenih i političkih procesa u zemlji.

Specifičnost vojvođanske situacije u ovom periodu izražavala se i u brzoj izmeni svojinskih odnosa, koja već krajem 1944. i u prvom

19 Po strukturi šteta, stanje je bilo sledeće: oštećeni inventar i zgrade 174.475 916; postrojenja i alati 124.723 774; robe i gotovi proizvodi 223.886 290; sirovine 144.582 207 i izgubljeni dohodak 704.600 000 (AV, Odeljenje za industriju i zanatstvo GNOOV-a, F 195).

20 Poljoprivreda Vojvodine pretrpela je objektivno najveće gubitke. Različitim merama sekvestracije imovine, rekvizicije stoke, hrane i drugih roba, uništenja poljoprivrednog inventara – alata, traktora i mašina, i grubom pljačkom – okupator je ozbiljno umanjio proizvodne mogućnosti i sposobnosti vojvođanske poljoprivrede. Ona je skoro potpuno paralisana i lišena osnovnih proizvodnih sredstava i radne snage. Preko 50% njenog ukupnog stočnog fonda kojim je raspolagala pred rat, opljačkano je i uništeno. Poljoprivreda je ostala bez potrebne radne snage i vučne stoke, što je stvaralo posebne i krupne probleme u obradi napuštene zemlje koja se merama konfiskacije našla u svojini države (Stenografski zapisnici Narodne skupštine Autonomne Pokrajine Vojvodine, od 30. jula 1945. do 7. septembra 1947. god., 36).

polovini 1945. godine poprima široke i masovne razmere.²¹ Vojvodina se već u tom periodu, više nego druge pokrajine, susreće sa državnom svojinom i u industriji i u poljoprivredi. Ovo je bio rezultat masovne eksproprijacije imovine nemačke manjine. U industriji se u tom periodu, već do juna 1945. godine, u vlasništvu države našlo preko 50% sredstava za proizvodnju. U poljoprivredi se u državnom vlasništvu, od 2.800.000 k. j. oraničnih površina, našlo oko 800.000. Radilo se uglavnom o zemlji nemačke manjine, koja je odlukama AVNOJ-a morala biti ekspropisana.

U kontekstu pomenutih uslova i specifičnosti, koje karakterišu Vojvodinu po njenom oslobođenju, treba i posmatrati proces obnavljanja sindikalnog pokreta. Nezavisno od već pomenutih političkih koncepcija Partije da izgradi masovne političke organizacije, u Vojvodini su specifične okolnosti, naročito masovno podržavanje sredstava za proizvodnju i karakter obnove (opštejugoslovenski), nametnuli potrebu brzog organizovanja radničke klase, kako bi se ključni procesi jugoslovenske revolucije u 1945. godini mogli dovesti do kraja i uspešno.

Ti razlozi nametnuli su, dakle, organizovanje radničke klase Vojvodine, iako još nisu bile sasvim jasne predstave o tome kako to izvesti.²² Ova neizvesnost potrajala je sve do Prve zemaljske konferencije Jedinštenih sindikata Jugoslavije, na kojoj su raščišćene mnoge dileme oko sindikalnog organizovanja.

303

21 Do ovih procesa došlo je na osnovu odluke Predsedništva AVNOJ-a od 21. XI 1944, kojom se predviđala konfiskacija celokupne imovine nemačkog Rajha i njegovih državljana koji su se nalazili na teritoriji Jugoslavije; imovina lica nemačke narodnosti i imovina ratnih zločinaca i saradnika okupatora. (Opširnije o tome B. Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ*, Beograd, 1964, 45).

22 Na VII partijskoj konferenciji KPJ za Vojvodinu 5–6. IV 1945. godine, u referatu o sindikatima, data je ocena da u Vojvodini sve do Prve zemaljske konferencije nisu bile jasne predstave o tome kako će se sindikat organizovati. (Ljubica Vasilić, *Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941–1945*, Novi Sad – Sremski Karlovci, 1971, 564).

Akcioni odbor za Vojvodinu formiran je 9. januara 1945. na zboru radničkih delegata u Novom Sadu i Petrovgradu.²³ On dobija zadatak da radi na obnavljanju sindikalnog pokreta Vojvodine i povezivanju sa Akcionim odborom Jedinštenih sindikata u Beogradu.

Posle zemaljske konferencije formiran je, 20. februara 1945, i Pokrajinski odbor Jedinštenih sindikata za Vojvodinu, koji je nastavio rad Akcionog odbora na obnavljanju sindikalnog pokreta i stvaranju sindikalnih organizacija. Do aprila Pokrajinski odbor je uspeo da uključi u sindikalni pokret Vojvodine oko 69.000 članova. Od toga broja u Sindikat se uključilo i oko 37.000 poljoprivrednih radnika Vojvodine.²⁴ Ovaj podatak ukazivao je na specifičnu socijalnu strukturu Vojvodine i sindikalne organizacije u njoj.

U procesu stvaranja sindikalnih organizacija u Vojvodini ova specifičnost, posebno uključivanje poljoprivrednih radnika, izazivala je dosta nespornazuma. Različito je tumačen pojam poljoprivrednog radnika i pitanje ko može biti član Sindikata. Pokrajinski odbor polazi od principa da to mogu biti poljoprivredni radnici i fabrički proletarijat. To može biti i svaki seljak koji nema više od 7 jutara zemlje.²⁵ Da se

304

23 U raspisu PK oblasnim i okružnim komitetima KPJ o obnavljanju Sindikata od 1. I 1945. ističe se da je u čitavoj zemlji postavljeno pitanje obnavljanja Sindikata. "Zato je rešeno da se 9. januara o. g. održe veliki radnički zborovi u Novom Sadu i Petrovgradu. Ovim zborovima treba, po mogućnosti, da prisustvuju sve radništvo pomenutih gradova i predstavnici radnika iz ostalih mesta. Na petrogradskom zboru treba da prisustvuju, pored radnika Petrovgrada, i radnici ostalih gradova Banata, a na novosadskom zboru će, pored Novosađana, prisustvovati i predstavnici radnika iz čitave Bačke i Srema. ... Na ovim zborovima izabraće se akcioni odbor za Vojvodinu koji će imati zadatak da obnovi sindikalni pokret i da se poveže sa Glavnim inicijativnim odborom Jedinštenih radničkih sindikata u Beogradu. U Novom Sadu formiran je Akcioni odbor, koji priprema ove zborove i koji će se jednim kratkim apelom obratiti radnicima Vojvodine s molbom da prisustvuju na ovim zborovima gde će se rešavati jedno od životnih pitanja naših radnika." (Isto, 467).

24 Isto, 566.

25 Isto.

ova norma ne bi shvatala suviše kruto i šematski, upozoravano je da to, ipak, treba da zavisi od konkretnih prilika i plodnosti zemlje.²⁶

O mnogim problemima konstituisanja sindikalne organizacije Vojvodine raspravlja i Sedma partijska konferencija KPJ za Vojvodinu, koja je održana 5. i 6. aprila 1945. Na konferenciji se bliže određuju karakter i uloga sindikata u procesu ekonomske obnove i političkog života Vojvodine. Konferencija je posebno ukazala na nedovoljnu aktivnost sindikalnih organizacija i potrebu njihovog kadrovskeg osposobljavanja.²⁷

Na Prvoj konferenciji Jedinistvenih sindikata Vojvodine, održanoj 6. maja 1945, prevladane su mnoge organizacione dileme, što je dovelo do znatnog omasovljenja sindikalne organizacije Vojvodine.²⁸ Sredinom 1945. godine sindikalna organizacija Vojvodine već ima oko 100.000 radnika i nameštenika.²⁹ Uspela je da uključi skoro sve radnike i oko 90% poljoprivrednih radnika.³⁰

Prva konferencija Sindikata Vojvodine kompleksno se bavi sindikalnom organizacijom i njenom programskom orijentacijom. U dokumentima koji su pripremljeni za konferenciju preciziraju se najvažniji zadaci sindikata u privrednim, socijalno-političkim i kulturno-prosvetnim pitanjima.

Razlozi ekonomske obnove u tom periodu zahtevaju najširu angažovanost sindikalnih organizacija. Posebno se insistira na obnovi i snaženju državnog sektora privrede i u industriji i u poljoprivredi. Sasvim realno se procenjivalo da od ishoda tog procesa zavise osnovne tekovine Narodnooslobodilačkog pokreta.

Pod ekonomskom obnovom podrazumevao se širok front borbe za normalizaciju ekonomskih prilika – puštanje u proizvodnju

26 Isticane su u tom smislu i objektivne razlike u plodnosti zemlje Srema i Bačke. Da su ovi problemi izazivali dosta nesporazuma pokazivali su i slučajevi prodaje zemlje od strane seljaka da bi se ušlo u Sindikat, a kasnije opet dobila zemlja (Isto).

27 Isto, 570.

28 AV, Pokrajinsko veće Sindikata, F. 213.

29 Isto, Izveštaj sa Prve konferencije JSRN Vojvodine.

30 *Osnivački kongres KP Srbije*, Beograd, 1972, 188.

svih privrednih objekata, borba protiv ostataka prethodnog sistema i raznih špekulantskih pojava, koje su se u novim uslovima manifestovale u skrivanju roba, povećanju cena, bojkotovanju tržišta, smanjivanju proizvodnih kapaciteta, zatvaranju trgovinskih i zanatskih radnji i preduzeća.³¹

U pogledu primarnog angažovanja na državnom sektoru privrede, upozorava se da Sindikat ne ide, zbog toga, u konfrontaciju sa privatnim sektorom proizvodnje. Uvažavaju se realni uslovi u kojima se nalaze privredni život i Narodnooslobodilački pokret. Privreda, kako se ocenjivalo, nije “izašla izvan okvira kapitalističke privrede”, te je privatna inicijativa zanatlija, trgovaca, poljoprivrednika i drugih ne samo potrebna već i poželjna. Naše sindikalne organizacije, naglašeno je, treba i u okvirima proizvodnje na privatnom vlasništvu maksimalno da se angažuju.³²

Konferencija posebno ukazuje na potrebu širokog angažovanja sindikalnih organizacija poljoprivrednih radnika u obnovi poljoprivredne proizvodnje. Ogromni kompleksi neobrađene državne zemlje (800.000 k. j.) i nedostatak radne snage i mehanizacije doveli su poljoprivredu Vojvodine u veoma delikatnu situaciju. Angažovanje Saveza poljoprivrednih radnika u obnovi poljoprivredne proizvodnje oslanjalo se i na shvatanja Partije da on mora predvoditi “seosku sirotinju u borbi protiv eksploatatora na selu”.³³

Angažovanje poljoprivrednih radnika u obnovi poljoprivredne proizvodnje i njihovo klasno organizovanje nailazili su na brojne teškoće. Njihove plate znatno su zaostajale za platama industrijskih radnika, a nisu bili ni socijalno osigurani. Opšte stanje privrede sprečavalo je Sindikat da se založi za njihova veća primanja.³⁴

U oblasti socijalnih i kulturno-prosvetnih pitanja zadaci sindikalnih organizacija bili su višestruki. Smatra se neophodnim donošenje radničkog zakonodavstva, kako bi se regulisala osnovna pitanja društveno-ekonomskog položaja radnika i angažovanost sindikata

31 AV, Pokrajinsko veće Sindikata, F. 213.

32 Isto.

33 B. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti*, III.

34 Isto.

na tim pitanjima dobila određeniji i realniji smisao. Obaveze Sindikata u političkom i kulturno-prosvetnom radu i vaspitanju sindikalnog članstva proizlazile su iz novih socijalno-političkih uslova i karaktera sindikalne organizacije. Ono mora, isticano je, da se ostvari u potpunosti “da bi bilo sigurna zaloga za čuvanje jedinstva klase radnika i nameštenika, slobode njihovog razvoja, i time čuvar tekovina narodnooslobodilačkog pokreta”.³⁵ Posebnu pažnju sindikalne organizacije su morale da posvete stručnom osposobljavanju radnika, kako bi se ekonomska obnova mogla što uspješnije ostvariti.

U procesu ostvarivanja zadataka Prve konferencije Sindikata Vojvodine, sindikalne organizacije postigle su značajne rezultate. Rezultati ekonomske obnove znatno su prevazilazili ranije okvire i zahteve Partije i organa vlasti.³⁶ Već sredinom 1945. godine bilo je osposobljeno oko 92% industrijskih kapaciteta i u proizvodnju uključena 16.292 radnika ili 3/4 ukupno zaposlenih u industriji Vojvodine pre rata. Od ukupno 922 industrijska preduzeća, u proizvodnji je bilo 569 – državnih 326 i privatnih 243.³⁷ Procenjivalo se da 5% industrijskih kapaciteta uopšte neće moći biti obnovljeno. Stepen iskorišćenosti industrijskih kapaciteta dostigao je nivo od 46,43%.³⁸

Pojedine industrijske grane, u zavisnosti od potreba fronta, sirovinске baze i stručne radne snage, brže su se obnavljale i uključivale u proizvodnju – prehrambena, mlinska, kudeljarska, kožarska i dr. Sporiје su se, međutim, obnavljale i uključivale u proizvodnju metalna industrija, elektroindustrija, hemijska i drvna industrija. Proizvodnja u ovim industrijskim granama uglavnom nije zavisila od nivoa

35 Rezolucija Prve konferencije JSRN Vojvodine o kulturno-prosvetnom radu (AV, Pokrajinsko veće, F. 213).

36 U ovoj etapi ekonomske obnove, rukovodstvo revolucije predviđalo je obnovu samo onih privrednih potencijala koji su proizvodili za vojsku, front i najnužnije potrebe stanovništva. Polazilo se od stanovišta da je ekonomska obnova, mada neophodna već u toku rata, uglavnom posleratni problem. Ratna situacija, tvrdilo se, neminovno ograničava obim obnove i ne dozvoljava definitivne forme. Smatralo se da ova etapa mora stvoriti uslove za nesmetanu organizaciju planske obnove.

37 AV, Odeljenje za industriju i zanatstvo GNOOV-a, F 195.

38 Isto.

obnovljenosti i spremnosti za rad. Ove industrijske grane, više nego druge, suočavale su se sa nedostatkom sirovina, pogonskog goriva i naročito stručne radne snage.³⁹

U pogledu produktivnosti i korišćenja kapaciteta, vojvođanska industrija znatno zaostaje u ovom periodu za predratnim nivoom. Privrednu situaciju karakteriše nesrazmera u broju zaposlenih i nivou korišćenja industrijskih kapaciteta.⁴⁰

Rešenje ovih, i mnogih drugih problema, traži se u zaošttravanju uslova proizvodnje i boljoj organizaciji i rukovođenju preduzećima. Ministarstvo industrije Demokratske Federativne Jugoslavije, zbog toga, i izdaje 12. jula naredbu o uvođenju proizvodnih normi u svim preduzećima i za svakog radnika.⁴¹ Početna norma nije smela biti manja od norme iz 1939. godine. Norme su, isticalo se u naredbi, osnova i merilo za određivanje nadnica koje treba vezivati za radni učinak. U pogledu rukovođenja preduzećima, upravitelji postaju materijalno i krivično odgovorni za poslovanje i rentabilnost proizvodnje.

Sindikalne organizacije se angažuju i u obnovi zanatstva, trgovine, saobraćaja i naročito poljoprivredne proizvodnje. S obzirom na opštu privrednu i političku situaciju u zemlji, obnovi poljoprivredne proizvodnje pridavao se poseban društveni i politički značaj.

U jesen 1944. i prvoj polovini 1945. godine poljoprivreda Vojvodine našla se u veoma teškoj situaciji. Veliki kompleksi zemlje, zbog ratnih operacija, ostali su neobrađeni. Sa mnogih površina nisu bili sakupljeni ni usevi ekonomske 1943/44. godine. Od ukupno 2.800.000 k. j. oraničnih površina, bilo je obrađeno i zasejano svega 500.000 k. j. Na preostalim 2.300.000 k. j. nisu obavljani nikakvi poljoprivredni radovi.⁴²

Poljoprivreda je mogla računati sa svega 1400 traktora i oko 50.000 zaprega, koje su uglavnom bile u privatnom vlasništvu. Osećao se i nedostatak radne snage, posebno u obradi zemlje, koja je

39 Isto.

40 Isto.

41 Isto.

42 AV, Odeljenje za poljoprivredu i šumarstvo GNOOV-a, F. 180.

merama konfiskacije protiv nemačke manjine i saradnika okupatora postala vlasništvo države. Procenjivalo se da je postojećom mehanizacijom, zapregama i radnom snagom moguće obraditi samo oko 1.600.000 k. j. zemlje, a da će ostati neobrađeno oko 700.000 k. j.⁴³

U takvoj situaciji, zajedno sa drugim političkim organizacijama i organima vlasti, Sindikat preduzima brojne mere u cilju rešavanja problema vojvođanske poljoprivrede. Posebno se angažuje na obezbeđivanju radne snage za poljoprivredne radove. Radna snaga je dovođena i iz drugih federalnih jedinica i plaćana u naturi. Procenjivalo se da su time stvoreni relativno povoljniji uslovi za rad u poljoprivredi i mogućnosti za angažovanje radne snage koja se nije trenutno mogla zaposliti u svojim strukama.⁴⁴

Aktivnost sindikalnih organizacija u obnovi izražava se najpotpunije u organizovanju takmičenja i udarništva u procesu proizvodnje. Sindikat nastoji da takmičenjem obuhvati što širi krug radnika. Prelaskom na plansku obnovu, uvešće se tradicija velikih prvomajskih takmičenja.

U procesu rada na ekonomskoj obnovi, u skladu sa shvatanjima Partije, sindikat sve više pokušava da precizira i odredi svoje mesto u društveno-ekonomskom i političkom životu. Sasvim je razumljivo što je to pitanje izazivalo najviše nesporazuma. U promenjenim uslovima, Sindikat je od organizacije podređene klase postao organizacija klase na vlasti. Proces prilagođavanja novim uslovima objektivno je bio protivrečan i nije išao bez određenih nerazumevanja. Tokom 1945. godine rukovodstvo KPJ više puta raspravlja o mestu i ulozi sindikalnih organizacija.⁴⁵ Ono uočava da ne postoji sasvim jasan stav o pitanju uloge Sindikata, posebno u odnosu na društvenopolitičke

309

43 Isto.

44 AV, Pokrajinsko veće Sindikata, F. 213. O problemu radne snage za poljoprivredne radove u Vojvodini raspravljalo se i na Drugom plenumu Centralnog odbora JSRN 1. IV 1945. godine. Zaključeno je da se veći broj sindikalnih funkcionera uputi u pasivne krajeve zemlje radi prikupljanja sezonske radne snage, kao i da se pruži sva pomoć sindikalnim organizacijama na teritoriji Vojvodine. (*Prvi kongres Jedinistvenih sindikata Jugoslavije*, 53).

45 ARPJ, Zapisnik sa sednice Politbiroa CK KPJ, 17. VIII 1945.

organizacije i institucije.⁴⁶ Odbacivanje tradicionalnih oblika i metoda, zbog promene položaja Sindikata, u praksi se manifestuje različito – u pojavama da se sindikalna organizacija nametne i kao osnovni upravni faktor u preduzeću, ili pak u tradicionalnom poimanju i viđenju njenog mesta i uloge u društvenom životu. KPJ nastoji da prevlada ovakve tendencije, usmeravajući Sindikat istovremeno u pravcu osnovnih privrednih – proizvodnih problema koji su proisticali iz ekonomske obnove zemlje, ali i u pravcu osnovnih životnih pitanja radničke klase. U mnogim partijskim izveštajima upozorava se na pojave sporog prilagođavanja Sindikata novim uslovima i načinu rada. Ocenjuje se da se on još nije potvrdio kao mobilizator radničke klase u obnovi i neposrednoj proizvodnji.

“Još uvek kod radnika igra glavniju ulogu pitanje povećanja nadnice i plate nego proizvodnje. To dolazi u većoj meri do izražaja kod poljoprivrednih radnika... Odnosi između Sindikata i uprava preduzeća isto tako nisu još dovoljno usklađeni. Ima slučajeva gde radnici gledaju s nepoverenjem na upravnike i odnose se prema njima ponegde nepravilno, smatrajući ih neprijateljskim elementima.”⁴⁷

Postepenim stabilizovanjem privrednih prilika i uključivanjem sindikalnih organizacija u sistem radnih takmičenja i udarništva, gubile su se pomenute pojave. To je objektivno vodilo daljem učvršćenju i osposobljavanju sindikalne organizacije za rad na planskoj obnovi zemlje i Vojvodine.

46 U jednom izveštaju PK KPJ za Vojvodinu CK KP Srbije jula 1945. godine, ističe se da se sindikalna organizacija ne oseća kao rukovodilac; sindikalne organizacije “ne bave se problemima koji su u vezi sa obnovom zemlje, nego o tome kako su male plate, kako nemaju računa da rade i t. slično” (Muzej socijalističke revolucije Vojvodine (MSRV) Arhivsko odeljenje, br. 29315).

47 MSRV, Arhivsko odeljenje, br. 29334 (Izveštaj PK KPS za Vojvodinu CK KPS od 13. XI 1945).

FORMIRANJE POKRAJINSKOG NARODNOOSLOBODILAČKOG ODBORA VOJVODINE¹

Formiranje Pokrajinskog narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine u historiografiji obično shvatamo kao završnu fazu političke institucionalizacije narodnooslobodilačkog pokreta i socijalističke revolucije u Vojvodini.² Do njegovog stvaranja, oktobra 1943. godine, već su obnovljene ili formirane druge institucije pokrajinskog karaktera – Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu, Glavni štab NOV i PO Vojvodine i Pokrajinski komitet SKOJ-a.

Aktom o formiranju PNOO, s obzirom na njegov politički značaj i karakter najvišeg organa vlasti u Vojvodini, najdublje su se anticipirali buduća državnopravna priroda i politički položaj Vojvodine u jugoslovenskoj zajednici, bez obzira na to što su i napori za obnavljanje Pokrajinskog komiteta to pitanje u osnovi jasno i potpuno izrazili.

Osnovne pretpostavke za formiranje PNOOV proizlazile su iz dotadašnjeg uspešnog razvoja NOP-a i sistema revolucionarne vlasti na celoj teritoriji Vojvodine, političkog opredeljenja njenog rukovodstva da se u jugoslovenskoj zajednici Vojvodina konstituiše kao autonomna pokrajina i opštih (jugoslovenskih) procesa u rešavanju nacionalnog pitanja i stvaranju nove države.

U razvoju narodnooslobodilačkog pokreta u Vojvodini tokom 1943. godine dolazi do krupnih i prelomnih promena. Narodnooslobodilački pokret u Sremu poprima masovne i široke razmere,

1 Ranko Končar, "Formiranje Pokrajinskog narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine", u: Sreta Savić, Danilo Kecić (ur.), *Vojvodina 1943*, Institut za istoriju, Novi Sad, 1980, 105–120.

2 O problemu formiranja Pokrajinskog NOOV u našoj historiografiji ne postoje posebni radovi. O tome su pisali Jovan Veselinov Žarko u svojoj knjizi *Svi smo mi jedna partija*, Novi Sad, 1971; Jelena Popov, "Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine 1943–1945", *Istraživanja*, br. 3, 1974. i Novak Petrović u knjizi *Srbija u ratu i revoluciji 1941–1945*, Beograd, 1976.

razvijajući se u osnovni centar NOB-a i socijalističke revolucije u Vojvodini.³ U njemu se formiraju brojne i krupne partizanske jedinice, čije su snage uveliko nadmašivale regionalni značaj i poprimile strategijsku važnost šireg i jugoslovenskog karaktera. Do tih promena dolazi naročito posle prelaska sremskih partizana u istočnu Bosnu i stvaranja prvih vojvođanskih brigada, koje su radikalno uticale na izmenu vojne i političke situacije u celoj Vojvodini.

Uporedo sa ovakvim razvojem i karakterom narodnooslobodilačkog pokreta u Sremu, objektivno se nametalo i pitanje njegovog ponovnog oživljavanja i širenja u drugim delovima Vojvodine. Obnavljanjem Pokrajinskog komiteta januara 1943. godine otvara se proces objedinjavanja (razbijenog) NOP-a na celoj teritoriji Vojvodine i izgrađivanja njegove jedinstvene koncepcije i strategije. Veze koje se tokom 1943. godine uspostavljaju između svih delova Vojvodine objektivno doprinose oživljavanju pokreta u Bačkoj i Banatu, i njegovo postavljanje na nove osnove. Krajem 1943. godine već se može govoriti o jedinstvenom karakteru narodnooslobodilačkog pokreta Vojvodine u celini.

Jedinstven vojni i politički centar narodnooslobodilačkog pokreta u Vojvodini podstiče u ovom periodu i proces stvaranja i daljeg razvoja organa revolucije – narodnooslobodilačkih odbora. Ovaj proces ne izražava se samo u širenju njihove mreže i kvantitativnom rastu, već i u razvijanju onih obeležja i oblika koji su omogućavali izrastanje NOO i u organe nove državne organizacije u nastajanju. Time se, kao što je poznato, rukovodstvo pokreta u Vojvodini (Sremu) kompleksnije bavi već krajem 1942. godine na poznatom partijskom savetovanju u Novim Karlovcima.⁴ Proces prerastanja narodnooslobodilačkih fondova u narodnooslobodilačke odbore, započet u leto 1942. godine, dobija na ovom savetovanju punu političku podršku. Odlukama ovog savetovanja ukazuje se na neophodnost većeg osamostaljivanja i proširivanja delatnosti NOO. Oni moraju pojačati rad na organizovanju i snabdevanju narodnooslobodilačke vojske,

3 Vid. o tome opširnije N. Petrović, nav. rad.

4 Ljubica Vasilić, *Okružni komiteti KPJ za Vojvodinu 1941–1943*, Građa za istoriju Vojvodine, Novi Sad – Sremski Karlovci, 1975, 307.

razvijanju bratstva i jedinstva, uključivanjem u NOO svih naroda i narodnosti i dr.

Mada su, prema odlukama savetovanja, zadržali karakter organa narodnooslobodilačke borbe, u delatnosti NOO tokom 1943. godine dolazi i do značajnih promena. Pored do tada uobičajenih poslova pomaganja narodnooslobodilačke borbe, oni se sve više razvijaju i kao organi narodne vlasti. Istovremeno, njihova delatnost sve više poprima i određene državnopravne sadržaje – izgrađivanje sistema javne bezbednosti, stavljanje pod upravu napuštene imovine i drugih dobara i objekata, obavljanje pravosudnih poslova, usmeravanje privrednog života na oslobođenoj teritoriji, organizovanje trgovine i razmene dobara uopšte, utvrđivanje cena itd. Ovakav karakter i proširena delatnost NOO u toku 1943. godine sve više su izražavali njihovu normativnu funkciju. Kao organi jedinstvene narodne vlasti u njima se stiču sve tri funkcije vlasti – zakonodavna, izvršna i sudska. To je imalo uticaja na metod rada NOO i njihov organizacioni razvoj, koji karakteriše stvaranje i jačanje izvršnih oblika vlasti.

Proces snaženja elemenata vlasti u razvoju narodnooslobodilačkih odbora bio je praćen i značajnim proširenjem njihove mreže na celoj teritoriji Vojvodine. Tako npr. u Sremu skoro da nije bilo mesta gde nije bio uspostavljen određen oblik vlasti NOO. U Sremu su u jesen 1943. godine, pored formiranja Pokrajinskog narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine, postojali jedan ONOO, jedan inicijativni ONOO, devet sreskih, 121 mesnih i tri inicijativna mesna NOO. U Bačkoj su postojali jedan okružni i nekoliko mesnih. U Banatu je takođe postojalo nekoliko mesnih NOO.⁵ Tome stepenu razvijenosti narodnooslobodilačkih odbora, krajem 1943. godine, objektivno su doprineli masovnosti NOP-a i široko socijalno uporište nove vlasti, što se u celini podudaralo.

Socijalna osnova narodne vlasti u potpunosti proizlazi iz socijalne strukture narodnooslobodilačkog pokreta. Podaci o socijalnoj strukturi NOO u Sremu to sasvim uverljivo potvrđuju. Od ukupno devet sreskih NOO, u sedam socijalna struktura početkom 1943. godine pokazuje nesumnjivu većinu zemljoradnika – ukupno je bilo

5 J. Popov, "Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine 1943–1945", VII.

20 zemljoradnika, 7 radnika i 6 intelektualaca. Sličan socijalni odnos nalazimo i u strukturi NOO (posle njihovog stvaranja) u drugim delovima Vojvodine. Logično da je i ova činjenica uslovljavala visok stepen političkog i oružanog jedinstva u NOP-u Vojvodine i svim njegovim oslobodilačkim organizacijama i institucijama. Ta činjenica je objektivno motivisala i uslovljavala podudarnost njihove oslobodilačke i socijalne usmerenosti.

Ove pozitivne političke osnove i karakteristike u razvoju narodne vlasti Vojvodine nisu, međutim, bile praćene i odgovarajućim promenama u nacionalnoj strukturi pokreta. Zapravo, to je karakterisalo NOP u celoj Vojvodini i objektivno ga činilo u nacionalnom smislu veoma uskim. Problem se povećavao još i time što su ove pojave podjednako bile prisutne i u NOP-u Srema, koji je imao masovnu osnovu i uporište. Tokom 1943. godine, a i u prethodnom periodu, rukovodstvo pokreta u Vojvodini poklanja stalnu pažnju ovom problemu, shvatajući da on bitno usporava ostvarenje osnovnih programskih ciljeva KPJ u narodnooslobodilačkoj borbi – ujedinjavanje nacionalnooslobodilačkih stremljenja svih naroda u jedinstven pokret antifašističkog i revolucionarnog karaktera, koji jedino vodi istinskom nacionalnom i socijalnom oslobođenju.⁶

Neposredniji i dublji politički motivi pokrajinske institucionalizacije uopšte i stvaranja PNOO proizlazi iz političkog opredeljenja rukovodstva pokreta da se Vojvodina konstituiše u autonomnu pokrajinu jugoslovenskog federativnog sistema. Iz tih razloga ovom pitanju ćemo posvetiti veću pažnju.

Opredeljenje Partije za autonomiju Vojvodine oslanjalo se na ranije (predratne) koncepcije, ali je u toku NOB-a i socijalističke revolucije, u procesu organizacije NOP-a i rešavanja osnovnih problema koji su nastali okupacijom Vojvodine i razbijanjem jedinstvenog karaktera pokreta, dobilo posebno na značaju.⁷

6 Vid. npr. izveštaj Okružnog komiteta KPJ za Srem Centralnom komitetu KPJ o stanju partijskih organizacija i opštim prilikama u Sremu od 26. X 1942, Lj. Vasilić, *Okružni komiteti KPJ za Vojvodinu 1941–1943*, 275.

7 Vid. o tome više moj rad, "Ideja o autonomiji Vojvodine i KPJ", *Istraživanja*, br. 1, 1971, 29–53.

Početak isticanja koncepcije autonomije i njenog ostvarivanja u toku narodnooslobodilačke borbe vezani su za napore da se obnovi Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu, koji je praktično prešao da postoji kao jedinstveno rukovodstvo od novembra 1941. godine.⁸ U složenim političkim i nacionalnim okolnostima, okupiranoj i teritorijalno podeljenoj Vojvodini na tri okupaciona područja i sistema, porazima NOP-a u najvećem njenom delu (Banatu i Bačkoj), kao i prekidom veza između pokreta u Sremu, Banatu i Bačkoj, pitanje obnavljanja jedinstvenog rukovodstva NOB-a za celu Vojvodinu, vrlo rano se nametnulo. Ovome je bez sumnje umnogome doprinela i odluka PK od novembra 1941. godine da se napusti rukovođenje narodnooslobodilačkim pokretom u Vojvodini iz jednog centra. Zapravo, radilo se o odluci koja je polazila od uverenja da je u tadašnjoj situaciji i okolnostima narodnooslobodilački pokret u Vojvodini jedino moguće održati i dalje razvijati jačanjem i osamostaljivanjem pokreta u sve tri oblasti posebno. Poznato je da je u duhu ove odluke Žarko Zrenjanin prešao u Banat, a Svetozar Marković ostao u Bačkoj.

Pokazalo se, međutim, da je ova odluka u pomenutim okolnostima dovela (izuzev Srema) do dublje krize i dezintegracije narodnooslobodilačkog pokreta u Vojvodini. Takav zaokret i ozbiljni porazi naneti NOP-u u Banatu i Bačkoj, kao i gubitak kadrova, bili su razlog da i CK KPJ već u martu 1942. godine uoči nepovoljne posledice ove odluke i pokrene inicijativu za obnavljanje jedinstvenog centra i pokrajinskog rukovodstva za Vojvodinu.⁹ U tom smislu, i samo kao privremeno rešenje nastale situacije – do definitivnog obnavljanja jedinstvenog pokrajinskog rukovodstva – CK je predložio formiranje

- 8 Ovo stanovište ističe se već od 1941. godine. U jednom od prvih proglašenja iz 1941. godine ističe se: "Samo će tako narodi Vojvodine pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije... moći sami ali zajednički da odlučuju o tome hoće li sa kojim drugim narodima da žive u bratskoj zajednici" (Ljubica Vasilović, *Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941–1945*, [građa] Novi Sad – Sremski Karlovci 1971, 5).
- 9 *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda*, tom II, knj. 3, Beograd, 1955, 157–158. O ovoj inicijativi mogu se naći i podaci u pismu sekretara PK KPJ za Srbiju Okružnom komitetu KPJ za Srem (*Zbornik NOR-a*, tom I, knj. 6, 50–51).

dva pokrajinska partijska povereništva: jednog za Banat i drugog za Srem i Bačku. Pošto su u međuvremenu uspostavljene veze između rukovodstva u Bačkoj i Okružnog komiteta za Srem (u maja), CK je procenio da je sazrelo vreme da se obnovi rad jednog pokrajinskog rukovodstva. U pismu OK KPJ za Srem od 25. avgusta 1942. godine, CK je upozorio da je pitanje obnove jednog pokrajinskog rukovodstva ponovo postalo aktuelno.¹⁰ “U tom pogledu bilo bi najbolje – ističe se u pismu – da drug Toza dođe bar za izvesno vreme do drugova u Sremu – ukoliko to sadašnje izvanredne prilike u tom okrugu dopuštaju... Treba obrazovati jedan privremeni PK za Vojvodinu na čelu sa drugom Tozom: sa sjedište ovog rukovodstva – odnosno njegovog biroa – mora se odabrati takvo mjesto koje bi bilo u blizini današnjeg centra pokreta u Vojvodini (Srema i njegovih partizana), a koje bi omogućivalo i veze sa sva tri dela Vojvodine [...] Prilikom obnove rada PK-a treba, bez sumnje, voditi računa i o današnjem položaju pojedinih vojvođanskih krajeva. Tako, OK za Srem moraće da podržava veze radi koordinacije rada sa Povjereništvom CK KPH za Slavoniju, a Pokrajinsko povereništvo za Banat (koje treba zadržati) sa Beogradom.”

Okružni komitet KPJ za Srem trebalo je, u vezi sa ovim pismom, da upozna rukovodstvo u Bačkoj i omogući prelazak S. Markovića u Srem radi obnavljanja PK i preuzimanja funkcije sekretara. Kao što je poznato, ova veza je bila uspostavljena, ali Marković preko nje izgleda nije upoznat sa celinom odluka CK. Pre svega, nije saznao da na njegovom prelasku u Srem, radi obnavljanja PK i preuzimanja funkcije sekretara, insistira CK KPJ. Čini se, prema nekim dokumentima, da rukovodstvo u Bačkoj nije raspolagalo informacijama o smislu i karakteru inicijativa CK za obnavljanje Pokrajinskog komiteta. To na određen način potvrđuju i dva njegova pisma OK za Srem od 8. oktobra i 1. novembra 1942.¹¹ Iz njih se vidi da su razlozi Markovićevog neprelaska u Srem, pored već pomenute neobaveštenosti, ležali i u drugačijoj koncepciji sređivanja partijske organizacije i daljeg razvoja NOB-a, koja se u suštini nije razlikovala od već pomenute

10 MSRV, br. 12141.

11 Institut za radnički pokret Hrvatske, KP – 13/361 i KP–14/461.

novembarske odluke iz 1941. godine o oportunisti razvijanja tri centra NOP-a u Vojvodini. Teško je pretpostaviti da bi rukovodstvo u Bačkoj ostalo na ovim pozicijama da je u celini imalo informacije o razlozima inicijativa za obnavljanje PK. U pomenutim pismima Marković i B. Bajić ističu: "Složićemo se sa svim odlukama koje donesete za PK u saglasnosti sa Ćaćom. Smatramo da i pored uspostavljanja sekretarijata PK, recimo u Sremu, neće biti moguće normalno raditi bez što većeg osamostaljenja u radu u svakoj oblasti posebno. Toga se dodirujemo i u izveštaju za Ćaću. Rukovođenje iz jednog centra može u sadanjoj situaciji da se svede samo na davanje direktiva opšteg karaktera. Saradnja pak između tri oblasti može da se svede samo na tehničku pomoć (u dosta maloj meri) i na prebacivanje ljudi iz oblasti u oblast, na rad. S tim se mora računati pri donošenju svih odluka u vezi s PK". U pismu se iznosi i dosta precizan stav o pitanju prelaska S. Markovića u Srem. "Što se tiče prelaza – ostajemo pri iznetom u pismu za Ćaću. Ako bi se obezbedio siguran prelaz i ako to Ćaća izričito traži, onda bih, razume se, prešao. Ali se sa prelazom drugovi uopšte ne slažu iako bih ja lično želeo da se usmeno razgovaram i da prisustvujem postavljanju rada na novu osnovu."

Neposredno posle ovog (poslednjeg) pisma Marković je pao u ruke neprijatelju, a OP KPJ za Srem sam ubrzava pripreme za obnavljanje jedinstvenog partijskog rukovodstva za Vojvodinu i političku i vojnu integraciju NOP-a u duhu odluka i stavova CK. Od kolike je važnosti bilo ostvarenje ovih zadataka i rešavanje problema Vojvodine u celini pokazuju i neki drugi procesi i problemi iskrslili u ovom periodu, a posebno u toku 1943. godine. Naime, napori za obnavljanje jedinstvenog pokrajinskog rukovodstva bili su praćeni i određenim nesporazumima između OP KPJ za Srem i Povereništva CK KPH za Slavoniju. Do njih je dolazilo zbog različite interpretacije stavova CK o Sremu i njegove već pomenute odluke da se Srem usled tadašnjih prilika u Vojvodini vojno i politički poveže sa ovim Povereništvom u cilju "koordinacije rada".

Nesporazumi su se počeli produbljivati od kraja 1942. godine, kada je došlo do prerastanja Povereništva CK KPH za Slavoniju

u Povereništvo CK KPH za Slavoniju i Srem.¹² Prema shvatanjima Okružnog komiteta, ova promena je bila suprotna duhu dotadašnjih stavova i koncepcija CK KPJ u odnosu na Vojvodinu, jer je i u organizacionom smislu uključila Srem u KPH.¹³ Sumnjajući da stavovi i odluke CK imaju takvu političku intenciju, novo pokrajinsko rukovodstvo, neposredno po svom formiranju u januaru 1943. godine, iznosi svoje tumačenje politike najvišeg partijskog rukovodstva u zemlji. U tumačenju politike CK prema Vojvodini tokom 1942. i 1943. godine, posebno ideja i stavova o stvaranju jedinstvenog političkog i vojnog centra NOP-a u njoj, pokrajinsko rukovodstvo pokreće i načelnija pitanja o izgradnji Jugoslavije na federativnim osnovama. Naime, pokreće i pitanje njenog političkog položaja i državnopravne budućnosti uopšte. Iz tih razloga u pismu Povereništvu CK KPH za Slavoniju i Srem od 31. januara 1943, ono prvi put u toku NOR-a iznosi svoje celovite političke poglede o Vojvodini.¹⁴ Zbog njihove nezaobilazne istorijske važnosti citiraćemo ih u dužem.

318 “Da bi se što lakše sporazumeli po osnovnom pitanju koje interesuje i nas i vas, mi ćemo vam u ovom pismu dati neka objašnjenja o tome kako mi tumačimo direktive CK KPJ u vezi sa obnovom rada u čitavoj Vojvodini i odnosa našeg OK prema obnovljenom PK za Vojvodinu [...]. Ovo pitanje moramo čim pre raspraviti, jer od toga umnogome zavisi cjelokupan naš rad u Vojvodini. Mi mislimo da smo pravilno razumjeli direktive CK KPJ, i to još iz ovih razloga:

Naša Partija stoji na stanovišta da Vojvodina, u koju ulaze Srem, Banat, Bačka i Baranja, čini jednu celinu, s obzirom na svoju mnogonacionalnu strukturu. Svi problemi koji interesuju sve narode Vojvodine mogu se rešiti zajedničkom saradnjom naroda i davanjem

12 Ovo Povereništvo se reorganizovalo u novembru 1942. godine. O ovoj promeni nije ništa znao ni sekretar KP KPJ za Srbiju koji je u ime CK KPJ bio ovlašćen da pomaže obnovu PK. U pismu Vladi Popoviću, delegatu CK KPJ u Hrvatskoj, sekretar KP KPJ za Srbiju piše: “Stari mi o tome ništa nije pisao da je doneta nova odluka” (Institut za radnički pokret Hrvatske, KP-18/690).

13 Vid. Pismo J. Veselinova Povereništvu CK KPH za Slavoniju i Srem od 31. januara 1943. (Lj. Vasilić, *Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941–1945*, 94).

14 Isto.

Vojvodini autonomije. Zato je naša Partija ovo isticala kao najbolju garanciju da će sve narodnosti u okviru ove autonomije moći najbolje zadovoljiti sve svoje potrebe i da se samo tako može ostvariti jedinstvo i ravnopravnost svih narodnosti. Zato je Vojvodina i imala svoj PK, slično Bosni i Hercegovini, gde se problem rešava slično kao i u Vojvodini. Pored pokrajinskog partijskog tela postojale su i druge organizacije i forumi za Vojvodinu. Uvek se radilo na tome da se krajevi Vojvodine približe jedan drugome i da se tako ostvaruju uslovi za zajednički život Vojvođana. Po našem mišljenju, ovo se u suštini nije izmenilo ni posle okupacije naše zemlje i razbijanja Vojvodine u tri dela. Današnja narodnooslobodilačka borba nametnula je potrebu da Srem što tešnje saraduje sa vama, kako smo već gore rekli, ali, prema pismima CK, da se vojvođanski narodnooslobodilački pokret kao celina ne razbije [...].

Od definitivnog rešenja ovog pitanja zavisi i rešenje mnogih drugih pitanja. Tako, na primer, ako se u Vojvodini mora raditi isto kao i u drugim pokrajinama, u Bosni, na primer, onda se i za Vojvodinu moraju formirati jedinstvene narodnooslobodilačke organizacije – AVNOJ, USAOJ, AFŽ; a kasnije i pitanje glavnog štaba za Vojvodinu. U ovom slučaju Srem ne bi mogao imati svoje predstavnike u AVNOJ-u za Hrvatsku, već za Vojvodinu, i u zemaljskom AVNOJ-u. To isto važi i za druga tela i organizacije. Ostali bi, dakle, samo koordinacija rada i uzajamno pomaganje između nas i vas, odnosno ostalo bi na tome da nam i vi dalje ukazujete političku i vojnu pomoć”

Treba reći da je ovo prvi dokument u dotadašnjem razvoju narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije u kojem se tako precizno i otvoreno ističu i određena državna pitanja, bez obzira na to što je proces političke i državne institucionalizacije NOP-a u suštini to podrazumevao i anticipirao. Kao što je poznato, pitanje državne organizacije i federacije prvi put se u dokumentima, otvoreno pominje tek u jesen (novembra) 1943. godine.¹⁵

15 Vid. Janko Pleterski, *Perspektiva federativnog ujedinjenja u novoj Jugoslaviji kao faktor narodnooslobodilačke borbe, AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini*, Beograd, 1974, 381.

Kako je nastala situacija u vezi sa obnavljanjem jedinstvenog pokrajinskog rukovodstva i njegovih političkih i teritorijalnih integracija realno prevazilazila kompetencije pomenutih rukovodstava, obnovljeni PK zatražio je i od CK da razmotri i razjasni ove probleme i sporove oko Srema. U izveštaju Centralnom komitetu o radu Partije u Bačkoj i Baranji, Banatu i Sremu od 17. maja 1943. godine ovim pitanjima se pridaje posebna pažnja.¹⁶ “U prošlom pismu smo vas molili da nam javite da li možemo formirati glavni štab za Vojvodinu. U tom pismu smo vam objasnili zašto mi mislimo da je potrebno da formiramo takav štab. Odgovorite nam na ovo pitanje. Isto tako nam recite kakav će ubuduće biti odnos između nas i III operativne zone.” A u pismu od 27. juna iste godine iznosi se:¹⁷ “CK KPH i ZAVNOH u nekim svojim publikacijama govore o Sremu kao pokrajini Hrvatske. Mi smatramo da je ovo pogrešno. Srem je sastavni deo Vojvodine i u našoj propagandi za autonomiju Vojvodine naša Partija je uvek to isticala. Nacionalni sastav Srema je takav da on, po našem mišljenju, ne može ući u sastav Hrvatske. Velika većina ovdašnjeg naroda je za to da živi u zajednici sa narodima Bačke, Baranje i Banata.

Iz vaših pisama... mi vidimo da Partija nije izmenila svoj raniji stav po pitanju Vojvodine, tj. vidi se da vi smatrate da i Srem spada u Vojvodinu.”

Na ova pitanja CK je odgovorio 3. jula 1943. godine i doneo odluku da se izvrši razgraničenje između PK i KPH.¹⁸ “Zaključno sa linijama Vukovar–Vinkovci–Županja pa sve istočno, uključivši i Zemun, pripada ne samo kao vojno-operativno područje Glavnog štaba Vojvodine, nego i kao Područje Pokrajinskog komiteta Vojvodine, na kojem će isti razviti svoju partijsku i političku delatnost.” CK je takođe upozorio da je ovo razgraničenje izvršeno u interesu daljeg razvoja narodnooslobodilačke borbe i jačanja partijske organizacije, i političkog uticaja u čitavom ovom kraju. To je svakako bio prelomni momenat koji je objektivno značio podršku najvišeg partijskog

16 Lj. Vasilčić, *Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941–1945*, 150.

17 Isto, 163.

18 MSRV, br. 302.

rukovodstva dotadašnjim političkim stavovima i orijentaciji Pokrajinskog komiteta.

U procesu obnavljanja jedinstvenog pokrajinskog rukovodstva i razjašnjavanja svih nesporazuma oko njegovog karaktera pokrenuta su, kao što smo već istakli, i opšta principijelna pitanja o Vojvodini, pre svega, pitanja karaktera i nivoa dalje političke institucionalizacije i budućeg položaja Vojvodine. Njihovo pokretanje bilo je u skladu sa inicijativama AVNOJ-a i CK KPJ za stvaranje antifašističkih veća u svim pokrajinama gde do tada nisu bila stvorena.¹⁹ Mada se u ovim inicijativama formalno ne pominje Vojvodina, Pokrajinski komitet pokreće to pitanje. U već pomenutom izveštaju CK od 17. maja 1943. godine PK piše: "Iz Narodnog oslobođenja vidimo da se formiraju zemaljska veća. Mi smatramo da je potrebno da i mi za Vojvodinu formiramo AVNO, iako se u 'NO' Vojvodina ne spominje. Sada smo formirali NOO za Vojvodinu koji će rukovoditi radom svih odbora na našoj teritoriji i koji će izvršiti sve pripreme da se kasnije formira AVNO za Vojvodinu. Da li je to pravilno?" Treba pomenuti da se u ovim inicijativama polazi od političkih motiva koji su bili u potpunosti podudarni sa sličnim procesima u nacionalnim pokrajinama. Iz tih razloga se i postavlja pitanje formiranja Glavnog štaba i Antifašističkog veća za Vojvodinu. U tom pogledu pokrajinsko rukovodstvo nije imalo nikakvih dilema, mada su mnoga konkretna pitanja još uvek bila u senci (u celoj zemlji) načelnih i opštih opredeljenja.

Kao što je poznato, Centralni komitet se u julu saglasio da se i u Vojvodini formira Glavni štab, čime je proces vojne institucionalizacije doveden do kraja.²⁰

U pogledu antifašističkog veća, Pokrajinski komitet zvanično nije dobio nikakav odgovor od CK, ali je na sastanku Operativnog štaba Vojvodine (Aćim Grulović i Slobodan Bajić) sa članovima centralnog partijskog i vojnog rukovodstva, održanom krajem juna 1943. godine, primećeno da u "žurbi za osnivanjem tog organa, Pokrajinski komitet zanemaruje stvarno stanje u Vojvodini", i da još nisu

19 J. Pleterski, *Perspektiva federativnog ujedinjenja...*, 382.

20 *Zbornik NOP-a*, tom I, knj. 6, 34–345.

ostvarene i učvršćene veze sa svim njenim delovima.²¹ Tome, svakako, treba dodati i činjenicu da u svim delovima Vojvodine još nije došlo do izrazitije smene vlasti i masovnijeg uključivanja svih naroda i narodnosti u oslobodilački pokret. Da li je samo to zapažanje uticalo da se centralno partijsko rukovodstvo u tom periodu ne izjasni u odnosu na pitanje formiranja antifašističkog veća za Vojvodinu, ili su na to uticali i neki drugi razlozi, teško je dati potpuniji odgovor. Izgleda da je, zbog već isticanih problema oko Vojvodine i pojedinih njenih delova, centralno partijsko rukovodstvo procenilo da je ovo pitanje složeno i politički osetljivo i da u datom trenutku nije sasvim oportuno prejudicirati odluke i forme, dok se ne stvore uslovi da se o tome mogu izjasniti svi narodi Vojvodine. (Mi ovde prevashodno mislimo na političku institucionalizaciju u smeru antifašističkog veća.) Na to je Centralni komitet upozorio u septembru 1943. godine (u jednom radiogramu), ističući potrebu što brže realizacije odluka o razgraničenju između Hrvatske i Vojvodine, i obustavu diskusije o tome kome će pripasti Srem, s obrazloženjem da će se to pitanje rešavati posle rata i da ga sada nije oportuno postavljati, jer se time usporava priliv hrvatskih masa u narodnooslobodilačku borbu. “Posle rata narod će se slobodno izjasniti i opredeliti.”²² Treba reći da je centralno partijsko rukovodstvo i u drugim slučajevima izbegavalo prejudiciranje ovakvih odluka, smatrajući da je u tom periodu još uvek najvažnije jačati narodnooslobodilački pokret i u njega uvlačiti sve socijalne i nacionalne slojeve. Razume se, ne treba isključiti (zbog kasnijih rešenja problema Vojvodine i principa na kojima je u osnovi konstituisana jugoslovenska federacija) ni procene da pitanje Vojvodine objektivno zadire u celinu nacionalnih odnosa u Jugoslaviji, o čemu se moralo voditi računa.

Iz svih tih razloga, iako je nameravao već u maju da formira anti-fašističko veće, Pokrajinski komitet je, očekujući odgovor CK, odlagao njegovo konstituisanje, ali je nastavio sa političkim i organizacionim pripremama za njegovo skoro formiranje.²³ U tom smislu

21 N. Petrović, nav. naslov, 570.

22 MSRV, br. 3343.

23 J. Veselinov, nav. delo, str. 116–117.

već u avgustu pojavljuje se jedan proglas narodima Vojvodine u ime PNOOV-a, iako on formalno još nije bio konstituisan.

Uslovi za formiranje najvišeg organa vlasti u Vojvodini stekli su se u jesen (oktobra) te godine, kada i dolazi do konstituisanja PNOOV-a. Time je uglavnom završen proces formiranja pokrajinskih institucija i organizacija. Sve one, već je istaknuto, razvile su se kao najviši politički i vojni organi vlasti na teritoriji Vojvodine. Njihova konkretna politička i vojna funkcija na teritoriji Vojvodine, i direktna povezanost sa odgovarajućim jugoslovenskim političkim, vojnim i državnim rukovodstvima, ukazivala je na širok i politički karakter institucionalizacije i autonomije za koju su se zalagali.

Nije, međutim, poznato iz kojih se razloga odustalo od konstituisanja antifašističkog veća i kako je došlo do predloga da najviši organ vlasti u Vojvodini dobije naziv PNOO. Pokrajinsko rukovodstvo, kao što smo već istakli, u svojim stavovima o političkoj i vojnoj institucionalizaciji, polazi od istih političkih motiva koji karakterišu i slične procese u drugim (nacionalnim) pokrajinama. Opređeljujući se za autonomiju, ono se bliže ne određuje prema njenom političkom identitetu, ali insistira, prema već citiranim dokumentima, na ravnopravnosti sa područjima pojedinih nacija. To se vidi i u dokumentu kojim se objavljuje formiranje PNOOV-a (pismu svim narodnooslobodilačkim odborima od 22. oktobra) u stavu da je on opšte rukovodstvo za sve narodnooslobodilačke odbore i da predstavlja začetak narodne vlasti u čitavoj Vojvodini.²⁴ "Vojvodina u slobodnoj Jugoslaviji – ističe se u dokumentu – koja će biti ostvarena veličanstvenom borbom svih naših naroda u oružanom bratstvu, ne može biti drugo nego autonomna oblast."

Neophodno je ovom prilikom upozoriti i na činjenicu da se formiranje najvišeg organa vlasti u Vojvodini (PNOOV) podudara sa otpočinjanjem rasprava u najvišem partijskom rukovodstvu zemlje o izgradnji jugoslovenske federacije. To je značilo da se uskoro moglo očekivati i preciziranje stava o Vojvodini. Pogotovo se to očekivalo od Drugog zasedanja AVNOJ-a, budući da se polazilo od uveravanja da autonomija Vojvodine, bez obzira na njenu političku formu, nije

24 J. Popov, "Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine 1943–1945", 9.

sporna, s obzirom na dotadašnji politički razvoj Vojvodine. U tom pogledu najviše partijsko rukovodstvo zemlje već je pravilo jasnu razliku između kulturne i političke autonomije, smatrajući da će se političke autonomije stvarati na teritorijama gde narodnosti žive kompaktnije.

Odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a, kao šta je poznato, ne preciziraju stavove o Vojvodini, niti se o njoj zauzima neko stanovište. Mada to nije značilo i nije tako shvatano da je demokratski i načelni karakter odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a doveo, i da je mogao dovesti, u pitanje već ranije izražene političke stavove o njoj, a posebno želje i zahteve rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta u Vojvodini. U rukovodstvu NOP-a Jugoslavije od Drugog zasedanja AVNOJ-a samo je preovladalo mišljenje da bi autonomiju Vojvodine trebalo vezati i razvijati u okvirima jedne od federalnih jedinica, a to opredeljenje objektivno nije moglo biti u kompetenciji AVNOJ-a. Takvo stanovište, svakako se zasnivalo na, u osnovi, nacionalnom karakteru konstituisane jugoslovenske federacije na Drugom zasedanju AVNOJ-a.

Nemoguće je, zbog nedostatka svih potrebnih izvora, objasniti razloge zašto i Vojvodina na određeni način nije pomenuta u odlukama AVNOJ-a. Jovan Veselinov Žarko u svojim memoarima *Svi smo mi jedna partija* pominje činjenicu da je u vreme Drugog zasedanja AVNOJ-a bilo reči o Vojvodini i da je tom prilikom, u odsustvu predstavnika Vojvodine, preovladalo mišljenje da autonomna Vojvodina treba, zbog svog nacionalnog sastava, da uđe u sastav federalne Srbije.²⁵ O tome se u političkom rukovodstvu Vojvodine – napominje on – saznalo tek posle oslobođenja Beograda.

Što se pak tiče razloga zašto ipak ni Vojvodina nije pomenuta u Odlukama AVNOJ-a, moguće su samo određene pretpostavke. Pre svega, Drugo zasedanje AVNOJ-a definiše načelne i fundamentalne osnove jugoslovenske federacije na osnovi konstituisanja federalnih jedinica, uglavnom na nacionalnim principima, čime se objektivno nije završavao proces izgradnje nove državnosti. Postojala su i izvesna složenija politička i etnička područja koja su u odnosu na

25 J. Veselinov, nav. delo, 35.

državopravni karakter federalnih jedinica i njihov nacionalni identitet dozvoljavala mogućnost i određenih prelaznih rešenja, a koja u ono vreme nije bilo politički oportuno prejudicirati i definitivnije postavljati.²⁶ (Vidi se to i iz pomenutog upozorenja CK KPJ o pitanju Srema i stava da će se ono rešavati posle rata na osnovi opredeljenja naroda.) Kad je reč o Vojvodini, složenost se izražavala i u tome što je rešenje njenog položaja istovremeno trebalo da izrazi i interese narodnosti koje su u njoj živele, i interese naroda koji je u njoj imao relativno brojnu većinu.

Kako, dakle, Vojvodina nije pomenuta u odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a, u njenom užem političkom rukovodstvu došlo je oko toga pitanja do diskusije.²⁷ Procenjujući da autonomija Vojvodine nije sporna i da nisu dovedena u pitanje ranija opredeljenja Partije prema njoj, u diskusiji je izraženo nezadovoljstvo što se u Jajcu, "bar na neki način nije pomenula i Vojvodina, makar i bez konkretnog određivanja njenog budućeg statusa i položaja".²⁸ O tome je zatraženo i mišljenje CK KPJ.²⁹ No, bez obzira na Odluke AVNOJ-a, i posle njegovog zasedanja u vojvođanskoj štampi pojavilo se više članaka u kojima se insistira na autonomiji Vojvodine. Zanimljivo je u tom smislu naglasiti da se nije "pominjala mogućnost da ona uđe u sastav neke od federalnih jedinica".³⁰ To pitanje, kao što je poznato, razrešava se tokom 1944. i 1945. godine, priključenjem Vojvodine kao autonomne pokrajine federalnoj Srbiji.

325

26 O složenosti vojvođanskog pitanja govorio je Moša Pijade i znatno kasnije, 1945. godine, kad je bilo sasvim izvesno da će Vojvodina biti autonomna jedinica: "Problem nije tako jednostavan kako bi to nekom izgledalo. Treba urediti pitanje granice između federalne Srbije i federalne Hrvatske, a ta je granica upravo u Vojvodini" (*Borba*, 11. IV 1945).

27 J. Veselinov, nav. delo, 34.

28 Isto.

29 Isto.

30 Isto.

FORMIRANJE JUGOSLOVENSKE RADIKALNE ZAJEDNICE U VOJVODINI¹

Formiranje vlade Milana Stojadinovića označava i početak radikalne aktivnosti na stvaranju jedne velike i jedinstvene političke stranke. Ideja o tome javila se u vođstvu stranke već 1933. i imala je za cilj, uz podršku SLS i JMO, da radikalima omogući dolazak na vlast. Od pojave Zagrebačkih punktacija ova zamisao bila je u središtu njihove političke pažnje i podređivane su joj svaka druga stranačka aktivnost i strategija. Time se, razumljivo, i može objasniti relativna zainteresovanost radikala za stvaranje šireg opozicionog fronta režimu i njihova apstinencija na petomajskim izborima 1935. godine.

326 Posle pada Jeftićeve vlade, ova zamisao se M. Stojadinoviću nametnula gotovo imperativno, zbog stranačke strukture poslanika izabranih na petomajskim izborima, u kojoj su uglavnom dominirale pristalice Jugoslovenske nacionalne stranke, disidenti drugih političkih partija (SDK, demokrata, zemljoradnika i JMO) i poslanici Udružene opozicije, koji su se odlučili na bojkot Skupštine. Pred alternativom da raspiše nove izbore i time obezbedi potrebnu većinu u Skupštini, ili da se osloni na postojeću poslaničku strukturu, M. Stojadinović se odlučio za ovu drugu varijantu, verujući u političku nepouzdanost poslanika izabranih na Jeftićevoj izbornoj listi.²

1 Ранко Кончар, “Формирање Југословенске радикалне заједнице у Војводини”, *Испраживања* 13 (1990), 179–192.

2 Vid. Todor Stojkov, “O stvaranju bloka narodnog sporazuma...”, *Istorija XX veka*, Zbornik radova IV, Beograd, 1964, 253.

Na zboru radikala u Novom Sadu od 15. III 1936. pristalica Glavnog odbora L. Marković izjavio je da je bio postignut sporazum sa Korošecom i Spahom da se odmah ide na nove izbore, ali se od toga odustalo i sada oni “sede u vladi g. dr Milana Stojadinovića i nastavljaju rad sa ovom Narodnom skupštinom”, mada je Glavni odbor insistirao da se sa ovom skupštinom radi samo do

Potrebu formiranja nove stranke, vođstva radikala, SLS i JMO izrazila su i u Memorandumu knezu Pavlu od 18. juna 1935, kojim mu se preporučuju i stavljaju na raspolaganje za formiranje nove vladavinske garniture. U Memorandumu ističu da je neophodno pristupiti “obrazovanju jedne političke stranke u koju će ući svi elementi na koje se vlada oslanja”.³ Budući da je predlog naišao na razumevanje kneza Pavla, stvorene su pretpostavke da se ostvari fuzija radikala, SLS i JMO u jedinstvenu vladinu političku stranku – Jugoslovensku radikalnu zajednicu (JRZ).

Iako se radilo o neposrednom hitnom zadatku, naponi za stvaranje JRZ nisu tekli bez nekih nedoumica i nesuglasica. Pre svega, one su se javljale oko pitanja: da li treba pristupiti osnivanju stranke odmah, ili je odložiti za izvesno vreme, da li u stranku primati samo osvedočene pristalice Glavnog odbora radikala, SLS i JMO, ili i druge grupe i pojedince, i koje ličnosti dovesti u rukovodstvo stranke.⁴ Istovremeno su se javljale i sumnje u oportunističku fuziju radikala sa SLS i JMO i bojazan da će se time “slavna” stranka utopiti u novoj formaciji.⁵ Iz tih razloga verovatno su i usledile različite ideje o nazivu nove stranke – Narodna zajednica, Narodna radikalna zajednica, Jugoslovenska radikalna unija i dr. Da bi predupredio nedoumice i sporove o ovim i drugim pitanjima, A. Stanojević u pismu M. Stojadinoviću sugeriše da ne dozvoli promenu naziva stranke: “Neka ostane kako smo govorili i kako je već objavljeno”, smatrajući da se u odnosu na druge grupe koje žele da pristupe stranci mora biti oprezan. “Pojedine ljude”, upozorava, “koji budu prihvatili naš program, a koji su ranije pripadali drugim strankama, rado ćemo primiti u svoju organizaciju ako se budu ponudili, ali primanjem čitavih grupa slabi-

donošenja novih političkih zakona. (AJ, Izveštaj Centralnog presbira, 15. III 1936).

- 3 Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića, 1935–1937*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1985, 48.
- 4 U jednom pismu prijateljima, A. Stanojević je sugerisao da se ne preduzimaju nikakve akcije za osnivanje nove stranke dok se ona ne prijavi vlastima (Isto, 49–50).
- 5 Isto.

li bismo snagu našeg trojstva, a primetio sam da to naši saveznici ne bi primili rado.”⁶

Uz raščišćavanje ovih pitanja, predstavnici triju stranaka radili su istovremeno i na programu i statutu JRZ kojima je trebalo da bude definisana njena politička fizionomija i karakter. U pogledu političke fizionomije stranke, M. Stojadinović je smatrao celishodnim formiranje jedne velike stranke koja bi imala uporište na širem jugoslovenskom prostoru. Uzor su mu bila iskustva stranačke organizovanosti u SAD i V. Britaniji, pretpostavljajući da bi se i u Jugoslaviji ona mogla izraziti u dvopartijskom sistemu – jednom zasnovanom na centralizmu sa JRZ, i drugom federalističkom sa udruženim HSS, SDS, demokratima i zemljoradnicima.⁷ Iz tih razloga mu se i činila sasvim prihvatljivom odredba Ustava od 1931. o zabrani političkih udruživanja na plemenskoj, verskoj ili regionalnoj osnovi.⁸ Verovatno dobro informisan o koncepcijama M. Stojadinovića i njegovim shvatanjima karaktera buduće stranke, slične poglede zastupao je i Stevan Ćirić, predsednik Narodne skupštine. I on je smatrao da ideja o novoj stranci ne znači ništa drugo nego traženje osnove “na koju treba postaviti jednu veliku zajednicu, koja će moći da nosi gubernamentalnu politiku”, zbog čega se i sam odlučio da joj pristupi.⁹

Izrada programa stranke izgleda da je tekla bez većih problema. Za osnovu je uzet program koji je Glavni odbor pripremio još 1933. s ciljem da ostvari legalizaciju stranke pod imenom Jugoslovenska narodna radikalna stranka.¹⁰ U odnosu na već poznate radikalske koncepcije, program nije sadržavao ništa novo. To se posebno odnosilo na stavove o unutrašnjem uređenju zemlje. Premda se upozoravalo da program nije ni centralistički, ni federalistički, već da počiva na ideji najširih samouprava, koje će moći “zadovoljiti sve redove u jugoslovenskoj državi”, on je, u stvari, bio emanacija Oktroisa-

6 Isto, 51.

7 Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Rijeka, 1970, 350.

8 T. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića...*, 52.

9 Ostavština S. Ćirića, Govor na konferenciji Mesne organizacije JRZ u Novom Sadu 22. XII 1935.

10 Isto.

nog ustava iz 1931. godine.¹¹ Polazeći od načela narodnog i državnog jedinstva, program samo elastičnije definiše i izražava političku realnost u zemlji, ističući da će “imati u vidu da su teritorije od kojih je naša država sastavljena živele u prošlosti svojim posebnim životom i u toku dugog vremena stekle posebne navike: administrativne, političke i druge. Da bi se razvila i osnažila svest o državnom i narodnom jedinstvu i što bolje i mudrije izjednačavale i smanjivale raznolikosti koje nam je duga i nejednaka prošlost u nasleđe ostavila, stranka smatra da je za to jedini politički metod da se na ovom poslu radi postupno i smisleno, da se ne upotrebljavaju preživeli metodi i da se tim putem ne stvaraju nova osećanja. Poštovanje triju imena našega naroda – Srbin, Hrvat i Slovenac, i njihova ravnopravnost, poštovanje tradicije, sve to treba da bude šticeeno, jer će se na taj način razvijati međusobno poštovanje, poverenje i uvažavanje u narodu”.

Ostajući na shvatanju o troimenosti naroda kao pretpostavci državnog unitarizma, program se vraća tradicionalnoj radikalnoj koncepciji samouprava “širokih razmera (selfgouverment)”, kao najboljem rešenju za uređenje državne uprave i zadovoljenje narodnih želja i potreba.

Državnu upravu i državnu administraciju treba tako organizovati da se pojedinim krajevima stvori mogućnost da mogu uređivati svoje lokalne potrebe, administrativne, privredne, finansijske, kulturne i druge ukoliko su vezane za pojedine krajeve, a na način koji

329

11 Vid. T. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića...*, 54; *Program i statut Jugoslovenske radikalne zajednice*, Privreda, Beograd, 1935, 78.

Gledišta o državnopravnim pitanjima veoma podsećaju na nekadašnje ustavne koncepcije Stojana Protića, posebno u onim delovima koji uvažavaju nasleđene istorijske različitosti pojedinih delova zemlje – “administrativne, političke i druge”. Polazeći od dotadašnjeg političkog iskustva, program, radi prevladavanja tih različitosti i jačanja svesti o državnopravnom jedinstvu, sugerise sada samo smislen politički metod, oslobođen prevaziđenih metoda iz prošlosti. U osnovi Protićevog stava upravo se nagoveštava takva ustavna koncepcija koja će uvažavati troimenost naroda i njihove istorijske različitosti, dok one budu pokazivale znakove životnosti. (S. Protić, *Oko ustava*, 78).

ne bi dovodio lokalnu upravu u suprotnost sa državom, njenim ciljevima i potrebama.

U pogledu demokratizacije političkog života, program se opredeljuje za ustavno i parlamentarno uređenje, opšte, jednako, neposredno i tajno biračko pravo, slobodu štampe, zbora i dogovora, kao i slobodnog udruživanja.¹²

Rasprave o statutu stranke izazivale su više neslaganja, uglavnom zbog razlika u shvatanjima – ko može postati član stranke. Statutom nije bila predviđena mogućnost ulaska celih političkih grupa, na čemu su insistirali M. Stojadinović i radikali iz vlade, ali ni pristalice samog Glavnog odbora, SLS i JMO, na čemu su insistirali A. Stanojević, M. Trifunović i drugi prvaci Glavnog odbora. Statut je, međutim, davao pravo učlanjenja svim punoletnim građanima Jugoslavije koji izjave da prihvataju program stranke.¹³

Posle usvajanja programa i statuta, stranka je prijavljena vlastima 19. avgusta, a Ministarstvo unutrašnjih poslova odobrilo je već 27. avgusta 1935, čime su ostvarene i formalne pretpostavke za početak organizovanja JRZ.

Pristupanju praktičnoj realizaciji odluke o formiranju stranke prethodila je izrada proglasa za upis, koji je objavljen 14. septembra.¹⁴ Proglasom se najavljuje početak organizovanja organizacija ove stranke, konstatuje da je odluka o tome donesena već ranije i da su usvojenim programom i statutom precizirana osnovna načela: “jedinstvo države i naroda, monarhija i dinastija Karađorđevića”. U pogledu prava pristupa novoj stranci proglas ističe da će u njoj naći mesta ne samo pristalice Glavnog odbora, SLS i JMO “već i mnogobrojni drugi građani kojima su ova osnovna načela draga”, uprkos činjenici da će u njenom organizovanju biti teškoća zbog ranijih stranačkih podvojenosti. Veruje se da će toga sada nestati i da će se “svuda, složno i jedinstveno, izvršiti grupisanje oko našeg programa”.¹⁵

12 Isto, 56.

13 *Politika*, 14. IX 1935.

14 Vid. T. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, 74.

15 Isto, 76.

Kao dodatak proglasu izrađena su i praktična uputstva za obrazovanje organizacija JRZ, u kojima se preciznije daju objašnjenja kako otkloniti eventualne nesporazume “između političara koji pripadaju jednoj istoj stranci, a koji bi jedan drugom zamerili nešto što je učinjeno u prošlosti. Ovakvi sporovi ne treba da utiču na organizaciju stranke koja se stvara u interesu naroda i za narod, a u interesu pojedinaca i za pojedince”. U slučaju da u formiranju lokalnih organizacija i rukovodstava dođe do sporova suparničkih grupa i unutar pripadnika jedne stranke, a posebno u mestima gde ima pristalica dve ili sve tri stranke koje se sada ujedinjuju, Uputstva predviđaju prekid daljeg rada i arbitražu JRZ o daljem postupku.¹⁶

Mada su načelna i praktična pitanja bila sasvim definisana, u aktivnostima oko formiranja nove stranke dolazilo je do novih sporova i neslaganja. Naročito mnogo bilo ih je u Vojvodini, koja je bila u značajnoj političkoj pažnji i Glavnog odbora i M. Stojadinovića. Najava nove stranke izazvala je u Vojvodini živo političko interesovanje, ali i šira politička previranja. Pažnju su podjednako izazivali i program i statut stranke, i sukobi između Glavnog odbora i M. Stojadinovića o njenom karakteru i fizionomiji. Od samog početka javila su se neslaganja oko pitanja regrutovanja članstva u JRZ. Pod uticajem Glavnog odbora nastoji se suziti politička osnova stranke isključivo na radikale koji su ostali verni Glavnom odboru. Ti razlozi doveli su do mnogih sukoba među radikalskim prvcima u Vojvodini. Pristalice Glavnog odbora upozoravali su da se vlada M. Stojadinovića previše upliće u osnivanje JRZ i da to poverava čak i bivšim demokratama. Naročito se kritikuje radikalski prvak iz Vojvodine i ministar u Stojadinovićevoj vladi Svetozar Stanković, koji je istovremeno radio na formiranju Banovinskog odbora JRZ za Dunavsku banovinu.¹⁷

16 AJ, Fond M. Stojadinovića, F-3, pismo dr Branka Ilića Dragiši Cvetkoviću, 14. XII 1935. A. Stanojević je u jednom razgovoru sa D. Cvetkovićem upozorio “da se mnogo loše radi u Vojvodini i da su velike žalbe na taj rad” (Isto, Zabeleška o razgovoru A. Stanojevića i D. Cvetkovića, 14. XII 1935).

17 U jednom izveštaju za M. Stojadinovića njegove pristalice ga obaveštavaju da su se za mandat kod Glavnog odbora borili Makov i Ilić, dr Raduško Ilić, dr Branko Ilić i Mita Đorđević. Ocenjuje se da je B. Ilić, bivši pripadnik JNS,

U najvećem radikalskom središtu, Novom Sadu, sukobi su bili i najčešći i najoštrij. Pristalice Glavnog odbora i pristalice M. Stojadinovića praktično su se otimali oko mandata za organizovanje JRZ.¹⁸ U početku su prevagu imale pristalice Glavnog odbora, ali su se kasnije sukobi uglavnom završavali privremenim kompromisom, a na kraju su rukovodeća mesta u mesnim organizacijama osvojile pristalice M. Stojadinovića. Ishod ovih političkih sukoba u Vojvodini završio se izborom Stojadinovićevih pristalica i u vođstvo Banovinskog odbora JRZ na čelu sa Svetozarom Stankovićem, a u Novom Sadu sa S. Ćirićem kao predsednikom Mesnog odbora.¹⁹

u konkurenciji sa M. Đorđevićem koji je dva puta izbacivan iz Radikalne stranke, obmanuo Glavni odbor, dobio mandat za organizovanje stranke i došao na čelo Akcionog odbora. Sve je to, prema izveštaju, stvorilo velike probleme u radu organizacija JRZ, koji su trajali do decembra 1935, “dok nije poslanik grada Novog Sada, g. Svetan Ćirić, na velikoj konferenciji... u Novom Sadu u prisustvu mnogobrojnih pristalca javno objavio da je pristupio u Jugoslovensku radikalnu zajednicu, te umolio sve svoje prijatelje, a specijalno dotadanje radikale, da stupe u Jugoslovensku radikalnu zajednicu” (Ostavština S. Ćirića, Izveštaj o političkim prilikama u Novom Sadu iz 1937).

- 332
- 18 S. Ćirić je jednoglasno izabran od svih frakcija za predsednika Mesnog odbora JRZ januara 1936. Tom prilikom postignut je sporazum da u časništvo Mesnog odbora uđe 50 članova iz grupe dr B. Ilića koje je podržavao Glavni odbor i 50 članova pristalica S. Ćirića (Isto).
- 19 Zalažući se za šire kriterije u pristupu novoj stranci, S. Ćirić je upozorio da je on u Novom Sadu već u vreme izbora “ubacio parolu: sve konstruktivne snage na okup”, a “u privatnim razgovorima i doticaju sa pripadnicima bivše Radikalne stranke takođe parolu: svi radikali na okup... Time nisam hteo da pravim razliku između birača, nego sam smatrao da je sasvim prirodno da svi oni koji su nekada pripadali jednoj stranci da se mogu lakše i naći, a kada se oni nađu na okupu, da će po prirodi same stvari povući za sobom sve druge koji prema današnjici i prema problemima današnjice jedno misle, jer ne može se ostati na tome gledištu da na sva pitanja kako ćemo, odgovaramo po starom”. Osećajući potrebu da objasni raniju pripadnost JNS, Ćirić i tu činjenicu podvodi pod načelne razloge i želje da se nađe u jednom velikom političkom pokretu. “Može biti” – naglasio je – “da mi, koji smo prvi iz Radikalne stranke pokušali da nađemo saveznike na svim stranama naše otadžbine Jugoslavije, nismo pogodili... baš one koji su najprikladnija garantija za ono što hoćemo da učinimo. To može biti. Ali u principu to da smo mi uopšte pokušali da proširimo onu

O problemima stvaranja JRZ i njenom političkom karakteru uopšte, a posebno o zbivanjima u Vojvodini, zanimljiva gledišta zastupao je S. Ćirić. Mada je u početku prema njoj bio dosta rezervisan, na konferenciji svojih pristalica u Novom Sadu, septembra 1935, smatrao je da sa formiranjem nove stranke treba pričekati, ali ne iz spektakulativnih i taktičkih razloga: “ono što sam s jedne strane smatrao već a priori da je dobro, s druge strane iskazivalo je izvesne osobine koje nisam mogao u tom trenutku prihvatiti, i smatrao sam za svoju dužnost da zajedno sa vama, koji mi poklanjate poverenje, radim u onom pravcu... koji daje garantije da su naša načela sigurna, da u novoj zajednici ni najmanje neće biti zapostavljena” i da stupanjem u novu zajednicu neće biti menjana.

Razloge zbog kojih nije žurio da pristupi novoj stranci vidi u nepreciziranim odnosima i “izvesnoj opreci” Jugoslovenske radikalne zajednice prema Narodnoj skupštini. “Vi morate razumeti” – naglasio je – “da ako je iko pozvan da čuva autoritet Narodne skupštine i ona prava koja joj pozitivni zakoni daju, to je pre svega predsednik Narodne skupštine.” On smatra da je potrebno podići autoritet Narodne skupštine i unaprediti njeno funkcionisanje prema ustavnim načelima. Izjave koje su u tom pogledu dali M. Stojadinović i ministar unutrašnjih poslova uverili su ga da ne mora da strahuje za autoritet Narodne skupštine, koji je “priznat na svim stranama i od svih merodavnih faktora koji utiču na politički razvoj našega života”.

Mada je ovim stavovima potencirao integritet parlamentarnog sistema, po svemu sudeći više su ga brinule legitimnost Narodne skupštine izabrane na petomajskim izborima i najave ponovnih skupštinskih izbora. Stoga je ocenio da “Narodna skupština izabrana 5. maja predstavlja narodnu volju prema današnjim pozitivnim zakonima”. Objašnjavajući razloge zbog kojih nije odmah pristupio

stranku u kojoj smo bili u jednu stranku koja garantuje državi njeno jedinstvo, i u samom fakturu da posle nas to čine svi bez razlike, znači da smo mi ubacili jednu dobru ideju, jedno dobro seme koje je poniklo i koje treba negovati... Nacionalna stranka je podbacila. Iz kojih razloga, ne pitamo. Izborna vlada g. Jeftića više ne postoji i sa njome je nestao i onaj blok koji je ona dovela u skupštinu” (Ostavština S. Ćirića, Govor na konferenciji JRZ u Novom Sadu, 22. XII 19353).

Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici, rekao je da mu se u prvi mah učinilo da u njoj nije dobro ostvarena politička ravnoteža i da “ako hoćemo da osnujemo radikalnu zajednicu, moramo početi da radimo sa onim ljudima koji imaju poverenje naroda. Ako su to poverenje stekli kao poslanici, i ako su na taj način vidno pokazali da za njima stoji narod, oni se ne mogu isključiti iz te zajednice, jer ona bi bila mrtvorodenče. A tako isto oni drugi, koji nisu narodni poslanici, ali za njima stoji narod, moraju biti prirodna matica za organizovanje te nove stranke”.

Prema tome, “ja kako sam zamišljao radikalnu zajednicu onda kada sam rekao da još treba pričekati, bilo je to da treba u potpunosti skladnosti sa organizacijama, vrhovnim organizacijama, koje su postojale i koje su predstavljale legitimnost i kontinuitet te stranke, da treba u potpunom skladu sa njima, ali i sa narodnom voljom udružiti sve snage koje pozitivno mogu da deluju u onome pravcu da preuzmu nacionalnu politiku... da se stvori velika zajednica kao politički instrument, koja je kadra da nosi jugoslovensku nacionalnu politiku”.²⁰

Mada su Ćirićeva gledišta podržavala širu političku osnovu JRZ, ona ipak nisu uspela da umanje sve kontroverze i sukobe unutar različitih radikalskih grupacija, koje su uglavnom proisticale iz ličnih razloga i borbe za vlast. Ugled nove stranke ozbiljno je detronizovan i sukobima u vrhu (između Glavnog odbora i M. Stojadinovića) oko pitanja vođstva i prevlasti u njoj. Shvatanja M. Stojadinovića o opravdanosti šireg političkog osnova stranke sužavala su uticaj Glavnog odbora i objektivno jačala pozicije M. Stojadinovića i vlade u stranci. Time su nastajanje i razvoj JRZ dobijali protivrečne karakteristike. Sticao se utisak da su unutrašnju koherenciju i karakter JRZ više simbolizovale vlada i njena politika, no članstvo koje joj je pristupilo i organizacije koje su na toj osnovi stvarane. To je, zapravo, upozoravalo na problematičnu državotvornu osnovu nove stranke i njenu političku perspektivu. Iskustvo sa JNS koja se pojavila na gotovo istovetnoj političkoj proceduri, “odozgo”, izgleda da se nije uvažavalo sa potrebnom oprežnošću i kritičnošću.

20 Ostavština M. Kostića, prepis pisma A. Stanojevića, 18. XII 1935.

Odnoseći prevagu u sukobu sa Glavnim odborom, M. Stojadinović je, u stvari, ojačao pozicije vlade, ali ne i konzistentnost JRZ kao stranke. Ishod sukoba okončan je definitivnim razlazom Glavnog odbora i M. Stojadinovića. U pismu koje je povodom toga uputio pristalicama Glavnog odbora 18. decembra 1935, A. Stanojević kritički ocenjuje politički rad M. Stojadinovića i njegovo odstupanje od duha, ciljeva i Statuta radikalne zajednice:

“Njegovo uticanje neposredno i posredno, na stvaranje stranačkih organizacija, a naročito njegov rad na poveravanju poslova oko organizacije stranke čak i ljudima koji nisu pripadnici uopšte nijedne od triju grupa što stvaraju zajednicu, ne samo da je protivno programu i statutu strankinom, nego takav rad proizvodi zabunu u narodu i unosi rastrojstvo u radikalne mase, koje su onako oduševljeno pozdravile pojavu Jugoslovenske radikalne zajednice. Pored toga, i način vođenja državnih poslova od strane g. dr Milana Stojadinovića nailazi na opšte neodobravanje i negodovanje u narodu...”

Iz svih ovih razloga, ja sam u potpunoj saglasnosti sa svima članovima Glavnog odbora, a posle bezuspešnih pokušaja da se ovakav rad prekine i da se stvari poprave i izvedu na pravilan put, obavestio g. dr Stojadinovića Milana da se ne slažem sa ovakvim njegovim radom i da neću da nosim odgovornost za ovakav rad”.

Preporučuje, na kraju, svim stranačkim prijateljima i već formiranim organizacijama “da čekaju dalja obaveštenja i uputstva”.²¹

O razlozima raskida sa M. Stojadinovićem, raspravljalo se i na zboru radikala, pristalica Glavnog odbora, u Novom Sadu 15. marta 1936. u prisustvu M. Trifunovića, L. Markovića i M. Bobića. Dok je M. Trifunović u prvi plan isticao nedemokratske postupke vlade i M. Stojadinovića, L. Marković i M. Bobić upozoravali su na Stojadinovićevu kršenje sporazuma o Narodnoj skupštini i njegovo odbijanje da raspiše nove skupštinske izbore. L. Marković je negativno ocenio i odnos prema hrvatskom pitanju, smatrajući da M. Stojadinović ovo krupno istorijsko pitanje sasvim ignoriše.²²

21 AJ, Centralni presburo, Izveštaj o zboru radikala u Novom Sadu, 15. III 1936.

22 Mada je pismo datirano sa 10. VII 1935, čini se da ono svojim sadržajem ne odgovara tom datumu. Pismo je rezultat jednog sastanka ove grupe u N.

Za razliku od statutarnih pitanja i karaktera JRZ, program je, prema mnogim indicijama, nailazio na opštiju podršku bivših radikala u Vojvodini. Mada ne postoji relevantna dokumentacija koja bi protivrečila ovom zapažanju, indikativno je da su se i mnogi protagonisti autonomije Vojvodine u novim okolnostima zadovoljavali koncepcijom širokih samouprava i unitarnim uređenjem Jugoslavije. Od njihovih ranijih shvatanja ostala su uglavnom zapažanja o specifičnim ekonomskim i drugim problemima Vojvodine, za čije se rešenje, smatrali su, mogla naći osnova i u široj banovinskoj samoupravi. O tome je, kako je već istaknuto, postojala saglasnost i u užem vođstvu JRZ, pa i samog M. Stojadinovića.

Radikalske grupe koje su ranije podržavale Novosadsku rezoluciju iz 1932. sada su i same bile zahvaćene političkim previranjima i prilagođavanjima programskim ciljevima JRZ. Mada su još za vreme Jeftićeve vlade bili skloni radikalnijoj reviziji programa Radikalne stranke iz avgusta 1933. godine (koji je poslužio kao osnova i za program JRZ), nisu se protivili usvojenom programu JRZ, u kome su našli neke elemente saglasne sa svojim ranijim pogledima na državno-pravna pitanja. Da li su razlozi ovakve evolucije u koncesijama koje su im obećavane ukoliko pristupe JRZ, ili u državnompravnom radikalizmu Vojvođanskog fronta koji se u to vreme već oblikovao, teško je precizno proceniti, ali je sasvim sigurno da su i ti motivi igrali

Sadu i na početku se konstatuje: "U ime mnogobrojnih nekadanjih članova i pristalica bivše Narodne radikalne stranke čast nam je sa današnjeg sastanka uputiti ovu našu predstavku:

Članovi i pristalice bivše Narodne radikalne stranke, razmatrajući unutarne političke, ekonomsko-privredne i socijalne prilike u našoj državi i međunarodni položaj naše otadžbine, ocenivši dalje rezultate minulih režima od 1929. godine i svesni važnosti sadašnje političke situacije, konstatuju da je za normalizovanje političkog stanja kako u državi tako i u Vojvodini neophodno potrebno uvođenje novog kursa u našoj državnoj politici, da se stabilizovanje našeg parlamentarnog života može izvršiti samo uz slobodan razvoj partijsko-političke delatnosti i da se radi reorganizacije našeg političkog života mora obnoviti Narodna radikalna stranka, te stoga upućuju apel Glavnom odboru Narodne radikalne stranke..." (ROMS, M 9.931, pismo radikala iz Vojvodine Glavnom odboru, 10. VII 1935).

važnu ulogu u njihovim stavovima. U jednom pismu Glavnom odboru od 10. jula 1935,²³ u kojem se insistira na okupljanju svih radikala radi organizovanja “nove i jake partijske formacije, koja treba da obuhvati sve krajeve naše države bez razlike na plemensko, versko, staleško i regionalno obeležje pristalica”, ova grupa je definisala i svoje poglede o pitanjima unutrašnjeg uređenja zemlje. Budući da je osnova programa JRZ proistekla upravo iz programa usvojenog avgusta 1933, oni insistiraju na njegovoj izmeni i dopuni prema konstelaciji “političkih prilika i prema potrebama naroda”. Takođe smatraju da glavni principi programa imaju ostati: 1. opredeljenje za unitaristički oblik države pod dinastijom Karađorđevića, 2) čuvanje državnog i narodnog jedinstva, 3) zahtev političkih prava i građanske slobode, 4) zahtev uvođenja ustavno-parlamentarnog režima uz dekoncentraciju državne uprave po pokrajinama, i 5) zahtev ostvarenja demokratskih načela u organizovanju samouprave u opštini i pokrajini.

“Uvereni da će naš partijski program, izrađen prema ovim osnovnim principima, najpogodnije moći da okupi u jedno kolo sve radikale u državi, ipak radi što uspešnije agitacije, predlažemo da se što jače i određenije istakne i utvrdi stanovište i zahtev naše partije u pitanjima: 1) opšteg, slobodnog i tajnog glasanja kao i proporcionalnog sistema sa zaštitom većine pri svim izborima narodnih predstaviika,

337

23 Na kraju, radi što hitnijeg obnavljanja Radikalne stranke, predlaže se: “1. da se za svaki grad i srez kao izborne jedinice imenuje u privremenom svojstvu akcioni odbor od najstarijih i najuglednijih radikala sa zadatkom sprovođenja mesnih organizacija stranke i to na osnovu stranačkih statuta od avgusta 1933. godine; 2. da ovi akcioni odbori pri okupljanju i prijemu članova imaju ispitati moralne kvalifikacije i ranije stranačko držanje svakog pojedinca; 3. da za funkcionere u stranačkim organizacijama i za predstavnike naše stranke u bilo kojem telu ili zvanju ne može biti niko od onih koji su zauzimali ma kakav položaj ili igrali vidnu ulogu u režimima i političkom životu od 1929. godine, ni biran ni imenovan do dalje odluke po ovom pitanju; 4. da konačnu odluku u ličnim pitanjima i u ocenjivanju ranijeg držanja istaknutijih stranačkih predstavnika ima doneti Glavni odbor i 5. da Glavni odbor preduzme korake kako bi se na svima položajima i u svima telima postavili i predstavnici naše stranke i to po saslušanju i prema predlogu naših stranačkih organizacija”.

2) obezbeđenje slobode zbora i organizovanja, 3) uvođenje slobode štampe, 4) preustrojstva i dekoncentracije državne uprave na pokrajinske uprave i široke pokrajinske samouprave sa biranim predstavnicima, izvršnom vlasti i činovništvom, i 5) ostvarenja pune opštinske samouprave.”

U odnosu na unutrašnje uređenje države, “s obzirom na plemensku i versku razdeljenost našeg naroda, kao i na posebne prilike i potrebe pojedinih krajeva naše države, a radi što uspešnijeg kulturnog napredovanja, privrednog podizanja i socijalnog snaženja naroda, isto tako pak i s obzirom na etnički sastav i privrednu strukturu naše Vojvodine” insistiraju da program utvrdi i potrebu preustrojstva i arondiranja banovina i pokrajina prema opštim nacionalnim interesima, istorijskim tradicijama, plemenskom obeležju i ekonomsko-privrednim potrebama naroda, kao i proširenje banovinske i pokrajinske samouprave na poslove unutrašnje administracije, školstva, zdravstvene i socijalne politike i samoupravnih finansija. Posebno insistiraju na izboru samoupravnih organa kao izvršne vlasti sa pravom biranja i ocenjivanja rada samoupravnog činovništva, nadzora i opsega delovanja vrhovne državne uprave prema samoupravnim telima koja samostalno donose uredbe i pravilnike za svoje unutrašnje potrebe i poslovanje.²⁴

U izloženim stavovima sadržane su najdublje razlike sa usvojenim programom JRZ, koji je ostao u okvirima postojećeg Ustava i banovinskog sistema, isključujući mogućnost promena na bazi plemenskih i istorijskih pokrajina. U zahtevima radikala iz Vojvodine, međutim, potencira se revizija Ustava i banovina prema opštim nacionalnim interesima, istorijskim tradicijama, plemenskom obeležju i ekonomsko-privrednim potrebama. Formiranje JRZ i drugih političkih formacija, a pre svega Vojvođanskog fronta, uveliko je neutralisalo ove razlike i jedan deo radikala iz ove grupe sasvim se približio programu JRZ.

Pojava JRZ dovela je u veoma delikatnu situaciju i Jugoslovensku nacionalnu stranku, koju su padom Jeftićeve vlade zahvatili velika

24 AJ, Centralni presbiri, 14. VI 1936, govor Jovana Banjanina na banovinskoj konferenciji JNS u Novom Sadu, 14. VI 1936.

kriza i rasulo. Njena većinska poslanička struktura u Narodnoj skupštini i članstvo na koje se oslanjala dok je bila na vlasti, uglavnom su se pokazali politički nepouzdanim i sklonim menjanju stranačkih tabora. Stvorena kao državna stranka šestojanuarske ideologije, ona je u javnosti primljena kao simbol tog režima i iz tih razloga nije mogla izbeći odgovornost kao njegov vodeći politički protagonist. Programom JRZ koji je anticipirao ideju očuvanja državnog i narodnog jedinstva, bez primene metoda iz prošlosti, zapravo je diskreditovao vođstvo JNS u njegovoj nameri da se i dalje predstavlja kao jedini zastupnik tog jedinstva i jugoslovenske nacionalne misli.

U okolnostima u kojima se našla, i “izložena najvećim napadima, kako sa strane vladine stranke, tako i sa strane opozicije”, ova stranka pokušala je da nađe novu osnovu za obnovu svog stranačkog delovanja i političkog identiteta.²⁵ Već od kraja 1935, a posebno tokom 1936, čine se pokušaji za obnovu stranke i prevladavanje unutrašnjih sukoba u njenom vođstvu. Tokom 1936. održano je više partijskih konferencija na kojima je isticana potreba obnove stranke i nastavljanja političke borbe, bez obzira na težak položaj u kojem se našla. Na konferenciji stranke za Dunavsku banovinu, održanoj 14. juna 1936. u Novom Sadu, J. Banjanin je upozorio da je JNS “proživela i preživljava teške dane”, odbacujući sve procene da je postala “politički leš i da nema više prava na opstanak. Koliko je pak ovo netačno potvrđuje činjenica da se Jugoslovenska radikalna zajednica najviše oborila na Jugoslovensku nacionalnu stranku”. Prema njegovom mišljenju, stranku treba obnoviti jer je ona jedini ispravni tumač ideologije državnog i narodnog jedinstva i unitarističkog državnog uređenja. U tome i vidi razloge nastojanja JRZ da uništi Jugoslovensku nacionalnu stranku, protiv koje se podižu i “optužbe da je stajala u službi diktature. Ovo nije tačno... Jugoslovenska nacionalna stranka služila je politici 6. januara”, koju su, napominje, opravdavale istorijske činjenice. Služeći šestojanuarskoj politici, stranka je služila kralju ujedinitelju. Braneći učešće stranke u šestojanuarskom režimu, J. Banjanin smatra da ne treba gubiti iz vida dve činjenice. U prvom

339

25 Isto.

treba sagledati prelazni režim autoritativnih vlada, a u drugoj orijentaciju na uzdizanje i učvršćenje jugoslovenske misli u narodu.

Prvaci Jugoslovenske nacionalne stranke podvrgli su naročito kritici vladu M. Stojadinovića i državnopravni program JRZ za koji su smatrali, bez obzira na uveravanja da počiva na ustavnim načelima iz 1931, da se u praksi ostvaruje dvolično. Iz tih razloga senator Milan L. Popović je ocenio da “istorijski rodoljubi ne mogu biti zadovoljni sa današnjim poretom... u kome se želi drugi raspored stvari i odnosa”.

“Zato moramo nastaviti borbu i u Parlamentu i u narodu protiv takvog dvoličnog stava o jednom zajedničkom prvenstveno i najbitnijem pitanju, koje se ne sme tretirati samo sa formalne strane... to je pojam o narodnom i državnom jedinstvu obeležen pojmom o jedinstvu i o jugoslovenstvu nametnutom ni od koje strane, već o prihvatljivom pojmu na svima stranama, kod svih delova i u svačijem interesu... mi ne smemo upražnjavati i pojačavati ni pokrajinske ni plemenske, a još manje verske osobine koje bi bile kadre da u našem jugoslovenskom narodu razbude separatističke težnje, koje su štetne i po jedinstvo naroda i države.”

U tom kontekstu osudio je i političke procese u Vojvodini. Na veliko iznenađenje mnogih, priznao je postojanje ekonomskih i političkih problema u njoj, a pojavu “separatističkih” raspoloženja doveo u vezu s tim razlozima. “Nesumnjivo da je Vojvodina” – napominje – “od svih pokrajina imala prava najviše da se žali. Opšta državna politika pričinila je toj, ekonomski i kulturno najsređenijoj našoj pokrajini, mnoge štete. Za šesnaest godina opšte narodne državne politike Vojvodina je pretrpela štetu i u kojoj se danas jedva može da ukaže na pozitivan napredak ma u kojoj oblasti narodne privrede. Izvršena je agrarna reforma na štetu naših opština. Opštine nisu dale nikakvu odštetu, a nema nijedne opštine koja nije izgubila veliki deo svoje imovine... Neopravdano oporezivanje naših ljudi u Vojvodini, koji su sve do 1929. god. imali poreski odeljak dohodarine, koju drugi krajevi nisu plaćali... Nastala je prezaduženost našeg seljaka, koji nije mogao više da privređuje, ni da plaća ovakvu i tako veliku porezu.” Smatra da je to izazvalo veliko nezadovoljstvo u narodu i pojavu određenih političkih težnji separatističkog karaktera koje je “počelo sa takozvanim

vojvođanskim punktacijama..., sa težnjama za nekom autonomijom Vojvodine... Počela je tu akciju vojvođanska inteligencija, koja se za vreme konjunktura bavila poslovima o skidanju sekvestra i agrarnim intervencijama, tražeći za sebe u svim partijskim i pod svim mogućim režimima u prvom redu sinekure i rentabilan položaj kraljevskih javnih beležnika. Onda su samo mislili na to, a nisu se setili na punktacije, na autonomiju Vojvodine. Danas, kada je to zlatno doba prestalo i kada nema više sekvestra, jedan deo vojvođanske inteligencije ne ume da se snađe i prešao je na politički teren i u tabor nezadovoljnika, koji misle da je jedini spas Vojvodine u njenoj podvojenosti i u nekoj autonomiji... Ja razumem da se traži jedan viši stepen samoupravnog života u jednoj visoko kulturnoj pokrajini kao što je Vojvodina. ... Ali ako postoji neka hrvatska separatistička akcija, njena motivacija može se naći u plemenskom individualitetu i državnom položaju koji je Hrvatska nekada imala, ali Vojvodina ne predstavlja ni nacionalno-kulturni, ni plemenski, ni državni individualitet... Mi smo protiv takvog prečanskog fronta koji znači odvajanje dela od celine i sledstveno tome slabi naše nacionalne snage". Sve to, zaključuje, označava težnje za preimućstvom nacionalnih i pokrajinskih ideja i slabljenjem opšteg jugoslovenskog nacionalizma kao osnovnog političkog središta. "Ostanimo verni našem nacionalnom idealu iz prošlosti i budimo uvereni da se naš nacionalni ideal i pojam o jedinstvu nije istrošio u svojoj istorijskoj funkciji, već da ima i danas svoju istorijsku misiju u razvoju našeg ujedinjenog naroda".²⁶

Mada je konferencija JNS značila čin konstituisanja banovinske organizacije i pokušaj sprečavanja njenih pristalica da pristupe Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici, izgledi za njen širi politički uticaj i stvarnu obnovu bili su sasvim neznatni. Vođstvo JRZ, a posebno M. Stojadinović, nerado su gledali na pokušaje obnove Jugoslovenske nacionalne stranke. Iz tih razloga nije slučajno što su najviše zazirali upravo od nje i podvrgavali je najoštrijoj kritici, procenjujući da njen mogući uticaj u Narodnoj skupštini još predstavlja realnu opasnost

26 Na konferenciji je izabran Banovinski odbor na čelu sa senatorom Dakom Popovićem (Isto).

za vladu i njen politički program.²⁷ Mada je vlada u državnopravnim pitanjima ostala uglavnom na istim principima koje je zastupala i JNS, njoj je objektivno više išla u prilog politička kompromitacija ove stranke kao šestojanuarske, no distanciranje od njenog programa.

Na Prvoj zemaljskoj skupštini JRZ, održanoj 1–2. juna 1936, M. Stojadinović je, međutim, podvrgao kritici i državnopravni program JNS. Osparavajući napade JNS da nije rešila hrvatsko pitanje, M. Stojadinović je odgovorio da to nisu učinili upravo oni koji su duže od njega bili na vlasti. Ocenio je da nesporazumi oko unutrašnjeg uređenja države traju punih 18 godina i da za to razdoblje niko nije dao “tačnu definiciju onoga što traži i odredio sadržinu svojih želja”, mada su pominjane ili najšire samouprave, ili autonomije, ili federacija. Mišljenja je da JRZ treba da se založi za administrativne, privredne, finansijske i kulturne autonomije koje ne smeju biti “u suprotnosti s državom, njenim ciljevima i potrebama”.²⁸ Mada je i sam ostao nedorečen, ipak je isključio mogućnost promena na političkoj, odnosno federativnoj osnovi.²⁹

Posle razlaza Glavnog odbora i M. Stojadinovića, u Novom Sadu je održana i banovinska konferencija JRZ, na kojoj je S. Stanković govorio o političkom programu i radu vlade. Odbacio je tom prilikom sve napade Glavnog odbora, političke zahteve Vojvođanskog fronta i pozvao nacionalne manjine na političku saradnju “radi rešenja vojvođanskih potreba i problema”.³⁰

U političkim stavovima vlade i JRZ posebna pažnja poklanjana je nacionalnim manjinama kao potencijalnom uporištu stranke. Manjinska štampa je takođe od početka uglavnom pozitivno pisala o prvim merama vlade i davala joj političku podršku. Vlada je, s druge strane, izvesnim obećanjima nastojala da proširi njihovo interesovanje za JRZ i stvorio politički prostor za formiranje organizacija i među nacionalnim manjinama. Time je ujedno sprečavala pokušaje i težnje za obnavljanjem manjinskih stranaka na nacionalnoj osnovi,

27 T. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića...*, 151.

28 Isto.

29 Isto, izveštaj od 30. III 1936.

30 *Napló*, 27. III 1936.

ali i njihova kolebanja prema Udruženoj opoziciji i JRZ. Posle banovinske konferencije manjinska štampa je afirmativno komentarisala govor ministra Stankovića, pozivajući manjine na konstruktivnu političku saradnju sa vladom.³¹ Neki manjinski listovi su ocenjivali da je posle njegovog govora nastupila nova politička era i da je Stojadinovićeova vlada stvorila povoljnu atmosferu za pristup manjina vladinoj stranci.³²

Liberalniji odnos režima prema nacionalnim manjinama usledio je posle Prve zemaljske konferencije JRZ, a najizrazitije pred održavanje opštinskih izbora 6. decembra 1936, kada su i vođstva bivših manjinskih stranaka očekivala više i konkretnijih koncesija od vlade. Zato je, npr., i upućena u Beograd jedna delegacija bivše Mađarske stranke, koju su primili ministri S. Stanković, A. Korošec i predsednik vlade M. Stojadinović. Rezultati razgovora bili su sasvim povoljni za mađarsku manjinu. Vlada je obećala da će mađarskoj manjini odobriti obnovu rada nekih kulturno-prosvetnih institucija. U tom smislu već 6. novembra banovinske vlasti odobrile su rad Mađarskog kulturnog saveza u Petrovgradu i "Narodnog kola" u Subotici, čime su dobijene i prve garancije za političku podršku Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici na opštinskim izborima.³³

Prateći ove kontakte između manjina i vlade, novosadski *Dan* je zabeležio da se pred opštinske izbore oseća porast političke aktivnosti među manjinama, posebno među Mađarima i Nemcima. Mađari su, dobivši dozvolu za osnivanje mađarskih kulturnih društava, počeli da "živo rade na organizovanju tih društava u Bačkoj".

Kod Slovaka se primećuje da se kolebaju između UO i vladine liste, a rusinske i rumunske dijaspore se orijentišu za vladu. Političko vođstvo naših Nemaca ne poziva svoje prijatelje na zbijanje u redove JRZ, nego ih samo poziva da glasaju za vladinu listu. Tako je njihovo držanje bilo i prema ranijoj vladajućoj stranci JNS. Iz toga bi se dalo

31 *Zentai Ujság*, 29. III 1936.

32 Šandor Mesaroš, *Mađari u Vojvodini (1929–1941)*, Institut za istoriju Filozofskog fakulteta, Novi Sad, 1989, 134.

33 *Dan*, 25. XI 1936.

zaključiti da se u političkom vođstvu Nemaca ne odstupa od ideje plemenske nemačke stranke.³⁴

Političke mogućnosti JRZ objektivno su proveravane upravo na opštinskim izborima. Rezultati su bili iznad njihovih očekivanja i uglavnom posledica onih stranačkih previranja koja su otpočela petomajskim izborima i formiranjem vlade M. Stojadinovića. Izbori su, iz tih razloga, bili u znaku šire podrške Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici, koja je odnela i apsolutnu pobedu. Takve uspehe JRZ je ostvarila i u Dunavskoj banovini. Od oko 571.000 birača, za njene liste glasalo je više od 280.000, ili oko 70% glasača. Takođe, od 784 opštine JRZ je dobila većinu u 621.³⁵ Iako su i ovi izbori održani u uslovima pritisaka i zloupotreba, ipak su izborni rezultati upozoravali na konsolidaciju JRZ i jačanje njenih političkih uporišta.³⁶

34 Vid. T. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića...*, 172.

35 Zbog pojava pritisaka i zloupotreba u 14 opština Dunavske banovine izbori su morali biti ponovljeni (Isto, 179).

36 Vid. T. Stojkov, "O stvaranju bloka narodnog sporazuma...", 262.

SREM 1918–1945. GODINE¹

Stvaranjem Kraljevine SHS 1918. Srem se našao u sastavu nacionalne države. Tom istorijskom činu prethodili su nastajanje i razvoj nacionalnooslobodilačkog pokreta koji se zasnivao na ideji državnopravnog povezivanja sa Srbijom i drugim južnoslovenskim narodima. Pokret za nacionalno oslobođenje Srba u Austrougarskoj naročito se razvio u toku Prvog svetskog rata i pod uticajem oslobodilačke misije Srbije.

Politički predstavnici Srema posebno su zaslužni za afirmaciju ideje neposrednog povezivanja Vojvodine i Srbije u trenucima političkih neizvesnosti i protivrečnosti oko stvaranja jugoslovenske države. Jedna delegacija iz Rume i Sremske Mitrovice o ovome je informisala i samog regenta Aleksandra 20. novembra 1918. godine.

Na zboru izaslanika Narodnog veća iz Srema, koji je održan u Rumi 24. novembra 1918. godine (prisustvovali delegati iz sto sremskih mesta), zahtevi za neposredno prisajedinjenje Srbiji formulisani su i u posebnoj rezoluciji. Jednodušno prihvaćena rezolucija glasila je:

1. Današnji zbor izaslanika Narodnog veća iz Srema traži da se ostvari jedinstvena i demokratski uređena država SHS pod dinastijom Karađorđevića i očekuje od Narodnog veća u Zagrebu da se što pre ostvari jedinstvena zajednička vlada sa sedištem u Beogradu.
2. Za slučaj plemenskog ili političkog cepanja, izjavljuju zastupnici Narodnog veća u Sremu, kao izaslanici naroda, da se odlučuju za neposredno prisajedinjenje Srema Kraljevini Srbiji.
3. Za taj slučaj želimo da nas na konferenciji o miru zastupa kraljevska srpska vlada.

Zbor je izabrao i Odbor za ostvarenje rezolucije u koji su ušli dr Žarko Miladinović, dr Svetislav Popović, dr Aleksandar Roknić, Vlada

1 Ранко Кончар, "Срем 1918–1945", *Зборник Музеја Срема* 3 (1997), 95–106.

Savić, Milan Nedeljković i dr Juraj Raškaj. Rumsku rezoluciju odnela je u Novi Sad posebno izabrana delegacija u kojoj su bili Jovan I Radivojević, Emil Grbić, Vlada Savić i Milan Kostić.

Političkim zbivanjima u Rumi i drugim sremskim mestima pret hodili su vojni porazi Centralnih sila, ulazak srpske vojske na teritoriju Vojvodine, opredeljenje saveznika da se razbije Austrougarska monarhija i stvori jugoslovenska država. Do 10. novembra 1918. godine srpska vojska ušla je u skoro sve sremske srezove – Mitrovački, Zemunski, Staropazovački, Rumski i Iriški, a kasnije i Šidski. Time su stvorene istorijske pretpostavke za državopravni raskid sa Austrougarskom, legalizaciju vlasti srpskih narodnih odbora i konačno prisajedinjenje Kraljevini Srbiji. Ove težnje biće ostvarene na Velikoj narodnoj skupštini u Novom Sadu, održanoj 25. novembra 1918. godine.

Ulaskom u novu državu istorijski Srem (Sremska županija) obuhvatao je srezove: Ilok, Irig, Ruma, Sremska Mitrovica, Stara Pazova, Vinkovci, Vukovar, Zemun i Županja s gradovima Petrovaradinom, Sremskom Mitrovićom, Sremskim Karlovcima, Vinkovcima, Vukovarom i Zemunom. Sedište županije bilo je u Vukovaru, iako su postojali ozbiljni zahtevi da se ono premesti u Sremsku Mitroviću.

Teritorija Sremske županije često je bila izložena promenama. Tako je Zakonom o oblasnoj i sreskoj samoupravi od 26. aprila 1922. godine formirana Sremska oblast koja će se realizovati tek 1927. godine.

Upravnom podelom zemlje koju je usvojio Zakon o nazivu i podeli Kraljevine Jugoslavije na upravna područja od 1929, srezovi Županja, Vinkovci, Vukovar, Šid i Sremska Mitrovica s gradovima Vinkovci, Vukovar i Sremska Mitrovica pripojeni su Drinskoj banovini, Petrovaradin Novom Sadu i Zemun Beogradu.

Novim Zakonom i Uredbom od 1931. srezovi Županja, Vinkovci i Vukovar izdvojeni su iz Srema i pripojeni Savskoj banovini, od kada se počinju tretirati kao delovi istočne Slavonije. Šidski i Mitrovački srez, kao i ostali delovi Srema, uključeni su u Dunavsku banovinu.

Sporazumom Cvetković–Maček iz 1939. godine, Iločki i Šidski srez pripojeni su novoformiranoj Banovini Hrvatskoj, a stvaranjem tzv. NDH 1941. ceo Srem je uključen u njen okvir.

Sve ove promene objektivno su se reflektovale na status i funkciju mnogih ekonomskih i socijalnih institucija Srema – trgovinskih i radničkih komora i dr., ali i na njegov ukupan društveni i privredni razvoj. Sem Zemuna koji se razvio u jače imigraciono i privredno središte (uglavnom zbog vezanosti za Beograd), veći deo Srema uveliko stagnira u privrednom i demografskom razvoju, premda svojim geografskim položajem i socijalnom strukturom stanovništva ima predispozicije za brži i prosperitetniji ekonomski razvoj, posebno prehrambene i građevinske industrije. Međutim, u celom međuratnom periodu u Sremu su se uglavnom razvili sitna industrija i zanatstvo.

Područje Sremske županije 1921. godine ima 407.025 stanovnika, a Srem u užem smislu 289.975. Prema popisu od 31. marta 1931. godine na ovom prostoru živi ukupno 446.591 stanovnik. Od ovog broja bilo je 216.350 (48,44%) pravoslavnih, odnosno Srba, 182.224 (40,8%) rimokatolika, 35.345 (7,91%) evangelista i 12.782 (2,86%) stanovnika ostalih veroispovesti ili bez konfesije. Apsolutnu ili relativnu većinu pravoslavno stanovništvo imalo je u srezovima: Irig, Ruma, Stara Pazova, Zemun, Sr. Mitrovica, Sr. Karlovci, Vukovar, Ilok i Šid, rimokatoličko većinu u zapadnim sremskim srezovima – Vinkovcima i Županji, i u gradovima Zemun, Vukovar i Vinkovci, dok je u gradu Sr. Mitrovica taj odnos približno podjednak. Evangelisti su u većem broju živeli u srezovima St. Pazova, Zemun, Ilok, Vinkovci, Vukovar i u gradu Zemun.

Od ukupnog broja stanovnika Srema (446.591) zaposlenih u poljoprivredi bilo je 309.353 (69,26%), u industriji i zanatstvu 71.698 (16,05%), u trgovini, kreditu i saobraćaju 27.806 (6,22%), u javnim službama 19.520 (4,37) i u drugim zanimanjima 18.184 (4,07%) stanovnika.

U najvažnijoj privrednoj grani, poljoprivredi, preovladavao je sitan (0,5–5 hektara) i srednji (5–20 hektara) posed na kojem je živelo najveći deo poljoprivrednog stanovništva (preko 90%).

Obrazovna struktura stanovništva Srema smatrala se povoljnom i sa procentom nepismenog stanovništva koji je bio među najmanjim u Kraljevini Jugoslaviji. Procenat nepismenih kretao se od 9,1% u gradu Zemunu i 9,7% u gradu Vukovaru, do 21,9% u srezu Vukovar i 28,4% u srezu Sr. Mitrovica. U većini sremskih srezova nepismenost stanovništva kretala se između 10 i 20%.

Privreda Srema stekla je određenu fizionomiju i pre uključanja u jugoslovensku državu. Ona je uglavnom počivala na sitnoj industriji i zanatstvu, i takvo obeležje zadržala je uveliko i posle 1918. godine. Procenjuje se da je Srem 1910. godine imao 32 industrijska i 7294 zanatska preduzeća. Krupnija industrija koja se uspela razviti sasvim je zavisila od stranog kapitala i njegovog uticaja. U osnovi, privreda Srema bila je u početnoj fazi industrijskog razvoja. Njena struktura uglavnom je jednostavna i najčešće svedena na mlinove, pilane, ciglane i sl. Zbog takve strukture, i kao izrazito agrarno područje, Srem je trpeo jače udare agrarne, a posebno velike ekonomske krize od 1929. godine.

U Sremu se razvijalo nekoliko industrijskih grana, koje su imale osnovu u ranijem periodu. Uglavnom se razvija industrija za proizvodnju robe široke potrošnje koja će pod uticajem agrarne krize i umanjene kupovne moći stanovništva, naročito seljaštva, 1926. zapasti u dublju krizu. Velikom ekonomskom krizom situacija će se još više pogoršati, a tek od 1934. godine privreda Srema ušla je u fazu stabilnijeg razvoja. Oporavak sremske privrede usledio je pod uticajem konjunktura koja se javila proširenjem trgovinske razmene sa drugim zemljama, a naročito Nemačkom, a proces naoružavanja Jugoslavije i povoljan geografski položaj Srema (udaljenost od granica) podstakli su i veće interesovanje vojske za gradnju fabrika vojnog karaktera.

U strukturi privrede najrasprostranjenija je bila prehrambena industrija. U okviru nje dominira mlinska industrija koja je u Sremu, kao i celoj Vojvodini, bila i najrasprostranjenija. Premda se radilo najviše o malim mlinovima (parnim i motornim), oni su opstojavali dok je trajala privredna konjunktura posle Prvog svetskog rata i interesovanje evropskog tržišta za jugoslovensko brašno. Zapali su u tešku situaciju 1926. sa pojavom agrarne krize. Naročito su se na udaru

našli mali mlinovi, dok su se veći zaštitili kartelom koji je bio među najjačim u zemlji. Nivo cena brašna i drugih poljoprivrednih proizvoda, kao i njihovo stalno zaostajanje za drugim industrijskim robama, ugrožavali su takođe razvoj mlinske industrije. U 1940. godini radilo je u Sremu manje mlinova nego 1921. godine.

Pored mlinske, razvila se još pivarska, klanična i industrija alkoholnih pića. Ova industrija (sem mlinske koja je bila rasprostranjena širom Srema) koncentrisana je u nekoliko gradova – Sremskoj Mitrovici, Rumi, Šidu, Zemunu, Iloku i Inđiji. Klanična industrija naročito se razvila u Šidu (od 1920), pivarska u Sremskoj Mitrovici i Petrovaradinu, alkohola u Iloku i Zemunu.

U strukturi sremske privrede, pored prehrambene, razvile su se i druge industrijske grane, ali su one imale jači ekonomski karakter uglavnom u Zemunu, s obzirom na blizinu Beograda i njegov uticaj. Razvila se drvna industrija koja je uglavnom bila u rukama krupnog kapitala. Iako nije raspolagao značajnijom sirovinskom bazom, u Sremu se razvijala drvna industrija koja se najviše bavila izradom finalnih proizvoda – nameštaja, šper i panel ploča, stolarije i dr. robe namenjene poljoprivredi.

Sedište sremske drvne industrije bilo je u Sremskoj Mitrovici – šest fabrika i više stolarskih radionica. Među prvim i najvećim dugo je bila laćaračka fabrika “Varda” (podignuta 1907), koja je do 1941. radila sa promenljivim uspehom, zatim Čeruhijeva fabrika tanina, fabrika šper-ploča i furnira “Syrmia”, fabrika drva “Žunter”, nameštaja “Borota” i dr.

Tekstilna industrija razvila se u nekoliko sremskih mesta, uspevajući da odoli ekonomskoj krizi koja je samo usporila njen razvoj, ali nije dovela do kraha. U Iloku se razvila industrija čarapa koja je uglavnom radila za lokalne potrebe, u Inđiji fabrika padobrana, u Rumi češljaona vune i trikotaže, u Mitrovici predionica i pletiona, u Šidu predionica i pletiona, u Zemunu fabrika svile, konfekcije i trikotaže, vunениh tkanina, bojadisaona i dr. Zemun se, objektivno, smatrao centrom sremske tekstilne industrije u kojoj je bilo uposleno oko dve hiljade radnika.

U Sremu se razvijala i metaloprerađivačka industrija. Nastala je iz malih zanatskih radnji koje su prerađivale metal. Blizina Beograda omogućila je Zemunu da razvije proizvodnju različitih metalnih proizvoda. U njemu se javljaju i prvi začeci avionske industrije. Najstarija fabrika bila je “Zmaj” (osnovana 1927), koja je proizvela prvi avion 1928. godine, posle čega je radila za potrebe vojske. Najveće zemunsko preduzeće ove vrste bilo je “Ikarus”, koje se specijalizovalo za proizvodnju avionskih motora. Do 1938. ovo preduzeće proizvelo je 500 hidroaviona domaće i strane konstrukcije.

Privreda Srema objektivno je bila predodređena za intenzivni razvoj poljoprivrede. Na to je upućivala i socijalna struktura većih gradskih aglomeracija u kojima je živeo visok procenat seoskog stanovništva. Ona se uglavnom kretala iznad 60% stanovništva.

Sa razvojem poljoprivrede i rešavanjem seljačkog pitanja otpočelo se neposredno po stvaranju jugoslovenske države. Već 1919. pristupilo se izvođenju agrarne reforme koja u Sremu nije ostvarena u meri u kojoj je to učinjeno u Bačkoj i Banatu. Od ukupno oduzete zemlje velikim posedima agrarnim interesentima u Sremu podeljeno je 65.976 k. j., a posednicima ostavljeno 230.909 k. j. Oduzeta veleposednička zemlja dodeljena je mesnim agrarnim interesentima (25.232 k. j.), dobrovoljcima 31.458 k. j., kolonistima, optantima i izbeglicama 8871 k. j. i javnim dobrima 414 k. j. Zemlja je dodeljena 20.270 agrarnih interesenata. Prosečna veličina dodeljene zemlje iznosila je 3 k. j. 800 kv. hv., a najveći prosek su dobijali uglavnom dobrovoljci. Agrarna reforma dovela je do pomeranja u socijalnoj strukturi stanovništva Srema, ali je do nje došlo i zbog naseljavanja 1755 seljačkih domaćinstava.

Agrarnom reformom seljaštvo nije rešilo svoje socijalne i ekonomske probleme. Ono je uveliko bilo prezaduženo i bez većeg uticaja na razvoj poljoprivrede. I pored toga, reforma je doprinela promenama društveno-ekonomskog karaktera, posebno u sferi posedovnih odnosa i prevladavanju mnogih imovinskih disproporcija.

Razvoju poljoprivredne proizvodnje Srema doprineli su i različiti oblici i forme zadrugarstva. Ono je počivalo uglavnom na interesnim i ekonomskim osnovama.

Politički život Srema sadržavao je određene specifičnosti, iako se nije bitnije razlikovao od ostalog prostora Vojvodine. Do 1929. godine pečat političkom životu daju partije izrazitije nacionalne orijentacije i karaktera. Njihove nacionalne strukture i tradicije snažnije su odražavale oduševljenje prema rezultatima Prvog svetskog rata.

U tom smislu, naročito se ekspanira Radikalna stranka, ali i druge – Demokratska i Zemljoradnička. To je došlo do izražaja u prvim godinama života jugoslovenske države i masovnijoj podršci prilikom parlamentarnih izbora. Političkom životu u ovom periodu daju obeležja i druge partije nacionalne fizionomije – HSS i dr. U suštini, nacionalne orijentacije čine ove partije homogenijim i privlačnijim za seljaštvo i inteligenciju, koji su u osnovi njihove socijalne strukture.

Političkom životu Srema određen pečat daju i partije izrazite socijalne fizionomije i karaktera, prevashodno Komunistička i Socijalistička stranka, ali će njihov uticaj objektivno biti skromniji u poređenju sa strankama građanske fizionomije. Postojanje različitih kategorija radnika, posebno poljoprivrednog, nije se u početku reflektovalo na snagu i uticaj ovih partija.

Od 1929. godine politički život Srema znatnije se pomera u opozicionom smislu, iako će nacionalne orijentacije stanovništva i dalje biti u središtu rada političkih partija. Ovi procesi zapažaju se naročito od 1935. godine i oslonjeni su na demokratske i antifašističke grupacije koje su više inspirisane uticajima komunista, ali i građanskih grupa – demokrata, samostalnih demokrata i dr. Susrećemo ih u Sremskoj Mitrovici, Rumi, Staroj Pazovi i dr. mestima. Do 1941. godine one će izražavati jedan nov politički milje Srema koji će više doći do uticaja u Drugom svetskom ratu i NOP-u.

U političkom životu Srema poseban značaj imali su događaji vezani za sporazum Cvetković–Maček 1939. godine. Već ranije izražene tenzije i sporovi u srpsko-hrvatskim odnosima, sporazumom će se samo radikalizovati i zaoštriti. Srpsko stanovništvo suprotstavlja se posebno Mačeku, njegovim teritorijalnim pretenzijama prema Sremu u celini, ali i granicama koje je sporazum utvrdio. Sve to se negativno odrazilo na političke i nacionalne prilike u Sremu 1941. godine i jačalo hrvatske separatističke i ustaške pozicije. Srpskom

stanovništvu objektivno je pretila opasnost i ono će se naći u izuzetno teškom položaju. Iz tih razloga njegova patriotska i oslobodilačka osećanja doći će posebno do izražaja u odbrani Jugoslavije i razvoju antiokupacionog i antifašističkog pokreta koji će imati specifične forme i karakter.

Rat i okupacija Jugoslavije doveli su Srem u novu istorijsku situaciju. On se našao u sastavu tzv. NDH, sem istočnog dela sa Starom Pazovom i Zemunom koji su do 10. oktobra 1941. ostali interesno područje nemačkog vojnog zapovednika u Srbiji. U sastavu NDH, Srem je sa Vukovarskim i Vinkovačkim srezom uključen u Veliku župu Vuka koja se teritorijalno poklapala sa ranijom Sremskom županijom.

Na celom prostoru Srema izgrađen je ustaški sistem vlasti koji je počivao na principima rasizma, šovinizma i masovnih zločina nad srpskim i jevrejskim stanovništvom. Već od 17. maja 1941. doneta je zakonska odredba o osnivanju prekih sudova koji su po kratkom postupku izricali smrtne kazne svim potencijalnim protivnicima Nezavisne Države. Od 24. juna uveden je sistem *pokretnih prekih sudova* koji su izricali smrtne presude na licu mesta.

Ovakav karakter okupacionog sistema doveo je srpsko stanovništvo i Jevreje u veoma težak položaj, budući da su lišeni svih prava i izloženi genocidu, istrebljenju i denacionalizaciji. Aprila 1941. doneta je zakonska odredba o nekretninama dobrovoljaca kojom je otpočeo proces iseljavanja srpskih kolonista, naseljenih posle 1918. godine, i konfiskacija njihove imovine. Zakonskom odredbom od 25. aprila zabranjena je upotreba ćirilice u javnom i privatnom životu, prodaja ćiriličnih knjiga i knjiga projugoslovenske, anglofilske i marksističke orijentacije. Na udaru su se našli posebno verske institucije i pravoslavno stanovništvo. Masovnije hapšenje pravoslavnog sveštenstva usledilo je u junu 1941. Vodeća ustaška glasila i propaganda razvijala je antisrpska raspoloženja, zahtevajući potpuno istrebljenje srpskog stanovništva. List *Hrvatski narod* od 7. jula 1941. pisao je: "U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj nema srpskog naroda, nema tzv. pravoslavne crkve... U Hrvatskoj ne može biti Srba i pravoslavlja, a Hrvati će se pobrinuti da se to čim prije ispuni." Ustaška lozinka za Srbe, kako ju je izrekao Mile Budak u Vukovaru 8. juna, glasila je: Ili se prikloni,

ili se ukloni. Doseljavanjem blizu 200.000 Hrvata iz pasivnih krajeva, ustaške vlasti radikalno su menjale etničku sliku Srema, nastojeći da ga učine čistom hrvatskom teritorijom.

Okupaciona situacija u Sremu i njen politički, posebno fašistoidni i rasni karakter, doveli su do specifičnog oslobodilačkog i antiokupacionog otpora stanovništva. Uprkos početnim problemima, Srem se ubrzo razvio u središte Narodnooslobodilačkog pokreta Vojvodine i odredio njegovu političku i vojnu fizionomiju. Od početka istorijsku fizionomiju i pečat daju mu komunisti i srpsko stanovništvo, naročito seljaštvo, koje će najviše uticati na razvijanje i očuvanje patriotske orijentacije pokreta. Drugi pokreti otpora nisu se razvili u Sremu, niti su bitnije uticali na političku i patriotsku opredeljenost stanovništva.

Prva oružana partizanska grupa pojavila se u Fruškoj gori 6. avgusta 1941. i izvela akciju oslobođenja nekoliko rodoljuba koje su ustaše zatvorile u manastiru Bešenovački prnjavor. Tokom leta organizovano je više diverzantskih akcija a u noći 21/22. avgusta, uz pomoć nekolicine boraca i skojevaca koje je odredio OK SKOJ-a za Srem, oslobođena su i 32 komunisti iz kaznionice u Sremskoj Mitrovici. Bila je to spektakularna akcija komunisti u kaznionici i van nje koja je imala veliku ulogu u razvoju oslobodilačkog pokreta u Sremu i šire, s obzirom na to da su oslobođeni poznati komunisti koji su se stavili na čelo vojnih jedinica i političkih organizacija.

To je omogućilo da se formira Fruškogorski partizanski odred (9. septembar 1941), čiji su borci položili i prvu partizansku zakletvu. Sadržaj zakletve simbolizovao je patriotsku, antiokupacionu i anti-fašističku orijentaciju partizanskog pokreta. "Mi narodni partizani Jugoslavije latili smo se oružja za nemilosrdnu borbu protiv krvoločnih neprijatelja koji porobiše našu zemlju i istrebljuju naše narode. U ime slobode i pravde našeg naroda, zaklinjemo se da ćemo disciplinovano, uporno i neustrašivo, ne štedeći svoje krvi i živote, voditi borbu do potpunog uništenja fašističkih osvajača i svih narodnih izdajnika."

Od svog formiranja odred je imao i svoje glasilo *Fruškogorski partizan*. Odred je većinu (25) oslobođenih zatvorenika prebacio u Mačvu.

Septembra 1941. formiran je i Podunavski partizanski odred, koji je politički i vojno delovao na teritoriji Staropazovačkog sreza. Oslobođeni komunisti (J. Veselinov i dr.) naročito su pomogli u jačanju političkih osnova pokreta i njegovo povezivanje sa stanovništvom Srema. Sa vojnom organizacijom partizanskog pokreta, razvijaju se uporedo i narodnooslobodilački fondovi, koji su značajno proširili njegovu političku osnovu, uključanjem ne samo komunista već i drugih rodoljuba. O svojim političkim i vojnim aktivnostima pokret u Sremu direktno je obavestavao VŠ NOV.

Širenje narodnooslobodilačkih fondova i drugih antifašističkih organizacija usledilo je naročito od jeseni 1941, što će presudno uticati na organizovanje i snagu otpora protiv ustaških akcija za pokrštavanje. U letku OK KPJ za Srem, "Dole sa pokrštavanjem", koji je štampan decembra 1941, upozoreno je: "Pokrstiti se znači kapitulaciju i izdaju pred najgorim neprijateljem, kaljanje svoje nacionalne časti i dostojanstva! Nijedan Srbin ne bi smeo da se pokrsti! Organizujte se i borite zajedno sa svesnom braćom Hrvatima, Mađarima i Slovacima protiv krvnog neprijatelja svih naroda – nemačkog fašizma i njegovih slugu nacionalnih izdajnika."

Razmah NOB-a doveo je i do prvog partijskog savetovanja u Pećincima, koje je zaključilo da se pokret u Sremu mora čvršće povezati sa PK KPJ za Vojvodinu i sa pokretima u Srbiji, istočnoj Bosni i Slavoniji. Ove odluke ubrzo će omogućiti da se pokret u Sremu razvije u osnovno središte NOP-a Vojvodine i da dobije nov politički i vojni zamah.

Tokom 1942. godine partizanske jedinice u Sremu postaju masovnije u političkom i socijalnom smislu. Seljaštvo koje pristupa pokretu uveliko čuva njegov patriotski karakter i politički je jedinstvenije nego u drugim delovima zemlje gde se zapažaju dublja socijalna diferenciranja. U Sremu je najimućnije seljaštvo čvrsto uz partizanski pokret i njegovu patriotsku orijentaciju, što će mu dati osobena svojstva u jugoslovenskim razmerama.

U Sremu se tokom 1942. godine razvijaju i brojne antifašističke organizacije – omladinska i AFŽ, koje učestvuju u organizovanju specifičnih formi otpora kao što su bitka za žetvu itd. Ustaška vlast

se objektivno osećala ugroženom pred ovim partizanskim aktivnostima. Veliki župan Župe Vuka zapisao je tada: "Istočno od Šida ne postoji danas nijedan kutak gdje bi se moglo računati na mir i bezbjednost... Iako je žetva završena, ostali smo bez hljeba, pošto seljak nije predao žito."

Sve je to navelo snage okupatora da pripreme tzv. Veliku ofanzivu na partizanski pokret. Ofanziva je imala svoj policijsko-represivni karakter kojoj je pečat davala poznata Tomićeva akcija, i karakter vojnih operacija pod komandom generala Barovskog.

Iako ove akcije nisu urodile plodom, pokret u Sremu, u cilju svog samoodržanja i daljeg razvoja, donosi odluku o prebacivanju svojih jedinica u istočnu Bosnu – Veliki transport, čime je otvoren proces njegove šire jugoslovenske afirmacije, ali i izgradnje većih vojnih formacija (brigada). Tokom noći 4. novembra 1942. godine partizanske snage Srema prešle su u istočnu Bosnu i značajno pomogle menjanju političke i vojne situacije koju su stvarale na tom prostoru snage četničkog pokreta. U sukobima sa četničkim pokretom sremske jedinice doslednije razobličuju njegov kolaborantski i fabijanski karakter.

Krajem 1942. godine (druga polovina decembra) održano je i Okružno savetovanje u Sasama koje je naglašenije izrazilo vojvođansku orijentaciju pokreta u Sremu i potrebu uključivanja drugih naroda u borbu. Tako je početkom januara 1943. obnovljeno pokrajinsko partijsko rukovodstvo, čime je otpočeo proces stvaranja i drugih institucija vojvođanskog političkog i vojnog karaktera. U aprili su od partizanskih jedinica u istočnoj Bosni formirane dve vojvođanske brigade, u julu Glavni štab NOV i POJ, Pokrajinski komitet SKOJ-a, Šesnaesta vojvođanska NOU divizija, a krajem 1943. godine i Pokrajinski GNOOV. Istovremeno je došlo i do vojnog povezivanja partizanskog pokreta u Sremu i severnom Banatu, prelaskom Severnobanatskog partizanskog odreda u Srem, septembra 1943.

Uspešan vojni razvoj pokreta u Sremu uslovio je i razvoj institucija vlasti – narodnooslobodilačkih odbora, koji su sačuvali političku širinu bez obzira na pokušaje da im se dâ samo komunističko obeležje.

Jesen 1943. obeležena je novim ustaško-nemačkim pokušajima da se porazi Narodnooslobodilački pokret. Namera im je da se izvede akcija čišćenja, kojom bi se povratila izgubljena teritorija, obnovila vlast i konačno zaveli red i mir u žitnici NDH. Prva faza ove ofanzive usredsredila se na terorističke akcije u selima Rumskog i Zemunskog sreza. Tada su najviše stradali Ugrinovci, Jakovo, Kupinovo, Ašanja, Čortanovci i dr.

U operaciji čišćenja angažovana je i specijalna I kozačka divizija koja je počinila velika zlodela prema sremskom stanovništvu.

Novembra 1943. u Srem je stigla Prva vojvođanska brigada koja je zajedno sa drugim partizanskim jedinicama pružala otpor i izvodila ofanzivne akcije protiv neprijateljskih operacija. U novembru 1943. izvedena je i prva obavezna mobilizacija sremskog stanovništva za potrebe NOP-a.

Borbeni uspesi partizanskog pokreta praćeni su i intenzivnim radom NOO-a i antifašističkih organizacija. Oni razvijaju sve forme socijalno-ekonomskog i kulturno-prosvetnog života na teritoriji Srema. Otvaraju se i prve partizanske škole u Pećincima, Prhovu, Ogaru, Progaru, Surduku i dr. Osnovane su i kulturno-prosvetne organizacije, razvijan je propagandni rad, rad partizanske štamparije na Šušnjarevom salašu i pokrenuti su mnogi listovi.

Sve je to doprinelo da NOP Srema tokom 1943. godine dobije još masovnije razmere i učvrsti političke veze sa narodom. Po svemu, reč je o prelomnoj godini i u vojnom i u političkom smislu. Srpsko stanovništvo Srema predstavljalo je homogen faktor oslobodilačke borbe, koju su definisali komunisti na početku rata.

Tokom 1944. godine uspešan razvoj NOP-a u Sremu biće nastavljen. U toj godini stvaraju se političke i vojne pretpostavke za konačno oslobođenje. Na njegovoj teritoriji vode se uspešne borbene operacije i dejstvuju brojne partizanske snage. U njemu deluju i sve narodnooslobodilačke institucije i rukovodstva za celu Vojvodinu, devet sreskih i 121 mesni NOO. Srem je i središte izdavačke delatnosti NOP-a Vojvodine – u njemu izlaze svi pokrajinski listovi: *Naša borba*, *Slobodna Vojvodina*, *Glas omladine*, *Vojvođanka u borbi*, *Bilten GŠV*,

Istina, Nedeljni pregled, a izdate su i prve knjige narodnooslobodilačkog sadržaja – *Nacionalno pitanje*, *Istinite legende* Jovana Popovića i dr.

Uspešan razvoj NOP-a na celom jugoslovenskom ratištu i Sremu postupno je jačao i interes nesrpskih naroda za oslobodilačku borbu i njihovo uključenje u nju. U 1944. godini te tendencije su vidljivije i politički prisutnije u aktivnosti NOP-a.

U 1944. godini u Sremu je organizovana i velika bitka za letinu pod parolom “Bitka za letinu – bitka za brzu pobedu”. U vojnom smislu, započeli su ofanzive snaga NOP-a na neprijateljske saobraćajnice, formiranje novih jedinica i pripreme za konačno oslobođenje. Tokom oktobra 1944. došlo je do oslobođenja istočnih delova Srema i stabilizacije fronta na liniji zapadno od Šida i Lipovca na levoj obali Bosuta, gde je uspostavljen poznati Sremski front, koji će se držati sve do 11. aprila 1945, kada će biti probijen, a time oslobođen i preostali deo Srema.

Oslobođenje Srema otvorilo je proces radikalnih društveno-ekonomskih promena, privredne, kulturno-prosvetne obnove, identifikaciju i kažnjavanje neprijateljskih zločina, njihovu pljačku materijalnih i kulturnih dobara, posebno fruškogorskih manastira i dr. Ti procesi baziraju se na masovnom dobrovoljnom radu stanovništva, posebno omladine, koja će tim aktivnostima, zajedno sa Narodnim frontom, dati poseban politički i društveni karakter.

ANTIFAŠISTIČKI I OSLOBODILAČKI KARAKTER POKRETA U VOJVODINI 1941–1945. GODINE¹

U okviru oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije 1941–1945. godine u Vojvodini se razvio značajan antifašistički i oslobodilački pokret. Bez obzira na sve specifičnosti i teškoće u kojima se razvijao, pokret u Vojvodini u svemu se istorijski potvrdio, dajući značajan doprinos pobedi jugoslovenskih naroda u Drugom svetskom ratu. O tome je historiografija već dala naučni sud, iako se on poslednjih godina želi relativizovati, a često i osporiti. Izvesno je, međutim, da narodnooslobodilački pokret ima svoje istorijske vrednosti, mada su neke već izgubile raniji smisao i karakter.

358 Mnogostruki su razlozi pojave i specifičnog istorijskog razvoja oslobodilačkog pokreta 1941. godine. U suštini, on je inspirisan karakterom političkog razvoja Jugoslavije i Vojvodine, a posebno do 1941. nacionalnim, socijalnim i spoljnopolitičkim prilikama i odnosima u jugoslovenskoj državi i reakcijama režima na ratne izazove u koje je Evropa počela zapadati već od sredine tridesetih godina XX veka.

Istorijska dokumentacija daje osnova za konzistentan sud o veoma složenim i protivurečnim političkim procesima u Jugoslaviji a posebno 1939–1941. godine. Jugoslovenska politika našla se tada pred velikim iskušenjima – da se opredeli između 25. i 27. marta, odnosno između fašističkog poretka sila Osovine ili antifašizma. Premda su se i druge evropske zemlje našle u sličnoj situaciji, ona se nigde nije okončala na tako dramatičan način kao u Jugoslaviji – da u istom trenutku bude prihvaćena i jedna i druga alternativa. Tako protivurečan rasplet jugoslovenske situacije odigrao se u političkim i vojnim

1 Ranko Končar, "Antifašistički i oslobodilački karakter pokreta u Vojvodini 1941–1945", u: Branko Latas (ur.), *O ustanku 1941 – danas*, Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941–1945, Beograd, 2002, 207–210.

vrhovima zemlje, ali je uslovio dublje političke polarizacije u celini jugoslovenske nacionalne i socijalne stvarnosti. Bez obzira na pobjedu dvadesetsedmogmartovske orijentacije, teško je dati sud o tome koja je politička alternativa imala više pristalica. Postoji uverljivo historijsko mišljenje da je veću skepsu izazvala dvadesetsedmogmartovska orijentacija, budući da je anticipirala rat i da je proistekla iz vojnih vrhova koji su se smatrali prosrpskim. Iz tih razloga smatralo se da ona i nije imala podršku kod drugih jugoslovenskih naroda. Stvarni raskol, međutim, dogodio se unutar srpskog naroda i on je presudno uticao na potonja zbivanja u zemlji, a posebno na organizaciju i pružanje otpora silama Osovine posle njihove agresije na Jugoslaviju.

Ti procesi, međutim, započeli su već ranije. U tom smislu istoriografija je već upozorila na negativne recepcije federalizacije Jugoslavije, koja je došla sa sporazumom Cvetković–Maček i zaoštrila političke suprotnosti o nacionalnim i državnopravnim pitanjima Jugoslavije. Političke stranke i pokreti uglavnom se različito određuju prema ovim procesima. To naročito važi za srbijanske stranke koje počinju sumnjati u oportunističku jugoslovensku državnu orijentaciju, što će biti pledoaja za otvaranje srpskog nacionalnog pitanja, iako ono objektivno nije postojalo niti je bilo ugroženo koncepcijama federalizacije zemlje, sem što se pojavljuje kao shvatanje da je ideja srpske države najprivlačnije historijsko rešenje – one, dakle, više izražavaju težnje ka drugačijoj državnoj i nacionalnoj integraciji. U osnovi, to je bilo vraćanje u nacionalne programe XIX veka i suprotstavljanje evropskim idejama koje su Jugoslaviju, preuređenu na federativnim osnovama, smatrale oportunističkim rešenjem.

Istovremeno, federalizacija je dublje emanirala i hrvatski separatizam, koji će, prema mišljenjima hrvatske historiografije, imati najviše političkih pristalica. Hrvatske političke težnje su inspirisane idejama nacionalne države, iako su prikivale svoj pravi smisao. U historijskim shvatanjima dugo su vladale nedoumice o stvarnim ciljevima Hrvatske seljačke stranke, posebno o pitanju koliko su oni stvarno privrženi jugoslovenskoj državnoj ideji i jugoslovenstvu.

S obzirom na to da se 1939. godine, u procesu rasprava o državnom preuređenju Jugoslavije, otvaraju i nova teritorijalna pitanja, kao i da su Vojvodina i Bosna i Hercegovina u središtu tih rasprava, sasvim je jasno zašto tendencije ka nacionalno-državnoj homogenizaciji imaju šira uporišta; nacionalni interesi nastoje se zaštititi u nacionalnim državama.

Vojvođanski Mađari i Nemci, premda i ranije, svoju perspektivu takođe vide u nacionalnim državama; te ideje politički se posebno artikulišu uoči Drugog svetskog rata. Svi ti procesi sužavaju političke težnje na nacionalne države, tražeći u njoj pouzdaniji oslonac za njihovo ostvarenje u novoj međunarodnoj konstelaciji Evrope.

Objektivno, ti procesi neposrednije predodređuju politička svrstavanja u aprilskom ratu i okupiranoj Jugoslaviji i Vojvodini, koji su započeli već događajima i izazovima 25. i 27. marta.

Sasvim jasna, iako ne i masovna polarizacija javlja se unutar srpskog naroda, a imaće uveliko ambivalentna svojstva. Čine je snage koje teže otporu i koje predvode komunisti, grupacije (najbrojnije) pasivnih i neodlučnih, vođstva bivših političkih partija i delovi inteligencije koji se protive svakom otporu u ime “egzistencijalnih razloga”, iz čijih redova će se i javiti politička kolaboracija, naročito sa Mađarima. Četništvo se u Vojvodini nije uspelo razviti u oružani pokret; najviše se javilo kao politička svest čije je razmere teško proceniti, ali je nesporno da nije imalo većeg uticaja na razvoj antifašističkog pokreta, niti na političku dihotomiju među Srbima, kao u nekim drugim delovima zemlje.

Ustaštvo i HSS uveliko emaniraju političku orijentaciju Hrvata u Vojvodini, dok je recepcija antifašističkog pokreta veoma nerazvijena i skromna. Ovo se naročito odnosi na prilike u Sremu koji je bio okupaciona zona NDH.

Ratni procesi i zbivanja u Vojvodini najpotpunije su izrazili kolaboraciju nemačke i velikog dela mađarske manjine i njihovu istorijsku odgovornost za stradanja i teror nad Srbima i drugim narodima. Otuda će političke prilike u Vojvodini biti posebno obeležene veoma složenim i teškim nacionalnim sukobima i problemima. To će imati značajne posledice i na organizaciju antifašističkog otpora koji od

početka ima oslobodilački i jugoslovenski karakter, a prema kome će neke nacionalne manjine pružati otpor, budući da su u okupacionoj podeli Jugoslavije i Vojvodine videli svoje nacionalno oslobođenje i perspektivu. Karakter rata, dakle, sužavao je mogućnost organizacije otpora na antiokupacionoj i jugoslovenskoj platformi, koji će samo komunisti dosledno prihvatiti i razvijati. U tome im se pridružuju komunisti i antifašisti iz svih etničkih središta, shvatajući okupaciju i razbijanje Jugoslavije fašističkim aktom, koji ugrožava slobode i prava svih naroda a ne samo slovenskih. Njihova antifašistička opredeljenja, u oslobodilačkom pokretu komunista, objektivno su imala i projugoslovenski karakter.

Komunisti su ostali dosledni toj orijentaciji, iako su se Mađari i Nemci masovnije priklonili okupatoru i njegovoj politici. Insistiranje na zajedničkoj antifašističkoj i oslobodilačkoj borbi svih naroda Vojvodine, u uslovima velikih stradanja i teških istorijskih iskušenja, davalo je komunistima poseban politički legitimitet.

Antifašistički pokret u Vojvodini razvio se, mada neravnomerno, na svim njenim prostorima, a u nekima je, kao u Sremu, dobio šire socijalne razmere, uprkos mnogim istorijskim predubeđenjima. Srem je jasno demantovao sve ranije pretpostavke o “zakonitostima” u ponašanju socijalnih slojeva prema komunistima i njihovim težnjama. Ovo je posebno važno zbog činjenice da je u Sremu politički uticaj komunista do 1941. godine bio sasvim marginalan i da je odnos Sremaca prema nacionalnom pitanju u Jugoslaviji i Vojvodini imao izrazitije prosrpski karakter, da su u političkom životu dominirale uže nacionalne (srpske) orijentacije i opredeljenja. Nezavisno od toga, u vremenu 1941–1945. godine komunistička platforma dobila je najširu podršku i potvrdu. U istorijskom mišljenju te činjenice moraju se respektovati i razumeti posebno smisao parole “Svi smo mi jedna partija” i njeno patriotsko značenje, nasuprot fabijanske i nazovi egzistencijalne četničke koja je, takođe, nastojala da se razvije.

U Sremu su se, međutim, sporije razvijale i širile multietničke osnove antifašističkog pokreta. Jednostranosti u tom smislu ostale su sve do kraja rata, a posebno u odnosu na uključenje hrvatskog stanovništva.

Narodnooslobodilački pokret u Vojvodini prepoznatljiv je i po kontinuitetu stavova o Vojvodini i njenom državnopravnom statusu. Ovo pitanje deo je koncepcije oslobodilačke borbe i nacionalne politike KPJ. Narodnooslobodilački pokret odnosi se prema tom pitanju načelno i smatra ga strategijskim. Na to upućuje i brojna dokumentacija, a posebno uverljivo oštre reakcije Pokrajinskog komiteta prema provokacijama o Sremu, koje inicira hrvatsko partijsko rukovodstvo. Tim reakcijama i razvojem NOP-a sa svim političkim i vojnim institucijama vođanskog karaktera, obezbeđivala se osnova za načelno rešenje statusa Vojvodine.

Komunisti su u široj etničkoj osnovi federacije videli trajno rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Svoja shvatanja baziraju na ideji samoopredeljenja i obnove Jugoslavije kao državne zajednice, verujući da se time mogu prevladati nacionalni radikalizmi, koji su predstavljali potencijalnu opasnost za državni integritet Jugoslavije. Suprotstavljaju se etničkim koncepcijama sužavanja federacije na srpski, hrvatski i slovenački entitet i hegemonij ulozi Srbije. Zbog toga se u avnojevskim rešenjima vidi emanacija komunističkih shvatanja, a u jednakosti i ravnoteži nacionalnih konstituenata smisao jugoslovenske federacije.

Potencirajući ta načela, odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a nisu u koliziji sa političkim vođstvom Vojvodine o njenom statusu. U okviru principa o konstituisanju jugoslovenske federacije na etničkoj (južnoslovenskoj) osnovi, politički status Vojvodine dovodi se u neposrednu vezu sa federalnom Srbijom, ali i jugoslovenskom federacijom. To je podrazumevalo njenu autonomnost samo u okvirima etničkih zajednica (federalnih jedinica), koje su imale status konstituenta jugoslovenske federacije.

Moglo bi se postaviti pitanje da li su ovakva rešenja bila u punom skladu sa težnjama vođanskog rukovodstva. O tome postoje određena mišljenja. Ona ukazuju i na uverenja o oportunističkoj autonomiji koja bi bila neposrednije vezana za jugoslovensku federaciju. AVNOJ je odbacio takve mogućnosti, s obzirom na osnove nacionalne politike KPJ i delikatnosti srpskog pitanja, koje se suprotstavljalo rešenjima izvan nacionalnog okvira. Može se, međutim, pretpostaviti da su

bila prisutna i shvatanja koja su se suprotstavljala isključivom posredovanju nacija u jugoslovenskoj federaciji. Takva razmišljanja nailazimo već u predratnim stavovima KPJ (u predavanju Ž. Zrenjanina o nacionalnom pitanju iz 1939. godine), u kojima se apostrofiraju i važnost klasnog, socijalnog posredovanja.

Restriktivno shvatanje statusa autonomije (samo unutar nacionalnog okvira), u praktičnim rešenjima, išlo je i ka širim, jugoslovenskim normiranjima (ustavna rešenja iz 1946. koja su autentična emancipacija avnojevske odluke).

Ako su već u ratu anticipirane ideje koje su se suprotstavljale primarnoj vezanosti autonomija za naciju, posle rata se primećivao strah srpskog političkog rukovodstva od njihovih širih ustavnih promena. Otuda i stalno prozivanje vojvođanskog rukovodstva da se ponaša supranacionalno, a zapravo se radilo o permanentnim sporovima sa republičkim i saveznim etatizmima, koji su u Vojvodini determinisani ekonomskim, a ne državnim pobudama i razlozima. Senzibilitet prema ekonomskim pitanjima, u Vojvodini se izrazio već u međuratnom periodu.

Sve do oslobođenja Vojvodine, oktobra 1944. godine, razvoj narodnooslobodilačkog pokreta na ovim principima i težnjama doprinio je njegovoj vojnoj snazi, masovnosti i političkom uticaju. Od tog perioda, međutim, politički interesi imaju i restriktivno obeležje. Premda se nastoji očuvati kontinuitet prethodne politike, uvođenjem vojne vlasti (Vojne uprave) u Banatu, Bačkoj i Baranji, pokret se suočava sa pojavama i tendencijama koje ga uveliko socijalno i politički sužavaju, potencirajući i elemente represivnosti, klasnih predubeđenja i sl.

Iz opšte procene političke situacije u Vojvodini, u vreme njenog oslobođenja, proisteklo je i opredeljenje o oportunističkom uvođenju vojne vlasti na delu njene teritorije. Razlozi njenog uvođenja pravdani su političkim, etničkim, ekonomskim i vojnim razlozima. Možda je od svih njih politički bio najsporniji, jer je polazio od ocene o nerazvijenosti i nedoraslosti narodnooslobodilačkih odbora da preuzmu funkciju vlasti.

Etnički motivi bili su najdelikatniji i najsloženiji. Polazilo se od ocene da su tri okupaciona sistema ostavila duboke posledice u

nacionalnim odnosima i da treba iznaći rešenja koja bi bila trajna. Shodno tome, razmišljalo se i o istovetnom odnosu prema nemačkoj i mađarskoj manjini.

Ne sporeći relevantnost pobuda zbog kojih je uvedena Vojna uprava, treba upozoriti na metode njenog kratkotrajnog delovanja, posebno na represivne mere prema mađarskoj manjini, njenim izjednačavanjem sa mađarskim okupacionim sistemom i sl. Nediferenciran odnos prema tim pitanjima izazvao je u Vojvodini različita politička podozrenja i krupne probleme u međunacionalnim odnosima. Ovakvim svojim postupcima Vojna uprava je doprinela i stradanju jednog broja nevinih Mađara. Mnoge spekulacije o broju žrtava pripisuju se narodnooslobodilačkom pokretu, komunistima i njihovom konstantnom revolucionarnom radikalizmu i represivnosti. O tim pitanjima, međutim, treba razmišljati sa više naučnog dostojanstva i istorijskog metoda.

Nepovoljne tendencije u razvoju pokreta inspirisane su i prime-nom različitih socijalnih i ekonomskih mera, posebno na selu i prema seljaštvu. Premda ih je moguće načelno razumeti, teško ih je u historiografiji racionalno objasniti. Objektivno, one su dovele do sužavanja socijalne osnove pokreta i sukoba sa seljaštvom koje je činilo bazu narodnooslobodilačke vojske i partizanskih jedinica. O tim pitanjima već postoje određena istorijska mišljenja, ali ni izdaleka precizna i potpuna.

VASA STAJIĆ I PRIKLJUČENJE VOJVODINE SRBIJI 1918. GODINE¹

Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine dovelo je do istorijskih promena u životu jugoslovenskih naroda, uprkos oprečnim mišljenjima koja su se javila nakon njenog razbijanja tokom 90-ih godina XX veka. Ujedinjenje u zajedničku državu bilo je u neposrednoj vezi sa karakterom nacionalnih pokreta južnoslovenskih naroda u XIX veku i međunarodnih promena koje su determinisane Prvim svetskim ratom i njegovim ishodom. U tim istorijskim okvirima oblikovale su se političke i državne ideje koje su predodredile jugoslovensko ujedinjenje, ali i sve protivrečnosti koje su potom usledile. Prevažodno se to odnosilo na shvatanje osnova državnog jedinstva i jugoslovenstva uopšte, a posebno na dilemu da li novu državu treba razvijati na osnovama državnopravnog unitarizma, federalizma, konfederalizma, očuvanju nacionalnih i istorijskih posebnosti, jugoslovenskog nacionalnog unitarizma i dr.

Jugoslovenska politička emigracija sa prostora Austrougarske monarhije uglavnom se opredeljivala za ideju srpsko-hrvatsko-slovenačkog nacionalnog unitarizma, smatrajući nacionalno načelo jednim od ratnih ciljeva saveznika u Prvom svetskom ratu, iako mnogi u to nisu bili uvereni.²

Državnopravni unitarizam, međutim, predstavljao je za Srbiju “*conditio sine qua non* srpsko-hrvatsko-slovenačkog ujedinjenja”.³ Na ovakvo shvatanje uticali su interesi vladajućih krugova koji su u “unitarnoj državi videli mogućnost da brojna premoć Srba... dođe do

1 Ranko Končar, “Vasa Stajić i priključenje Vojvodine Srbiji 1918. godine”, u: Julijan Tamaš (ur.), *Vasa Stajić – misao i delo*, Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, Novi Sad, 2008, 7–15.

2 Dragoslav Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914–1915*, Institut za savremenu istoriju i Spres-Pres, Beograd, 1973.

3 Isto, 526.

izražaja i donese im... višestruke koristi”,⁴ ali i opštije uverenje da unitarne države imaju uslove za trajniju egzistenciju i život. Tokom Prvog svetskog rata ove različitosti dolazile su često do izražaja i jugoslovensko ujedinjenje činile neizvesnim. One su se najviše reflektovale na odnose Jugoslovenskog odbora i Vlade Srbije, ali i stavove velikih sila u odnosu na pitanje rušenja austrougarske državne tvorevine.

U takvim političkim prilikama javilo se i vojvođansko pitanje, koje je, sve do pojave Vilsonovih stavova o pravu na samoopredeljenje 1918. godine, bilo manje eksponirano, što se uglavnom objašnjavalo složenim političkim prilikama u kojima se našla Vojvodina tokom rata, budući da su austrougarske vlasti zabranile rad svih opozicionih partija narodnosti, pohapsile i internirale vodeće ličnosti nacionalnog života, posebno Srba u Ugarskoj.⁵ Otuda u Vojvodini, bez obzira na raspoloženje i podršku Srbiji, nema konkretnijih aktivnosti kojima bi se ono uverljivije i šire izrazilo. U političkim analizama, upozoravalo se i na nespremnost srpskog stanovništva Vojvodine za radikalnije nacionalne poteze, kakvi se javljaju kod drugih južnoslovenskih naroda.⁶ Smatralo se da je to objektivno usporavalo razvoj pokreta za nacionalno oslobođenje i činilo ga zavisnijim od ratnih uspeha Srbije; otuda je on uglavnom imao spontani i pasivni karakter.

Od leta 1918. godine, međutim, javljaju se prve inicijative da se oslobodilačke težnje jugoslovenskih naroda radikalnije izraze i u Vojvodini. Književnik Veljko Petrović, koji je od kraja 1917. godine predstavljao Vojvodinu u Jugoslovenskom odboru u Londonu, sugerije Vojvođanima da izdaju jednu deklaraciju koja bi sadržavala i političke zahteve Južnih Slovena Ugarske. Njegove sugestije, međutim, ne nailaze na širu podršku jer im se suprotstavljaju vojvođanski radikali, a pre svih Jaša Tomić, koji smatra da još nije vreme za isticanje radikalnijih

4 Isto.

5 *Spomenica oslobođenja Vojvodine*, Novi Sad, 1929, 6–7.

6 Ostavština Joce Laloševića, neobjavljeni dnevnik (u privatnom vlasništvu dr Ranka Končara). Lalošević je zabeležio da je u pitanju i kriza nacionalne svesti, budući da je srpsko stanovništvo od početka XX veka bilo zahvaćeno dugom političkom krizom i denacionalizacijom.

nacionalnih zahteva prema Ugarskoj.⁷ O tadašnjim prilikama u Vojvodini uverljivo piše i Milan Kašanin: “Čudim se da se ne miču oni slavni političari oko bivše *Zastave* i *Branika*... Gde su sada?”⁸

U jesen 1918. godine politička zbivanja u Vojvodini dobijaju obeležje pokreta za nacionalno oslobođenje i otcepljenje Južnih Slovena od Ugarske. Ove promene uslovljene su probojem Solunskog fronta, vojnim porazom Austrougarske i jačanjem jugoslovenskog pokreta u drugim delovima Monarhije. Protagonisti organizovanijeg i radikalnijeg istupanja Vojvodana, iako su bili različitog političkog identiteta, izražavali su jedinstvo u pitanju nužnosti raskida državnopravnih veza sa Ugarskom, ali i različitost stavova o načinu otcepljenja – da li da se ostvari integracijom sa južnoslovenskim oslobodilačkim pokretom, koji je propagirao stvaranje nove jugoslovenske države, ili direktnim pripajanjem Srbiji.

Po svom karakteru, ove suprotnosti već tada su imale dublje političko značenje; u biti odražavale su sukobe projugoslovenskih i prosrpskih koncepcija o budućem državnom statusu Vojvodine, koji su se izrazitije javili od trenutka formiranja Narodnog veća SHS u Zagrebu 5. novembra 1918. godine i odluke dela rukovodstva Radikalne stranke u Vojvodini da mu pristupi, polazeći od shvatanja o “jedinstvu troimenog naroda i samoopredeljenju”.⁹ Ova grupa radikala tada je prihvatila i odluke Veća da se pristupi stvaranju “potpuno samostalne, suverene i nezavisne države svega naroda Slovenaca, Hrvata i Srba na cijelom neprekinutom etničkom teritoriju toga naroda”.¹⁰

Radikali oko Jaše Tomića suprotstavili su se ovakvoj jugoslovenskoj orijentaciji i političkom vezivanju Vojvodine za Narodno veće SHS u Zagrebu. Oni tada još sumnjaju u političku oportunističku državnu raskida sa Ugarskom, zbog čega i imaju kontakte sa

7 Kosta Milutinović, “Vojvodina i stvaranje Jugoslavije”, *Historijski pregled*, br. 3–4, 1961, 200–201. Jaša Tomić je nastojao, kako se sam izrazio, da se “ta glupost ne dogodi”.

8 Pismo Milana Kašanina Tihomiru Ostojiću od 22. oktobra 1918, ROMS 5544.

9 Lazar Rakić, “Vojvodina u vreme stvaranja jugoslovenske države 1918”, *Zbornik radova Srbija 1918. godine*, Beograd, 1988, 224.

10 Isto.

Mihaljem Karoljijem, vođom Mađarske četrdesetosmaške stranke, koji nastoji da očuva teritorijalni i državni integritet Ugarske, obećavanjem široke autonomije i nacionalnih prava slovenskim narodima. Izjave Jaše Tomića i Koste Hadžija kako “Srbi u Ugarskoj nemaju nikakvih eksteritorijalnih težnji, da rado ostaju u državnom sklopu uže Ugarske, ali da traže da im se zajemče potpuna ravnopravnost i sloboda kulturnog razvoja”,¹¹ iako se pravdaju strahom od mogućih represalija mađarskih vlasti, objektivno su protivrečile jugoslovenskoj koncepciji ujedinjenja i raspoloženju onog dela vojvođanskih Srba koji su preko *Glasa* SHS odlučnije insistirali da Vojvođani izraze i separatističke težnje, ne zbog duha vremena, nego zbog toga što su vekovima u prošlosti bili potčinjeni. “Mi Srbi iz Ugarske”, pisao je tada *Glas*, “hoćemo da smo slobodni ljudi, hoćemo da ujedinitimo svoj duh i svoju dušu sa duhom svog jugoslovenstva”.¹²

O ovim shvatanjima raspravlja se na više tajnih sastanaka u Vojvodini i izražavaju težnje za državnopravnim raskidom sa Ugarskom, ali i prihvatanje jugoslovenske koncepcije ujedinjenja. Na jednom takvom sastanku grupe intelektualaca, u Subotici, 2. oktobra 1918. godine, čiji je inicijator bio sekretar Matice srpske Tihomir Ostojić, usvojena je Rezolucija da Srbi i Hrvati Južne Ugarske “smatraju jedino mirovnu konferenciju za mjerodavnu u pogledu rješenja jugoslovenskih pitanja, a u vezi sa Bačkom, Banatom i Baranjom kao budućim sastavnim djelovima slobodne zajedničke države svijui Jugoslovena”.¹³

Na drugom sastanku, održanom 24. i 25. oktobra 1918. godine, koji je usledio posle stvaranja Narodnog veća, ova rezolucija je dopunjena odlukom da se Narodnom veću SHS u Zagrebu prizna isključiva kompetencija u odnosu na Srbe i Hrvate Južne Ugarske i “da Srbi i Hrvati u Ugarskoj budu zastupani u Narodnom vijeću”.¹⁴

11 Kosta Milutinović, “Vojvodina između Beograda i Zagreba”, *Starine*, knj. 53, 1966, 341.

12 Navedeno prema: Dušan Popov, *Srpska štampa u Vojvodini 1918–1941*, Matica srpska, Novi Sad, 1983, 13.

13 K. Milutinović, “Vojvodina i stvaranje Jugoslavije”, 203.

14 Ova grupa je verovala da izražava opšte shvatanje južnoslovenskih naroda Vojvodine, ali im je protivurečio Jaša Tomić, koji je smatrao da se problem

S obzirom na suprotnosti koje su se pojavile u Vojvodini o načinu kidanja državnopravnih veza sa Ugarskom, Narodno veće je 26. oktobra 1918. godine preporučilo Vojvođanima da se oni “sami dogovore i urede među se” i potom dođu na dogovor u Zagreb.¹⁵ Istovremeno, i Svetozar Pribičević nastoji da pridobije Vasu Stajića, verujući da će Vojvođani pod njegovim uticajem prihvatiti koncepciju Narodnog veća. Zbog toga mu pomaže da pobjegne iz Turčanskog Svetog Martina, gde se nalazio kao osuđenik na fabričkom radu, i poslednjeg dana oktobra stigne u Zagreb, gde je na zboru Vojvođana izabran u Narodno veće.¹⁶

Od tada se Stajić neposrednije uključuje u rešavanje vojvođanskog pitanja, zastupajući dosledno jugoslovensku koncepciju Narodnog veća prema kojoj bi Država SHS imala složeniji državnopravni karakter – zajedničke organe vlasti (Narodno veće, Središnji odbor i Predsedništvo Središnjeg odbora) i pokrajinske vlade za Hrvatsku i Slavoniju, Dalmaciju, Sloveniju i Bosnu i Hercegovinu. Vojvodina je takođe trebalo da bude sastavni deo Države SHS, ali su suprotnosti između jugoslovenske i prosrpske (demokratske i radikalske) njeno pitanje činile nejasnim, zbog čega je Narodno veće i preporučilo da ove probleme razreše sami Vojvođani.

Dolaskom u Zagreb započinje i Stajićevo razočaranje u shvatanje jugoslovenstva u kojem on prevashodno vidi nužnost stvaranja jugoslovenske države. U Zagrebu se suočava i sa državnopravnim idejama Stjepana Radića, koji traži da se banska Hrvatska proglasi suverenom državom i sastavnim delom Države SHS, da se oko nje moraju okupiti sva područja kojima se sada može upravljati, i da “nijedna vojska ni prijateljska srpska, francuska, engleska, američanska, kao ni neprijateljska ne smije doći na naše područje”.¹⁷ Objektivno, ove ideje više su odgovarale vladi Srbije, koja takođe teži da okupi sve pokrajine

Vojvodine mora rešiti neposrednim priključenjem Srbiji (Isto).

- 15 Bogdan Krizman, “Zapisnici Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS u Zagrebu”, *Starine*, knj. 48, 341.
- 16 Vasa Stajić, “Moje učešće u jugoslovenskom ujedinjenju”, u: *Spomenica oslobođenja Vojvodine, 1918*, Novi Sad, 1929, 156–159.
- 17 Dragoslav Janković, Bogdan Krizman, *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, I. I – 20. XII 1918, Beograd, 1964, 393–398.

koje je smatrala srpskim, pa tek onda pristupi eventualnom stvaranju jugoslovenske države, po stavovima Narodnog veća, u koje veruje V. Stajić. “U pitanju je bilo suočavanje sa načelnim pitanjem: šta se ujedinjuje u zajedničku državu – *jugoslovenske zemlje ili narodi?* [istakao R. K.]”. Nedoumice o tom pitanju bile su prisutne i u vreme rasprava o Krfskoj deklaraciji 1917. godine, kada su mnogi smatrali da se ujedinjenjem jugoslovenskih zemalja anticipiraju federalizam i konfederalizam, a ujedinjenjem naroda unitarizam. Mišljenje Franka Potočnjaka, člana Jugoslovenskog odbora, kako nam nije “do spajanja zemalja već do ujedinjenja naroda”, najpotpunije izražava prirodu ovih suprotnosti. “Kada bi išli za onim prvim, stvorili bi smo federaciju ili konfederaciju.”¹⁸ U duhu ovih shvatanja, Potočnjak je predlagao da se Bačka i Banat odmah prisajedine Srbiji.¹⁹

Na Mirovnoj konferenciji u Parizu, N. Pašić je ovu misao još otvorenije isticao, smatrajući da Srbija prvo mora rešiti pitanje svojih granica, pa tek posle razgovarati sa Jugoslovenima preko proširenih granica, budući da je samo ona, a ne Jugoslavija, vodila rat.²⁰ U tom kontekstu prihvatao je i mogućnost federativnog uređenja zajedničke države. Pašićevim shvatanjima suprotstavljao se regent Aleksandar, uspevajući da ih onemogući Prvodecembarskim aktom, ali se slagao sa njegovim centralizmom kao jedinom političkom alternativom zajedničke države, poništavajući time osnove na kojima je Narodno veće pristupilo ujedinjenju.

Svoja gledišta o ovim pitanjima, Stajić je decidirano izneo u jednoj depeši Ignjatu Pavlasu od 23. novembra 1918. godine. U njima se najdublje prepoznaju suština njegovog jugoslovenstva i pogleda na problem Vojvodine. “Moje stanovište u moje ime možete zastupati. Uzeti na znanje odluku Narodnog veća, prihvatiti je na skupštini i prema njenim odredbama izabrati Zemaljsku vladu Baranje, Bačke i Banata, stupiti energično protiv ekskluzivizma.”²¹ Stajić se ovim shvatanjima suprotstavlja i koncepcijama koje o Vojvodini propagiraju J.

18 Franko Potočnjak, *Iz emigracije*, 1, Zagreb, 1919, 116.

19 Isto.

20 D. Janković, B. Krizman, *Grada o stvaranju jugoslovenske države*, 393–398.

21 *Spomenica oslobođenja...*, 17.

Tomić i radikal Žarko Miladinović iz Srema, za koga kaže: “U Rumi, Srbenda Miladinović hoće da otkine Srem od Hrvatske”.²²

U okvirima Srpskog narodnog odbora, koji je formiran 2. novembra 1918. godine, nastavljene su rasprave o pitanju načina državnopravnog raskida Vojvodine sa Ugarskom. Rasprave su izrazile jedinstvo i nužnost otcepljenja Vojvodine, ali i razlike u načinu njegove realizacije. Dominirala je nedoumica: hoće li se “Vojvodina ujediniti zajedno sa Hrvatskom, Dalmacijom, Bosnom i Hercegovinom ili direktno sa Srbijom?”²³ Sporovi o tom pitanju bili su ponekad veoma oštri i prožeti mnogim intrigama i mistifikacijama.²⁴ Na jednoj strani našli su se uticajni radikali J. Tomića, koji imaju prevagu u srpskim odborima, a na drugoj pripadnici demokratskih grupacija, uglavnom projugoslovenske orijentacije. Budući da o ovom pitanju nije došlo do saglasnosti, odlučeno je na sastanku pedesetorice vojvođanskih političara da se predloži jedno kompromisno rešenje, kojim bi se Vojvodina, preko Zagreba, ujedinila sa Srbijom i Crnom Gorom, a u slučaju da Narodno veće ne prihvati ujedinjenje, priključila bi se direktno Srbiji.²⁵

U nemogućnosti da sami donesu odluku o ovom pitanju, Glavni odbor u Novom Sadu odlučio je da zatraži pomoć srpske vlade, koja je, zbog međunarodnih razloga, diskretno podržavala ideju neposrednog priključenja Srbiji. Zbog toga je Glavni odbor poslao u Beograd trojicu svojih članova – J. Tomića, dr Ignjata Pavlasa i Vasu Stajića, koje su primili Momčilo Ninčić i Ljuba Jovanović.²⁶ Prethodno je M. Ninčić već razgovarao sa Petrom Konjovićem i grupom političara iz Pančeva u kojoj su bili radikal Pera Miladinović i demokrata Dušan Bošković. Svima je sugerisao da se na predstojećoj Velikoj skupštini

371

22 Isto, 158.

23 Isto.

24 J. Lalošević, “Naše oslobođenje i ujedinjenje”, *Književni sever*, knj. 5, sv. 1, Subotica, 1929, 11.

25 *Spomenica oslobođenja...*, 158. Stajić je zabeležio da su takav predlog prihvatili svi sem dvojice: “G. dr Milan Petrović nije potpisao to rešenje, mislim, zbog poslednje klauzule, a Jaša Tomić, je radio, da se pokvari rešenje konferencije koje je imalo postati rešenje Velike narodne skupštine” (Isto).

26 Milan Petković, “Beograd ili Zagreb”, *Letopis Matice srpske*, 1952, 196.

traži ujedinjenje svih Srba, Hrvata i Slovenaca pod dinastijom Karađorđevića, a u slučaju plemenske podele pripajanje Banata, Bačke i Baranje Srbiji, kao i da se na skupštini izaberu pokrajinska uprava i delegacija za Narodno veće u Zagrebu i za Beograd.²⁷

Mišljenje koje je u razgovoru izneo Lj. Jovanović bilo je sasvim suprotno Ninčićevom; rekao je da je želja vlade Srbije da se Vojvodina priključi Srbiji nezavisno od Zagreba.²⁸ Kontroverzne izjave dvojice ministara nisu dovele do približavanja gledišta vojvođanskih političara. U duhu svojih dotadašnjih pogleda, Stajić je izjavio da mišljenje zvanične Srbije za njega nije merodavno. “Srpska vlada danas jeste, sutra nije. A misao narodnog jedinstva je postojala pre vlade, pa će je i preživeti. Ja ostajem pri njoj. Dr Pavlas, međutim, prihvatio je želju Srpske vlade, koju su, ne znam sa koliko prava, tada predstavljali g. Ninčić i g. Jovanović.”²⁹

Razočaran i rezigniran prilikama koje su se stvarale oko Vojvodine, posebno nacionalističkom retorikom J. Tomića, Stajić je primio “kao oslobođenje poziv g. Pribićevića” da smesta ide u Zagreb, gde je trebalo da se obavi “glasanje o odlasku u Beograd i stvaranju zajedničke vlade. Pobegao sam ispred Velike narodne skupštine u Novom Sadu na kojoj mi nije bilo mesta, i otišao u Zagreb, gde je izabran Odbor dvadesetosmorice, u koji sam i ja ušao. Učinio sam još jedan poslednji pokušaj: izvestio sam pre Velike narodne skupštine Glavni odbor u Novom Sadu, da je u Zagrebu izglasano ujedinjenje, te da nema smisla posebno priključenje Srbiji. Uzalud.”³⁰

Iako formalno nije definisan jedinstven predlog za Veliku narodnu skupštinu, pristalice J. Tomića stvarale su atmosferu za afirmaciju i pobedu svoje platforme.³¹

27 Vasa Vučković i Aleksandar Magarašević – S. Pribićeviću, 15. XI 1918, ROMS M. 5395.

28 *Spomenica oslobođenja...*, 159.

29 Isto, 158.

30 Isto.

31 O tome više saznajemo i iz sećanja subotičkog prote Marka Protića. Pišući o konferenciji u Matici srpskoj od 17. novembra, Protić napominje da se J. Tomić pojavio sa uputstvom da se ujedinjenje izvrši direktno sa Beogradom. O tome

Tako su poslanici iz Banata, koji su preko Subotice krenuli na Veliku narodnu skupštinu, svi oko ruke nosili "široke srpske trobojnice s natpisom 'Živela Velika Srbija', što nije naišlo na razumevanje mnogih Subotičana, koji su po dolasku u Novi Sad saznali da je pod uticajem J. Tomića formulisan konačni predlog rezolucije o direktnom priključenju Srbiji".³²

Subotički poslanik Babijan Malagurski, koji je prisustvovao i pretkonferenciji, održanoj u Matici srpskoj 25. novembra, odlučno se suprotstavio ponuđenju rezoluciji: "Mi imamo", izjavio je, "od našeg Narodnog veća određeno, što imamo da činimo i šta da zastupamo. Pošto se to ne slaže sa datim nam uputstvom od našeg Veća, ja sa drugovima svojim na ovo rešenje pristati ne mogu... Bilo je oko toga natezanja sve do same skupštine."³³

Na samoj Skupštini, međutim, jedinstveno je prihvaćena rezolucija da se Banat, Bačka i Baranja priključe Kraljevini Srbiji, ali i da se "učini sve da dođe do ostvarenja jedinstvene države Srba, Hrvata i Slovenaca pod vođstvom kralja Petra i njegove dinastije".³⁴ Pobjedi koncepcije J. Tomića umnogome je doprineo sveštenik Blaško Rajić "toplom i fulminativnim patriotskim govorom".³⁵ Svoju podršku rezoluciji Rajić je kasnije obrazložio tvrdnjom da je ona sigurnije obezbeđivala oslobođenje od Ugarske, no jugoslovenska opcija.³⁶

Odluke Velike narodne skupštine nisu pokobile Stajića u uverenju da je jugoslovenska opcija bila oportunističko rešenje, uprkos tome što su takva shvatanja nailazila na oštre kritike. Kao najtežu kritiku primio je kvalifikaciju da se odrekao srpstva: "To", veli, "kao znači moje jugoslovenstvo. Kola su pošla pravcem koji ja nisam odobravao.

je imao u "svome notesu zapisku, overovljenu potpisom samoga ministra dr Momčila Ninčića", Marko Protić, *Zlatni dani Subotice od oslobođenja 13. novembra 1918. do potpisa mira 4. juna 1920*, Subotica, 1930, 29 (nav. prema: Mirko Grlica, Blaško Rajić i stvaranje prve Jugoslovenske države – rukopis).

32 Isto, 54.

33 Isto.

34 *Spomenica oslobođenja...*, 156–157.

35 J. Lalošević, "Naše oslobođenje i ujedinjenje", II.

36 Petar Pekić, *Povijest, oslobođenja Vojvodine*, Subotica, 1939, 163.

Zato i nisam sudelovao u proglasu jedinstva na dan 1. decembra, iako mi je, formalno, onde bilo mesto. Sve više sam se povlačio ispred grlatih rodoljuba: najpre u Pariz, pa u Maticu srpsku, pa u školu, i sad želim da stignem u arhivu, pa da živim među ljudima prošlosti.”³⁷

Stajić se i u novim uslovima izdvajao po osobenom promišljanju jugoslovenstva i, posebno, vojvođanskog pitanja. U poređenju sa shvatanjem srpskog pitanja u Ugarskoj, koje se oblikovalo pod uticajem evropskog liberalizma i nacionalnog romantizma, Stajić se tokom Prvog svetskog rata okreće jugoslovenstvu koje njegovim stavovima daje i jednu novu, kosmopolitsku dimenziju i identitet. Jugoslovenstvo objektivno odražava nove političke i nacionalne tendencije i vrednosti, ali postaje legitimno u trenutku trijumfa “principa nacionalnosti” (prihvatanjem Vilsonovih ideja o pravu na samoopredeljenje naroda), i raspada multietničkih carstava, zbog čega bi se moglo smatrati i protivrečnim istorijskim procesom. Otuda je i Stajićevo jugoslovenstvo delikatnije prirode i izaziva određene nedoumice. Izvesno je da on prihvata jugoslovenski nacionalni unitarizam kao istorijsku alternativu, ali je u odnosu na unutrašnje uređenje jugoslovenske države bio znatno širi i otvoreniji za njen složeniji karakter. Iz tih razloga je bespogovorno i prihvatao Krfsku deklaraciju. Najjasnije je, međutim, to izrazio 1919. godine, obrazlažući svoj odnos prema Jugoslovenskoj demokratskoj stranci. “Želim da ona pobedi sve partikularizme i ekskluzivizme nacionalne i socijalne, te da Jugoslaviji da potrebnu stabilnost za formiranje onoga jedinstva nacionalne duše koje ima biti osnov države.

Pomagaću je direktno i indirektno dokle god vidim u njoj zalogu za stapanje troimenog naroda u jednoimeni narod...”³⁸

Stajićevo gledište o ovom pitanju uveliko su prožeta iskustvom italijanskog ujedinjenja u XIX veku, i ulogom države u stvaranju jedinstvene nacionalne svesti. U tom smislu poznata izjava italijanskog poslanika De Anđela na prvom zasedanju parlamenta “Stvorili smo Italiju, sada moramo da stvorimo Italijane”³⁹, sasvim je

37 Isto.

38 ROMS, M. 12679

39 Nav. prema: Hans-Urluh-Veler, *Nacionalizam: istorija, forme, posledice*, Svetovi, Novi Sad, 2002, 98.

komplementarna Stajićevim shvatanjima jugoslovenske stvarnosti i ujedinjenja 1918. godine.

Gledišta o Vojvodini, međutim, izražavala su dublje razumevanje njene političke i etničke stvarnosti, i kosmopolitski pristup njenim problemima. Kada opravdava potrebu formiranja Omladinske matice za Vojvodinu, odgovara i potencijalnim oponentima koje Vojvodinu ne prihvataju u njegovom duhu. "Može nekog da iznenadi ono teritorijalno ograničenje: za Vojvodinu. Da li ono znači neki 'vojvođanski separatizam'.

Ko uvaži naše kosmopolitsko raspoloženje, naše osećanje socijalne solidarnosti sa svim narodnosnim manjinama države nam, neće nas klevetati separatizmom prema nacionalnoj grupi kojoj pripadamo. Ograničavanje naše akcije na Vojvodinu je navođeno i određeno prirodom akcije koju mi želimo i pokušavamo."⁴⁰

Ipak, najdublje promišlja Vojvodinu i njen istorijski identitet u kritici onih koji je vide samo kao srpsku. "Šta to znači: Srpska Vojvodina – da li to znači Banat, Bačka i naša Baranja bez Nemaca, bez Mađara, bez Bunjevaca, Šokaca, Slovaka i banatskih Hrvata, bez Rumuna?... Nevaljalci su oni koji Vojvodinu krste srpskom, a rade na tome da ona bude izgubljena za Jugoslaviju. Jer, jedno je tek jasno: nisu Mađari Vojvodinu izgubili zato što bi ona bila srpska, nego zato što su bili vitezi grube sile, te odricali pravdu mnogim narodima Vojvodine... Vojvodina će biti naša kad mi prezremo sve preživjele nacionalističke fraze, kad nađemo način da zadovoljimo raznorodno stanovništvo Vojvodine, kad mu prestanemo sugerisati protivdržavno i razorno stanovište prema Jugoslaviji, kad mu ostavimo mogućnost poistovećivanja s Evropom, a ne s Balkanom."⁴¹

Stajićeva gledišta o Vojvodini, zbog navedenih svojstava, uvek su bila i aktuelna i savremena. Ona uveliko koincidiraju i sa savremenom vojvođanskom zbiljom, potvrđujući dugu istorijsku genezu političkih kontroverzi o Vojvodini. Otuda je teško razumeti istorijski razvoj Vojvodine posle 1918. godine bez dubljeg analiziranja Stajićevih pogleda i na jugoslovensko i na srpsko i na vojvođansko pitanje.

40 Arpad Lebl, *Politički lik Vase Stajića*, 367.

41 Isto, 343.

ZNAČAJ NACIONALNOG PITANJA ZA RAZVITAK USTANKA U VOJVODINI 1941. GODINE¹

376

Raspravljati o osnovnim karakteristikama Narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji nemoguće je bez sagledavanja uloge nacionalnog pitanja u njemu. Politička i društvena zbivanja izazvana okupacijom Jugoslavije 1941. godine, podjednako su karakteristična i po nacionalnim i po klasnim komponentama. Činjenica da se i na globalnom jugoslovenskom planu veoma brzo, već 1941, ostvarila politička polarizacija na nacionalnoj osnovi, a da na klasnoj, takođe, započinje, ali da će se vršiti tokom čitavog rata, ukazuje na ambivalentnost društvene situacije u kojoj su političke alternative ne samo različite već i podjednako moguće. Nacionalna koherencija do koje dolazi u okvirima pojedinih nacija javlja se i kao rezultat nezadovoljstva političkim (nacionalnim) i društvenim odnosima u kojima su živeli pojedini narodi Jugoslavije do 1941. godine, kapitulacijom i okupacijom Jugoslavije izražava se u različitim opredeljenjima prema tim istorijskim događajima. Klasna koherencija rezultira, pre svega, iz uspešnih nastojanja KPJ da se oslobodilački pokret, jugoslovenskih razmera, eksponira i kao jedino patriotski i antiosovinski, što nije bilo nimalo jednostavno, jer već i samo vođstvo oslobodilačkog pokreta od strane KPJ, bez obzira na deklarisanje o oslobodilačkim namerama i tendencijama, izaziva otpore drugih klasnih grupacija i pokreta. KPJ će se, prema tome, 1941. godine susresti sa pluralizmom političkih težnji čije su najvažnije karakteristike nastojanje da se izraze i nacionalni i klasni interesi.

U kontekstu takvih opštih zapažanja, zanimljivo bi bilo ukazati i na neka specifična zbivanja na tlu Vojvodine 1941. godine.

1 Ranko Končar, Značaj nacionalnog pitanja za razvitak ustanka u Vojvodini 1941. godine, b. m., b. g. (separat).

Istraživanja osnovnih političkih tendencija i pojava u Narodno-oslobodilačkom pokretu Vojvodine ukazuju na osoben značaj i ulogu nacionalnog pitanja u njemu. Predstavljajući i u doratnom periodu važnu i komponentu političkog i društvenog života Vojvodine, nacionalno pitanje se u 1941. godini eksponira kao faktor od koga bitno zavise i organizacija i masovno pokretanje ustanka u Vojvodini. Reč je zapravo o pojavama nacionalne motivisanosti Narodnooslobodilačkog pokreta u Vojvodini i političkim implikacijama koje nacionalna struktura i doratne protivrečnosti u nacionalnim odnosima imaju na ustanak u Vojvodini.² Bilo bi površno i neosnovano misliti da se uzroci nacionalne motivisanosti NOP-a u Vojvodini nalaze samo u političkim okolnostima koje su nastale 1941. godine – posebno okupacijom, teritorijalnim komadanjem Vojvodine i integrisanjem pojedinih nacionalnih manjina u nacionalne države. Uzroci su svakako dublji i treba ih tražiti i u pozadini političkih zbivanja koja se javljaju unutar pojedinih nacionalnih grupa u doratnom periodu i koja su intonirana uticajima građanskih partija i njihovim političkim – nacionalnim koncepcijama. Nije reč samo ni o nezadovoljstvu političkim i društvenim položajem u kojem su se nalazile pojedine nacionalne grupe između dva rata, što je neosporno uticalo na njihova opšta politička raspoloženja i opredeljenja, već i o političkim (nacionalnim) tendencijama koje se kod nekih od njih (dela Mađara, npr.) javljaju neposredno po ujedinjenju jugoslovenskih naroda 1918. godine i neprihvatanju državnopravnih promena koje su nastale ulaženjem Vojvodine u sastav Kraljevine SHS. Kod njih će se u ovom smislu zadržati shvatanje o privremenosti državnopravnih i teritorijalnih promena, što će biti osnov za propagiranje revizionističkih

377

2 U historiografiji se premalo obraća pažnja i na nacionalni aspekt Narodnooslobodilačkog pokreta 1941. godine. Svi važniji politički procesi u NOP-u 1941. godine pokušavaju se objasniti klasnim razlozima i motivima, bez obzira na to u kojoj se sredini oni javljali i u kakvim se političkim okolnostima zbivali. Mislimo da je, polazeći od političke situacije u Vojvodini, o početnim karakteristikama ustanka nemoguće istorijski raspravljati bez uvažavanja i nacionalne komponente kao bitne, a često i presudne za opredeljivanje pojedinih naroda prema događajima iz 1941. godine.

i iredentističkih težnji od strane Mađarske partije.³ Na platformi političkog i nacionalnog jedinstva, ova će partija izvršiti znatan uticaj na Mađare u Vojvodini, bez obzira na izrazitu nejedinstvenost njihove socijalne strukture i položaja u Kraljevini Jugoslaviji i tako nacionalni “interes”, između ostalog, istaći u prvi plan u političkim događajima 1941. godine.⁴

Zanimljivo je da Mađarska partija ocenjuje da joj u navedenoj političkoj orijentaciji posebnu prepreku predstavlja uticaj KPJ na mađarske mase, zbog čega one svojim isključivim ciljem smatraju samo borbu za socijalne ciljeve. “U tome idu toliko daleko da svoju nacionalnu manjinsku pripadnost smatraju potpuno beznačajnom. Oni stoje na pozicijama klasne borbe i smatraju neumesnim manjinsku solidarizaciju.”⁵

Idejom političkog jedinstva svih Mađara u Vojvodini nameravala je mađarska buržoazija da se suprotstavi socijalnim idejama koje su uglavnom dolazile od strane KPJ. Socijalno-politički konflikti koji su potresali Kraljevinu Jugoslaviju sve više su dovodili do približavanja mađarske buržoazije mađarskim masama i time radikalno menjali njihove naglašene težnje za socijalnom – klasnom borбом. U cilju

3 Ovome je umnogome doprinela i tzv. Rotermirova politička aktivnost koja je imala za cilj da povрати teritorijalni integritet Mađarske u granicama do Prvog svetskog rata.

“Od kraja 1919. u Mađarskoj se stvarao jedan reakcionaran sistem, za koji su njegovi nosioci kasnije ponosno govorili da je blizak fašizmu. Sistem je u spoljnoj politici propagirao reviziju mirovnih ugovora kao osnovni cilj nacije.” (Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1971, 104).

4 Obnavljanje političkog života posle diktature od 1929. godine, biće karakteristično i po restauriranju nacionalnih partija u Vojvodini, koje će se u političkom životu sve više predstavljati kao izraziti i jedini predstavnici svoga naroda. U tome smislu doći će do obnavljanja mađarske partije, partije Nemaca i dr. Za mađarsku partiju biće posebno karakteristično nastojanje da se približi mađarskom seljaštvu od koga je tradicionalno bila odvojena i da ga na nacionalnim osećanjima veže za sebe.

Vid. o tome zanimljive ocene u radu Janoša Dobošija, *Antifašistički pokret otpora u Senti 1941. godine, Vojvodina 1941*, Novi Sad, 1969.

5 Isto, 226.

da diskredituje politički uticaj KPJ na mađarske mase, koji se izraziti-je javlja uoči Drugog svetskog rata, mađarska buržoazija poslužiće se najrazličitijim propagandnim sredstvima i metodima. Ona će tvrditi kako ideje izložene u međunarodnoj radničkoj literaturi – bez obzira na to što obećavaju mnogo bolji i viši životni standard proleterima od današnjeg – ipak nisu mogle sprečiti raspadanje međunarodnog radničkog pokreta. “Danas već na celome svetu samo radnička klasa nacionalnih manjina ne napušta ove ideje, dok su radnici pripadnici državotvornih masa okrenuli joj leđa, jer su njihovi socijalni zahtevi svugda, manje ili više, zadovoljeni. Radnička solidarnost se sa ovim, ustvari raspala.”⁶

Pretpostavke mađarske buržoazije u Vojvodini da joj KPJ može ugroziti političke pozicije kod mađarskih masa zasnivane su na realnim činjenicama. Partija bez obzira na uslove rada u doratnom periodu stvarno ima znatan uticaj na mađarske mase (prema izveštaju Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu na VI pokrajinskoj konferenciji od ukupnog broja članova KPJ u Vojvodini uoči Drugog svetskog rata iz redova Mađara bilo je oko 30%).⁷ Ovaj uticaj bi svakako bio i snažniji da je KPJ od početka imala određeniji i dosledniji stav prema nacionalnom pitanju. Različita strujanja koja su se unutar KPJ javljala o nacionalnom pitanju – od pojava neshvatanja njegovog značaja za politički život, prihvatanja Kominterninih koncepcija razbijanja Jugoslavije u okviru kojih i razbijanja Vojvodine – pa do insistiranja na jugoslovenskom okviru rešenja nacionalnog pitanja stvaraju upravo prostor za infiltraciju buržoaskih uticaja u nacionalnom pitanju.⁸ S druge strane, konsekventna borba Partije za klasne ciljeve,

379

6 Isto, 225.

7 Danilo Kecić, Đorđe Milanović, *Komunistička partija i revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1919–1941*, tom II, Građa za istoriju Vojvodine, knj. 8, Novi Sad, 1972, 364.

8 Kao što je poznato, radnički pokret je dugo zauzimao različite stavove prema nacionalnom pitanju. “Ističući samo opšte revolucionarne parole, on se u nacionalnom pitanju objektivno našao na pozicijama novih vladajućih krugova – velikosrpske buržoazije i vojvođanske buržoazije, koja je s njom bila povezana” (Jovan Veselinov Žarko, *Svi smo mi jedna partija*, Novi Sad, 1971, 24).

ma koliko nailazila na podršku kod radnih slojeva povremeno je apstrahovala i druga važna pitanja u razvitku pojedinih naroda – kao što su borba za slobodnu upotrebu jezika i nesmetan prosvetni, kulturni i opštenacionalni razvitak, a upravo te slabosti koristi Mađarska, pa i druge buržoaske partije u Vojvodini.⁹ Stav Partije prema nacionalnom pitanju u Vojvodini bivao je povremeno opterećen ili isključivim apsolutizovanjem klasne dimenzije, ili njegovim svodeњem na “manjinski problem”.¹⁰

U tom smislu posebno je bila karakteristična situacija kod nemačke manjine u kojoj Partija nije imala ozbiljnija politička uporišta (sasvim neznatan broj Nemaca nalazio se u njenim redovima).¹¹ Partija zapravo nije ni pokušavala, a samim tim nije ni uspela, da razvije svoju političku aktivnost u okviru nemačke manjine koju u političkom smislu karakteriše autarhičnost i unutar koje je, pored režimskih i nacionalnih orijentacija, bilo najmanje političkih i ideoloških fluktuacija. Zanimljivo je da ni programi drugih političkih grupa ne samo vojvođanskih nego i opštejugoslovenskih ne utiču bitnije na politički život vojvođanskih Nemaca.¹² (Mađarska manjina npr. i pored svih nepovoljnijih okolnosti u kojima se nalazila pokazuje više interesovanja za političku koegzistenciju i sa tendencijama

9 “Radnički pokret je uvek isticao i borio se za određena prava pripadnika narodnosti, ali dugo nije bilo jasno kako se ona mogu trajno obezbediti... Zato se pitanje nacionalnosti tretiralo odvojeno od ostalih, tj. na njega se gledalo kao na čisto ‘manjinsko pitanje’, onako kako se on obično rešava građanskim zakonodavstvom. To je u mnogome omogućilo građanskim političarima iz redova nacionalnih manjina [...] da povedu veliki deo narodnosti za sobom” (Isto).

10 Isto.

11 “Danas partija stoji vrlo slabo kod nemačkog življa u Vojvodini. Uzrok tome je u prvom redu velika agitacija sa strane nemačkog fašizma, koji ima jaku podlogu u Vojvodini, jer je većina nemačkog elementa jačeg ekonomskog stanja. Istina, Partija nije do sada obraćala skoro nikakvu pažnju da radi među Nemicima.”

12 Nemačka manjina se ne pojavljuje u političkom životu Vojvodine u koaliciji sa nekim drugim nacionalnim ili političkim grupama. Drži se veoma kompaktno i zatvoreno, podržavajući uglavnom režimske političke orijentacije.

koje se na globalnom planu javljaju u Vojvodini – Vojvođanski front, npr., i dr.)¹³ Što se tiče nemačke manjine u Vojvodini, koja od ujedinjenja jugoslovenskih naroda 1918. godine ima veoma značajne ekonomske pozicije – u čemu vidi i smisao svog nacionalnog samoodržanja (u daljoj ekspanziji svoje ekonomske moći), ona nije osećala u tolikoj meri težinu nacionalne ugroženosti i neravnopravnosti. Ipak je simptomatična činjenica da ona od pojave nacizma u Nemačkoj doživljava promene na platformi postepene antijugoslovenske orijentacije.¹⁴ U tome je možda i objašnjenje zašto Partija nije imala političkih uporišta među Nemcima, jer se njihova ekonomska emancipacija i afirmacija u Vojvodini (posle 1918. godine) nije mogla izraziti u suprotstavljanju režimu, protiv koga Partija, pre svega, usmerava svoju političku aktivnost. Ne ulazeći ovom prilikom i u razmatranje drugih uzroka zbog kojih Partija nije bitnije uticala i na politički život Nemaca, ostaje kao relevantna činjenica da je uoči Drugog svetskog rata politička konstelacija u Vojvodini, bar kad je u pitanju nemačka manjina *en bloc* i znatan deo Mađara, bila na strani onih faktora koji su se suprotstavljali daljem opstanku jugoslovenske države.

U tom kontekstu posmatrana 1941. godine u Vojvodini nije pružala osnove za bilo kakve političke neizvesnosti.

Složena situacija koja nastaje okupacijom Vojvodine (po tome ona nije imala ekvivalenta u ostalim okupiranim delovima Jugoslavije) pokazala je da su pojedine nacionalne grupe (Nemci pre svega) davanjem podrške okupacionom sistemu istovremeno izrazile i svoj stav prema svakom pokretu koji bi ih vratio u prethodni državni okvir. Njihova politička geneza u doratnom periodu, okupacijom i stavom prema NOP-u bila je time dovedena do krajnjih konsekvenci.

Za slovenske narode u Vojvodini, Srbe i Hrvate, pre svega, 1941. godina predstavljala je patriotsko pitanje, te se u početku i među

13 Predstavnicima mađarske manjine, pre svega Mađarske partije, aktivno politički saraduju u Vojvođanskom pokretu čija se politička orijentacija izražavala u borbi za autonomiju Vojvodine.

14 Mnogi dokumenti potvrđuju dominantne ekonomske pozicije nemačke manjine u privredi Vojvodine. Vid. o tome opširnije Daka Popović, *Banat, Bačka i Baranja*, Slavija, Novi Sad, 1935.

njima na toj platformi ostvaruje političko diferenciranje, a započinje i na platformi revolucionarne borbe.¹⁵

Sve ove okolnosti objektivno su uslovile da se KP u Vojvodini 1941. godine nađe u veoma delikatnoj političkoj situaciji. Pitanje političke platforme koja bi diskreditovala okupacioni režim i pokrenula mase u borbu protiv fašizma u tako složenoj nacionalnoj situaciji, pojavljuje se u svoj svojoj ozbiljnosti i neizvesnosti. Situacija je u tom smislu postala složenija kad se i unutar Partije počinje javljati diferenciranje na nacionalnoj osnovi (Partija počinje gubiti politička uporišta naročito kod Mađara koji su živeli i žive pomešani sa Srbima).¹⁶ Simptomatično je u tom periodu i smanjenje broja Mađara u organizacijama KPJ i SKOJ-a. Okupacija je, dakle, podstakla i određene promene unutar Partije; ne samo da je udaljila Nemce i Mađare od ostalih naroda u Vojvodini¹⁷ već je uslovlila i određene nepovoljne političke procese unutar nje same, a to je bio novi momenat s kojim je ona morala da računa.

Pošto je proces političkog diferenciranja prema 1941. godini počivao u velikoj meri na nacionalnoj osnovi, čak i u redovima KPJ,

15 I stav okupacionih vlasti, pre svega mađarskih, polazi od pretpostavke da bi unutar srpskog življa u Vojvodini moglo doći do polarizacije na patriotskoj osnovi, te se i preduzimaju mere koje bi sprečile svaki otpor na toj osnovi. Tako mađarske okupacione vlasti, tokom aprila i maja posebnu pažnju obraćaju na ponašanje četnika, dobrovoljaca, kolonista, optanata, internacionalistički ili velikosrpski nastrojenih Jevreja, itd. (vid. Josip Mirnić, *Sistem prekog suđenja na mađarskoj okupacionoj teritoriji 1941, Vojvodina 1941*, Novi Sad, 1967, 64).

Zanimljivo je da se prema komunistima primenjuju ozbiljnije represivne mere tek posle izbijanja nemačko-sovjetskog sukoba. U raspisu Komande žandarmerijske grupe Južne armije od 26. juna 1941. godine skreće se pažnja da su "komunistički najamnici, koji su se pritajili, počeli svoj ubistveni podzemni rad u korist ruskih, srpskih i engleskih interesa i u ponovo osvojenim Južnim krajevima. Razorna komunistička propaganda, kaže se dalje, manifestuje se u prvom redu rasturanjem buntovnih letaka i širenjem alarmantnih vesti o ruskoj pobedi" (J. Mirnić, *Sistem prekog suđenja...*, 64–65).

16 Svetozar Marković Toza, "Dosadašnji rad, stečena iskustva i naši zadaci", *Istina*, izdanje za Bačku, avgust 1942.

17 Istorijski arhiv PK, br. 3420.

pružanje otpora, bilo je krajnje neizvesno. (Ovde takođe ne ulazimo u druge političke koncepcije KPJ 1941. godine u Vojvodini kao što su ideje ograničavanja pokreta na članstvo Partije, iluzije o kratkotrajnosti rata, i dr. koje se pojavljuju u pojedinim delovima Vojvodine i koje su odredile specifično obeležje NOP-a u Vojvodini u prvim danima, jer bi to znatno proširilo temu ovog rada, što nije njegova osnovna namera.)¹⁸

KPJ u Vojvodini, međutim, bez obzira na pomenute okolnosti, u svojim prvim političkim dokumentima (proglasima) insistira na nekoliko važnih zadataka.

Prvo, ona je svesna činjenice da NOP u Vojvodini ni u kom slučaju ne sme postati samo stvar srpskog naroda niti bilo kakav izraz srpskog nacionalizma (zbog situacije u kojoj se našao srpski narod) u kom pravcu pokušava da ga usmeri i gurne nacionalna buržoazija. “Vi ne smete dopustiti da vas navedeni zločini odvedu na put šovinizma, da omrznete radne mase Mađara, Nemaca itd. Borba za oslobođenje naroda Jugoslavije može i za Vojvodinu da bude uspešna samo ako se vi zajedno sa mađarskim, nemačkim i ostalim narodima borite za oslobođenje Vojvodine, kako bi svi njeni narodi sporazumno odlučivali o sudbini Vojvodine.”¹⁹

Drugo, opšti ciljevi NOP-a u Vojvodini moraju imati antifašistički karakter, jer je okupacija od strane fašističkih armija – bez obzira na svu propagandu koja se čini prema Mađarima o Nemcima – u krajnjoj instanci suprotna vitalnim interesima svih naroda Vojvodine.

I treće, KPJ u svojim političkim stavovima insistira na jugoslovenskom okviru borbe, mada joj nije bilo nepoznato da će takvi ciljevi u velikoj meri suziti masovnu bazu antifašističkog pokreta, jer je na platformi za razbijanje Jugoslavije ili protiv toga, već u početnom periodu okupacije, završen proces političkog diferenciranja. Bitno je,

18 Vid. o tome detaljnije Josip Mirnić, “Neka pitanja strategije i taktike narodnooslobodilačkog pokreta u Bačkoj u 1941. godini”, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. XII/1, 1969, 13–37.

19 Proglas Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu narodima Vojvodine (početak juna 1941. godine), L. Vasilić, *Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941–1945*, 4.

takođe, napomenuti da i politička pasivnost koja se kod mnogih javlja prema NOP-u nije motivisana suprotstavljanjem njegovoj anti-fašističkoj orijentaciji i socijalno-političkim tendencijama (koje ga karakterišu i u samom početku razvoja), već otporom prema njegovoj jugoslovenskoj orijentaciji, koja ih je asocijala na državnu tvorevinu sa kojom nisu imali najbolje iskustvo.

U tome smislu Partija u svojoj političkoj orijentaciji nastoji da bude konsekvantna i široka, ne samo time što je tokom cele Narodnooslobodilačke borbe insistirala na rešavanju nacionalnog pitanja u Vojvodini, i položaja Vojvodine u formi autonomije u jugoslovenskom državnompravnom okviru, već i time što je isticala potrebu izmene i društvenih odnosa, a što se konkretizovalo u paroli da nema povratka na staru Jugoslaviju. Na toj političkoj platformi NOP će postepeno zadobijati simpatije i među pripadnicima ostalih naroda Vojvodine (izuzev Nemaca) i omogućavati njihovu političku koegzistenciju i na antiokupatorskoj osnovi.

384 Iz tih razloga treba razumeti izvesne kompromisne tendencije u političkoj platformi koju je 1941. godine definisao Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu i koja nastoji da uvaži, pre svega, specifične okolnosti u kojima su se našli pojedini delovi Vojvodine, s jedne, i njeni narodi s druge strane.

Realne društvene prilike u Vojvodini 1941. godine, dakle, tražile su određene kompromise u političkoj orijentaciji kako bi se onemogućilo nacionalno i klasno ujedinjavanje na političkoj platformi okupatora. U specifičnoj nacionalnoj i političkoj situaciji, patriotski, jugoslovenski ciljevi NOP-a morali su biti prožimani i socijalnim tendencijama da bi se izbegle pojave sužavanja otpora na jedan ili dva naroda. Kompromitovati buržoaziju i na nacionalnom i na klasnom pitanju objektivno se u Vojvodini nameće kao osnovna pretpostavka za pokretanje i masovije razvijanje ustanka. Na to su takođe uticali i različiti politički uslovi u pojedinim delovima Vojvodine, jer se jedna situacija javlja u Sremu, a druga u Bačkoj ili u Banatu. U izvesnim situacijama, jugoslovenski ciljevi NOP-a javljali su se kao prepreka za njegovo moguće socijalno-revolucionarno usmeravanje. Stoga je, čini se, veoma teško u ocenjivanju NOP-a u Vojvodini primenjivati

jedinstvene kriterije, ili pak o njemu suditi iz ugla njegovog razvitka u jednoj sredini gde je on bio razvijeniji i masovniji. Tamo gde je nacionalna situacija bila složenija i gde su uticaji okupatora bili izrazitije prisutni, uslovi za Narodnooslobodilački pokret bili su objektivno teži i zavisniji od više političkih okolnosti.

Zanimljivo bi bilo na kraju upozoriti i na to kako rukovodstvo NOP-a u Vojvodini vidi i ocenjuje političku situaciju 1941. godine u ovom kontekstu. U nekoliko dokumenata ono daje ocene političke situacije 1941. godine u Vojvodini, s posebnim osvrtom na nacionalnu situaciju i njen uticaj na razvitak NOP-a.

Svetozar Marković Toza, u avgustu 1942. godine, pokušava da odgovori na pitanje zašto se ustanak u Bačkoj i Banatu razvijao veoma nepovoljno. U analizi koju je tom prilikom dao, on dolazi do uverenja, pored organizacionih slabosti, loših političkih procena trajanja rata i pojava oportunitizma među članovima Partije, da je nacionalna situacija, nastala okupacijom i podelom Vojvodine, u velikoj meri uticala na razvitak pokreta u Vojvodini. "Po okupaciji Jugoslavije i podeli Vojvodine na tri dela, situacija se znatno izmenila. Ovde treba imati u vidu naročito nacionalni sastav Vojvodine, jer je baš taj sastav imao odlučujuću ulogu kod nastale preorijentacije masa... Revizionistički pokret je bio jak kod Mađara u Bačkoj i pre sloma jugoslovenske države. Osim dobrog dela proletera mađarske narodnosti sve je bilo otrovano revizionizmom. Okupacijom Bačke od mađarske vojske i većina proletera (mađarske narodnosti) davala je punu podršku novouspostavljenoj vlasti."²⁰

U jednom drugom dokumentu, u izveštaju Centralnom komitetu KPJ o stanju narodnooslobodilačkih organizacija i o borbama u Vojvodini u periodu od aprila 1941. do oktobra 1942. godine, Marković daje još potpuniju ocenu političkih previranja u Vojvodini, naglašavajući njihova nacionalna obeležja. Napominje da su nemačke mase "još uvek u većini izrazito fašistički nastojene. Iako postoji nezadovoljstvo sa Mađarima i sumnje u Hitlerovu pobedu, to još nije

20 S. Marković Toza, "Dosadašnji rad, stečena iskustva i naši zadaci".

toliko i takvo da bi nam omogućilo da im se približimo i među njih prodremo”.²¹

U odnosu na Mađare izveštaj sadrži ocene o još uvek prisutnim revizionističkim tendencijama, koje su zahvatile listom sve Mađare u Bačkoj, pa čak i dobar deo članova Partije, ali se one postepeno prevazilaze. “Zverstvo okupatora i delimično učestvovanje Mađara iz Bačke u tim zverstvima načinili su duboki jaz između Mađara i slovenskih naroda. I pored otvorenog nezadovoljstva protiv postojećeg stanja (ekonomsku situaciju, stanje na frontu i sl.) i razočarenja u oslobođenje, mađarske mase još uvek ne prilaze Srbima, a ni Srbi njima. Retki su slučajevi dezerterstva iz vojske... Mađari se boje povratka stare Jugoslavije, jer u tom slučaju računaju na osvetu Srba nad svim Mađarima bez obzira na krivce. Naš stav je po tom pitanju (protivno stavu srpske buržoazije) da krivci za teror moraju biti kažnjeni, a ne Mađari uopšte. Nastojavamo da taj stav prodre u mađarske mase, koje sa okupatorskim dželatima i pljačkašima nemaju nikakve veze.”²²

Izveštaj ocenjuje političko ponašanje i slovenskih naroda – Srba, Hrvata i Slovaka za koje kaže da je uglavnom zadovoljavajuće i dobro, mada među bogatijim slojevima, pre svega, kod Srba “ima dosta aktivnih anglofila, ali je njihov uticaj za sada slab. Njihova se aktivnost za sada svodi samo na propagandu za ‘staro stanje’, za osvetu nad Mađarima i protiv komunista. To su sve dražinovci... Mi im onemogućujemo organizovanje i raskrinkavamo njihove namere”.²³

Sva ova zapažanja o političkim prilikama u Vojvodini, prevashodno u Bačkoj i Banatu, proizlazila su, kao što se vidi, iz uverenja da se nacionalno pitanje, okupacijom Vojvodine, transformisalo u politički faktor od koga je u najvećem delu zavisila sudbina NOP-a. Razumljivo je da se prema nekim od ovih zapažanja može imati i kritičan stav, ali je sasvim izvesno da ona političku situaciju u Vojvodini 1941. godine, posebno objektivne okolnosti, dosta verno prikazuje.

21 L. Vasilić, *Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941–1945*, 72.

22 Isto, 73.

23 Isto.

Kasnije ocene političkih prilika u Bačkoj i Banatu posle okupacije, posebno od obnovljenog Pokrajinskog komiteta, biće u znatnoj meri različite i kritične prema praksi i orijentaciji koja se 1941. godine u ovim sredinama razvijala. Ove ocene po svom karakteru su potpuno i politički jasnije, ali čini se da zaobilaze u izvesnoj meri težinu objektivnih okolnosti, koje, bez obzira na ranije namere da se apsolutizuju, ipak imaju određeno i važno političko značenje 1941. godine. U cirkularu Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu svim članovima Partije u Bačkoj i Baranji o liniji KPJ u današnjoj Narodnooslobodilačkoj borbi od 15. maja 1943. godine skreće se pažnja posebno na krupne organizacione i političke slabosti Partije u pripremanju i organizovanju ustanka u ovim krajevima. "U borbu koja je bila otpočela 1941. godine nisu uvlačene široke narodne mase, već su u akciji bacani isključivo članovi Partije i SKOJ-a i pokoji bolji simpatizer. Zbog toga je okupator uspeo da nas tako, odvojene od masa, relativno lako razbije i uništi, nanevši tako smrtonosne udarce našoj Partiji i Narodnooslobodilačkoj borbi..."

U toku borbe nisu stvarane narodnooslobodilačke i antifašističke organizacije – narodnooslobodilački odbori, narodnooslobodilački front i druge masovne organizacije žena i omladine...

Nije bio organizovan agitaciono-propagandistički rad u narodu...

Mađarskom narodu nije dovoljno i pravilno objašnjavano šta mu je donela okupacija Bačke. Raniji protivnarodni režimi u Jugoslaviji svojom manjinskom politikom stvarali su povoljne uslove za raspirivanje revizionističke propagande od strane peštanske reakcije. Umesto da se nezadovoljstvo i borbene težnje mađarskog naroda protiv fašizma, rata, bede i nemaštine sliju sa borbenim težnjama srpskog i ostalih naroda u okupiranoj Bačkoj i Baranji u jedinstven narodnooslobodilački front, front borbe protiv fašističkih osvajača i njegovih slugu, pošlo se putem stvaranja odvojenih antifašističkih organizacija Mađara (organizovanja Antifašističkog saveza bačkih Mađara)."²⁴

24 Isto, 139, 141. O prilikama u Vojvodini i problemima u razvitku Narodnooslobodilačkog pokreta zanimljive ocene iznosi i Jovan Veselinov Žarko u pomenutoj knjizi: "Okupacijom su se bitno izmenili opšti uslovi u pokrajini. Došlo je do velike političke diferencijacije, koja je zahvatila

U vezi s tim mora se priznati da su mnoge političke slabosti u radu Partije u ovim krajevima doprinele da se razvitak Narodnooslobodilačkog pokreta razvija nepovoljnije i slabije. Ali se isto tako mora biti oprezniji i u kritici razvitka NOP-a u pojedinim delovima Vojvodine, jer se i doradne političke tendencije, koje se, takođe, raznoliko pojavljuju na celom području Vojvodine, zavisno, pre svega, od nacionalne strukture pojedinih njenih delova, kao i nastale promene u vreme okupacije, eksponiraju kao faktor koji objektivno utiče na razvitak Narodnooslobodilačkog pokreta. Svesti ocene o političkim procesima i događajima 1941. godine u Vojvodini samo na uticaj Partije, u ovom slučaju na njenu nedovoljnu političku organizovanost, znači prevideti i posumnjati u ocene da se ustanak u Vojvodini ipak nije mogao razvijati podjednako masovno u svim njenim delovima.

388

buržoaske vrhove, a kod nekih narodnosti i mase, a time i do promene odnosa političkih snaga...

Istina, okupator je dobro smišljenom kombinacijom raznih mera, koristeći prošlost i držanje dela stanovništva, u Bačkoj uspeo da se, u početku, prilično učvrsti...

Pasivan odnos velikog dela mađarske narodnosti prema narodnooslobodilačkom pokretu u prvim godinama rata ima više uzroka. Do toga nije došlo samo pod uticajem neprijateljske propagande i dobro smišljenih taktičkih manevara okupatora. U te uzroke svakako treba ubrojati i slabosti od kojih je duže vremena patio naš pokret u Bačkoj. Sve se to odražavalo u političkom radu, u borbi Partije za mase na liniji narodnooslobodilačke borbe" (J. Veselinov, nav. delo, 13, 14, 18).

PRILOG O STRADANJU JEVREJA BANATA U DRUGOM SVETSKOM RATU¹

U XX veku, posebno od dolaska nacista na vlast u Nemačkoj 1933. godine, i u Drugom svetskom ratu, dolazi do masovnog stradanja Jevreja i civilnog stanovništva uopšte. Otuda nije slučajno što je moderna istorijska misao ovaj vek identifikovala kao doba ekstrema i vekom “mega smrti”.² Dva svetska rata u XX veku su istorijski prepoznatljiva i po tome što je daleko više stradalo civilnog stanovništva nego vojnika. U tom smislu, posebno je bio karakterističan Drugi svetski rat. S obzirom na to, može biti paradoksalno, ali su stradanja stanovništva rasla sa civilizacijskim dostignućima kroz koje je Evropa prošla od pojave prosvetiteljskih i liberalnih ideja. Iz tih razloga ova masovna stradanja stanovništva u XX veku sve češće postavljaju pitanja o stvarnim dometima civilizacijskih promena na kojima se izgrađivala Evropa. Posebno bi se to moglo dovesti u vezu sa varvarizacijom Drugog svetskog rata, njegovim totalnim karakterom kada su ljudi masovno ubijani zbog rasnih, nacionalnih, verskih, ideoloških i drugih razloga. U tom kontekstu se i o Holokaustu može suditi kao proizvodu građanskog društva u kome participiraju i one zemlje koje su evropskom razvoju dale najdublji i najnapredniji smisao. Kako objasniti da u stradanjima Jevreja učestvuju Francuska i neke druge zemlje koje su bile simbol prosvetiteljstva i svega liberalnog u evropskom razvoju od XVIII veka. Mislim da Holokaust ima i dužu istorijsku genezu koja se ne može zanemariti ukoliko se o njemu želi pouzdanije suditi.

389

1 Ranko Končar, “Prilog o stradanju Jevreja u Banatu u Drugom svetskom ratu”, u: Ana Frenkel (ur.), *Seminar o holokaustu*, Jevrejska opština Novi Sad, Novi Sad, 2009, 60–63.

2 Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema*, Beograd, 2002, 17.

Sva ta svojstva koja su karakterisala Drugi svetski rat najdublje su obeležila i istorijsku stvarnost jugoslovenskog prostora, dovodeći do masovnog stradanja civilnog stanovništva, posebno Srba, Jevreja i Roma. Jevrejske zajednice 92% od ukupne populacije. Iz tih razloga se i može govoriti o totalnom genocidu nad jednoraznom etničkom zajednicom. Jugoslovenska stvarnost u Drugom svetskom ratu bila je i složenija od drugih evropskih zemalja. U njoj se razvio najsnažniji antifašistički pokret, ali su njenu stvarnost obeležili i elementi bratoubilačkog i građanskog rata, koji su u nekim okupacionim delovima bili prožeti i rasističkim, antisemitskim i drugim pojavama i praksom. Ubijanja stanovništva bila su motivisana svim ovim svojstvima. Dakle, bez obzira na teškoće, moglo se raspoznati kad su Srbi, Jevreji i dr. na nekom prostoru ubijani kao Srbi i Jevreji, kao antifašisti ili zbog nekih drugih razloga. Isti je slučaj i sa nekim drugim narodima. Postojalo je, dakle, jedno prožimanje motiva zbog kojih su vršena ubistava koje istorijska nauka ne sme zanemarivati.

390

Odnos prema Jevrejima i širenje antisemitizma radikalizuje se od trenutka prevage nacionalsocijalističke struje (Obnovitelja) 1939. godine u rukovodstvu Kulturbunda i nemačke manjine na prostorima Jugoslavije, ali ne samo iz tih razloga. I unutar Jugoslavije, unutar pojedinih političkih grupacija, manifestuju se ideološke, antisemitske i političke tendencije koje su dovodile do masovnih ubistava. Ove pojave, ipak, najviše su došle do izražaja unutar kulturnog vođstva nemačke manjine – Kulturbunda, koji se od 1939. godine transformiše u njihovu političku organizaciju nacističkog i fašistističkog karaktera. S obzirom na prilike u kojima živi nemačka manjina moglo bi se postaviti pitanje: kako se istorijski moglo desiti da manjina koja ima najpovoljnije ekonomske i socijalne pozicije na prostorima Jugoslavije tako lako bude uvučena u najrigidnije oblike antisemitizma i nacizma. Obično se ta pojava u Vojvodini vezuje za dominantnu ulogu i uticaj nemačkog Rajha. Čini se da takva teza ima svog naučnog opravdanja. Od 1939. godine i započinju šira nacistička indoktrinacija nemačke manjine i razvijanje svesti o njenoj posebnoj i istorijskoj misiji na prostorima Vojvodine i obavezama prema nemačkom

narodu u celini, Rajhu i fireru.³ Pod tim uticajima otvoren je proces dublje političke homogenizacije vojvođanskih Nemaca na ideologiji nacizma koja će biti pogubna za Jevrejsku zajednicu i stanovništvo u celini koje se suprotstavljalo novom evropskom poretku i nemačkoj okupaciji. Ovakva transformacija Kulturbunda jačala je i širila se u zavisnosti od vojnih uspeha nemačkog Rajha i njegovog ovladavanja Evropom.

Agresija na Jugoslaviju, 6. aprila 1941. godine, njeno razbijanje kao države i podela na više okupacionih područja, učinili su ideje nacizma i antisemitizma na okupiranim područjima legitimnom politikom i stvarnošću. Ta svojstva više su bila izražena u okupiranim područjima gde je i vođstvo nemačke manjine neposrednije uticalo na oblikovanje politike i novog evropskog poretka. Okupacionu sudbinu Jugoslavije doživela je i Vojvodina koja je podeljena između Nemačke, Mađarske i Nezavisne Države Hrvatske. Premda je reč o različitim okupacionim sistemima, među njima postoji i velika jedinstvenost u odnosu na Jevreje i protagoniste antifašističkog pokreta. U okupacionoj podeli Vojvodine poseban status je dobio Banat koji se formalno našao u okviru Srbije, ali pod komandom nemačkog vojnog zapovednika. U Banatu se već početkom maja 1941. godine vođstvo Kulturbunda seli iz Novog Sada u Zrenjanin, Petrovgrad, i preuzima svu vlast. Ova vlast se smatrala neprikosnovenom i funkcionisala je u neposrednoj saradnji sa nemačkim okupacionim sistemom u Srbiji. Nemci se smatraju oslobođenim i traže da se Banat proglasi za župu Rajha. S obzirom na njegovu privrednu važnost, strateški položaj i specifičnu etničku strukturu, smatraju da Banatu treba obezbediti poseban sistem uprave i položaj. Otuda i nastoje da iznađu najpovoljnija rešenja za nemačku manjinu i suprotstave se kontroverznim planovima Mađarske i Rumunije o sudbini Banata.

Po ulazu nemačkih trupa u Petrovgrad, položaj Banata uglavnom se rešava u korist domaćih Nemaca, iako oni traže da se celo područje

3 Muzej Vojvodine, Arhivska zbirka, br. 25864, 31. Vid. i Josip Mirnić, *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*, Novi Sad, 1974, 42–48; Branko Bešlin, *Vesnik tragedije: nemačka štampa u Vojvodini 1933–1941*, Novi Sad – Sremski Karlovci, 2001, 65.

Vojvodine stavi pod nemačku upravu i da se od njega formira država podunavskih Švaba. Odlukom vojnog zapovednika u Srbiji od 20. maja 1941. godine tadašnja komesarska uprava u Srbiji donosi uredbu o unutrašnjoj upravi Banata kojom se nemačkoj narodnosnoj grupi obezbeđuje odlučujući politički, administrativni i privredni položaj i uticaj. Nemačka narodnosna grupa se organizuje kao pravno lice koje u svojim rukama drži svu civilnu vlast, a Banat kao nemački *corpus separatum* koji je samo formalno u sastavu Srbije.⁴ Od tada je nemačka manjina izložena zahtevima da prihvati nemačku budućnost i bude u “službi nemačke stvari”, budući da se prostor oko srednjeg Dunava smatrao nemačkom interesnom sferom. “Dunavski prostor sa svojim prirodnim nastavkom sve do duboko u Karpate bio je za Rajh i za nemački životni prostor vazda od suviše velikog značaja i velike istorijske važnosti... Naš položaj kao nemačke narodne grupe na jugoistoku jeste od velikog privrednog, a isto tako kulturnog i političkog značaja... Iako naši preci nisu u ovaj zavičaj došli sa određenom misijom, to mi danas jasno vidimo našu misiju..., kao graničnih čuvara nemačkog životnog prostora na jugoistoku”. Ove ideje naročito propagira *Deutsche Mannschaft* (DM) koji teži stvaranju “zajednice svih Nemaca u bivšoj jugoslovenskog državi”, kao jedinstvenoj narodnosnoj grupi koja će biti njeno idejno jezgro. Tako se konstituisalo “Nemačko ljudstvo”, koje je imalo za cilj da vodi “borbu ne samo protiv sunarodnika druge političke orijentacije” već i onih koji su u svakom snaženju narodnosne svesti Nemaca videli ugrožavanje svoje egzistencije na ovom prostoru. Otuda je DM bio nosilac ideje zajednice svih Nemaca, ali i “pobornik nacionalsocijalističkog pokreta na ovom prostoru”. On se smatrao jezgrom nemačke narodnosne grupe, “koja poseduje snagu da osvoji celinu... kao jedna militaristička organizacija predstavlja on ovde jedan odlučujući faktor”.⁵

Sem ovih imperijalnih težnji kojima su opsednuti i Nemačka i vođstvo Kulturbunda, naročito se propagiraju teorije o naciji kao rasno istorijskoj stvarnosti, teorije krvi i tla, arijevske rasi, njenoj čistoti itd. Jevreji su se u tom kontekstu našli odmah na udaru kao

4 Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Nedićeva građa, K. 1a, F3, dok. 3.

5 Muzej Vojvodine. nav. dokumenat br. 7853, 120.

narod, potencijalni protivnici okupacije, novog evropskog poretka, protagonisti antifašističkog otpora i drugo. Tako je od početka okupacije Banata počeli sistematska kampanja rasističkog genocida prema Jevrejima i njihovo ubijanje samo zato što su Jevreji. U početku su to bile ugledne jevrejske ličnosti, o čemu su odlučivali pre svega predstavnici Kulturbunda. Jevreji su odvođeni u brojne logore i stratišta i tamo su po kratkom postupku ubijani i likvidirani. Jedno pitanje, s tim u vezi, izaziva posebnu pažnju: koliko je odnos Kulturbunda prema Jevrejima i protagonistima drugih političkih ideja u toku rata bio autohtonog karaktera, a koliko je bio pod uticajem nemačkog Rajha? Istorijska dokumentacija o tome ne daje dovoljno osnova za pouzdani sud, ali kad analizirate brojne tekstove, štampu i propagandne materijale koji potiču od Kulturbunda i drugih organizacija formiranih u Banatu, dolazite i do uverenja da njihov uticaj i odgovornost u tom smislu nisu nimalo marginalni i izraz puke transmisije politike nemačkog Rajha. Jedan podatak je posebno indikativan. Odluka o konačnom rešenju jevrejskog pitanja usvojena je krajem 1941. godine. Do tada su postojali samo neki nejasni nagoveštaji o slanju Jevreja na udaljene destinacije. U Banatu su, međutim, oni u najvećem broju već bili pogubljeni i likvidirani. Banat je već uveliko očišćen od Jevreja.⁶ Otuda se o počecima represije i likvidacije Jevreja može govoriti već od uspostavljanja okupacionog sistema, kada se u maju 1941. godine za sve Jevreje, posebno za muškarce stare između 14 i 60 godina, i žene od 16 do 40 godina, uvodi prinudni rad, raspoređuju se na najteže i najgrublje fizičke poslove. U tom smislu, posebno je bilo indikativno jedno naređenje Upravnog odeljenja Komesarijata Dunavske banovine od juna 1941. godine u kojem se faktički definiše opšta politika prema Jevrejima na prostoru Banata. Ono je usledilo posle naređenja vojnog zapovednika u Srbiji, generala Ferstera, od 21. maja, i Saveta komesara Srbije, od 4. juna 1941. U naredbi se ističe kako se sve podređene vlasti moraju strogo pridržavati "svih propisanih odredaba pomenute naredbe, s tim da po njima najhitnije

393

6 Opširnije o tome piše T. Kovač u obimnom rukopisu "U spomen žrtava rasnog bezumlja", 43–47.

postupaju pod ličnom odgovornošću pojedinih starešina upravno-policijskih vlasti.

Naročitu pažnju obratite da se sva lica, prema naredbi, uvedu u spiskove Jevreja u predviđenom roku. Ovo isto važi i za Cigane koji će se na osnovi prijave upisivati u ciganske knjige.

Voditi strogo računa da svi Jevreji nose stalno žutu traku sa natpisom 'Jevrejin'.

Odmah ukloniti iz državne i samoupravne službe sve službenike Jevreje. Ukoliko podređene vlasti nisu nadležne da donose odluke u tom pravcu, najhitnije učiniti predlog nadležnim vlastima i o tome izveštavati Ministarstvo unutrašnjih poslova.

Voditi stalni nadzor da Jevreji ne upražnjavaju u pojedinim zvanjima zabranjenu praksu, osim u slučajevima odobrenim u naredbi (lekari, zubni lekari, veterinari, apotekari, itd). Sprečiti svaki pokušaj Jevreja da posećuju mesta za razonodu svake vrste (pozorište, bioskop, javno kupatilo itd).

Po svim zapažanjima i preduzetim merama koje su u vezi sa izvršenjem naredbe koja se odnosi na Jevreje i Cigane izveštavajte stalno i blagovremeno Ministarstvo. Čim budu završeni spiskovi Jevreja i ciganske liste dostavite ih u prepisu Ministarstvu pozivajući se na ovo naređenje.”⁷

U Banatu se sa primenom tih mera otpočinjje već sredinom 1941. godine kada su mnogi Jevreji uhapšeni i odvedeni u novostvoreni logor “Topovske šupe” u Beogradu, i to se smatra početkom masovnijeg hapšenja i logorisanja banatskih Jevreja. Najmasovnije stradanje Jevreja usledilo je posle naredbe Odseka za javnu bezbednost Nadleštva podbana za Banat od 13. i 14. avgusta 1941, kada su svi koji su još bili na slobodi (oko četiri hiljade) odvedeni u sabirne logore (Novi Bečej, Veliki Bečkerek i Pančevo), a odatle u logor na Sajmištu i tu pogubljeni.⁸ S tim merama se nastavlja i u decembru 1941. godine kada je logorisano u Beogradu i Zemunu oko 6400 žena, dece i starijih, koji su na kraju svi ubijeni. Uočljivo je da su Jevreji u svim

7 IAZ, f. l23 adm. br. 2016, potpisao ga je ban-komesar dr Živ. Stefanović.

8 Teodor Kovač, “Jedna od mnogih jevrejskih zajednica kojih više nema”, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, 7, Beograd, 1997, 161–163.

represivnim merama i politici uvek ubijani, nikad nisu nestajali na drugi način. Dakle, bilo gde da ih zatvore, smrt Jevreja je uvek nastajala ubijanjem. Kod drugih naroda i slojeva stanovništva smrti su se dešavale na različite načine. Posebno je to bilo karakteristično za okupacioni prostor gde je Nemačka neposrednije držala okupacionu vlast. Ali su o tome odlučivali i lokalni predstavnici Kulturbunda.

U ovim nedelima i propagiranju ideologije antisemitizma važnu ulogu ima i režim kvislinške Srbije na čijem je čelu Milan Nedić. Princip "čiste" nacije zahvata sve sfere političkog života u Nedićevoj Srbiji. Tako su prilikom zapošljavanja u državnoj službi (profesori, đaci i studenti) morali da dokazuju da su Srbi. Jevreji se okrivljuju za sve događaje hiljadugodišnje evropske istorije, ali i za njeno pisanje, za koju se smatralo da je falsifikat, za Ajnštajnovu "nezasluženu" naučničku slavu, za Pikasovu "nakaznu" umetnost i dr. Jevreji su krivi što ideje "nemačkog i fašističkog prevrata" nisu mogle prodrati u Srbiju, i što je na nju mnogo veći uticaj imala zapadna demokratija, za 27. mart 1941. i dr.⁹ Sve ove pretpostavke i okolnosti omogućile su banatskim (nemačkim) vlastima da prve iniciraju konačno rešenje jevrejskog pitanja (pre konačne Hitlerove odluke, početkom 1942. godine).

Tako su Jevreji u Banatu izgubili oko 95% svoje predratne populacije, što je bilo najteže stradanje u okupiranoj Evropi.

395

9 Vid. opširnije Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina, kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006.

NEMAČKA MANJINA VOJVODINE U DRUGOM SVETSKOM RATU¹

Posle nemačke agresije 6. aprila 1941. godine i kratkotrajnog otpora jugoslovenske vojske, jugoslovenska država je razbijena i podeljena na više okupacionih područja. Okupacione sisteme uspostavile su Nemačka, Italija, Mađarska, Bugarska i Nezavisna Država Hrvatska. Ovakvu sudbinu doživela je i teritorija Vojvodine, koja je podeljena između Nemačke (Banat – formalno bio pod upravom kvislinške Srbije), Mađarske (Bačka) i Nezavisne Države Hrvatske (Srem). Te promene radikalno su se odrazile na položaj nemačke manjine, i to najviše u Vojvodini, gde je uglavnom živela.

Promene u okviru nemačke manjine su, međutim, započete već 1939. godine, od prevage nacionalsocijalističke struje (*obnovitelja*) u rukovodstvu Kulturbunda i uloge koju je ono imalo u indoktrinaciji folksdojčera, razvijanju svesti o njihovoj posebnoj misiji na prostoru Vojvodine i obavezama prema nemačkom narodu u celini, Rajhu i fireru, kako je to u propagandi isticano.² Pod tim uticajima otvoren je proces dublje političke homogenizacije vojvođanskih Nemaca na ideologiji nacizma, koja se širila i jačala sa vojnim uspesima nemačkog Rajha, posebno na sovjetskom i jugoslovenskom ratištu. Moć nemačkog Rajha dominantno je uticala na političku orijentaciju nemačke manjine, posebno na njihovo suprotstavljanje jugoslovenskom anti-okupacionom pokretu, ali i antifašizmu koji je došao do izražaja u vreme sukoba *obnovitelja* i *starih* u Kulturbundu. U okvirima drugih nacionalnih grupa Vojvodine odnos prema fašizmu izazivao je više polarizacija, koje su imale uglavnom politički i ideološki karakter. Međutim,

1 Ranko Končar, "Nemačka manjina Vojvodine u Drugom svetskom ratu", u: *Zavičaj na Dunavu. Suživot Nemaca i Srba u Vojvodini / Daheim an der Donau. Zusammenleben von Deutschen und Serbien in der Vojvodina*. Novi Sad: Muzej Vojvodine – Ulm: Stiftung Donaueschwäbisches Zentralmuseum, 2009, 210–216.

2 Muzej Vojvodine, Arhivska zbirka, br. 25864, 31; J. Mirnić, *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*, 42–48; B. Bešlin, *Vesnik tragedije...*, 65.

odnos nemačke manjine više je bio determinisan antisrpskim karakterom nemačke agresije na Jugoslaviju (koji se u početku manifestovao u sve masovnijem odbijanju poziva na mobilizaciju), naročito posle događaja 27. marta 1941. i odbacivanja Trojnog pakta, kada je usledila i Hitlerova naredba da se folksdojčeri u Jugoslaviji uopšte ne odazivaju pozivima u vojsku. Od tada je nemačka manjina bila izložena snažnijim pritiscima, kako bi prihvatila nemačku budućnost i bila u “službi nemačke stvari”³, budući da se prostor oko srednjeg Dunava smatrao nemačkom interesnom sferom. “Dunavski prostor sa svojim prirodnim nastavkom sve do duboko u Karpate bio je za Rajh i za nemački životni prostor vazda od suviše velikog značaja i velike istorijske važnosti... Naš položaj kao nemačke narodne grupe na jugoistoku jeste od velikog privrednog, a isto tako kulturnog i političkog značaja... Iako naši preci nisu u ovaj zavičaj došli sa određenom misijom, to mi danas jasno vidimo našu misiju..., kao graničnih čuvara nemačkog životnog prostora na jugoistoku.”⁴ Proces razbijanja i okupacione podela Jugoslavije samo je radikalizovao ove ideje i u većoj meri ih legalizovao kao političku orijentaciju nemačke manjine u Vojvodini.

To se zapažalo već u promenama unutrašnje organizacije i sistema propagande Kulturbunda, posebno od konstituisanja političko-vojne formacije, slične SS odredima – *Sportmannschaft*-a, iz koje je u aprilskom ratu 1941. izrastao *Deutsche Mannschaft* (*Nemačko ljudstvo*, DM).⁵ Postanak i zadaci ove organizacije vezivani su za prodiranje nacionalsocijalističkih ideja i stvaranje “zajednice svih Nemaca u bivšoj jugoslovenskoj državi”, kao jedinstvene narodnosne grupe koja će biti njeno idejno jezgro. Tako je konstituisano *Nemačko ljudstvo*, koje je imalo za cilj da vodi “borbu ne samo protiv sunarodnika druge političke orijentacije” već i onih koji su u svakom snaženju narodnosne svesti Nemaca videli ugrožavanje svoje egzistencije na ovom prostoru. Otuda je DM bio nosilac ideje zajednice svih Nemaca, ali i “pobornik nacionalsocijalističkog pokreta na ovom prostoru”. On se smatrao jezgrom nemačke narodnosne grupe, “koja poseduje snagu

3 *Volksruf*, br. 43, 25. X 1940.

4 Muzej Vojvodine, nav. dokumenat, 52.

5 Isto, br. 7853 i 25864, 120.

da osvoji celinu... Kao jedna militaristička organizacija predstavlja on ovde jedan odlučujući faktor”.⁶

Već na početku svog rada, DM je u nekim mestima učestvovao u razoružavanju jugoslovenske vojske posle aprilskog poraza, u pljački vojne imovine i u ubistvima. Ovo se opravdavalo težnjom da se posle povlačenja jugoslovenske vojske iz Banata u Srbiju (6–11. aprila), kao i jugoslovenskih upravnih, policijskih i žandarmerijskih vlasti spreči haos. Zbog toga, vođe Kulturbunda preuzimaju sva sreska i gradska načelstva i u njima postavljaju svoje funkcionere. Ovu vlast zadržavaju do ulaska nemačkih trupa u Jugoslaviju 11. aprila 1941. Istovremeno, Kulturbund, odnosno DM, preuzima i svu izvršnu vlast, pod vođstvom SS oberšturmfirera Mihala Rajzera, folksdojčera iz Kraljevićeva, koji postaje prvi nemački šef policije u Pančevu i šef službe bezbednosti u Banatu. Folksdojčerska vlast u početku radi prema uputstvima lokalnih uprava Kulturbunda i u tesnoj saradnji sa nemačkim vojnim vlastima.

Posle okupacione podele Jugoslavije, položaj nemačke manjine na prostoru Vojvodine nije bio istovetan i karakterišu ga određene raznolikosti u Banatu, Bačkoj i Sremu.

U Banatu se već početkom maja 1941. vođstvo Kulturbunda seli iz Novog Sada u Zrenjanin (Petrovgrad) i preuzima svu vlast. S tim u vezi, vođa Kulturbunda dr Janko Sep izdaje proglas o organizaciji nemačke narodnosne grupe u Banatu i osnivanju izvršnog organa – Pokrajinske uprave za sve folksdojčere i članove Kulturbunda. Ova vlast se smatrala neprikosnovenom i bila je neposredno podređena nemačkom okupacionom sistemu u Srbiji. Ona je smatrala da su Nemci oslobođeni i tražila je da se Banat proglasi za župu Rajha.⁷ S obzirom na njegovu privrednu važnost, strateški položaj i specifičnu etničku strukturu, ona je bila mišljenja da Banatu treba obezbediti poseban sistem uprave i položaj. Zato su i nastojali da iznađu najpovoljnija rešenja za nemačku manjinu i suprotstave se kontroverznim planovima Mađarske i Rumunije o Banatu, koje su bile saveznice Rajha.⁸

6 Isto.

7 Isto, 121.

8 Šandor Veg, “Sistem nemačke okupacione vlasti u Banatu 1941–1944”, *Zbornik za društvene nauke*, 1963, 65.

Po ulasku nemačkih trupa u Petrovgrad, položaj Banata rešava se uglavnom u korist domaćih Nemaca, iako oni traže da se celo područje Vojvodine stavi pod nemačku upravu i da se od njega formira “država podunavskih Švaba”. Odlukom vojnog zapovednika u Srbiji od 20. maja 1941, tadašnja komesarska uprava u Srbiji donosi Uredbu o unutrašnjoj upravi u Banatu, kojom se nemačkoj narodnosnoj grupi obezbeđuje odlučujući politički, administrativni i privredni položaj i uticaj. Nemačka narodnosna grupa organizuje se kao pravno lice koje u svojim rukama drži svu civilnu vlast, a Banat kao nemački korpus separatum, koji je samo formalno u sastavu Srbije.⁹ U vlasti je učestvovao i jedan broj Srba.

Uredbom se, pored srpskog, u službenu upotrebu uvodi i nemački jezik. U školskom sistemu legalizuje se nekoliko nemačkih škola – Potpuna privatna nemačka gimnazija u Petrovgradu i Vršcu, Nepotpuna privatna nemačka gimnazija u Velikoj Kikindi, Pančevu i Beloj Crkvi, Privatna nemačka učiteljska škola u Vršcu, Privatna nemačka građanska škola u Velikoj Kikindi, Petrovgradu, Jaši Tomiću, Pančevu, Kovinu, Vršcu i Beloj Crkvi. Time su uveliko izmenjene osnove jugoslovenskog školskog sistema i prilagođene novoj stvarnosti – političkim ciljevima i potrebama nemačke manjine.¹⁰

Položaj nemačke manjine u Bačkoj bio je specifičan, budući da ju je mađarska vojska odmah po okupaciji stavila pod svoju upravu i suverenitet. Iako nisu očekivali ovakva rešenja, bački Nemci se, ipak, organizuju u duhu bečkog sporazuma iz avgusta 1940. godine.¹¹ Oni se uključuju u nemačku narodnosnu grupu u Mađarskoj – Folksbund, koji dobija svojstvo pravnog lica, slobodu organizovanja, pravo na širenje nacionalsocijalističke ideologije, proporcionalno učešće u svim državnim i samoupravnim organima vlasti i dr.¹² Ulažak u Folksbund, koji promene u Bačkoj smatra činom restauracije “istorijske Mađarske”, vođstvo Kulturbunda prima rezervisano i sa nadom da one ne znače i odustajanje od ostvarenja istorijskih cilje-

9 Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Nedićeva građa, k. 1 a, f 3, dok. 3.

10 Arhiv Srbije, 6-3, 1-3-41, IV, br. 40. 47.

11 J. Mirnić, nav. delo, 336.

12 Isto, 337.

400

va – podunavske autonomne teritorije koja bi bila neposredno vezana za Rajh. Kako nemački Rajh, zbog savezništva sa Mađarskom i uvažavanja njenih aspiracija, nije prihvatao ove ideje, bački Nemci se prilagođavaju novim rešenjima, ali ih, ipak, shvataju kao nužnost prolaznog karaktera. Kod njih je dominiralo osećanje pripadnosti nedeljivom nemačkom prostoru i svenemačkoj sudbini. Otuda je i proces prilagođavanja novoj državnoj stvarnosti i organizacionoj strukturi Folksbunda imao složeniji karakter, budući da je bio dublje inspirisan idejama Kulturbunda i njihovim političkim radikalizmom. To se prevashodno odnosilo na uticaje *Deutsche Mannschaft*-a, čiji je militaristički karakter prožimao i Folksbund u celini, ali i na refleksije nemačkog privatnog školstva u Bačkoj, koje je bilo pod uticajem ideologije nacionalsocijalizma, i na razvijeni zadružni pokret, koji ima važnu ulogu u zadovoljenju nemačkih ratnih potreba, posebno za poljoprivrednim proizvodima. Sve to čini politiku Kulturbunda najvažnijim faktorom u najbrojnijoj nemačkoj skupini, kakav je bio Folksbund, ali i radikalnijom strujom, koja teži relativizaciji jurisdikcije Mađarske u Bačkoj. Radikalizam se najviše ispoljavao u prvoj akciji vrbovanja SS dobrovoljaca iz redova nemačke manjine, koji su sve do marta 1942. služili u mađarskoj vojsci, a posle sporazuma Nemačke i Mađarske dobili pravo dobrovoljnog služenja ovim jedinicama.¹³ Na Hitlerov poziv da se u Mađarskoj organizuju dobrovoljci, upućen Nemcima u Mađarskoj (u proleće 1942), odazvalo se mnogo dobrovoljaca (preko 20.000), tj. najviše van Rajha, kako je procenjivano u propagandi. Nakon drugog Hitlerovog poziva registrovano je 40.000, iako su prijave bile manje dobrovoljne. Tim aktivnostima nastoji se afirmisati posebna uloga bačkih Nemaca i njihov doprinos opštenemačkoj pobedi.

Položaj nemačke manjine u Sremu regulisan je pravnim aktima Nezavisne Države Hrvatske (NDH), u čijem sastavu su se posle 10. oktobra 1941. godine našli i istočni i zapadni Srem. Prvom zakonskom odredbom, od 21. juna 1941, Nemci su stavljeni pod vođstvo nemačke narodnosne grupe u NDH. Njoj je priznat status pravnog lica, pod imenom *Nemačka narodna skupina* u NDH, i pravo na samostalnost u

13 Isto, 171–175.

svim oblastima nacionalnog, socijalnog, političkog i kulturnog života. Kasnijim odredbama Nemci su postali narodnost prvog reda.¹⁴

Pored Kulturbunda, u Sremu su postojale i posebne vojne formacije – *Einsatzstaffel*, *Deutsche Jugend* (Nemačka omladina) i *Deutsche Mannschaft*. Od 1943. godine one su reorganizovane u *Heimatswacht*, koji je konstituisan u svim naseljima u kojima su živeli Nemci i imao zadatak da brine o njihovoj bezbednosti. Istovremeno, sve ove formacije doprinosile su osamostaljivanju nemačke narodnosti pod jurisdikcijom NDH.

Nezavisno od različitih prilika u kojima se našla nemačka manjina posle okupacije Jugoslavije, u njihovoj aktivnosti postojalo je značajno jedinstvo, koje je uglavnom determinisano i dirigovano politikom nemačkog Rajha. To se najviše izražavalo u merama pacifikacije stanovništva i različitim oblicima represije i odmazde prema protivnicima okupacije, protagonistima i simpatizerima antifašističkog otpora, Jevrejima, Romima i dr. U početku su ove mere bile usmerene protiv dobrovoljaca iz Prvog svetskog rata, kolonista i četnika, a potom najviše protiv Jevreja i komunista, kada su oni pristupili organizaciji antifašističkog i oslobodilačkog pokreta. Tako su već tokom aprila i maja 1941. usledila prva hapšenja, odvođenja u logore i ubistva onih grupacija za koje se pretpostavljalo da bi mogle biti protivnici okupacije Banata i pristalice tzv. četnikovanja.¹⁵

Od jula 1941. zabeležena su i prva streljanja talaca i masovne odmazde protiv pripadnika i simpatizera partizanskog pokreta, koje su učinile okupacione vlasti; najveća stradanja bila su od oktobra 1941. do aprila 1942. godine. Procenjuje se da je do kraja 1941. ubijeno oko 1340 lica, najviše u Alibunaru, Petrovgradu, Kikindi, Mokrinu, Bašaidu i dr. Mnogi su odvedeni u logore u Petrovgradu, Novom Bečju, Pančevu, Beogradu itd.¹⁶

14 Petar Vukelić, "Okupaciona vlast i sistem nacionalne diskriminacije u Sremu za vreme Nezavisne Države Hrvatske", *Zbornik za društvene nauke*, 35, 1963, 111–113.

15 Đorđe Momčilović, *Banat u Narodnooslobodilačkom ratu*, Beograd, 1977, 33–36.

16 Isto.

Posebnu i tragičnu sudbinu doživeli su pripadnici jevrejske narodnosti, koji su bili izloženi najgrubljem teroru i fizičkom uništenju. Primene ovih mera započete su u aprilu i maju 1941, a zasnivale su se na uredbama izrazito rasnog karaktera: obeležavanju žutom trakom, zabrani rada u slobodnim profesijama – advokatskim, lekarским, veterinarskim, apotekarskim i trgovini, otpuštanju iz državne službe, ograničavanju slobode kretanja, prinudnom radu svih od 14 do 60 godina starosti i dr.¹⁷

Uredbom od 22. juna 1941. godine uspostavljena je i Ustanova komesara za svu jevrejsku imovinu. Komesari su uglavnom bili folksdojčeri i Mađari, a u izuzetnim slučajevima i Srbi. Imovinu Jevreja opljačkali su okupatorska vojska ili folksdojčeri, a jedan deo je prodat.

Najmasovnije stradanje Jevreja usledilo je posle *Naredbe Odseka za javnu bezbednost Nadleštva podbana za Banat* od 13. i 14. avgusta 1941, kada su svi koji su još bili na slobodi (oko 4000) odvedeni u sabirne logore (Novi Bečej, Veliki Bečkerek i Pančevo), a odatle u logor na Sajmištu i tu pogubljeni.¹⁸

Istovetnu sudbinu doživeli su i Jevreji u Sremu, koji su sredinom 1942. otpremljeni u poznate logore u Jasenovcu i Novoj Gradiški.

Objektivno, Jevreji su doživeli najveća stradanja, bez obzira na to u kom delu Vojvodine su živeli. U Banatu je preživelo svega 5% njihove predratne populacije.

Do stradanja stanovništva najčešće je dolazilo u sukobima anti-fašističkog pokreta, koji su predvodili komunisti, i različitih okupatorskih vojski i njihovih saradnika. Brojne odmazde prema svim simpatizerima ovog pokreta, koji se javlja već u julu 1941. godine, od početka su usmerene protiv njegovog patriotskog (jugoslovenskog) i anti-fašističkog karaktera. Pokret se javlja kao legitiman otpor, s obzirom na to da već tada anticipira ideje antihitlerovske koalicije, koju će kasnije (u decembru) formirati SAD, Velika Britanija i SSSR. On se u početku oslanja na patriotska i antifašistička osećanja srpskog naroda i komunista, ali se nastoji proširiti i na druge narode Vojvodine

17 Božidar Ivković, "Uništenje Jevreja i pljačka njihove imovine u Banatu", *Tokovi revolucije: zbornik istorijskih radova*, knj. I, Beograd, 1967, 375.

18 T. Kovač, "Jedna od mnogih jevrejskih zajednica kojih više nema", 161–163.

– Mađare i Nemce, pre svega. Pokret se jasnije identifikuje i u socijalnom smislu, nastojeći da i na toj osnovi dobije širu podršku, ali i na ideji autonomije Vojvodine, koja bi omogućila ravnopravnost svih svojih naroda.¹⁹

Iako nemaju veći uticaj na nemačku manjinu, komunisti nastoje da je pridobiju na platformi otpora fašizmu, verujući da je ona politički šira i da fašizam predstavlja objektivnu opasnost za slobodu i egzistenciju svih naroda Vojvodine. S obzirom na položaj nemačke manjine i snažan uticaj Kulturbunda na njenu političku orijentaciju, ovi naponi nisu imali šireg odjeka. Malobrojni komunisti iz redova nemačke manjine uglavnom su prihvatili antifašističku platformu i uverenje da im okupacija Vojvodine nije donela nacionalno oslobođenje, kako se to u propagandi predstavljalo. U tom smislu, vredno je pomenuti formiranje Antifašističkog odbora Nemaca za Pančevo, u kojem su bili Karl Libman, Karl Grafenštajn, Ferdinand Mihavec i dr. Međutim, Odbor je u martu 1942. godine otkriven i razbijen.²⁰ Antifašističku opredeljenost Nemaca u Vojvodini posebno su simbolizovali Jaša Rajter, Toma Develd, Nikola Rot, Toma Granfil, Elizabeta Košar Ristić i dr.

I među bačkim Nemcima dolazi do određenih diferenciranja, koja su bila autohtonog karaktera i usmerena protiv politike Folksbunda, a naročito protiv njegove aktivnosti na masovnom uključanju bačkih Nemaca u SS formacije, kao i odbrani onih koji su to odbili da učine. Smatralo se da takva politika Folksbunda vodi iseljavanju Nemaca u Rajh. Ovo mišljenje zastupala je grupa katoličkih intelektualaca koju je predvodio A. Berenc, apatinski župnik.²¹ Oni su isticali svetostefanski, katolički i antinacistički karakter otpora Folksbundu, nastojeći da što više Nemaca odvoje od njegovog političkog uticaja i da ih vežu za svetostefansku (mađarsku) državnu ideju i njenu sudbinu. Iako se nije razvio u pokret većih razmera, ovaj otpor je objektivno relativizovao

19 *Vojvodina u Narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941–1945*, u redakciji dr Čedomira Popova, Novi Sad, 1984, 108.

20 Ljubomir Tabački, "Okružni narodnooslobodilački odbor za južni Banat 1944–1945", u: *Narodna vlast u Vojvodini 1941–1945*, Novi Sad, 1986, 197.

21 J. Mirnić, nav. delo, 339.

uverenja o široj homogenosti nemačke manjine prema politici Rajha i nacizmu, kako se to isticalo u propagandi o masovnom interesu za odlazak u SS jedinice, a posebno u Diviziju “Princ Eugen”, koja se vojno angažovala širom jugoslovenskog prostora.

Sa jačanjem antifašističkog i oslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji, a posebno u Vojvodini tokom 1943/44. godine, otvaralo se i pitanje odgovornosti nemačke manjine i njene budućnosti na ovim prostorima. U vrhu Narodnooslobodilačkog pokreta preovlađivalo je uverenje da je njenu odgovornost i sudbinu teško odvojiti od nemačkog Rajha; njeno ponašanje uglavnom se poistovećivalo sa politikom Rajha.²² U tom trenutku se tako razmišljalo i unutar drugih pokreta otpora u Evropi, bez obzira na to ko ih je predvodio i kakav su karakter imali. Ovakva mišljenja, kad je reč o sudbini Nemaca u Čehoslovačkoj i Poljskoj, prihvataju i vođe antihitlerovske koalicije. U avgustu 1944. godine, Frenklin Ruzvelt upozorava na to da je, podržavajući Hitlera, cela nemačka nacija uzela učešća u protivpravnoj zaveri protiv osnova savremene civilizacije. Čerčil je, u tom smislu, bio još određeniji, smatrajući da pitanje Nemaca van Nemačke treba trajno rešiti – proterivanjem. “To će rešiti i problem izmešanog stanovništva, što bi, inače, u budućnosti moglo voditi daljim nerešivim teškoćama. Time ćemo imati čistu situaciju. Mene lično ne uzbuđuje ova velika seoba, koja se u sadašnjim uslovima može sprovesti bolje nego ikada.”²³

Prema ovom pitanju se određuje i vođstvo Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije, čija je snaga dozvoljavala i samostalnije odlučivanje. U prvim merama koje su primenjene nakon oslobođenja Vojvodine (oktobra 1944. godine) polazilo se od odgovornosti nemačke manjine i trajnijeg rešenja njenog pitanja. Jugoslovenskom vođstvu išlo je naruku i povlačenje najvećeg broja Nemaca sa ovih prostora, usled straha od Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske.²⁴

Odmah po oslobođenju, u Vojvodini je formirana Vojna uprava, koja se u najvećoj meri angažuje na rešavanju ovih ali i drugih

22 *Vojvodina u Narodnooslobodilačkom ratu...*, 407.

23 Zlatoje Martinov, “Sudbina vojvođanskih Nemaca posle Drugog svetskog rata”, *Danas*, 31.6.2003.

24 *Vojvodina u Narodnooslobodilačkom ratu...*, 407.

posledica rata – privrednih, socijalnih, učvršćenja nove vlasti i dr. U razlozima za njeno formiranje ističe se potreba što bržeg otklanjanja svih nedaća nanesenih “našem narodu od strane okupatora i ovde naseljenih tuđinskih elemenata, te potreba mobilizacije svih privrednih snaga za što uspješnije provođenje narodnooslobodilačkog rata...”. Otuda su se na udaru Vojne uprave prevashodno našli pripadnici SS divizije “Princ Eugen”, članovi njihovih porodica, rukovodstvo i istaknuti članovi Kulturbunda, nosioci okupacione vlasti, ratni zločinci i dr. Kasnije se pristupilo hapšenju muškaraca od 18 do 60 godina starosti. Za te potrebe, u Vojvodini je formirano i 40 logora, u koje je internirano oko 170.000 Nemaca. Logori su bili različitih namena – radni, dečiji, koncentracioni i za izvršenje smrtne kazne. U njima su bili smešteni starci, žene i deca. Formirani su na brzinu i u neprikladnim uslovima, bez dovoljno hrane, zdravstvene zaštite i dr. Ovi nedostaci bili su opšta karakteristika tadašnjih jugoslovenskih prilika, ali su logoraši bili izloženi i različitim represivnim i necivilizacionim postupcima. U takvim uslovima u logorima je umrlo oko 50.000 ljudi. Logor u Knićanima se, u tom smislu, posebno isticao, budući da je celo selo bilo logor.

S obzirom na blizinu fronta na kojem je dejstvovala Crvena armija, znatan broj Nemaca našao se na njenom udaru, a oko 12.000 radno sposobnih Nemaca deportovano je u Sovjetski Savez na prinudni rad.²⁵

Od novembra 1944. godine, nemačkoj manjini, ali i svim saradnicima okupatora i ratnim zločincima nezavisno od njihove nacionalne pripadnosti, konfiskovana je imovina i oduzeta su im građanska prava. Ova mera zasnivala se na odluci predsedništva AVNOJ-a, od 21. novembra 1944. godine, kojom je predviđena konfiskacija: 1. sve imovine nemačkog Rajha i njegovih državljana koja se nalazila na teritoriji Jugoslavije; 2. sve imovine lica nemačke narodnosti, osim imovine onih Nemaca koji su se borili u redovima narodnooslobodilačke vojske ili su bili podanici neutralnih država i nisu imali neprijateljsko držanje za vreme okupacije; 3. sve imovine ratnih zločinaca

25 Pavel Polijan, *The history and geography of forced migrations in the USSR*, Budapest – New York, 2004, 259–260.

i njihovih pomagača, bez obzira na državljanstvo, kao i onih koji su presudom građanskih i vojnih sudova osuđeni na gubitak imovine u korist države.²⁶ Imovina nemačkog Rajha, njegovih državljana i domaćih Nemaca imala je poseban tretman i oduzimala se bezuslovno i automatski; samo ju je bilo potrebno identifikovati, te se ona od tog trenutka smatrala konfiskovanom. Ova mera dovela je do podržavljenja imovine i promena svojinskih odnosa, čime se anticipirala i nova socijalna perspektiva razvoja Jugoslavije.

Drugi svetski rat doveo je do velikih stradanja stanovništva Vojvodine i promene njene etničke strukture. Prema nekim jugoslovenskim istraživanjima, broj ubijenih iznosio je oko 76.000. Najviše je stradalo Srba (33.000), Jevreja (17.000), Nemaca (15.000) i dr.²⁷ Egzodus nemačke manjine i odnos prema njoj na kraju rata poprimio je karakter neprimerene, necivilizacijske i kolektivne kazne.

26 Isto.

27 Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata*, London, 1985, 164–176; Dragan Cvetković, “Ljudski gubici Vojvodine u Drugom svetskom ratu”, *Dijalog povjesničara*, knj. 9, Zagreb, 2005, 491–493.

SPECIFIČNOSTI NOP-a U VOJVODINI¹

Antifašističkom i Narodnooslobodilačkom pokretu Jugoslavije, Vojvodina je dala značajan vojni, politički, ali i ekonomski doprinos (naročito u završnoj fazi rata). Te istorijske činjenice historiografija je već analizirala i potpunije naučno vrednovala. Njena zapažanja u ravni su sa stvarnim istorijskim doprinosom, uprkos pokušaja da se ona umanje i ospore, najčešće samo zato što su njihovi vodeći protagonisti bili komunisti. Ti pokušaji obično su neistorijskog, odnosno ideologijskog i političkog karaktera. Istoriografija se s njima ozbiljnije suočava poslednjih godina, zapravo od vremena kad su i oslobodilački i antifašistički pokret sasvim relativizovani i prestali biti deo istorijske i državne tradicije Srbije.

U dosadašnjim historiografskim analizama preovlađuju ocene o specifičnom razvoju Narodnooslobodilačkog pokreta Vojvodine, koje se i u jugoslovenskim razmerama smatraju osobenim. Njihova specifičnost, međutim, determinisana je i jugoslovenskim zbivanjima, naročito onim uoči Drugog svetskog rata.

U tom periodu pojavljuju se protivrečne ideje i koncepcije o Jugoslaviji, koje posebno kulminiraju od sporazuma Cvetković–Maček 1939, budući da se primaju kao radikalna zaokret u poimanju jugoslovenske države, sumnji u istorijsku oportunističku Jugoslavije, uverenja da je sporazum spasava, da je on samo etapa ka stvaranju nacionalnih država i dr. Naročito se kritički prima revizija državnog unitarizma i početak federalizacije Jugoslavije, koji je otvorio sporazum i zbog čega se zaoštravaju političke suprotnosti o nacionalnom pitanju i državnom identitetu Jugoslavije. Posebno se one javljaju u vodećim političkim strankama i pokretima, koje ga različito i kritički ocenjuju.

1 Ранко Кончар, “Специфичности НОП-а у Војводини”, у: Иван Матовић (ур.), *НОП у Србији 1942–1943. године*, Републички одбор СУБНОР-а Србије, Београд 2014, 67–79.

Tako su unitarne koncepcije izgubile političku privlačnost kod dvora i vladajućih krugova (vlade), koje smatraju da se time spasa-va jugoslovenska država, ali takvo mišljenje ne dele i vladajuće opozicione stranke u Srbiji. Neke od njih smatraju da sporazum ponovo otvara dihotomiju između srpske nacionalne i državne ideje koja je (nacionalna) svojom širinom objektivno prevazilazi, s obzirom na to da se dugo verovalo da je politički sklad među njima uspostavljen stvaranjem Jugoslavije u njenom unitarnom, kako nacionalnom tako i državnom smislu. Za neke političke grupacije, sporazum je otvorio i pitanje oportuniteti dalje srpske integracije u jugoslovenskoj državi, s obzirom na sumnje da federalizacija anticipira antijugoslovenska i antisrpska rešenja. Ova shvatanja dobiće svoju političku potvrdu u različitim kvislinškim i kolaborantskim pokretima u Srbiji tokom Drugog svetskog rata.

Hrvatski stavovi prihvataju sporazum kao etapu ka potpunoj državnoj samostalnosti. Ako se ponekad i verovalo da oni izražavaju i konzistentnije jugoslovensko opredeljenje, demantovala ih je masov-408 nija podrška Hrvata ustaškoj državi posle 10. aprila 1941. godine.

Ove pojave i težnje uveliko se reflektuju i na političke i nacionalne prilike u Vojvodini. Karakterišu ih procesi političke homogenizacije na nacionalnoj osnovi, koje naročito zahvataju Nemce i Mađare, i to na antijugoslovenskoj platformi. Te tendencije, javljaju se već između dva svetska rata. Pojave homogenizacije javljaju se i kod srpskog naroda, i one su podstaknute stavovima vodećih političkih stranaka. Objektivno govoreći, one u Vojvodini nemaju antijugoslovenski karakter, kao u nekim drugim sredinama. Posebnu istorijsku težinu daju im stavovi komunista, s obzirom na konzistentnost njihovih gledišta o nacionalnom pitanju i doslednom opredeljenju za Jugoslaviju, uređenu na federativnim osnovama.

Specifičnosti Narodnooslobodilačkog pokreta u Vojvodini najviše su determinisane geografskim prilikama – ravničarskim terenom, vodenim tokovima, koji presecaju tri velike reke koje utiču na očuvanje jedinstvene organizacije pokreta, nacionalnom strukturom i s tim u vezi karakterom okupacionih sistema koji se neposredno oslanjaju na takvu strukturu. S obzirom na to, nije slučajno što se

specifičnosti antifašističkog i oslobodilačkog pokreta Vojvodine najviše i vezuju za nacionalnu strukturu. U njoj se konstituišu tri surova okupaciona sistema koja se najviše i koriste nacionalnom strukturom Vojvodine, pre svega nemačkom i mađarskom manjinom. Otuda se karakter okupacionog sistema u Vojvodini i ne može procenjivati samo kao okupacija – radi se o odnosu prema Bačkoj i Banatu koje Nemačka i Mađarska smatraju svojim integralnim teritorijama. Njihova politika na tim teritorijama izražava se u represiji, genocidu, denacionalizaciji i etničkom čišćenju. U istoj ravni je i karakter ustaškog okupacionog sistema, koji svojoj politici daje izrazito fašistoidni i genocidni karakter. Njihovi metodi počivaju na politici “krvi, rase i zemlje” koja je srpsko stanovništvo ubijala i fizički i duhovno. Uspostavljena vlast NDH morala je, kako su tvrdili, biti ustaška i ustaški određena – moralo se misliti, raditi i govoriti ustaški. Sve je to bilo ozakonjeno i posebnim ustaškim zakonodavstvom.

Tih nekoliko objektivnih pretpostavki predodredilo je razvoj oslobodilačkog pokreta u Vojvodini i njegove istorijske mogućnosti. Moglo bi se reći da te pretpostavke gotovo i da nisu davale ozbiljnije nade za ozbiljniji uspeh oslobodilačkog pokreta. Otuda je ključno pitanje za razvoj NOP-a Vojvodine i bilo kako u njoj primeniti političku platformu KPJ. U tom smislu, bez obzira na pomenute okolnosti, komunisti Vojvodine su uvereni da se i u ovako složenim političkim i geografskim prilikama može organizovati oslobodilački i oružani pokret protiv okupatora, iako KPJ tada ima samo 1200 komunista. U to je objektivno uverena, iako je bila svesna da postojeća situacija ne daje osnove za masovniji pokret na široj nacionalnoj i jugoslovenskoj platformi. Uprkos tome, posebna važnost pridaje se organizaciji i razvoju oslobodilačkog pokreta unutar svih naroda Vojvodine, kako bi se prevazišlo uverenje o tzv. nacionalnom “oslobođenju” koje je došlo, kao deo političke koncepcije okupatora. Tu politiku – da je takav okupator “oslobodio” pripadnike svojih naroda – Mađare, Nemce i Hrvate, KPJ je morala politički razobličiti i diskreditovati. U tom smislu, oslobodilački pokret u Vojvodini zaista će dati značajan doprinos, jer će na kraju uspeti da on ne bude samo srpski i jednonacionalan.

Polazeći od stava da je oružana borba jedina alternativa u postojećim prilikama, KP u svojim prvim dokumentima i proglasima nastoji da izrazi i oslobodilački, i antifašistički i jugoslovenski karakter svoje borbe. Ona je uverena da NOP u Vojvodini ni u kom slučaju ne sme postati samo stvar srpskog naroda, niti izraz bilo kakvog srpskog nacionalizma (zbog situacije u kojoj se našao srpski narod), u kom pravcu pokušavaju da ga usmere neke građanske grupacije. “Vi ne smete dopustiti da vas navedeni zločini odvedu na put šovinizma, da omrznete radne mase Mađara, Nemaca... Borba za oslobođenje naroda Jugoslavije može i za Vojvodinu da bude uspešna samo ako se vi zajedno sa mađarskim, nemačkim i ostalim narodima borite za oslobođenje Vojvodine, kako bi svi njeni narodi sporazumno odlučivali o sudbini Vojvodine”, veli se u Proglasu Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, iz juna 1941. Mađarima se Proglas obraća sledećim rečima: “Na vama u Bačkoj i Baranji leži velika istorijska odgovornost za dalju sudbinu Vojvodine. Kao što su srpski radnici i seljaci išli putem borbe protiv njihovih kapitalista ugnjetača radnih masa i nesrpskih naroda tako se i vi morate boriti protiv vaše mađarske gospode koja sada ugnjetava nemađarske narode u Bačkoj i Baranji. Zastava proleterske borbe protiv nacionalnog ugnjetavanja, prešla je sada u vaše ruke.” Proglas se na sličan način obraća i drugima narodima Vojvodine: Nemicima, Rumunima, Slovacima i Rusinima, pozivajući ih u zajedničku borbu za nacionalno oslobođenje i ravnopravnost svih u budućoj slobodnoj Vojvodini.

U koncepciji KPJ ističe se i stav da NOP u Vojvodini mora imati antifašistički karakter, jer je okupacija delo fašističkih armija, bez obzira na svu propagandu koja se čini prema Nemicima i Mađarima – te je kao takva u krajnjoj instanci suprotna vitalnim interesima svih naroda Vojvodine.

Platforma posebno insistira na jugoslovenskom karakteru borbe naroda Vojvodine, mada nije bilo nepoznato da će takvi ciljevi suziti nacionalnu širinu NOP-a, jer je na politici za razbijanje Jugoslavije ili protiv toga, već u početnom periodu okupacije, u velikoj meri završen proces političkog diferenciranja. Treba reći da i politička pasivnost, koja se u određenim grupacijama javlja prema NOP-u,

nije motivisana suprotstavljanjem njegovoj antifašističkoj orijentaciji, ili socijalno-političkim tendencijama (koje ga karakterišu od samog početka), već otporom prema njegovoj jugoslovenskoj orijentaciji, koja ih je asocirala na državnu tvorevinu sa kojom nisu imali najbolje političko iskustvo.

Politička platforma Partije 1941, kao što se vidi, veoma je široka, ona diferencirano nastoji da prodre istovremeno i u sve socijalne i u sve nacionalne slojeve, bez obzira na veoma složene okolnosti u kojima se našla Vojvodina. Osnovno pitanje koje se u takvim okolnostima nametalo Partiji, jeste borba za poverenje masa u tako složenoj i raznolikoj nacionalnoj situaciji. Na toj političkoj platformi NOP će, ipak, postepeno zadobijati simpatije među pripadnicima svih naroda Vojvodine (izuzev Nemaca), i objektivno omogućavati njihovu političku koegzistenciju i na antiokupatorskoj, i na jugoslovenskoj osnovi.

Pažljivija analiza ove koncepcije (o razvitku NOP-a u Vojvodini) ukazuje i na izvesne kompromise u njoj. Na to su upućivale i realne političke prilike koje su se stekle u Vojvodini 1941, a trebalo je primarno da onemoguće nacionalno ujedinjavanje na platformi okupatora. U specifičnoj nacionalnoj i političkoj situaciji, kao i karakteru okupacionog sistema, patriotski – jugoslovenski ciljevi NOP-a, gotovo su se nužno morali prožimati i socijalnim idejama, kako političko diferenciranje prema okupatoru ne bi imalo samo nacionalni karakter i sužavanje oslobodilačkog pokreta samo na jedan ili dva naroda. Trebalo je kompromitovati okupacione sisteme i na nacionalnoj, i na fašistoidnoj, i na socijalnoj osnovi. To se rukovodstvu pokreta u Vojvodini objektivno nametalo kao osnova za pokretanje i masovnijeg ustanka na široj političkoj osnovi. Na takvu orijentaciju takođe su uticale i različite političke prilike u pojedinim delovima Vojvodine, jer se jedna situacija javlja u Sremu, a druga u Bačkoj ili Banatu. U nekim od tih sredina jugoslovenski i nacionalnooslobodilački ciljevi, javljali su se kao prepreka za njegov masovniji razvitak na socijalnim osnovama u drugim. Stoga je ocenjivanje NOP-a Vojvodine istorijski složene pitanje i ne može se razumeti ako mu se pristupa samo sa stano-
višta opšte koncepcije KPJ i njene orijentacije. Razlike u pojedinim

delovima Vojvodine objektivno su postojale i bitno determinisale organizaciju i razvoj NOP-a. Zbog tih različitosti bilo je otežano i uspostavljanje čvršćih veza sa širokim masama brojnih narodnosnih grupa u Vojvodini, naročito u Bačkoj. Tome je istovremeno doprinosila i pojava smanjenja partijskih kadrova, naročito iz redova mađarske narodnosti, budući da su već u početku okupacije bili likvidirani, a time objektivno i onemogućeni za veći uticaj na mađarske mase.

Te okolnosti, pokrajinsko rukovodstvo shvata i u svojim ocenama na njih posebno upozorava. U nekoliko svojih izveštaja ono daje ocene političke situacije 1941. u Vojvodini, s posebnim osvrtom na nacionalnu situaciju i njen uticaj na razvitak NOP-a. Tako Svetozar Marković Toza, organizacioni sekretar Pokrajinskog komiteta, u avgustu 1942. pokušava da odgovori na pitanje zašto se ustanak u Bačkoj i Banatu razvijao veoma nepovoljno. U analizi koju je tom prilikom dao, on dolazi do uverenja, pored organizacionih slabosti, loših političkih procena trajanja rata i pojava oportunitizma među članovima Partije, da je nacionalna situacija nastala okupacijom i podelom Vojvodine u velikoj meri uticala na razvitak pokreta u Vojvodini: “Po okupaciji Jugoslavije i podeli Vojvodine na tri dela, situacija se znatno izmenila. Ovde treba imati u vidu naročito nacionalni sastav Vojvodine, jer je baš taj sastav imao odlučujuću ulogu kod nastale preorijentacije masa... Revizionistički pokret je bio jak kod Mađara u Bačkoj i pre sloma jugoslovenske države osim dobrog dela proletera mađarske narodnosti sve je bilo otrovano revizionizmom. Okupacijom Bačke od mađarske vojske i većina proletera (mađarske narodnosti) davala je punu podršku novouspostavljenoj vlasti.”

U jednom drugom izveštaju iz oktobra 1942, Marković daje još potpuniju ocenu političkih previranja u Vojvodini, naglašavajući njihova nacionalna obeležja. Napominje da su nemačke mase “još uvek u većini izrazito fašistički nastrojene. Iako postoji nezadovoljstvo sa Mađarima i sumnje u Hitlerovu pobedu, to još nije toliko i takvo da bi nam omogućilo da im se približimo i među njih prodremo.”

U odnosu na Mađare izveštaj sadrži ocene o još uvek prisutnim revizionističkim tendencijama među njima, pa čak i među članovima Partije. “Zverstvo okupatora i delimično učestvovanje Mađara iz

Bačke u tim zverstvima načinili su duboki jaz između Mađara i slovenskih naroda. I pored otvorenog nezadovoljstva protiv postojećeg stanja (ekonomskom situacijom, stanja na frontu i sl.) i razočarenja u oslobođenje, mađarske mase još ne prilaze Srbima, a ni Srbi njima. Retki su slučajevi dezerterstva iz vojske... Mađari se boje povratka stare Jugoslavije, jer u tom slučaju računaju na osvetu Srba nad svim Mađarima bez obzira na krivce. Naš stav je po tom pitanju (protivno stavu srpske buržoazije) da krivci za teror moraju biti kažnjeni, a ne Mađari uopšte. Nastojavamo da taj stav prodre u mađarske mase, koje sa okupatorskim dželatima i pljačkašima nemaju nikakve veze.”

U izveštaju se ocenjuje i političko ponašanje slovenskih naroda – Srba, Hrvata i Slovaka, za koje kaže da je uglavnom zadovoljavajuće i dobro, mada među bogatijim slojevima, pre svega kod Srba, “ima dosta aktivnih anglofila, ali je njihov uticaj za sada slab. Njihova se aktivnost za sada svodi samo na propagandu za staro stanje, za osvetu nad Mađarima i protiv komunista. To su sve dražinovci... Mi im onemogućujemo organizovanje i raskrinkavamo njihove namere”.

Sva ova zapažanja proizlazila su, kao što se vidi, iz uverenja da se nacionalno pitanje, okupacijom Vojvodine izrazilo u politički faktor od koga je u najvećem delu zavisila masovnost NOP-a. Razumljivo, prema nekim od ovih zapažanja može se imati i kritički stav, ali ona izvesno situaciju u Vojvodini (Bačkoj i Banatu) 1941. i 1942, posebno objektivne okolnosti, dosta verno ocenjuju.

Kasnije ocene političkih prilika u Bačkoj i Banatu, posebno od obnovljenog Pokrajinskog komiteta 1943, biće u znatnoj meri različite i kritičnije prema praksi i orijentaciji koja se 1941. u ovim sredinama razvijala. One su potpunije i politički jasnije, ali se čini da zaobilaze težinu objektivnih okolnosti, koje, bez obzira na njihovu raniju apsolutizaciju, ipak imaju važno političko značenje i uticaj 1941. godine. U cirkularu Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu svim članovima Partije u Bačkoj i Baranji o liniji KPJ u današnjoj Narodnooslobodilačkoj borbi od 15. maja 1943. skreće se pažnja, posebno na krupne organizacione i političke slabosti Partije u pripremanju i organizovanju ustanka u ovim krajevima. “U borbu koja je bila otpočela 1941. nisu uvlačene široke narodne mase, već su u akciju bacani

isključivo članovi Partije i SKOJ-a i pokoji bolji simpatizer. Zbog toga je okupator uspeo da nas tako, odvojene od masa, relativno lako razbije i uništi, nanevši tako smrtonosne udarce našoj Partiji i Narodnooslobodilačkoj borbi...

U toku borbe nisu stvarane narodnooslobodilačke i antifašističke organizacije, narodnooslobodilački odbori, narodnooslobodilački fond i druge masovne organizacije žena i omladine... Mađarskom narodu nije dovoljno i pravilno objašnjeno šta mu je donela okupacija Bačke. Raniji protivnarodni režimi u Jugoslaviji svojom manjinskom politikom stvarali su povoljne uslove za raspirivanje revizionističke propagande od strane peštanske reakcije. Umesto da se nezadovoljstvo i borbene težnje mađarskog naroda protiv fašizma, rata, bede, i nemaštine sliju sa borbenim težnjama srpskog i ostalih naroda u okupiranoj Bačkoj i Baranji u jedinstven narodnooslobodilački front, front borbe protiv fašističkih osvajača i njegovih slugu, pošlo se putem stvaranja odvojenih antifašističkih organizacija Mađara (organizovanja Antifašističkog saveza bačkih Mađara)."

U vezi sa ovim ocenama, mora se priznati da su postojale mnoge slabosti u radu Partije na razvitku Narodnooslobodilačkog pokreta u ovim krajevima. Međutim, svesti ove ocene samo na uticaj Partije, na njenu nedovoljnu političku organizovanost, objektivno previđa činjenicu da se ustanak u Vojvodini ipak nije mogao razvijati podjednako masovno u svim njenim delovima kao u Sremu, npr.

I pored svih ovih okolnosti NOP u Vojvodini organizovao se 1941. i u Bačkoj i u Banatu i u Sremu. Formirano je više partizanskih odreda koji su pružali otpor okupatoru i u tako složenim prilikama. U Bačkoj i Banatu taj pokret je na kraju 1941. doživeo veliku krizu i poraz, ali je ipak uspeo da se održi i da se tokom 1942, 1943. i 1944. razvije u duhu političkih ideja koje je KPJ definisala već 1941. Istoriografija je već ocenila da su mnoge slabosti u razvoju pokreta u dvema pokrajinama Vojvodine uslovljene i subjektivnim greškama – neprimerenosti pokreta geografskim prilikama, primenom nekih dogmatskih kriterija, očekivanja da će pokret kratko trajati i da će Sovjeti vrlo brzo pobediti na Istočnom frontu, itd.

Daleko više uspeha i organizovanosti doživeo je pokret u Sremu. Iako se kasnije počeo razvijati, pokret je bio lišen mnogih slabosti koje susrećemo u Bačkoj i Banatu. On se postupno razvijao i od početka imao izraziti patriotski, jugoslovenski i oslobodilački karakter. Razvio se i u pokret širih socijalnih osnova, uprkos mnogim istorijskim predubedenjima. Politički i vojni procesi u Sremu demantovali su sve pretpostavke o “zakonitostima” u ponašanju određenih socijalnih slojeva prema komunistima i njihovim težnjama. Shodno tome, treba znati da je do 1941. politički uticaj komunista u Sremu bio sasvim marginalan, da je odnos Sremaca prema nacionalnom pitanju u Jugoslaviji i Vojvodini bio izrazitije srpski i nacionalistički intoniran i da su u političkom životu uglavnom dominirale takve orijentacije i opredeljenja. Ipak je u vremenu 1941–1945. platforma KPJ dobila najširu podršku i potvrdu. Politička homogenizacija Srba uoči Drugog svetskog rata, na koju smo već upozorili, nije u Sremu poprimila nacionalistički karakter, već samo jugoslovenski i nacionalnooslobodilački. Otuda u Sremu i nije bilo četničkog pokreta u vojnom smislu. S tim u vezi, istorijsko mišljenje mora respektovati ove činjenice, razumeti njihov smisao i zašto je u Sremu prihvaćena parola “Svi smo mi jedna partija”, borbena i patriotska platforma komunista, a ne fabijanska, egzistencijalna i nacionalistička kakvu su propagirali četnici. Istovremeno, treba reći da su se u Sremu sporije razvijale šire nacionalne osnove pokreta. Jednostranosti u tom smislu ostale su sve do kraja rata, a uveliko i posle u političkom životu oslobodene zemlje. Naročito se to odnosilo na pristup hrvatskog življa u NOP.

U Sremu se praktično otkrivalo i demonstriralo kako su, u uslovima NOP-a i revolucionarne strategije KPJ, bile neodržive dogmatske predstave komunista o revoluciji, klasnoj borbi, osvajanju vlasti, neuvažavanju istorijske tradicije i dr. Komunisti su i u Sremu ostvarili svoju rukovodeći ulogu, ali je u narodu sazrevalo uverenje da su oni svi jedno. U Sremu se ne javlja diferencijacija na klasnoj osnovi – da je bogato seljaštvo predodređeno za protivnike komunista, a siromašno za njih. U Sremu su oni svi u jednom oslobodilačkom i patriotskom frontu, a vode ih komunisti. Možda niko pokret u Sremu jednostavnije a uverljivije nije ocenio kao što je to učinio britanski

obaveštajac Bazil Dejvidson, koji je u Sremu boravio 1944, i upoznao njegov pravi karakter. Krajem 1944. prebačen je u Italiju da se upozna sa partizanskim pokretom i pomogne njegov razvoj. Tom prilikom je rekao: “Kakav partizanski pokret u Italiji? Ja znam samo za jedan pokret, a to je onaj u Sremu.”

Od sredine 1942. pokret u Sremu već dobija masovniji karakter. Tim procesima prethodilo je oštro suprotstavljanje pokatoličavanju koje su preduzele ustaške vlasti. To je omogućilo da se pokret omasovi i širi na ceo Srem, a ne samo u okolini Fruške gore. Takav razvoj ubrzo je doveo do njegove vodeće uloge u oslobodilačkom pokretu Vojvodine. Srem se pojavljuje kao njegov kohezioni politički faktor, koji primarno utiče i na politički razvoj pokreta, posebno na definisanje karaktera autonomije koja je bila u programu KPJ. Oslobodilački pokret od početka otvara i pitanje Vojvodine u budućim političkim promenama koje će nastati tokom rata i posle oslobođenja zemlje. U pitanju je jasno političko opredeljenje za autonomiju Vojvodine u procesima federalizacije jugoslovenske države. Prema ovom pitanju Narodnooslobodilački pokret odnosi se načelno i smatra ga stratejskim. Na to upućuje i brojna dokumentacija, a posebno uverljivo oštre reakcije Pokrajinskog komiteta prema provokacijama o Sremu, koje inicira hrvatsko partijsko rukovodstvo. U tim reakcijama i razvojem NOP-a sa svim političkim i vojnim institucijama vojvođanskog karaktera (Glavnim štabom, Glavnim narodnooslobodilačkim odborom Vojvodine, Pokrajinskim komitetom i dr.) obezbeđivala se osnova za načelno rešenje statusa Vojvodine.

U široj etničkoj osnovi jugoslovenske federacije, videlo se trajno rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. U tom smislu politička i vojna institucionalizacija Narodnooslobodilačkog pokreta Vojvodine, i veoma razvijen antifašistički pokret, istorijski presudno predodređuju njen autonomni status, i to kao jugoslovenske jedinice, jer su pokrajinske institucije u neposrednoj vezi sa jugoslovenskim rukovodstvom i pod njegovim političkim i vojnim ingerencijama. Očekivalo se da će i odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu potvrditi ovu političku stvarnost Vojvodine. Međutim, odluke AVNOJ-a konstituišu jugoslovensku federaciju na nacionalnim, a ne i

na istorijskim osnovama. U državnompravnom smislu, pet jugoslovenskih nacija (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci) konstituišu jugoslovensku federaciju, na principu nacionalnog samoopredeljenja do otcepljenja, što je značilo da su federalne jedinice državnog, a ne administrativnog karaktera, kako se to ponekad politički i pravno shvatalo. Federaciju čini i šest federalnih jedinica, koje su, sem BiH, nacionalne države.

Od posebne je važnosti pitanje da li je na Drugom zasjedanju AVNOJ-a bilo reči i o statusu istorijskih pokrajina, odnosno i o Vojvodini. Pouzdane informacije govore da se, u pripremama avnojevskih odluka, raspravljalo i o istorijskim pokrajinama, i da su, naročito o BiH, vođeni delikatni razgovori. Pominjale su se dve mogućnosti – BiH u sastavu jedne od federalnih jedinica, a kojoj o tome bi odlučili njeni narodi, i autonomija BiH u okvirima jugoslovenske federacije. Na kraju je zaključeno, a i na insistiranje rukovodstva NOP-a u Bosni, da se i BiH konstituiše kao federalna jedinica i da se tako prevaziđu političke licitacije oko toga čija je ona teritorija: srpska ili hrvatska; postala je, dakle, jugoslovenska federalna jedinica i jedinica njenih naroda. U tom kontekstu, prema informacijama Jovana Veselinova Žarka, razgovaralo se i o Vojvodini, kada je dogovoreno da će i ona dobiti svoju autonomiju u okvirima federalne Srbije. Takvo opredeljenje opravdavano je nacionalnim osnovama jugoslovenskog federalizma, interesima srpskog naroda, složenim političkim prilikama u Srbiji od koje su, kao od najveće federalne jedinice, uveliko zavisili i konstituisanje jugoslovenske države i karakter federacije, budući da u njoj preovlađuju snage (promonarhijske i pročetničke), koje se protive federalizaciji Jugoslavije, jer ona dovodi u pitanje istorijski, državni i teritorijalni identitet Srbije. Sam Tito je upozoravao da se u Srbiji moraju “riješiti pitanje uređenja države, londonske izbjegličke Vlade i prvenstveno kralja”. Na delikatnost tih pitanja Tito je ukazao i u jednom od svojih poslednjih intervju stranoj štampi 1978. godine, u kome je na pitanje koji je unutarpolitički potez s kojim se morao sućiti bio najteži, odgovorio: “Uvjeriti Srbe da prihvate pokrajinu Vojvodinu i Kosovo”.

418

O statusu Vojvodine, tumačeći značaj AVNOJ-a, Tito će u članku “Značaj odluke AVNOJ-a za dalji razvoj naše borbe i stvaranje federativne državne zajednice”, iz marta 1944, eksplicitno potvrditi da će Vojvodina, bez sumnje, “kao i druge oblasti koje pretenduju na to, dobiti najširu autonomiju, ali pitanje autonomije i pitanje kojoj će federalnoj jedinici dotična Pokrajina biti pripojena, zavisi od samog naroda, odnosno od njegovih predstavnika, kada se poslije rata bude rešavalo o definitivnom državnom uređenju.” Pomeranje autonomije Vojvodine ka federalnoj Srbiji, okončano je 30. i 31. jula 1945. na Skupštini izaslanika naroda Vojvodine u Novom Sadu, kada je odlučeno da se Vojvodina kao autonomna pokrajina priključi federalnoj Srbiji. Na Skupštini je, prisustvom predstavnika svih njenih naroda, potvrđen i multietnički identitet, kao osnova autonomije. Na Skupštini je govorio i Blagoje Nešković kao predsednik Vlade Srbije, i direktno je upozorio kako njena odluka i autonomna prava Vojvodine moraju jačati, a ne slabiti Jugoslaviju. “Zato smatram za svoju dužnost”, naglasio je, “da vas upozorim da ne gubite iz vida ovu opasnost, nego da vam ona uvek bude pred očima. Sada znate kako naša Vlada Srbije, koja predstavlja srpski narod, gleda na taj problem. Treba da znate da ćete u ovim naporima imati u potpunosti na svojoj strani srpski narod i njegovu Vladu, bez obzira kakve se odluke budu donosile ovde, na ovoj Skupštini, samo ako one budu u interesu opštedržavne zajednice.”

Odluku Skupštine potvrdio je i AVNOJ na svom Trećem vanrednom zasedanju od 10. avgusta 1945, konstatujući da je Veće “jednoglasno prihvatilo odluku Prve Skupštine izaslanika naroda Vojvodine o priključenju autonomne pokrajine Vojvodine federalnoj Srbiji u granicama koje će odrediti Privremena Narodna skupština”.

Sve do oslobođenja Vojvodine, oktobra 1944. razvoj Narodnooslobodilačkog pokreta na izvornoj platformi KPJ dopriniosio je njegovoj vojnoj snazi, masovnosti i političkom uticaju. Od tog perioda, međutim, politički procesi u Vojvodini dobijaju drugačiji karakter. Premda se nastoji očuvati kontinuitet prethodne politike, sa uvođenjem vojne vlasti, Vojne uprave u Banatu, Bačkoj i Baranji, pokret se suočava sa pojavama i tendencijama koje ga uveliko socijalno i politički sužavaju, poprimajući i elemente represivnosti, klasnih predubeđenja i sl.

Iz opšte procene političke situacije u Vojvodini, u vreme njenog oslobođenja proistekla je i sumnja o oportunisti uvođenja vojne vlasti na delu njene teritorije. Razlozi njenog uvođenja pravdani su političkim, etničkim, ekonomskim i vojnim motivima, ali je svakako politički bio najsporniji onaj koji je polazio od ocene o nerazvijenosti narodnooslobodilačkih odbora da preuzmu funkciju vlasti.

Etnički motivi bili su najdelikatniji i najsloženiji. Polazilo se od ocene da su tri okupaciona sistema ostavila duboke posledice u nacionalnim odnosima i da treba iznaći rešenja koja bi bila trajna. Shodno tome, razmišljalo se i o istovetnom odnosu prema nemačkoj i mađarskoj manjini. Ne sporeći neka pitanja zbog kojih je Vojna uprava uvedena, treba upozoriti na metode njenog kratkotrajnog delovanja, posebno na represivne mere prema mađarskoj manjini, i delovima nemačke manjine. Nediferenciran odnos prema tim pitanjima, izazvao je u Vojvodini različita politička podozrenja i krupne probleme u međunacionalnim odnosima. Ovakvim postupcima, Vojna uprava je doprinela i stradanju jednog broja nevinih Mađara. Mnoge spekulacije o broju žrtava pripisuju se NOP-u, komunistima i njihovom revolucionarnom radikalizmu i represivnosti. Tim pitanjima, međutim, treba pristupati sa više naučne objektivnosti i s pozicija istorijskog metoda, koji uvek pojave i događaje interpretira u istorijskom kontekstu, a ne sa stanovišta savremenih političkih i ideoloških reminiscencija.

Tome treba, na kraju, dodati i pojave koje su u razvoju pokreta inspirisane radikalnim socijalnim i ekonomskim merama, posebno na selu i prema seljaštvu. Premda ih je moguće politički razumeti, teško ih je istoriografski racionalno objasniti. Objektivno one su dovele do sužavanja socijalne osnove pokreta i sukoba sa seljaštvom, koje je činilo bazu Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih jedinica. I o tim pitanjima već postoje određena istorijska mišljenja, ali ni izbliza naučno precizna i potpuna.

IV | U ODBRANU
AUTONOMIJE
I IDENTITETA
VOJVODINE

IDENTITET AUTONOMIJE VOJVODINE¹

Obično se smatra da postoje prirodne i istorijske pretpostavke autonomije Vojvodine, iako se one povremeno dovode u pitanje, odnosno relativiziju. Vojvodina je, međutim, pokrajina čije se geografske, ekonomske, etnografske i kulturološke osobenosti mogu smatrati pojavama dugog trajanja. Ideja autonomije ima relativno dugu prošlost, iako je politički omeđena, kao teritorija, tek 1848. godine. U tom smislu, historiografija upozorava i na značenje velike seobe srpskog naroda u godinama Velikog bečkog rata 1683–1699. godine, njegova politička opredeljenja i borbu koja je u neposrednoj vezi sa pokretanjem pitanja autonomije na prostoru južne Ugarske koju su naselili. Godine 1848, međutim, taj prostor prvi put je politički i administrativno omeđen i inspirisan procesima nacionalnog sazrevanja i emancipacije srpskog naroda u tadašnjim revolucionarnim događajima. Autonomnost koja je tad ostvarena na prostorima Srema, Baranje, Bačke i Banata pod imenom Srpska Vojvodina sačuvala se u svesti srpskog naroda kao teritorijalni okvir Vojvodine, bez obzira na kasnije izuzetice Baranje iz njenog sastava. Revolucija iz 1848. godine, dakle, dovela je do određene autonomnosti ove teritorije kojoj su politička opredeljenja srpskog naroda u Monarhiji dala fizionomiju i smisao, bez obzira na to što je kratko trajala i što je u jednom trenutku više bila u taktičkom interesu Austrije za vreme njenog sukoba sa Ugarskom. U tom trenutku, ona je nesumnjivo deo širih istorijskih procesa koji su obeležili XIX vek, kao vek borbi za ideju i identitet.

Njena tadašnja nacionalna i konfesionalna struktura, koja se već oblikovala tokom XVIII veka, naseljavanjem Nemaca, Slovaka, Rusina i drugih naroda, objektivno je proširila političke osnove moguće autonomnosti teritorije Vojvodine, i učinila ju je istorijski realnijom u

1 Ranko Končar, "Identitet autonomije Vojvodine", u: Slobodan Beljanski, Marijana Pajvančić (ur.), *Vojvodina i budući ustav Srbije*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 2003, 47–52.

mnogim potonjim (modernijim) ustavnim idejama i koncepcijama, posebno u XX veku kad je ona i određenije konstituisana kao autonomija. Otuda su savremene težnje za autonomijom, bez obzira na to što su u prošlosti ispisane srpskim nacionalnim idejama i razlozima, etničkom pluralizacijom prostora Vojvodine i demokratskim pogledima na nacionalno pitanje, davale autonomiji koherentniji legitimitet. Tako je multietničnost Vojvodine vremenom postala važna osnova njene autonomnosti i najbolja brana od državnih nacionalizama kojima je bila izložena u prošlosti, a i savremenosti.

Izvesno je da su je takve osobenosti predodređivale za različite državne integracije i rešenja, ali nikad u smislu koji bi joj oduzeo te karakteristike. Istorijski gledano, takvih pokušaja bilo je i posle 1860. godine, u okvirima Ugarske, kad se njena autonomnost iz 1848. marginalizuje i redukuje na crkveno-školsku autonomiju u duhu nacionalnih koncepcija Ugarske koje su negirale nacionalni identitet stečen tokom XIX veka, ali i između dva svetska rata, kao i posle 1945, posebno tokom devedesetih godina XX veka.

Na pomenutim pretpostavkama, dakle, vojvođansko pitanje pojavilo se i posle Prvog svetskog rata, i u istorijskom kontinuitetu, koji će tražiti uvažavanje njegove istoričnosti i multietničnosti. Indikativno je da se i u novom jugoslovenskom državnom okviru otvara pitanje Vojvodine i njene integracije u jednom širem, a ne samo nacionalnom kontekstu.

Dve političke opcije koje su tad prisutne u intelektualnoj i političkoj eliti Vojvodine – jugoslovenska i srpska – upravo upozoravaju na činjenicu kako uže nacionalne ideje nisu u XX veku uvek imale istorijsku premoć, kako se to potvrđivalo u XIX veku. Ove istorijske nedoumice pratiće politički život Vojvodine tokom celog XX veka, i uvek će se iskazivati u težnji da se vojvođansko pitanje reši u autonomnom, jugoslovenskom i srpskom državnom okviru. Sva relevantna istorijska dokumentacija upućuje na konstantnost opredeljenja za autonomiju, i otvorenost za različite integracije i ustavna rešenja u kojima bi se izrazile i nacionalne i druge alternative, kakve su u našim prilikama bile jugoslovenske, posle 1918. godine. Otuda se ove tendencije mogu smatrati pojavama dužeg istorijskog trajanja,

uprkos brojnim političkim i društvenim promenama, a ne konstrukcijama i političkim spekulacijama, kakvim se često propagandno predstavljaju.

Nekoliko istorijskih činjenica nesporno dokazuje ova gledišta. Tako, prevagom uže nacionalne opcije na Velikoj narodnoj skupštini i priključenjem Vojvodine Srbiji, a preko nje i Jugoslaviji 1918. godine, ne prevladavaju i težnje za autonomnošću Vojvodine, iako se tim činom one žele relativizovati i negirati. Očuvale su se, međutim, u težnji za autonomnošću i u ideji koje će joj obezbediti i mogući jugoslovenski status. Te težnje prisutne su tokom celog XX veka, a i danas. Aktivirale su se kao istorijske (pozivanjem na kratkotrajnu autonomnost iz XIX veka) odmah posle 1918. godine, politički se radikalizovale između dva svetska rata, tokom Drugog svetskog rata i posle njegovog završetka, naročito u isticanju dileme: da li autonomnost Vojvodine izraziti kroz srpsku ili jugoslovensku državnost. Indikativno jeste da su ove tendencije uvek opravdavane strahom državnog centralizma, borbom za adekvatniji ekonomski tretman Vojvodine (koji bi bio u skladu sa njenim ekonomskim potrebama i značenjem), i ustavnim razlozima kojim bi se uvažile njene istorijske, etničke, ekonomske i kulturološke osobenosti i osnove. Teško je osporiti dugotrajnost ovih težnji i relativizovati njihovo značenje, čak u uslovima mnogih promena i čestih ustavnih revizija, u kakvim se Vojvodina objektivno nalazila, kao što je to i danas slučaj.

Istorijska dokumentacija, takođe, upozorava da ove težnje nikad nisu poprimile separatistički karakter, budući da su im Srbi u Vojvodini davali osnovni politički smisao, iako su tako propagandno uglavnom i predstavljane: ove težnje bile su samo inspirisane različitim idejama o mogućim ustavnim kompetencijama koje bi autonomija Vojvodine mogla imati. Nažalost, tu istorijsku dokumentaciju poznaje veoma mali broj ljudi, i različiti istraživači, zbog čega se javljaju brojne kontroverze o pitanju autonomije Vojvodine i njenoj političkoj oportunisti, iako su istorijski, pa i drugi osnovi, sasvim nesporni. Iz te dokumentacije može se videti kako otpor centralizmu u Vojvodini traje veoma dugo, i vremenom dobija trajnije značenje i smisao. Slične istorijske vrednosti ima i otpor da se u političkom (ustavnom)

životu i položaju Vojvodine posreduje samo primarno sa pozicija nacije, što se često pokušavalo legalizovati kao jedini ustavni princip. Izvesno je da su ti otpori uzrokovani njenom etničkom strukturom i nivoom političke i međuetničke tolerancije, koja je u Vojvodini, uprkos povremenim istorijskim iskušenjima u prošlosti, obezbeđivala skladnost i civilizovanost međunacionalnih odnosa.

Po svom geografskom identitetu Vojvodina je, takođe, specifična pokrajina. Njen ravničarski reljef čini je pogodnom i jedinstvenom regijom, koja se nalazi na putu Zapadne i Srednje Evrope ka Bliskom istoku, i raspolaže izuzetno visokim procentom obradivog zemljišta; sa 75% obradivih površina nalazi se u samom vrhu Evrope, odmah posle Ukrajine, čije obradive površine iznose 80%. Ta svojstva uvek su izazivala posebno interesovanje, i primarno su određivala njenu ekonomsku poziciju i razvoj. Ako se tome dodaju i hidrološke i klimatske prilike – oko 1400 km plovnih reka i kanala, onda postaje jasno zašto je i one čine osobenom teritorijom. Sve to omogućilo je Vojvodini visok stepen infrastrukture u poljoprivrednoj proizvodnji, i u prošlosti ju je činilo ekonomski atraktivnim, ali i izrazitim migracionim prostorom koji, takođe, čini njenu konstantu. One su je učinile drugačijom u odnosu na neposredno okruženje, u ekonomskom, etničkom, kulturološkom i civilizacijskom smislu.

Brojne migracije i naseljavanja različitih naroda u prošlosti bili su po pravilu planski, ali i spontani, čineći prostor Vojvodine izrazito multietničkim i pluralnim središtem.

Multietničnost jeste njena konstanta, uprkos povremenim političkim pokušajima u prošlosti da joj se to svojstvo izmeni ili relativizuje. Na određen način, njeno stanovništvo uvek je “novo”, i pod uticajima različitih kultura, tradicija i civilizacija. Takva prošlost i takva sadašnjost istorijski su predodredile osnove međunacionalne tolerantnosti brojnih naroda, kultura, konfesija, i dr.

Današnja vojvođanska populacija oblikovala se u poslednja tri veka: seoba Srba od 1690. godine nastavljena je kolonizovanjem Nemaca, Mađara, Rumuna, Slovaka, Rusina i drugih etničkih grupa. Sve ove kolonizacije javljale su se pod uticajem austrijske, ugarske i jugoslovenske države. Bez obzira na određene promene u strukturi

stanovništva Vojvodine, ono danas broji oko 2.125.000 stanovnika, od čega Srbi čine oko 57%, Mađari 16,9%, Hrvati 3,7%, Slovaci 3,2%, Crnogorci 2,2%, Rumuni 1,2%, Romi 1,2%, Bunjevci 1,1%, Rusini 0,9%, i tako dalje.

Vojvodina je i u posljednjem desetleću bila središte migracija i doseljavanja stanovništva koje je, uglavnom, uzrokovano ratnim događajima na prostorima jugoslovenske države. Sve to navodi na misao da autonomnost Vojvodine ima svoju realnu osnovu u multi-etničnosti svoga stanovništva. I kad ne bi bilo drugih osnova za nje-nu autonomnost, bilo bi oportuno i demokratski ustavno izraziti tu realnost, budući da se u savremenim ustavnim mišljenjima i sistemima te osobenosti uvažavaju kao značajne i predodređujuće za konstituisanje autonomija.

Na specifičnim etnografskim osnovama izrastale su i razvijale se specifične kulture naroda koji žive u Vojvodini. Dosadašnji istorijski razvoj potvrdio je da su ovi narodi očuvali identitet svojih kultura, ali i da su se razvijali u jednom univerzalnijem smeru, koji je prepoznatljiv po prožimanju i međusobnim uticajima tih kultura. Procesi kulturnog prepoznavanja i diferenciranja na prostorima Vojvodine sve više su i socijalno motivisani, a ne samo nacionalno. To objektivno upozorava na specifičnost kulturnog i ukupno duhovnog i kulturnog života i razvoja Vojvodine.

Specifične prirodne i geografske osobine tla Vojvodine determinisale su i određene ekonomske i privredne karakteristike njenog razvoja. Sa razlogom se može govoriti o velikoj podudarnosti njenih prirodnih osnova i ekonomskih koncepcija razvoja. U prošlosti, a i danas, ekonomski razvoj Vojvodine uvek je počivao na preovlađujućoj agrarnoj proizvodnji i na njoj zasnovanoj industriji. U sadašnjoj državi, Vojvodina čini oko 21% teritorije, oko 19% stanovništva i daje skoro 29% društvenog proizvoda; u Republici Srbiji čini 24% teritorije, 25% stanovništva i daje oko 32% društvenog proizvoda. U njoj se stvara i preko 80% tržišnih viškova poljoprivrednih proizvoda – pšenice, kukuruza, šećerne repe, uljarica i slično. Na takvoj sirovin-skoj osnovi razvijala se i specifična industrija, koja je uglavnom bila prerađivačka (visokoprehrambena i druga prerađivačka industrija) i

ostala je njena konstanta, uprkos činjenici da se od šezdesetih godina XX veka proširila i na petrohemijsku i drugu industriju. Ovakva specifična i trajnija ekonomska osnova sukobljavala se u prošlosti sa različitim državnim projekcijama ekonomske politike. Agrarna proizvodnja uglavnom je imala svoju socijalnu funkciju u prehrani stanovništva, i retko kad bila je odgovarajuće finansijski podržana od strane države. Otuda su ekonomski problemi, po pravilu, determinisali određene političke pa i ustavne zahteve, koji bi smanjili uticaj i kompetencije države na njen ekonomski položaj i razvoj. Osamdesetogodišnji razvoj u jugoslovenskoj državi uvek je i poticao od ekonomskih problema, preko kojih se uticalo i na odgovarajući ustavni položaj. Izvesno je da ti razlozi ni danas nisu umanjeni, i da se permanentno sukobljavaju sa dominantnim političkim i ekonomskim centralizmom.

Ova kratka analiza ima za cilj samo fragmentarnu identifikaciju vojvođanskog pitanja i dubljih osnova njene autonomnosti koje su se izrazile u prošlosti, istovremeno ukazujući da i u savremenim ustavnim idejama i raspravama ne treba da izgube na značaju njene istorijske, etnografske, ekonomske i kulturološke osobenosti. Otuda ih je teško osporavati u ime suženih nacionalnih ili bilo koji drugih spekulativnih razloga, ako ih prošlost nije identifikovala kao probleme. Možda, zbog toga, i treba imati političkog senzibiliteta da bi se prošlost dovela u sklad s potrebama demokratskih težnji i rešenja.

UZROCI SU BILI U OŽIVLJAVANJU I EKSPANZIJI SRPSKOG NACIONALIZMA¹

Podsećanje na događaje od pre 20 godina (vreme tzv. jogurt revolucije) koji su generisali devastaciju društvenog, državnopravnog i nacionalnog identiteta jugoslovenske države i ustavnog statusa Vojvodine – ne činimo da bismo ponovo izrazili svoju rezignaciju prema njima i njihovom karakteru, već da bismo upozorili na aktuelizovanje nekih političkih tendencija koje su odlučujuće uticale na te procese.

NACIONALIZAM U OKRILJU OFICIJELNE POLITIKE

Svako ozbiljnije promišljanje tih događaja nužno nameće pitanje: koji su dublji uzroci tadašnjeg političkog iracionalizma i njegove geneze, s obzirom na relativno dugo trajanje i netačne predstave da je rušenje autonomije Vojvodine proisteklo samo iz nezadovoljstva Ustavom iz 1974. godine i političkim prilikama u kojima se nalazio srpski narod na Kosovu.

Te uzroke, prevashodno, vidim u oživljavanju i ekspanziji srpskog nacionalizma, kome su u jednom trenutku dale legitimitet i određene državne, partijske, kulturne i posebno naučne instance i institucije. Otuda je takav nacionalizam bio i najopasniji, jer se razvijao u okrilju oficijelne politike i inspirisao mitomanskim recidivima iz prošlosti, premda se u svemu suprotstavljao postojećem društvenom sistemu. Za tadašnju politiku neprijatelji sistema nisu se nalazili na nacionalističkoj desnici, već samo na liberalno-demokratskoj strani.

1 Ranko Končar, "Uzroci su bili u oživljavanju i ekspanziji srpskog nacionalizma", u: Slobodan Budakov (ur.), "Jogurt revolucija" 1988, Vojvođanski klub i Agencija "MiR", Novi Sad, 2009, 204–207.

Slobodnije eksponiranje srpskog nacionalizma, njegove floskule o položaju srpskog naroda u jugoslovenskoj federaciji, o istorijskoj promašenosti jugoslovenske integracije srpskog naroda, ustavnoj nejednakosti Srbije (s obzirom na dve pokrajine) sa drugim republikama, otvaralo je srpsko pitanje (započeto već početkom 60-ih godina) na način koji je vodio mnogim istorijskim iskušenjima i neizvesnostima.

Istorijska dokumentacija nesporno potvrđuje da se od tada postavlja i pitanje dalje fizionomije i egzistencije jugoslovenske federacije, koja će ući u svoju istorijsku završnicu upravo krajem 80-ih godina XX veka, kada se rušila i autonomija Vojvodine.

AUTONOMIJA NIKAD NIJE BILA OMILJENA I POŽELJNA U SRBIJI

Od 60-ih godina javlja se i mišljenje da autonomne pokrajine najdublje dezintegrišu državnu celovitost Srbije i čine je neravnopravnom sa drugim republikama.

U tom kontekstu najviše se na udaru našla autonomnost Vojvodine s obzirom na njenu preovlađujuću srpsku strukturu i očekivanje da bi takva etnička stvarnost bila otvorenija za anticipaciju “novih” nacionalnih i državnih ideja od vojvođanskog rukovodstva koje je okvalifikovano kao “crveni konzervativci”. Tada je prvi put i izražen stav da je autonomija Vojvodine bila jedno privremeno i prelazno rešenje nastalo u Drugom svetskom ratu zbog nekih posebnosti, i da su “izvesne stvari istorijski prevaziđene”. Nije se, dakle, već tada radilo o ustavnoj reviziji statusa autonomije u Srbiji, koji je pravno bio minoran, već o političkim namerama da se ona ustavno ukine. U pitanju su i tada, i kasnije, bili drugi motivi – stvaranje uslova za ukiđanje autonomije koja nikada nije bila omiljena i poželjna u Srbiji. Ove namere nisu mogle biti ostvarene sve dok se jugoslovenski federativni sistem razvijao na svojim izvornim osnovama proisteklim iz karaktera antifašističkog otpora u Drugom svetskom ratu i za života Josipa Broza Tita. Ali, jesu u vreme stvarne prevage nacionalizma u političkom životu Srbije krajem 80-ih godina, kada se i otvara pitanje

revizije ustavnih rešenja koja je o autonomijama sadržavao Ustav iz 1974. godine. Zbog toga nije slučajno što napad na osnove jugoslovenskog federalizma i kreće iz Srbije, i što mu se suprotstavlja unitarnom alternativom. Nacionalizam se upravo i prikrivao idejama jugoslovenskog unitarizma i jedinstva, dovodeći u pitanje fundamentalne osnove egzistencije Jugoslavije – da ona nije zbir pojedinačnih nacionalnih želja, već istorijskih mogućnosti. Vojvođansko rukovodstvo je branilo upravo te premise Jugoslavije, uprkos optužbama intelektualne elite da nije “spremno za istorijsku anticipaciju”, i da se koristi ratnim (iz vremena 1941–1945) argumentima u odbrani sistema.

DIJALOG PREKINUT MITINZIMA

Do potpunijeg Miloševićevog ovladavanja politikom Srbije (do poznate 8. sednice), razgovori o karakteru autonomija obeleženi su težnjama da se približe različita ustavna gledišta. Takav pristup ustavnim promenama prekinut je politikom organizovanih mitinga po Vojvodini koji su na neustavan način rušili ustavni status Vojvodine. Ovi procesi događali su se u trenucima ozbiljne krize na Kosovu i veoma teške situacije u kojoj se našao srpski narod zbog eskalacije albanskog separatizma. Sporost i nemoć da se kosovska kriza brže reši dovele su do opravdanog nezadovoljstva. Međutim, kriza je iskorišćena za radikalizaciju i zloupotrebu ustavnih i nacionalnih problema i reviziju jugoslovenske nacionalne politike uopšte. Preti-la je opasnost kosovizacije celokupnog državnog prostora Jugoslavije. Zbog pogrešnog političkog pristupa srpskog vođstva ovim složenim pitanjima, situacija se još više zaoštravala i stvarala atmosfera “linča”. Otvoreno se propagiraju stavovi da narod o ovim pitanjima treba da sudi; da je kolevka albanskog separatizma u Vojvodini, a ne na Kosovu; da je položaj srpskog naroda u Jugoslaviji neravno prava; da Srbija mora biti kao i druge republike, odnosno da je nerešavanje tog pitanja jedini nesasečeni koren srpskog nacionalizma; da Vojvodina sprečava homogenizaciju nacije unutar sadašnje srpske dežave; da se mora otvoriti pitanje ravnopravnosti srpskog naroda u drugim

krajevima Jugoslavije; da se mora ispraviti istorijska nepravda prema srpskom narodu koji je “ostao bez svoje nacionalne države”.

POLITIČKI PLEDOAJE SLOBODANA MILOŠEVIĆA

Milošević je tada govorio da “Srbija nema prava, nema nameru da se odrekne prava da bude republika... Snage koje van Srbije, pod argumentacijom o njenoj specifičnosti, žele da je liše tog prava da bude republika, treba odmah da znaju da ta argumentacija u Srbiji neće proći. U tom pogledu tu koaliciju u Srbiji nemaju s kim da prave”. Bio je to politički pledoaje za izvlačenje autonomnih pokrajina iz jugoslovenske ustavne stvarnosti i njihovo etabliranje u isključivo pitanje Srbije. Time se objektivno dovodio u pitanje i identitet jugoslovenskog federalizma i njegove istorijske osnove. Ovakva zvanična gledišta nailazila su na veliku podršku brojnih intelektualnih krugova. Podržavajući Miloševićevu nacionalnu politiku prema ustavnim pitanjima kojima je ukinuta autonomnost pokrajina, gotovo jedinstveno se ističe stav da su ustavne promene bile neizbežne, ali da na njima ne treba stati. Ovakve izjave izazivale su zebnju i strah kod drugih republika i naroda, a naročito si artikulisane posle Titove smrti kada se Srbija videla i izvan jugoslovenske države. Jugoslovenska stvarnost izložena je orkestriranim napadima intelektualne elite, a posebno Tito kao najveći protivnik srpskog naroda. Sve je to praćeno i istorijskim revizionizmom i poplavom pseudonaučnih publikacija koje lamentiraju nad sudbinom srpskog naroda u vreme jugoslovenske državne integracije.

Vojvodina se takođe našla u središtu te nacionalističke retorike i pomame, lišena bilo kakve jugoslovenske zaštite, posebno ustavnog identiteta. Ostaće dilema da li je jugoslovensko rukovodstvo bilo nemoćno ili nije shvatalo istorijske domete tih procesa u Srbiji. Odnosno koja je u takvoj situaciji bila alternativa kad te procese generira najveća jugoslovenska republika koja se istorijski najviše identifikovala sa jugoslovenskom državom. U svakom slučaju, ti procesi objektivno su umanjivali mogućnosti opstanka Jugoslavije, a time i autonomnog identiteta Vojvodine u okviru kojeg se istorijski

razvijao. Ovakav razvoj događaja čini i izlišnim pitanje da li je postojala mogućnost ikakvog kompromisa, kada se sudbina Jugoslavije i autonomije odlučivala na ulici i brojnim mitinzima koji su oličavali svu iracionalnost tadašnje politike Srbije, ali i njeno samorazaranje koje će se ubrzo dogoditi. To vreme osećamo i danas, a ideja o potrebnoj autonomnosti Vojvodine nije uništena i ima *raison d'être* u procesina nužne demokratizacije Srbije.

AUTONOMIJA VOJVODINE – ISTORIJSKA GENEZA I NJENO KONSTITUISANJE¹

434

Autonomija Vojvodine proizašla je iz antifašističkog otpora i njegovog političkog i nacionalnooslobodilačkog karaktera u Jugoslaviji 1941–1945, što joj objektivno daje posebno značenje, s obzirom na istorijske vrednosti i tekovine koje je donela pobeda nad fašizmom u Evropi i svetu. Sama ideja autonomije starijeg je porekla i delo je političke orijentacije vojvođanskog liberalnog građanstva u istorijskim procesima koje je otvorila buržoaska revolucija 1848, kada je prvi put omeđena teritorija Vojvodine u koju su ušli – Srem, Vojna granica u Sremu, Baranji i Bačkoj, sa Bečejskim i Šajkaškim okruzima, Banat sa Granicom i Kikindskim okrugom. Ovim procesima Srbi daju nacionalni i liberalni karakter kako bi ostvarili svoja istorijska, nacionalna i kolektivna prava. Čine to na Majskoj skupštini u Sremskim Karlovcima 1848, polazeći od ideja revolucije i prava i privilegija dobijenih od Leopolda I 1690, koje su smatrali pravnom i istorijskom osnovom svoje autonomije. Po svom karakteru, tadašnje ideje autonomije izrazito su nacionalno – srpski, determinisane i odražavaju istorijske tendencije revolucije i državnopravne zahteve Srba u Habzburškoj monarhiji, koje se ističu s pozicija nacionalne svesti i identiteta. Zbog tih tendencija, srpski zahtevi biće objektivno u sukobu sa Monarhijom, a posebno sa Mađarima, koji se u to vreme takođe bore za ostvarenja svojih nacionalnih ciljeva, prevashodno nacionalne države. Otuda nije slučajno što će zahtevi Majske skupštine naići na najveće političke otpore kod vođa Mađarske revolucije koji će ih ocenjivati nelegitimnim, buntovničkim i suprotnim mađarskim istorijskim pravima. Najviše otpora izazivale su odluke Skupštine o teritorijalnom

1 Ranko Končar, “Autonomija Vojvodine – istorijska geneza i njeno konstituisanje”, u: Stanko Šušnjar (ur.), *Antifašizam – AVNOJ – autonomija*, Udruženje antifašista Novog Sada, Novi Sad, 2013, 15–27.

identitetu Vojvodstva Srpskog, zahtevi za samostalnom Vojvodinom, samostalnom crkvenom upravom, vojnom i građanskom vlasti.

Ne ulazeći u širu elaboraciju ovih srpsko-mađarskih suprotnosti, koje će dovesti i do rata među njima, dâ se zapaziti da se autonomija Vojvodine već tada sukobljava sa idejom nacionalne države, koja će se izraziti i u XIX i u XX, pa i u XXI veku, bez obzira na to da li se javlja u okvirima tuđe ili nacionalne države. Istorijski to bi se moglo označiti pojavom dugog trajanja, jer je u XIX veku autonomija determinisana nacionalnim (srpskim), a u XX veku istorijskim, demokratskim, anti-centralističkim i nacionalnopluralnim razlozima. To nesporno potvrđuje geneza ideje autonomije koja se i može razumeti samo u spoznaji tog dugog vremenskog perioda u kome se razvijala, ali i dobiti pouzdaniji odgovor na pitanje otkud težnje za autonomijom Vojvodine i zašto su njeni politički protagonisti uglavnom Srbi, i kad su je opravdavali nacionalnim razlozima u XIX veku, i istorijskim, demokratskim i nacionalnopluralnim u XX veku. Protivnici autonomije pristupali su joj samo sa nacionalnog stanovišta, i zato nikad nisu razumeli i prihvatili njena demokratska i druga ishodišta, proglašavajući je uvek separatističkom pojavom koja vodi nacionalnoj dezintegraciji. Zapravo reč je o gledištima koja su se uvek temeljila na nacionalnom anahronizmu i nacionalizmu, i koja su u Vojvodini videla samo teritoriju, licitirajući koliko je srpska, a koliko jugoslovenska.

Iz mnogobrojnih ustavnih nacрта koji su izrađivani u vreme revolucije o državnom pravnom identitetu Vojvodstva Srpskog, mogu se uočiti različite pravne alternative – od težnji za samostalnom državom, državom u Habzburškoj monarhiji, do specifičnog autonomnog statusa u njoj koji je srpski pokret na čelu sa Josifom Rajačićem i zvanično predlagao. U njemu otkrivamo i neke težnje koje će primarno obeležiti i karakter autonomnih ideja u XX veku.

Najviše se to vidi iz nacрта koji je proistekao iz odluka Majske skupštine, koji je izrađen 9. marta 1849. Prema njemu, Vojvodina se smatra sastavnim delom Monarhije, ali kao država ravnopravna sa drugim sastavnim delovima.

Srpska Vojvodina je samostalna, nedeljiva i u svemu jednaka zemljama ostalih država. Granice Vojvodine može menjati samo

njena zemaljska Skupština. Glavni grad Vojvodine je Novi Sad ili druga varoš.

Grb Vojvodine je: beo krst u crvenom polju sa četiri ocila između krila krsta. Boje Vojvodine su: od gore crvena, u sredini plava i dole bela.

Vojvodina prepušta centralnoj vladi da je zastupa prema stranim državama. Pri postavljanju činovništva imaju da se uzimaju u obzir i sinovi Vojvodine.

Centralnoj vladi se prepušta zajednička finansijska administracija. Rukovanje prihodima koji potiču iz unutrašnjih izvora – erarska dobra i porezi za pokriće centralne vlade, spadaju u delokrug Vojvodine.

Sve što nije prepušteno centralnoj vladi zadržava se za Vojvodinu.

Ishodom revolucije i približavanjem Austrije i Mađarske, Srpska Vojvodina je bila politički sve ugroženija, jer nije odgovarala ni jednim ni drugima, naročito ne Mađarima, koji su je smatrali neprijateljskom, iako je među srpskim liberalnim političarima još uvek preovlađivalo uverenje da će se ona ipak održati. Ta uverenja izražena su i na Blagoveštenskom saboru 1861, čije odluke polaze od Majske skupštine o pravu Srba na svoju političku teritoriju i autonomnost.

Nagodbom između Austrije i Mađarske 1867, međutim, srpsko pitanje u Monarhiji potpalo je pravno i politički pod nadležnost Mađarske, što je objektivno značilo da su nestale i sve mogućnosti da se ono reši na platformi Majske skupštine, budući da je Mađarska tada opsednuta izgradnjom svoje nacionalne države i pretvaranjem svih njenih naroda u mađarsku političku naciju.

Posle Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. i posle razvojačenja Vojne granice, Srbi su izgubili politički značaj u Mađarskoj, jer su u njenom ukupnom stanovništvu spali na 2,5%, iako su S. Miletić, Polit-Desančić i drugi činili sve da se nađe ustavna alternativa kako bi Srbi i dalje bili politički subjekt.

Sve do Prvog svetskog rata, međutim, srpsko pitanje biće poistovećeno samo sa crkveno-školskom autonomijom i politički sasvim marginalizovano. Bez obzira na te negativne procese, od Majske skupštine 1848. očuvala su se određena politička uverenja koja će

bitno determinisati stavove o Vojvodini i njenom ustavnom razvoju u XX veku, posebno u jugoslovenskim državnopravnim okvirima. Očuvala se svest o teritoriji i autonomnosti, koje će liberalno građanstvo Vojvodine u vreme stvaranja jugoslovenske države 1918. percipirati kao istorijske tekovine i na tim osnovama isticati i braniti pravo Vojvodine na autonomiju – sada ne kao srpsku, već jugoslovensku autonomiju.

Krajem Prvog svetskog rata i njegovim ishodom otvorilo se i vojvođansko pitanje kao deo istorijskih procesa koji su determinisali stvaranje jugoslovenske države 1918. U tim procesima oblikovale su se određene političke i državne ideje koje su predodredile stvaranje jugoslovenske države, njenu državnopravnu fizionomiju, ali i mnoge protivrečnosti koje će pratiti njen potonji razvoj. Prevažodno, one su se odnosile na shvatanje državnog jedinstva i jugoslovenstva, na pitanja da li državu treba razvijati na osnovama unitarizma, federalizma, konfederalizma, očuvanja nacionalnih i istorijskih pokrajina, jugoslovenskog nacionalnog unitarizma i dr.

Političke grupacije i predstavnici iz Vojvodine učestvuju u svim ovim procesima, najintenzivnije 1918, kada se otvara i vojvođansko pitanje. Među njima postoji potpuna saglasnost o nužnosti državnopravnog raskida Vojvodine sa Ugarskom, ali se duboko razlikuju u pitanjima njenog budućeg statusa – hoće li se ona uvažiti kao istorijska pokrajina i kao takva politički ostvariti u jugoslovenskom državnopravnom okviru, ili će prethodnim priključenjem Srbiji izgubiti ta svojstva. Očuvanje istorijskog identiteta Vojvodine i jugoslovenski okvir rešenja njenog položaja propagiraju demokratske političke grupacije i ugledne ličnosti, pre svih Tihomir Ostojić, Vasa Stajić, Petar Konjović i dr. Suprotstavljaju im se radikali i Jaša Tomić koji propagiraju srpsku koncepciju i vezivanje Vojvodine za Srbiju kao primarni politički i nacionalni cilj. Za njih jugoslovensko rešenje ima istorijskog smisla tek kad se omeđe granice srpske državnosti i u nju prethodno uključe sve srpske zemlje. U osnovi, to je bilo i političko gledište srpske vlade, koje je Pašić otvoreno isticao i na mirovnoj konferenciji u Parizu, napominjući da Srbija prvo mora rešiti pitanje svojih granica, pa tek posle razgovarati sa Jugoslovenima preko proširenih

granica, budući da je samo ona, a ne Jugoslavija, vodila rat. Srbija se tako ponašala jer se osećala Pijemontom jugoslovenskog ujedinjenja. Otvaralo se time i jedno načelno pitanje: šta se ujedinjuje u zajedničku državu – jugoslovenske zemlje ili narodi. Protagonisti jednog ili drugog mišljenja objektivno su anticipirali i buduća ustavna rešenja ako dođe do stvaranja jugoslovenske države. Vasa Stajić se o tome odredio uoči Velike narodne skupštine stavom da na njoj treba “izabrati zemaljsku vladu Baranje, Bačke i Banata” i stupiti “energično protiv ekskluzivizma”.

O tom pitanju raspravljalo se na Velikoj narodnoj skupštini 25. novembra 1918, kada je pobedila koncepcija J. Tomića i srpske vlade i kada su predstavnici slovenskih naroda Vojvodine jedinstveno odlučili da se teritorija Vojvodine (koja je smatrana njenom istorijskom teritorijom), Banat, Bačka i Baranja, priključe Srbiji, a preko nje i novoj jugoslovenskoj državi. Velika skupština istovremeno je odlučila da se na priključenim teritorijama konstituiše i pokrajinska vlast – Veliki narodni savet, kao predstavničko telo, i Narodna uprava, kao njegov izvršni organ, i da se nesrpskim, neslovenskim narodima obezbedi “svako pravo, kojim žele da kao manjina očuvaju i razvijaju svoje narodno biće”. Stvaranjem jugoslovenske države 1. decembra 1918. i ubrzanim procesima njene centralizacije i unitarizacije, dolazi do radikalnog suprotstavljanja očuvanju pokrajinskih vlasti, kao mogućih osnova ustavnog uređenja, koje su tada postojale u Hrvatskoj, Sloveniji, BiH i Vojvodini. Među prvima, pokrajinske vlasti odrekla se Vojvodina, odnosno, Narodna uprava Bačke, Banata i Baranje, zahvaljujući političkim stavovima Radikalne stranke Vojvodine, koja je tada pregovarala o ujedinjenju sa radikalima iz Srbije. Koliko su istorijske i tzv. plemenske pokrajine smetale novoj jugoslovenskoj vlasti, najuverljivije govori oštrina rasprave u Ustavotvornoj skupštini o ustavnom uređenju države. Političkim partijama u Srbiji, radikalima i demokratima, ali i njihovim delovima u Vojvodini, najviše je tada smetala identifikacija Vojvodine kao istorijske pokrajine; srbijanskim partijama je to smetalo iz političkih uverenja – što će biti konstanta njihovih viđenja Vojvodine kroz ceo XX vek, a vojvođanskim zbog prilagođavanja novoj nacionalnoj stvarnosti koja je

Srbiji trebalo da obezbedi supremaciju u novoj jugoslovenskoj državi. Uopšte, tada se smatralo, bez obzira na stvaranje jugoslovenske države, da se istorijsko i državno poimanje Srbije mora očuvati i u novoj državi, ali ne na ravnopravnoj osnovi s drugim, kako se to tvrdilo, “ranije nepotpunim državnopravnim formacijama”. U tome se naročito isticao Jaša Tomić, koji je decidirano upozoravao kako se sa Hrvatima i Slovencima može stvarati samo jedna država, ali ne devet, sedam, pa ni tri, ni dve pokrajinske države. U ustavnim nacrtima koji su predviđali uređenje države na istorijskoj osnovi, radikali su uglavnom videli recidive spoljnih uticaja, starog državnopravnog okvira i nasleđe tzv. austrijanštine. Ovo suprotstavljanje istorizmu objektivno je potvrđivalo postojanje svesti o Vojvodini kao istorijskoj pokrajini, koja nije nestala činom prisajedinjenja Srbiji 1918, i koju će liberalno vojvođansko građanstvo smatrati stvarno opravdanom osnovom svojih autonomnih težnji i prava.

Suprotstavljajući se svakom istorizmu, radikali se uglavnom opredeljuju za državno uređenje koje bi se izvelo prema ekonomskim, političkim i prosvetnim kriterijima. Njihov otpor autonomijama na istorijskoj osnovi uslovljen je strahom od majorizacije neslovenskog stanovništva, budući da su Srbi u Banatu, Bačkoj i Baranji imali samo relativnu većinu (33,7% stanovništva). Za njih je i zbog toga prihvatljivo samo ono ustavno rešenje koje omogućava uspostavljanje što čvršćih i neposrednijih veza sa srpskim narodom, bez ikakvih administrativnih granica i prepreka. O tom pitanju postojala je potpuna saglasnost između radikala i demokrata. Radikali su samo insistirali da se to povezivanje ostvari neposredno i direktno u Srbiji, a demokrati, preko Jugoslavije kao celine.

Možda je najdirektniji u osporavanju Vojvodine kao istorijske pokrajine bio ugledni radikalski prvak Ljuba Jovanović. U Ustavotvornoj skupštini Kraljevine SHS konstatovao je: “Šta da kažem za Vojvodinu? Kakva je to jedinica... Gospodo, ona je toliko naša jedinica ukoliko je u Vojvodini i pod Čarnojevićem, i posle njega, a i ranije, prenošena odavde sa juga ideja srpske državne samostalnosti i nezavisnosti. Ali, gospodo, ta ideja ne znači samostalnost prema ovome jugu, ona znači samostalnost samo prema Pešti i Mađarima. Gospodo, ja

vas molim da, kad govorimo o potrebi našeg sporazuma, ne zaboravimo da u tom sporazumu treba baš i Srbi Vojvođani da budu zadovoljeni ukoliko se njih tiče... Mislim da nije potrebno da ulazim u analizu, zašto Srbi preko Save i Drine nisu zadovoljni, ako bismo hteli da ostanu i dalje pod nasleđima starog okvira, i zašto oni zbilja smatraju da su pokrajine o kojima govorimo ostaci starih okvira ili nekakvi okvirčići. Radi tih Srba imamo da taj princip tzv. istorizma ostavimo na stranu i da samo polazimo od naroda, od narodnih potreba, i to raznih delova, ne samo ona tri dela prva koja se najčešće spominju, nego i drugih delova.”

Radikali su strahovali da bi se istorizam mogao legalizovati kao ustavna realnost, i time trajno očuvati kao svojstvo i osnov autonomnosti Vojvodine. Otuda nije slučajno što će istorizam Vojvodine biti uzrok oštih političkih sporenja između dva svetska rata, posle Drugog svetskog rata, posebno 60-ih godina XX veka, kasnije, a i danas.

Započeti već od 1918, ovi sporovi radikalizovali su se posle Vidovdanskog ustava koji je i ime Vojvodine izbrisao iz oficijelne političke nomenklature, politički je sasvim marginalizovao i ekonomski izraubovao preko neuspele agrarne reforme i nametnutih poreskih dažbina koje su “ubile” najveće u zemlji, namećući joj jedinoj čak i sramni ratni porez. Ovakav odnos nije bio slučajan; u ekonomskom siromašenju Vojvodine videla se mogućnost slabljenja autonomnih težnji i njena potpuna zavisnost od centralne vlasti i centralizovane ekonomske politike. Elementi takve politike uočavaju se jedno vreme i posle 1945. godine, a i današnja praksa to nesumnjivo pokazuje. Ekonomski problemi s kojima se Vojvodina drastično suočava posle Vidovdanskog ustava, nisu ostali bez političke reakcije. Zanimljivo je da su prvi reagovali vojvođanski radikali, koji su najviše propagirali centralizam i likvidaciju pokrajinske vlasti. U Rezoluciji koju su usvojili 22. septembra 1921. upozorili su da su “ogorčeni i nezadovoljni stanjem u državi, naročito u Vojvodini, da su prinuđeni najodlučnije tražiti neodložno saniranje bolesnih prilika”, zahtevajući da se ovakvo stanje u Vojvodini što pre popravi. U protivnom, radikalski poslanici iz Vojvodine preći će u opoziciju.

Posebno su zanimljivi zahtevi radikala da se u rešavanju ovih problema što pre dođe i do revizije Vidovdanskog ustava, za koji su tvrdili da je dobio podršku u “vanrednom i uzburkanom vremenu”, kada se moralo zadovoljiti postignutim slobodama i oblasnopravnim uređenjem. Procenjivali su da su prilike u zemlji sazrele i za radikalnije revidiranje Ustava kako bi se zadovoljile potrebe svih delova zemlje i naroda. Među njima se i mislilo da su silom postali centralisti, ali kada su ekonomske i finansijske prilike i zapostavljanje Vojvodine postali deo ustavnog sistema i prakse, njihov otpor ubrzo će poprimiti i organizovani politički karakter.

Svi ovi problemi ponovo su otvarali vojvođansko pitanje, koje sada postaje i deo stranačkih programa i politike – dela radikala, demokrata, samostalnih demokrata i dr. Do radikalizacije vojvođanskog pitanja naročito dolazi od uvođenja šestojanuarske diktature 1929. kada političke stranke iz Vojvodine, iako zabranjene, u borbi protiv diktature i za demokratizaciju jugoslovenske države zahtevaju da se i ono (vojvođansko pitanje) ustavno reši u formi autonomije, i da bude jednako sa rešenjima drugih pokrajina. U ovim zahtevima polazi se od shvatanja da Vojvodina pripada Vojvođanima, i da nje ne istorijske, ekonomske i druge probleme i specifičnosti treba rešiti reformom ustavnog sistema i prevladavanjem centralizma koji se imanentno nameće kao najvažniji faktor srpskog nacionalnog jedinstva. Tako je liberalno srpsko građanstvo nametnulo vojvođansko pitanje kao ustavno i demokratsko pitanje zemlje, odbacivši dotadašnje uskosrpske koncepcije iza kojih su, uglavnom, stajali srpski nacionalisti i protivnici autonomije Vojvodine.

U cilju ostvarivanja ove politike pomenute političke grupacije formiraju 1935. “Vojvođanski front”, kao višestranačko udruženje koje će radikalizovati vojvođansko pitanje i kao jugoslovensko ustavno pitanje. Toj asocijaciji pridružuju se i komunisti koji opravdanje za autonomiju Vojvodine, pored istorijskih i demokratskih razloga, koje ističe “Vojvođanski front”, vide i u njenoj složenoj, multietničkoj strukturi. Od tada se vojvođansko pitanje i autonomija Vojvodine opravdavaju i politički brane objektivnim istorijskim, demokratskim i nacionalnopluralnim razlozima, kao konstantama ustavnih

težnji i zahteva. U borbi za ostvarenje autonomije, komunisti će ostati dosledni u odbrani njenih istorijskih i nacionalnopluralnih osnova, iako će se politički najviše osporavati – istorijski da su prevaziđeni, a nacionalni da su iskonstruisani samo za Srbiju, a ne i druge jugoslovenske pokrajine koje takođe imaju takva pluralna svojstva.

Svom shvatanju autonomije komunisti će najveći doprinos dati u Drugom svetskom ratu, u antifašističkom pokretu koji od početka ističe i ideju autonomije Vojvodine u budućem ustavnom uređenju jugoslovenske države. “Borba za oslobođenje naroda Jugoslavije može i za Vojvodinu da bude uspešna samo ako se... zajedno sa mađarskim, nemačkim, i ostalim narodima borite za oslobođenje Vojvodine, kako bi svi njeni narodi sporazumno odlučivali o sudbini Vojvodine”, veli se u Proglasu Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, iz juna 1941. U tom smislu, politička i vojna institucionalizacija Narodnooslobodilačkog pokreta Vojvodine i veoma razvijen antifašistički pokret, istorijski presudno predodređuju njen autonomni status, i to kao jugoslovenske jedinice, jer su pokrajinske institucije (Pokrajinski komitet KPJ, Glavni NOO, Glavni štab NOV i POJ i dr.), u neposrednoj vezi sa jugoslovenskim rukovodstvom i pod njegovim političkim i vojnim ingerencijama.

Očekivalo se da će i odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu potvrditi ovu političku stvarnost Vojvodine. Međutim, odluke AVNOJ-a konstituišu jugoslovensku federaciju na nacionalnim, a ne i na istorijskim osnovama. U državnompravnom smislu pet jugoslovenskih nacija (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci) konstituišu jugoslovensku federaciju, na principu nacionalnog samoopredeljenja do otcepljenja, što je značilo da su federalne jedinice državnog, a ne administrativnog karaktera, kako su uglavnom politički i pravno percipirane u Srbiji. Federaciju čini i šest federalnih jedinica koje, sve osim BiH, predstavljaju nacionalne države.

Za našu temu od posebne je važnosti pitanje da li je na Drugom zasedanju AVNOJ-a uopšte bilo reči i o mogućem statusu istorijskih pokrajina, odnosno i o Vojvodini. Pouzdane informacije govore da se, u pripremama avnojevske odluke, raspravljalo i o istorijskim pokrajinama, i da su, naročito o BiH, vođeni delikatni razgovori. Pominjale

su se dve mogućnosti – BiH u sastavu jedne od federalnih jedinica – u kojoj o tome bi odlučili njeni narodi, i autonomija BiH u okvirima jugoslovenske federacije. Na kraju je zaključeno, a i na insistiranje rukovodstva NOP-a u Bosni, da se i BiH konstituiše kao federalna jedinica i da se tako prevaziđu političke licitacije oko toga čija je ona teritorija – srpska ili hrvatska; postala je, dakle, jugoslovenska federalna jedinica i jedinica njenih naroda. U tom kontekstu, prema informacijama Jovana Veselinova Žarka, razgovaralo se i o Vojvodini, kada je dogovoreno da će i ona dobiti svoju autonomiju u okvirima federalne Srbije. Takvo opredeljenje opravdavano je nacionalnim osnovama jugoslovenskog federalizma, interesima srpskog naroda, složenim političkim prilikama u Srbiji od koje je, kao najveće federalne jedinice, uveliko zavisilo i konstituisanje jugoslovenske države i karakter federacije, budući da u njoj preovlađuju snage (promonarhijske i pročetničke), koje se protive federalizaciji Jugoslavije, jer ona dovodi u pitanje istorijski, državni i teritorijalni identitet Srbije. Tito je upozoravao da se u Srbiji mora “riješiti pitanje uređenja države, londonske izbjegličke Vlade i prvenstveno kralja”. Na delikatnost tih pitanja Tito je ukazao i u jednom od svojih poslednjih intervjuja stranoj štampi 1978, u kome je na pitanje koji je unutarpolitički potez s kojim se morao sućiti bio najteži, odgovorio: “Uvjeriti Srbe da prihvate pokrajinu Vojvodinu i Kosovo”.

“U razgovoru koji sam imao sa Jovanom Veselinovim Žarkom, on mi je, takođe, potvrdio da su se u CK-u još ranije sporazumeli da Vojvodina pripadne Srbiji, ali je ocenio da je učinjena i greška što se i pitanje Vojvodine nije pomenulo u odlukama AVNOJ-a. Takođe mi je potvrdio, što dokazuju i svi dokumenti, da se u NOP-u nikada nije mislilo da Vojvodina bude federalna jedinica..., ali i da će ući u sastav Srbije.” Mislilo se i tražilo da Vojvodina bude autonomna jedinica u okviru federacije.

O statusu Vojvodine, tumačeći značaj AVNOJ-a, Tito će u članku “Značaj odluke AVNOJ-a za dalji razvoj naše borbe i stvaranje federativne državne zajednice”, iz marta 1944, eksplicitno potvrditi da će Vojvodina, bez sumnje, “kao i druge oblasti koje pretenduju na to, dobiti najširu autonomiju, ali pitanje autonomije i pitanje kojoj će

federalnoj jedinici dotična Pokrajina biti pripojena, zavisi od samog naroda, odnosno od njegovih predstavnika, kada se poslije rata bude rešavalo o definitivnom državnom uređenju”.

Pomeranje autonomije Vojvodine ka federalnoj Srbiji, okončano je 30. i 31. jula 1945. na Skupštini izaslanika naroda Vojvodine u Novom Sadu, kada je odlučeno da se Vojvodina kao autonomna pokrajina priključi federalnoj Srbiji. Na Skupštini je, prisustvom predstavnika svih njenih naroda, potvrđen i multietnički identitet, kao osnova autonomije. Na Skupštini je govorio i Blagoje Nešković kao predsednik Vlade Srbije, koji je direktno upozorio kako njena odluka i autonomna prava Vojvodine moraju jačati, a ne slabiti Jugoslaviju. “Zato smatram za svoju dužnost”, naglasio je, “da vas upozorim da ne gubite iz vida ovu opasnost, nego da vam ona uvek bude pred očima. Sada znate kako naša Vlada Srbije, koja predstavlja srpski narod, gleda na taj problem. Treba da znate da ćete u ovim naporima imati u potpunosti na svojoj strani srpski narod i njegovu Vladu, bez obzira kakve se odluke budu donosile ovde, na ovoj Skupštini, samo ako one budu u interesu opštedržavne zajednice.” Već ova ultimativna upozorenja govore o stvarnim gledanjima Srbije na autonomiju uopšte, a posebno na njenu političku oportunist. U referatu J. Veselinova Žarka, takođe se ističe značaj i odgovornost Skupštine izaslanika naroda Vojvodine. “Mi treba da donesemo odluku o tome”, naglasio je Veselinov, “kojoj federalnoj jedinici da se priključi Autonomna Vojvodina. GNOV je o ovom pitanju raspravljao u aprilu o. g. i složio se sa tim da Vojvodina treba da bude pripojena Federalnoj Srbiji. Već tada su izneseni razlozi koji govore zašto treba doneti baš takvo rešenje i zašto sve narodnosti koje žive u Vojvodini treba da pozdrave jednu takvu odluku. GNOV je bio čvrsto ubeđen da takvo rešenje najbolje odgovara interesima svih naroda Vojvodine i zato je u tom duhu dao poznatu izjavu u Narodnoj skupštini Srbije... Ovakvo rešenje pitanja budućeg položaja Vojvodine, neće ni u kom slučaju sprečiti ni otežavati normalni nacionalni razvitak onih naroda koji žive u Vojvodini.”

Odluku Skupštine potvrdio je i AVNOJ na svom Trećem vanrednom zasedanju 10. avgusta 1945, konstatujući da je Veće “jednoglasno prihvatilo odluku Prve Skupštine izaslanika naroda Vojvodine o

priključenju Autonomne Pokrajine Vojvodine federalnoj Srbiji u granicama koje će odrediti Privremena Narodna skupština”.

U mnogim publicističkim, pa i pravnim tekstovima, pitanje autonomije i njeno konstituisanje, uglavnom se tendenciozno interpretiraju, posebno u kontekstu ustavnih rešenja iz 1974. godine. U tom smislu osporavaju joj se avnojevski legitimitet i bilo kakvo ishodište u njemu. Ne shvata se da ni za AVNOJ nije bila sporna autonomija Vojvodine, već samo pitanje državnopravnog okvira u kome će se ona politički razvijati – federacije ili federalne jedinice.

Takođe, osporava se Skupštini izaslanika da je ona svojom odlukom konstituisala autonomiju Vojvodine. Legitimnost odluke Skupštine izaslanika nije uvažavalo ni srpsko rukovodstvo. U nastojanju da revidira odluku da se Vojvodina kao autonomna pokrajina priključila federalnoj Srbiji, srpsko rukovodstvo već 1. septembra 1945. donosi Zakon u kojem definiše Srbiju kao konstituensa autonomnih pokrajina. Iz ovih nastojanja, i zbog svega što se kasnije u odnosima Vojvodine i Srbije zbivalo, može se pouzdano potvrditi da ni komunisti Srbije nikad nisu prihvatili autonomiju Vojvodine kao trajnu ustavnu alternativu i, posebno, njenu vezu sa jugoslovenskom federacijom koja je bila garant autonomije.

Pomenutim Zakonom otvorilo se pitanje ko je ustanovio autonomiju Vojvodine – Skupština izaslanika naroda Vojvodine, čiju je odluku potvrdio i AVNOJ-a 10. avgusta 1945, ili Narodna skupština Srbije. Iza ovih zbivanja krile su se stvarne namere Srbije da u pogodnom trenutku ukine autonomne pokrajine na svojoj teritoriji, kako bi ustavno bila jednaka i ravnopravna sa drugim republikama jugoslovenske federacije. Te tendencije će se naročito zaoštriti početkom 60-ih godina XX veka, kada su otvorena mnoga i fundamentalna pitanja autonomije u cilju njene potpune devastacije, sa objašnjenjem – ako u ovom trenutku “ne ujediniimo Vojvodinu, nikad više to nećemo moći”. Ako se zna da su tadašnja svojstva autonomije Vojvodine bila sasvim minorna, i da je njeno postojanje garantovano Ustavom Jugoslavije, onda je jasno kuda su ovakvi stavovi mogli politički i ustavno krenuti. Zato je tih godina rukovodstvo Srbije i osporavalo osnove – istorijsku i višenacionalnu, na kojima je konstituisana autonomija

Vojvodine. A pomenutim Zakonom od 1. septembra 1945. sasvim je osporena presudna uloga antifašističkog pokreta Vojvodine i njegove Skupštine izaslanika naroda Vojvodine u konstituisanju autonomije. Ako je Srbija i mogla uticati, s obzirom na iznesene razloge, da se autonomija ne konstituiše u okvirima jugoslovenske federacije, izvesno nije mogla dovesti u pitanje samo konstituisanje autonomije Vojvodine, kao autohtone vojvođanske odluke. Otuda čudno i nerazumljivo deluju zahtevi srpskog rukovodstva da Ustav FNRJ (SFRJ iz 1963) naknadno potvrdi da je Narodna Republika Srbija obrazovala u 1945. na svojoj teritoriji APV i AKMO. Učinjeno je to samo zato da bi se potvrdilo da su autonomije izvedene iz Srbije, da su proizašle iz nje, i da je Srbija njihov konstituens. S obzirom na ovakva shvatanja, moglo se očekivati i ukidanje autonomije, ili njeno potpuno devastiranje, što je i otvoreno političkim sporovima iz početka šezdesetih godina, radikalno zaustavljeno ustavnim rešenjima 1974, a potom u kasnijim ustavnim promenama i politički dovršeno, svođenjem autonomije na minorne i ustavno beznačajne osnove i prava.

446 U protivrečnim gledanjima na autonomiju Vojvodine i njenu ustavnu perspektivu do koje je došlo u oštrim raspravama između pokrajinskog i republičkog rukovodstva, mnogi razlozi zbog kojih je nastala i konstituisana autonomija, sasvim su relativizovani i dobili drugačiji smisao. Posebno su izjave Ž. Veselinova bile protivrečne onima koje je davao tokom NOP-a i u pripremama Skupštine izaslanika naroda Vojvodine, pa i na samoj Skupštini. Tokom 1962. izjavljivao je da su se o autonomiji Vojvodine i njenog statusa na kraju rata vrlo lako dogovorili i bez problema našli rešenje. “Onda se pre svega polazilo od interesa Jugoslavije”, iako se tada razmatralo i pitanje “da li Vojvodina treba da bude kategorija federacije ili republike.” Tada je zaključeno da treba da bude deo Srbije i da ne treba stvarati polurepublike, jer bi drugačije rešenje dovelo do teških posledica u zemlji. Tako je odlučeno, “između ostalog i zato da se srpsko stanovništvo bez posebnih razloga ne cepa”, i da se ne stvaraju neke neodređene kategorije prilikom formiranja narodnih republika, kao nacionalnih država.

“Tada smo se sporazumeli da se u sastavu federacije formuliše ono što je osnovno, a da se sve ostalo reguliše ustavom i propisima republike.” Veselinov je, takođe, konstatovao da se u konstituisanju autonomije pošlo “od istorijskih momenata, od ranijih parola naše partije, pa i postojanja nacionalnih manjina”. Za istorijske razloge u tim raspravama je tvrdio da su već prevaziđeni a za ulogu manjina u konstituisanju autonomije da one nisu predstavljale osnovni faktor. “Jer, uzmimo za primer samo NR Makedoniju”, konstatovao je, “gde postoji 65% Makedonaca i 35% manjina, a tamo ne postoji autonomija. Zato postojanje autonomije ne treba preuveličavati u pogledu manjina, ali se bolje mogu rešavati njihovi problemi u okvirima autonomije.” Smatra da preneglašavanje ovog faktora dovodi do pojava srpskog šovinizma, i obratno, njegovim potcenjivanjem do šovinizma manjina.

Svi ovi problemi i shvatanja autonomija dobili su svoja politička razrešenja koja su bila u suprotnosti sa izvornim istorijskim principima njihovog nastajanja, i nije slučajno što su devastirane sa krizom antifašističke svesti i tradicije iz koje su proizišle.

V | PROTIV REVIZIJE
PROŠLOSTI I NEGIRANJA
ANTIFAŠIZMA

ANTIFAŠISTIČKA OPREDELJENOST NOP-a – TRAJNA I UNIVERZALNA VREDNOST¹

Šezdeset godina od fašističke agresije na Jugoslaviju i organizovanja antifašističkog otpora u njoj relativno je dug period za istoriografske analize, ali ne i dovoljan za potpunije vrednovanje, uprkos činjenici što je napisano mnogo značajnih dela naučnog karaktera. Od raspada avnojevske Jugoslavije i promena koje su s tim u vezi nastale, jugoslovenska istoriografija ušla je u nove analize, ali i revizije ocena ranije istoriografije o Drugom svetskom ratu, za koju se mislilo da je važne događaje i procese iz tog vremena uglavnom ideološki promišljala i interpretirala. U tom kontekstu nastala su i mnoga dela sličnog karaktera, budući da su češće nastajala iz nenaučnih i nekritičkih pobuda.

Iz tih razloga obično se misli da je diskurs i ove istoriografije pretežno nacionalni i ideološki, i da ona nije u svom pristupu jasno odredila i granice između istorijskog i fikcije, zbog čega je zapala u svojevrstne reinterpretacije, prevashodno ideološkog karaktera. Takvim pristupom istorijskim događajima i njihovim vodećim protagonistima, objektivno je otvorila proces relativizacije smisla i karaktera istorijske prošlosti, koju je ili marginalizovala, ili stigmatizovala (to se vezivalo za partizanski pokret i njegove političke protagoniste) ili revidirala, što se posebno izrazilo u relativiziranju ili izjednačavanju istorijskih uloga pojedinih pokreta u ratu i brisanju njihovog različitog odnosa prema okupatoru. To, navodno, nije shvatila ranija istoriografija kao ambivalentnost srpske antiokupatorske pozicije – od desnice do levice, u suštini patriotske i egzistencijalno uslovljene, a

451

1 Ranko Končar, "Antifašistička opredeljenost NOP-a – trajna i univerzalna vrednost", u: Branko Latas (ur.), *O ustanku 1941 – danas*, Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941–1945, Beograd, 2002, 17–19.

koju, čak, ni saveznici nisu razumeli kao specifikum srpske stvarnosti. Te tendencije susreću se i u drugim evropskim historiografijama.

Najčešće su u diskursu ovakve historiografije složenije teme, koje se ubedljivije mogu interpretirati sa hipotetičkog, nacionalnog i političkog, a ne dokumentarnog stanovišta. U tom smislu pojavljuju se pitanja istorijske oportuniti jugoslovenske državne integracije kojoj je NOP dao politički smisao i karakter, a koji je, navodno, omeo srpsku integraciju, upozorava se da za jugoslovensku integraciju nisu postojale nikakve istorijske pretpostavke, i da je Jugoslavija samo tvorevina Kominterne, koju je Tito osmišljavao na antisrpskoj platformi; da je avnojevska federacija, kao pseudofederacija, počivala samo na principu nacionalne ravnoteže; kako KPJ nije imala legitimitet da pokrene i organizuje NOP, kako se KPJ prevashodno borila za osvajanje vlasti, zbog čega je odgovorna za početak građanskog rata; kako je revolucionarno opredeljenje NOP-a bilo u kontradikciji sa antifašističkim karakterom otpora; kako su komunisti bili samo instrument Kominterne i u ratu monopolisali antifašistički otpor, budući da su antikomunistička opredeljenja drugih pokreta proglašavali prookupatorskim i profašističkim; kako je otpor komunista uglavnom završavao u revolucionarnom teroru, a njihova antifašistička borba ostvarivala se kao ratni komunizam; kako su posleratnu denacifikaciju komunisti ostvarivali neposvećenim metodama, da su bili nosioci terora, nasilne smene vlasti, socijalne egalitarizacije Jugoslavije i dr.

Iako je reč samo o nekim mišljenjima kojima se kvalifikuje NOP i koja uveliko pojednostavljaju i iskrivljuju njegovu istorijsku prošlost i karakter, ovakvim tezama (samo zato što je reč o pokretu koji su organizovali komunisti), obično se apsolutizuju određene pojave i pripisuje im se istorijski smisao koji oni inače kao pokret objektivno imaju – da su skloni klasnom i revolucionarnom radikalizmu, iako u ratu prevashodno dokazuju svoja patriotska i jugoslovenska osećanja i opredeljenja, na kraju rata svoj politički kredibilitet overavaju na parlamentarnim izborima 1945. godine, o kojima se u nekim aspektima može i kritički stati, budući da istoričari znaju da nijedni jugoslovenski izbori nisu bili sasvim regularni.

Nesporno je da prošlost uvek treba iznova promišljati, ali samo na historiografski način – metodološkim inovacijama, dokumentarnim zasnovanostima, etičkim vrednovanjem svih shematskih i teoloških zabluda i sl. Možda su ovi pokušaji u nas uglavnom izvedeni sa pozicije nacionalnih kriterija i identifikacije prošlosti, čime su se u istorijskom mišljenju legalizovali nacionalizam, racionalizam, mitško promišljanje prošlosti i dr. Ovi kriteriji ne primenjuju se na prošlost drugih naroda, već samo na svoju.

Ne možemo se složiti sa mišljenjem da je ranija historiografija četnički, nedićevski, ljotićevski i druge pokrete u Jugoslaviji identifikovala kao kolaborantske iz ideoloških pobuda, a ne iz faktičkih – dokumentarnih, razloga. U tom smislu ili se NOP stvarno suprotstavljao okupatoru i afirmisao i svoje ideološke pozicije ili je Draža Mihailović u Divcima 1941. godine tražio pomoć od Nemaca u borbi protiv partizanskog pokreta ili nije; ili su partizansku koncepciju federacije prihvatili svi jugoslovenski narodi ili ne. Izvesno je da historiografija mora suptilnije analizirati motive, razloge kolaboracije, ali ne može dovoditi u pitanje njeno postojanje. O motivima i razlozima može se različito misliti, ali se ona ne može poricati, odnosno ne može se poricati njen smisao i relativizirati u funkciji ideoloških i drugih promena s kojima je poslednjih godina suočeno jugoslovensko društvo.

Objektivno, u svom metodološkom pristupu historiografija je uvek bliža istini kad o prošlosti misli sa stanovišta vrednosti, koje su dominantne u vremenu historiografskih događanja, ili sa stanovišta univerzalnih vrednosti. Tako se istorijsko mišljenje o fašizmu ne može relativizovati u kontekstu političkih i drugih promena jednog sistema ili režima.

Iz tog ugla, nesporno je da su mnogi pokreti na tlu Jugoslavije 1941. godine proizašli iz specifične jugoslovenske i međunarodne stvarnosti, ali i karaktera Drugog svetskog rata. Međutim, ne može se mimoći ni činjenica da su procesi složenih političkih polarizacija uoči rata uveliko determinisali i podele u samom ratu. Tako je politička dihotomija u pogledima na nacionalno i ustavno pitanje i njihovo rešenje sporazumom Cvetković–Maček dovedena do dubljih i oštrijih raskola, premda se očekivalo da će njime jugoslovenska ustavna

kriza biti prevladana. Sa krahom državnog unitarizma i početkom federalizacije Jugoslavije koju je otvorio sporazumom Cvetković–Maček, međutim, otvorilo se i srpsko pitanje, prevashodno kao pitanje oportuniteti njegove dalje nacionalne integracije u jugoslovenskoj državi, u uslovima federalizacije Jugoslavije. Sporazum je, zapravo, odlučivao o mogućnosti opstanka Jugoslavije i prevladavanju dotadašnje ustavne krize i zaoštrenih srpsko-hrvatskih odnosa.

Nasuprot dosadašnjim mišljenjima o pomenutom sporazumu, novi istorijski izvori upozoravaju da on više odražava tadašnje demokratske ideje i težnje Evrope, no unitarne i druge državnopravne opcije, koje se tada, takođe, politički ekspliciraju. Sumnje da ponuđena federalizacija anticipira antijugoslovenska i antisrpska rešenja, zahvataju većinu srpske intelektualne elite i političke stranke koje su odranije imale oformljen stav o srpskom pitanju i nužnosti njegovog drugačijeg rešenja, koje bi bilo u skladu sa srpskim nacionalnim interesima, ili, kako je to mislio Slobodan Jovanović, da srpska državna ideja uvek mora služiti nacionalnoj ideji. Ovo mišljenje dovodilo je u pitanje ranija gledišta da je formiranjem jugoslovenske države 1918. godine ostvaren istorijski sklad srpske nacionalne i državne ideje, a sporazumom Cvetković–Maček došlo do ostvarenja antisrpskih opcija i rešenja. Preko Srpskog kulturnog kluba ova mišljenja posebno su afirmisana i u okviru njega smatralo se da je Kraljevina Jugoslavija mogla odoleti hrvatskom, ali ne i otvaranju srpskog pitanja. Budući da su ove ideje u središtu i četničke državnopravne i nacionalne misli i koncepcije, treba ih smatrati izuzetno značajnim, jer nisu izazvane platformom komunista, već imaju svoj autohtoni karakter i smisao. One sužavaju Jugoslaviju na srpsko pitanje i već tada su u sukobu sa koncepcijama antifašističke koalicije, ali i NOP-a, koji u ratu podržavaju federalizaciju Jugoslavije na ravnopravnim osnovama. Ove razlike doći će još više do izražaja u ratu i označiće stvarni razlaz nacionalnih i državnopravnih koncepcija NOP-a i drugih pokreta na tlu Jugoslavije.

Činjenica je da je NOP ovakvom idejom Jugoslavije, zasnovanoj na širim političkim i istorijskim osnovama, kompromitovao četnički i druge nacionalističke pokrete, a ne svojim socijalnim idejama.

NOP i komunisti u osnovi se u ratu suprotstavljaju koncepcijama srpske Jugoslavije i samo na toj osnovi pored borbenog odnosa prema okupatoru stvaraju evropski legitimitet i identitet. Njihova koncepcija Jugoslavije ne počiva na etničkoj ideji, na čemu je stvarana Jugoslavija 1918. godine; oni polaze i od društvene ideje, socijalističke, smatrajući je u tom trenutku progresivnom i istorijski uverljivijim kohezionim faktorom države. Možemo se u historiografiji sporiti o toj platformi, ali se ne može dovoditi u pitanje da je na njoj obnavljana Jugoslavija i stvarano masovnije političko uporište. Otuda nije sasvim tačna teza kako je NOP samo komunistički: istorijska istina je da komunisti čine njegovo osnovno jezgro, a da on svojom masovnošću nadilazi njene ideološke premise. Možda se to najbolje vidi iz brojčanog odnosa komunista i brojnosti NOP-a na kraju rata.

Smatrajući potrebnim i nužnim kritičko analiziranje i vrednovanje naše novije prošlosti, već danas se može konstatovati da ostaju trajna i univerzalna vrednost antifašistička opredeljenost NOP-a i njegov nesumnjiv doprinos porazu fašizma u Evropi, istorijska uloga u emancipaciji jugoslovenskih nacija i njihovom državnompravnom konstituisanju, ali i doprinos specifičnoj vojnoj organizaciji otpora silama Osovine.

ISTORIJSKIM MIŠLJENJEM PROTIV IDEOLOŠKIH I POLITIČKIH UPOTREBA PROŠLOSTI¹

SAŽETAK: *Profesor dr Ranko Končar decenijama je izučavao istoriju jugoslovenske države i društva, sinhrono učeći studente istorije na novosadskom Filozofskom fakultetu tematskim krugovima i problematici istorije Jugoslavije, kao i temeljnim metodološkim postavkama profesije istoričara. Sem istorije međuratne Jugoslavije, njegova važna tema je i istorija Drugog svetskog rata na ovim prostorima. Prvi deo teksta koji sledi jeste rad preuzet, uz dozvolu autora, iz Zbornika Matice srpske za istoriju, objavljen 1995. U nastavku su razgovori sa Rankom Končarom vođeni tokom marta, aprila i maja 2012. za potrebe ovog Zbornika, u kojima on na dokumentarnim osnovama analizira aktuelne profesionalne izazove sa kojima se suočava domaća historiografija, ali i društvo u celini.*

KLJUČNE REČI: *Drugi svetski rat, Jugoslavija, četnički pokret, Draža Mihailović, rehabilitacija, istorijski revizionizam.*

456

NEKOLIKO ZAPAŽANJA O KARAKTERU RATA U JUGOSLAVIJI 1941–1945.

Karakter rata u Jugoslaviji 1941–1945. predmet je oprečnih istorijskih ocena i mišljenja. Mnogo je nedoumica i otvorenih pitanja koji zahtevaju dublje i potpunije istorijske analize. Svojom složenošću izdvajaju se međunarodni problemi rata, sukob četničkog i partizanskog pokreta, njihov politički i socijalni identitet, nominalno i realno u njihovim opredeljenjima, odgovornost za početak međusobnog sukoba, motivi njihovih različitih vojnih strategija, odnos prema okupatoru, karakter i smisao kolaboracije i dr.

Rat se u Jugoslaviji uglavnom različito interpretira: kao oslobodilački, građanski, oslobodilački i građanski, kao socijalistička

1 Ranko Končar, "Istorijskim mišljenjem protiv ideoloških i političkih upotreba prošlosti", u: Milivoj Bešlin, Petar Atanacković (ur.), *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, Alternativna kulturna organizacija – AKO, Novi Sad, 2012, 121–136.

revolucija itd. Oslobodilačko svojstvo rata najčešće se vezuje za pokret pod vođstvom komunista, s obzirom na njegov borbeni odnos prema okupatoru i jugoslovensku orijentaciju, ali mu se daju i značajno socijalno-političko obeležje i karakter. Uglavnom se tada relativizira njegov oslobodilački i patriotski karakter zbog težnji da se ostvari i kao društveni pokret, ponekad i samo zato što su njegovi protagonisti bili komunisti.

Orijentacija četničkog pokreta predstavlja se u oslobodilačkom, političkom ali i kolaborantskom smislu, s obzirom na saradnju sa okupatorom, kojoj se obično daje karakter stvarnog ali i “privremeno-g” taktičkog opredeljenja.

Građanski karakter rata vezuje se uglavnom za partizansko-četnički sukob koji se razvio na osnovi njihovih protivurečnih političkih i ideoloških težnji, ali i različitog odnosa prema okupatoru.

Različiti odnos sukobljenih strana prema okupatoru – borbeni partizanski, fabijanski četnički, i njegoa “privremeno-taktička saradnja” sa okupatorom, interpretiraju rat u Jugoslaviji i kao oslobodilački i kao građanski.

Istorijska literatura uglavnom izražava jedno od navedenih mišljenja, nastojeći da za njih nađe što uverljiviju dokumentarnu potvrdu. Ponekad, međutim, istorijske procese ona i relativizira da bi izbegla potpuniji sud ili ih politički predstavila.

Literatura emigrantskog porekla jedinstvena je u oceni da je rat u Jugoslaviji imao građanski karakter i da su ga izazvali komunisti, s obzirom na prevashodno političke ciljeve svoje borbe. U analizama istorijskih procesa partizanskom pokretu pripisuje se samo “komunističko”, a četničkom “nacionalno” svojstvo. U tim karakteristikama vidi se i osnova njihovog međusobnog sukoba. Smatra se da pokreti u početku idu zajedno, ali “bitne ideološko-političke razlike koje su postojale, između njih, a dobrim delom i sudar ličnih prestiža, kao i nemogućnost ujednačavanja ciljeva borbe i načina akcije, učinili su, da je između ova dva pokreta otpora došlo ne samo do razlaza nego i do međusobne borbe, koja je, sve više, prerastala u građanski rat... Oba su se u toj borbi povremeno oslanjala na okupatora...”

Jugoslovenska historiografija dugo je smatrala rat samo narodno-oslobodilačkim, vezujući ga za partizanski pokret, unutar kojeg su se ostvarile dublje društvene promene. U njenim interpretacijama uglavnom nije sporno primarno, nacionalnooslobodilačko svojstvo borbe, u okviru koje se društvene promene shvataju kao imanentni istorijski procesi. Poslednjih godina, međutim, došlo je do određenih promena i u njenim interpretacijama rata. Jedan broj istraživača (Veselin Đuretić i dr.) evoluirao je u svojim shvatanjima, priklanjajući se ocenama o građanskom karakteru rata u Jugoslaviji.

U shvatanjima Branka Petranovića, koji je dugo i temeljno proučavao rat u Jugoslaviji, takođe se mogu zapaziti određena istorijska nijansiranja. Indikativne su, u tom smislu, njegove knjige *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941–1945.* i posebno *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945. godine.* Ocenjujući rat kao narodnooslobodilački, Petranović uočava i elemente građanskog, koji su se izrazili u partizansko-četničkom sukobu, njihovim divergentnim ideološkim pozicijama, četničkoj kolaboraciji itd.

Strana literatura, sa manje ili više istorijskog senzibiliteta, varira tezu o građanskom karakteru rata koji je posledica sukoba dva suparničkih pokreta, različitih inostranih pokrovitelja, političkih i antifašističkih strategija, nacionalnih orijentacija itd. U njihovim procenama se smatra da je reč o aspektu “rata koji su komunisti imali najviše potrebe da kriju”.

Novija Đuretićeva shvatanja rata izazvala su uglavnom kontroverzne reakcije. Prema njegovom mišljenju, političkom karakteru rata najviše je doprinela komunistička orijentacija partizanskog pokreta i saveznička (britanska) politika. Đuretić ocenjuje da nije shvaćena sva ambivalentnost srpske antiokupatorske pozicije, koja je obuhvatala sve vojno-političke struje “od desnice do levice” i koja je “bila eminentno egzistencijalno uslovljena”. To je vodilo ili beskompromisnoj borbi “uz rizik potpunog istrebljenja naroda, kojim putem je išlo Titovo rukovodstvo, vukući za sobom srpske rusofile i komuniste, u skladu sa staljinističko-kominternovskim rezonima, cilj opravdava sredstva. (I uspevalo je, jer je delovalo u ime nove Rusije)... Druuga alternativa je bila realna nacionalna politika, koja bi odgovarala

teškim okolnostima. Tim putem išao je pokret Draže Mihailovića, sve dok nije upao u pogubni procep: između egzistencijalnih rezona naroda, koji su uključivali i prilagođavanje teškim okolnostima i, čak, privremenu taktičku saradnju sa neprijateljem; i globalnih vojno-političkih rezona saveznika, koji nisu razumevali specifikumu srpske stvarnosti. U teškom procepu, u situaciji građanskog rata sa idejnopolitičkim suparnicima, Jugoslovenska vojska u otadžbini (četnički pokret) pod komandom D. Mihailovića je upućivana i na pravljenje nepopularnih gnjilih kompromisa nikada ne napuštajući svoju patriotsku suštinu. Kompromis u koji su, zahvaljujući Titovoj igri, bili upregnuti i rusofilsko-slobodarski zaneseni srpski internacionalisti (partizani), vodio je afirmaciji druge linije kalkulantske upotrebe Srba protiv Srba, dajući pravo građanstva aranžmanima protivteže velikosrpskom pokretu Draže Mihailovića. Potom je ona na fiktivnoj podlozi bila institucionalizovana kao revolucionarna tekovina (najviše u razbijačkim državno-pravnim projekcijama AVNOJ-a).

Petranovićevo gledište, međutim, primereno je globalnom pristupu istorijskim procesima i njihovoj identifikaciji. “Ako se istorija 1941–1945. u Jugoslaviji posmatra u okviru modela revolucija–kontrarevolucija, onda se može govoriti o građanskom ratu kao stalnoj pojavi od novembra 1941. godine, istina u kamufliranoj formi borbe protiv komunista kao uzurpatora sa četničke strane, odnosno, protiv četnika kao kolaboracionističke snage okupatora posle razlaza u Srbiji. Kako bismo govorili o revoluciji a da ne vidimo njen pandan, kontrarevoluciju? A ako se ove dve antagonističke snage sudaraju, onda je na delu i građanski rat. Snage u pitanju imaju različite ciljeve. One su ideološki na vrhu više nego jasno razdvojene, bez imalo dvoumljenja glavešina o čemu je reč: radi se o pokretima sa sasvim jasno raspoznatljivim, krajnje suprotnim ciljevima i interesima. Te snage, komunisti i oficiri, kao jezgro četničkog pokreta, nepomirljivi su protivnici još iz prethodnog vremena, uz uvažavanje svih patriotskih motiva dela oficira, koji nisu rado pristali da ostanu van borbe protiv okupatora. Između tih snaga, čak i u fazama saradnje i zajedničkih borbenih dejstava, nije bilo poverenja. Privremeno sadejstvo partizanskih i četničkih snaga u Srbiji 1941. bilo je kratkog veka,

nabijeno obostranim nepoverenjem, poznato po mnogim incidentima i potmulim obračunima, iščekivanjem konačnog razlaza. Završilo se građanskim ratom na tlu zapadne Srbije u jesen 1941. koji će zahvatiti ceo prostor Jugoslavije, čineći, sa genocidom ustaša u NDH, jednu od najkarakterističnijih dimenzija istorije srpskog i ostalih jugoslovenskih naroda u prošlom ratu. U Srbiji je partizansko-četnički sukob bio osnovni oblik građanskog rata, ali su, uz trajne sukobe partizana i četnika, te kvislinških snaga, tekli i obračuni četnika i sa ljoticčevcima i četnicima Pećanca.”

Razumevanje istorijskih procesa posle okupacije Jugoslavije pretpostavlja dublje poznavanje prethodnih zbivanja i njihovih karaktera, s obzirom na to da su ona uveliko determinisala političke polarizacije i svrstavanja u samom ratu. Tako je politička dihotomija o nacionalnom i ustavnom pitanju posle sporazuma Cvetković–Maček u ratu dobila samo oštrije kontraste i određena vojna uporišta. Sa krahom državnog unitarizma i početkom federalizacije Jugoslavije srpsko nacionalno pitanje u središtu je pažnje različitih političkih grupacija. Među njima sve je izraženija skepsa o oportunisti srpske državne integracije samo jugoslovenskim okvirima, posebno u njenoj federalističkoj fizionomiji. Ideje Srpskog kulturnog kluba, kao izrazita opozicija sporazumu Cvetković–Maček, dobile su svoj puni smisao u ustavnom projektu Stevana Moljevića, koji će od juna 1941. postati politička i ustavna platforma četničkog pokreta Draže Mihailovića.

Politički suprotni stavovi o spoljnoj politici Jugoslavije, pristupu Trojnom paktu, državnom udaru i dvadesetsedmomartovskim demonstracijama učinili su ove polarizacije još jasnijim i oštrijim. Istovremeno, pojave različitih separatističkih, antijugoslovenskih i antifašističkih težnji bitno su obeležile istorijsku stvarnost Jugoslavije u tom trenutku. Spoljni faktori i odnosi snaga u okupiranoj Jugoslaviji i Evropi proširili su osnove političke polarizacije i situaciju u zemlji učinili još ambivalentnijom i neizvesnijom.

Pretpostavljalo se da će okupacija i razbijanje Jugoslavije suziti motive političkih polarizacija i da će biti inspirisani samo odnosom prema okupatoru, ali ih je razmah separatističkih, kvislinških,

kolaborantskih i antiokupatorskih pokreta faktički samo proširio. Nezavisno od ovih okolnosti, političke polarizacije u početku su premalo patriotske, jer su se pomenuti pokreti već u prethodnom periodu jasno izrazili i oblikovali. Sada su se i ranije ideološke suprotnosti izrazile na pitanju odnosa prema okupatoru, premda se pretpostavljalo da će biti manje eksplicirane. Samo je početna saradnja partizanskog i četničkog pokreta relativizovala težinu ideoloških razlika i davala nade da će patriotizam neutralisati njihov uticaj na političke procese. Međutim, njihov sukob u jesen 1941. učinio je političke i vojne prilike u Jugoslaviji još ambivalentnijim i zavisnijim od odnosa prema okupatoru, iako se činilo da su u osnovi njihovog sukoba bili divergentni ideološki ciljevi. Time je otpočeo i proces relativizacije njihovih nominalnih stavova prema okupatoru, budući da je samo stvarna antiokupatorska orijentacija determinisala karakter rata u Jugoslaviji. U najvećoj meri karakter rata nije zavisio od ideoloških razlika dvaju pokreta, koje su bile nesporne, već od obima i širine antiokupatorske borbe. Stvarna antiokupatorska borba determinisala je i mogućnosti ostvarenja ideoloških ciljeva pokreta, a ne njihovi međusobni sukobi kako se to ponekad misli. U svetlosti takvih procesa moguće je postaviti pitanje da li je građanski rat, od sukoba partizanskog i četničkog pokreta, postao suštinsko obeležje jugoslovenske stvarnosti.

Sasvim je sigurno da je sukobom partizanskog i četničkog pokreta uveliko promenjen dotadašnji karakter rata. Elementi građanskog karaktera javili su se kao odraz dosledne antiokupatorske borbe partizanskog pokreta preko koje se sticao legitimitet vodeće patriotske snage u zemlji i istovremeno se stvarali uslovi za širu međunarodnu podršku. Tako se partizanski pokret našao u istorijskoj ravni borbe antifašističke koalicije, nezavisno od njegove ideološke fizionomije. Zapravo, takva orijentacija davala je partizanskom pokretu saveznički i evropski karakter. Da li su svi procesi u tom pokretu doživeli istorijsku potvrdu ne dovodi u pitanje karakter njegove antifašističke i patriotske orijentacije u Drugom svetskom ratu. Ovakav karakter partizanskog pokreta neopravdano se identifikuje samo kao komunistički. Komunisti jesu na čelu tog pokreta, ali je on objektivno širi od ideologije komunizma, s obzirom na svoju socijalnu i političku

osnovu. Može se govoriti o komunističkoj bazi pokreta samo 1941. godine, kada će komunisti biti njegovo osnovno jezgro. Kasnije će bazu pokreta činiti uglavnom seljaštvo, koje ne opterećuju ideologijske tendencije i koje vrednuje samo patriotizam i nacionalno dostojanstvo. Kad pristupa komunistima, seljaštvo to ne čini iz ideoloških motiva, već iz tradicionalnog poimanja patriotizma. Isto se može govoriti i o četničkom pokretu, premda su motivi monarhizma, religije itd. naglašenije prisutni u opredeljivanju seljaštva.

Da ideologijske razlike nisu odlučujući faktor razlaza dvaju pokreta, već odnos prema okupatoru, govori nesporno i njihova saradnja 1941. godine na antiokupacionoj i oslobodilačkoj platformi. I jedan i drugi pokret deklarišu se tada kao antiokupacioni i oslobodilački, nezavisno od toga što su politički i ideološki jasno određeni. Komunisti su političku i ideološku komponentu samo “suspendovali” i prilagodili oslobodilačkom karakteru Drugog svetskog rata, na čemu insistira i antifašistička koalicija. Oni prihvataju platformu koja će ostvarenje političkih ciljeva vezati za širinu nacionalnooslobodilačke borbe, a ne ističu ih u prvi plan svoje borbe.

Četnički pokret, takođe politički određen, drži se koncepcije koja izbegava vojne sukobe sa okupatorom i čeka prevagu saveznika na balkanskom prostoru. On se deklariše kao legitimistički pokret koji predstavlja jugoslovensku vladu u Londonu i bori se za društveni *status quo*. Međutim, i pored razlika, ovi pokreti vojno saraduju sve do novembra 1941. godine, kada četnički pokret ulazi u pregovore sa Nemcima i zajedno s njima napada partizanske snage u zapadnoj Srbiji. Zbog toga se i nameću pitanja zašto pomenute razlike ne predstavljaju objektivnu prepreku za njihovu saradnju u borbi protiv okupatora, i zašto do tada među njima nema vojnih sukoba?

Odgovor bi mogao biti to da ih je zajednička borba protiv okupatora politički vezivala, a da je prestanak te borbe doveo do razlaza. Međutim, ključno pitanje je zašto su se sukobili u jesen 1941. godine i kakvu ulogu u tome igra ideološka komponenta. Iz sudskog procesa Draži Mihailoviću 1946. godine pominje se strah od komunista koji su ušli u gradove i učvrstili svoj politički uticaj u njima. Draža pripisuje komunistima napade na sebe, zbog čega je morao “zajedno s

Nemcima da se tuče protiv njih". On ne misli da je time ušao u saradnju sa Nemcima. Takođe, osporavala se i teza da se ovaj potez četničkog pokreta kvalifikuje kao nacionalna izdaja. "Optužnica ga", upozoravala je odbrana, "ne smatra integralnim izdajnikom..., nego samo na jednom sektoru (u borbi protiv NOP-a)." Odbrana je negirala stav da se "eventualna saradnja optuženog Mihailovića sa okupatorom protiv NOV i POJ može smatrati kao izdaja. Samo se borba protiv domovine može smatrati izdajom, a ne borba protiv NOP-a".

U partizanskom pokretu, međutim, ova evolucija u četničkom pokretu ocenjivala se kao početak njegove izdaje i kolaboracije sa ciljem da se likvidira narodnooslobodilačka vojska. U strategiji komunista prema okupatoru ništa se nije promenilo (zadržao je aktivni i borbeni stav), ali je potonja borba i protiv četničkog pokreta objektivno izmenila karakter rata u Jugoslaviji. Uprkos povremenih zaokreta u vreme tzv. levog radikalizma i represije, partizanski pokret sačuvao je identitet oslobodilačkog pokreta, čije su se manifestacije izražavale i u ostvarenju političkih ciljeva. Za razliku od četničkog pokreta, koji je, s obzirom na svoju legitimističku i početnu međunarodnu poziciju, mogao birati koncepciju ratovanja, partizanski pokret objektivno nije imao tu privilegiju, iako je u pojedinim delovima zemlje tokom 1941. godine pokušao više naglasiti ideju socijalne revolucije.

S obzirom na ove okolnosti, mogao bi se izvući zaključak da je rat u Jugoslaviji primarno oslobodilački, ali i sa elementima građanskog karaktera koji se razvio kao refleks borbene antiokupatorske strategije partizanskog pokreta, a ne njegove ideološke fizionomije i orijentacije. Ideološko u oba pokreta istorijski nije sporno, ali je pitanje da li je presudno uticalo u započinjanju njihovog međusobnog sukoba. O tim pitanjima historiografija će još tragati za kompleksnijim i preciznijim interpretacijama, ali se čini da građanski rat u Jugoslaviji 1941–1945. nije njeno najbitnije istorijsko obeležje. Istovremeno, teško je sasvim prihvatiti tezu da je on samo oslobodilački, bez primesa građanskog sukoba, uprkos preovlađujućih mišljenja u dosadašnjoj jugoslovenskoj historiografiji.

(Zbornik Matice srpske za istoriju, br. 51, god. 1995, 79–85)

SAVREMENI REVIZIONIZAM KAO ISTORIJSKA ORIJENTACIJA DELA SRPSKE ISTORIOGRAFIJE

Milivoj Bešlin: *Profesore, koji su osnovni motivi težnji za rehabilitacijom Dragoljuba Mihailovića i četničkog pokreta?*

Dr Ranko Končar: Pitanje zaslužuje kompleksniji odgovor i više vremena. Ja ću, međutim, upozoriti na dva-tri problema koje smatram važnim. Mislim da se može govoriti o svojevrsnoj konfuziji u koju je uvučena istoriografija i iza koje stoje politika i nekolicina istoričara. U njihovim stavovima polazi se od ocena da je sudski proces imao politički karakter i da novija istorijska istraživanja ne potvrđuju kolaboraciju četničkog pokreta i Dragoljuba Mihailovića. Tim ocenama je anatemisano ogromno i izuzetno dokumentarno proučavanje jugoslovenske istoriografije koja je optužena i za ideologizaciju tih pitanja, ali i mnogih drugih istorijskih zbivanja i procesa u Drugom svetskom ratu. Jugoslovenska istoriografija, izvesno, nije bila lišena i određenih manjkavosti, ali je teško poverovati da je omanula u jednom tako kardinalnom pitanju kao što je karakter četničkog pokreta u Drugom svetskom ratu, posebno u dokumentarnom smislu. Pouzdano bi se moglo dokazati da radovi te istoriografije nisu ideološki motivisani, sem što su dosledno prožeti jasnom političkom distancom prema *svakoj kolaboraciji*, pa i onoj koja se danas opravdava tzv. egzistencijalnim razlozima (potrebom čuvanja srpske nacionalne supstance), *nacionalizmu* i *fašizmu*, što se već ne bi moglo reći za protagoniste “novih” istorijskih ocena i interpretacija, s obzirom na to da *ne poživaju ni na jednom novom dokumentu*, već samo na većem ili manjem razumevanju i prihvatanju različitih oblika kolaboracije i reinterpretaciji istorijskih ocena. Tu se otvara i ključno pitanje: da li se takva distanca u istorijskim istraživanjima može smatrati ideologizacijom, posebno kada je nesporno dokazano da su svi oblici kolaboracije i kvislinštva dosledno služili samo borbi protiv NOP-a, a ne i fašizma kao najveće društvene opasnosti. To je ključno pitanje i za razumevanje naše istorijske stvarnosti u Drugom svetskom

ratu. Biti samo srpski nacionalista i formalno se osećati patriotom u specifičnoj jugoslovenskoj stvarnosti toga vremena nije bilo dovoljno i za sticanje stvarnog antifašističkog i antiokupacionog identiteta, a posebno jugoslovenskog antifašističkog identiteta, koji je bio i strategijsko opredeljenje savezničke politike, ali jeste za druge političke kombinacije i spekulacije koje su obeležile tu stvarnost – tipa čekanja posebnog istorijskog trenutka za otpor, “taktičke saradnje” sa okupatorom, legalizacije četničkih jedinica u vojnim formacijama Milana Nedića da bi se njima ovladalo i dr. U takvom pristupu mnogima je teško da razumeju da se antifašistički otpor mogao ostvariti samo kao jugoslovenski, a ne i nacionalistički, iako su neki zapadni saveznici u to verovali, identifikujući u početku četnički pokret kao pokret srpskih nacionalista, svesno ga podržavajući i iz svojih ideoloških razloga. Oni, međutim, nisu prihvatili i šire shvatanje antifašističkog otpora koji se počeo razvijati i kao stvarno borbeni, ali i kao pokret koji teži promeni nacionalne i socijalne politike Kraljevine Jugoslavije, i koja nailazi na podršku svih jugoslovenskih naroda. Poznati istoričar Erik Hobsbaum je već dokazivao da je u prirodi antifašističkih pokreta bila i anticipacija socijalnih ideja i težnji. “Među Britancima, kao i u pokretima otpora širom Evrope, pobeda i društvena promena bile su neodvojive.”

U jugoslovenskoj stvarnosti potvrdilo se i shvatanje da formalne jugoslovenske oznake četničkog pokreta – Draža Mihailović kao ministar jugoslovenske emigrantske vlade u Londonu i komandant Jugoslovenske vojske u otadžbini, nisu bile istorijski dovoljne i za njegov stvarni jugoslovenski identitet. Isključivo srpska nacionalna struktura te vojske i nacionalistički program bili su objektivno daleko od svake jugoslovenske, ali, pokazaće se, i antifašističke identifikacije. To se desilo i drugim narodima jugoslovenskog prostora. Mogu li se zanemariti i te činjenice u analizi jugoslovenske istorijske stvarnosti i ne dovesti u pitanje uverenje da su samo Srbi na tom prostoru imali dva antifašistička pokreta? Zašto samo Srbi? Odgovor se nalazi u nekim drugim razlozima.

Čini se da se danas najviše suočavamo sa revizijom historiografije s pozicija nacionalnih (srpskih) kriterija. Razumevanje jugoslovenske

stvarnosti sa tih pozicija sigurno vodi u politizaciju istorijske nauke. Tako se, međutim, pristupa i celokupnom nasleđu jugoslovenske historiografije o prošlosti XX veka, koje se i reinterpreтира s pozicija nacionalnih i ideoloških kriterija, a ne novih dokumentarnih saznanja. Posebno je to uzelo maha posle raspada jugoslovenske države 90-ih godina XX veka. U tom smislu već postoji široka lepeza tih “novih saznanja” – stvaranje jugoslovenske države istorijski je pro-mašaj Srbije; drugi jugoslovenski narodi u tu državu ušli su neiskreno i krivi su za njen krah 1941, ali i raspad 90-ih godina; Nedićev režim je dao veliki doprinos pacifikaciji srpskog stanovništva u njegovom otporu fašizmu – to se smatra njegovom političkom vrlinom; Srbija je na kraju rata prikraćena za potpuno državno jedinstvo i dr.

Još su sumnjivije teze da ovakve reinterpretacije podržava većina istoričara. Bez obzira na to što im se medijski daje sve veći legitimitet, ove ocene ipak nisu tačne.

U modernom istorijskom pristupu ovakva složena pitanja provravaju se samo kroz istorijske rasprave, a ne korišćenjem historiografije u sudske i druge političke svrhe. Tako se jedino i suprotstavlja uverenjima da su sudske rehabilitacije istovremeno i istorijske rehabilitacije. U tom smislu za historiografiju bi bilo važnije da proveri činjenice iznesene u sudskom procesu – koliko su istorijski validne i pouzdane kao istorijski izvor? Takve analize ne postoje, niti su optužbe na račun Draže Mihailovića i njegove odbrane ozbiljnije korišćene u dosadašnjim radovima o četničkom pokretu. Sada se kao važan i “nov argument” iznosi ocena da je sudski proces bio politički i da nije dokazana kolaboracija četničkog pokreta. Tim argumentom se služila i odbrana Draže Mihailovića, a danas se to ponavlja i legalizuje kao istorijska ocena. Već iz te činjenice mogli bi se izvlačiti dalekosežniji zaključci o nivou tog istorijskog mišljenja. Da bi argumentacija te vrste bila uverljivija, upozorava se i na položaj optuženog, pritiske na njegovu odbranu, veliku propagandu koju je s tim u vezi organizovala komunistička vlast, učešće vodećih političkih ličnosti u pripremanju suđenja, optužnice i dr.

Na temelju analize integralnog teksta stenograma kako ocenjujete sudski proces Draži Mihailoviću, kako se on odvijao?

– Ako sudski proces izvučete iz istorijskog konteksta i o njemu sudite izvan vremena, onda lako izlazite i iz istorijskog mišljenja; o njemu sudite samo iz ugla svog savremenog političkog i ideološkog identiteta. Ako se zna da su tokom 1946. slični procesi (zbog kolaboracije i kvislinštva) održani i u nekim drugim evropskim zemljama – Norveškoj, Francuskoj, Holandiji, SSSR-u i dr., da su saveznici takođe pripremali suđenje vođama nemačkog Rajha u Nirnbergu, zašto bi se slično suđenje i u Jugoslaviji smatralo samo političkim i pravnim presedanom koji su režirale komunističke vlasti? Istorijski je već zabeleženo da ni saveznici nisu bili jedinstveni u donošenju odluke o suđenju nemačkim nacistima. Tako su Čerčil i Henri Morgentau, američki ministar finansija, u nedostatku pravnih presedana smatrali da bi nacističke vođe bolje bilo pogubiti. Ova mišljenja su ipak nadglasana i pristupilo se organizovanju Nirnberškog suđenja, koje je, kako je zabeležio britanski istoričar Norman Dejvis, izgleda bilo zamišljeno “da održi mnogo dublju lekciju iz istorije nego što su dela pojedinačnih optuženika zahtevala”. Suđenja su organizovana i da bi se naglasilo “savezničko gledište da koren nemačkog zla nije ležao u pruskom militarizmu (kako se to mislilo 1918) već u samoj prirodi nemačkog nacionalnog identiteta”.

Ova zapažanja ukazuju na onovremena razmišljanja o sudskim procesima, i ne mogu se zanemariti u istorijskim mišljenjima. Šta je bliže istorijskoj stvarnosti zahteva suptilnije analize.

Ni jugoslovenski procesi ne mogu se razumeti izvan tog opšteg istorijskog konteksta. I oni demonstriraju opšti duh pobede nad fašizmom i afirmišu snage koje su toj pobedi dale stvarni doprinos. Istorijsko mišljenje razume i te tendencije, budući da pobeda nad fašizmom nije obična pobeda – ona, ipak, verno odražava političku atmosferu onog vremena.

Na čemu Mihailovićeva odbrana 1946. zasniva svoja gledišta?

Koja je argumentacija odbrane?

– Brojna je i raznovrsna argumentacija odbrane, ali ona prevashodno polazi od ocena koje je o sebi i četničkom pokretu iznosio sam Dragoljub Mihailović. Po onome kako je odbrana nastupala i šta je zastupala u procesu ne bi se moglo reći da je bila pod pritiskom i

prikraćena u slobodi iznošenja svojih uverenja i argumenata, kako se to danas tvrdi. Treba pažljivo pročitati stenografske beleške koje je objavio SUBNOR Jugoslavije 2001, pa se i sam u to uveriti.² To su najpotpunije stenografske beleške koje su do sada objavljene, iako je završna reč Draže Mihailovića na nekim mestima prepričana. S obzirom na to da postoji i audio-snimak celog procesa, ova prepričavanja ne mogu se smatrati falsifikatom koji je ideološki motivisan, kako je to predstavljeno u sadašnjem procesu rehabilitacije Draže Mihailovića. Falsifikat bi bio da su beleške jedini sačuvani dokumentat. (Imao sam prilike da među prvim istoričarima budem recenzent tog teksta, jer je trebalo da ih u Novom Sadu objavi drugi izdavač. Tada sam u recenziji i predložio da se objavi kritičko izdanje ovih beležaka i da to urade istoričari koji dublje poznaju ta pitanja i koji su se dokumentarno najviše bavili političkim i vojnim aspektima četničkog pokreta. Nedostatak finansijskih sredstava onemogućio je da se beleške publikuju u Novom Sadu i kritički, pa ih je SUBNOR uz validnu uvodnu studiju objavio.)

468

Prema stenogramu Draža Mihailović ne negira da su pojedini četnički komandanti saradivali sa nemačkim i italijanskim okupatorom, ali i domaćim kvislinzima. Ocenjuje, međutim, da su to oni radili bez njegovog znanja i na svoju ruku. Reč je o komandantima i sa prostora Srbije i sa prostora Crne Gore, BiH i Hrvatske. Njihova saradnja javljala se u nekim krajevima konstantno, kao deo politike, a ne kao povremeni presedan ili taktički potez. Zanimljivo je da zbog toga nisu snosili nikakvu odgovornost, i da su i dalje potpadali pod komandu Dragoljuba Mihailovića. “On je bio zadovoljan”, isticala je odbrana, “da ga priznaju njegovi komandanti bez obzira na to hoće li ga oni slušati ili ne. To je bila karakteristika njegove organizacije.” Draži Mihailoviću, dakle, nije bila nepoznata njihova saradnja, ali se on brani da je sve to činjeno bez njegovog znanja i ne kao deo njegove politike.

Posebne komentare odbrane izazivala je ocena iz optužnice da se saradnja četničkog pokreta sa okupatorima najviše izražavala u

2 Miodrag Zečević, *Dokumenta sa suđenja Ravnogorskom pokretu: 10. juni – 15. juli 1946*, knjige 1–3, Beograd, 2001.

borbi protiv partizanskog pokreta i da je otpočela već 1941, a ne 1944. kako se smatralo. U toj konstataciji odbrana vidi da je kolaboracija Draže Mihailovića sužena samo na sukobe sa NOP-om, i da ga optužba ne vidi kao “integralnog”, već “upolovačenog izdajnika”, koji se izrazio samo na jednom sektoru aktivnosti. Otuda odbrana i postavlja ključno pitanje koje se najviše i koristi kao argument da je taj proces politički – da li se odnos Draže Mihailovića prema NOP-u može nazvati izdajom, “odnosno, da li se eventualna saradnja optuženog Mihailovića sa okupatorom protiv NOV-a i partizanskih odreda može smatrati kao izdaja?” Iz toga sledi i ocena da on nije izdajnik ni “prema državi kao celini, niti prema narodu kao celini”. Prema toj argumentaciji, NOP-u se, kao stvarno antifašističkom pokretu u zemlji, oduzima karakter savezničkog pokreta, pa se i odnos prema njemu, s obzirom na to da ga vode komunisti, može smatrati nelegitimnim i samo nekakvom ideološkom varijantom, zbog čega i rat protiv njega nema karakter izdaje. A kad saveznici 1943. i formalno priznaju NOP kao saveznički pokret, odbrana misli da ni to nije dovoljno za njegov pravni legitimitet, dok ga ne prizna jugoslovenska emigrantska vlada u Londonu, koja su saveznici priznali. Tek od tada bi se rat sa NOP-om mogao smatrati i mogućom izdajom. Ovde bi se moglo govoriti o istorijskim i formalnopravnim viđenjima istorijskih procesa i zbivanja – o pravnim ocenama da jugoslovenska vlada ima legitimitet kod saveznika, ali i istorijskim da nema faktički na prostorima Jugoslavije, sem u shvatanju četničkog pokreta. Unutrašnji, jugoslovenski legitimitet ta vlada je ipak stekla nezavisno od četničkog pokreta i pod uticajem NOP-a 1944, ali tek posle njene temeljne rekonstrukcije i definitivnog raskida sa četničkim pokretom i njegovom kolaboracijom. U istorijskom mišljenju nikad se ne zanemaruje i značenje faktičkog stanja u recepciji političkih i državnih procesa. Otuda se odbrana i držala samo tih formalnopravnih razloga, braneći stav da se borba četnika protiv partizana ne može “smatrati kao borba protiv domovine”, jer “zakon inkriminiše jedino borbu protiv domovine što znači da u radnji optuženog Mihailovića nema elemenata za krivično delo... Isto tako i ona činjenica da su komandanti optuženog Mihailovića, a ne sam Mihailović, primali oružje od okupatora ne može sačinjavati

element za krivično delo za borbu protiv domovine”. Koju to domovinu četnički pokret i Draža Mihailović stvarno brane, ukoliko nemaju unutrašnji jugoslovenski legitimitet i u svom nacionalnom programu propagiraju ideju homogene i hegemone Srbije u Jugoslaviji, ne treba posebno komentarisati. Izvesno je da te činjenice nisu mogle biti stvarna osnova za obnovu jugoslovenske države, posebno na pomenutim hegemonističkim implikacijama. Sa spornim karakterom svog antifašističkog otpora, nespornom nacionalističkom koncepcijom o jugoslovenskoj državi i počinjenim zločinima nad drugim jugoslovenskim narodima – nisu ubijani samo komunisti već njihove porodice, pripadnici drugih naroda i antifašisti – četnički pokret je faktički bio u ratu sa domovinom (Jugoslavijom), za koju se formalno predstavljao, i za koju se stvarno borio NOP.

Odbrana je sve to branila tezama da je Mihailović “tragična, nesrećna ličnost. Njegova je tragedija u tome što nije održao sporazum sa maršalom Titom. Da li je on kriv za to [...] drugi su krivi, koji su rukovodili njegovim akcijama i njegovim opredeljenjem”. Posebno, s tim u vezi, odbrana upozorava na veliki upliv britanskih vojnih misija na koncepciju četničkog pokreta i njegovu orijentaciju. No, to je već drugi kompleks argumentacije na kojoj insistira odbrana.

Neretko se revizionistička istoriografija služi argumentima o postojanju nacističke poternice protiv Mihailovića i savezničkim odlikovanjima. Kako tumačite odluku Hitlera o uceni Dragoljuba Mihailovića 1943. godine, a kako De Golovo i Trumanovo odlikovanje komandantu četničkog pokreta?

– To pitanje se obilato koristi u delu istoriografije koja brani antifašistički i jugoslovenski identitet četničkog pokreta. Kad i to pitanje izvučete iz istorijskog konteksta, onda vam se čini da taj argument ima svoju istorijsku težinu. Međutim, teško je tu Hitlerovu odluku odvojiti od prilika na jugoslovenskom prostoru i najava saveznika da će se iskrcati na obalama Jadrana. Uцена je upravo usledila 23. jula 1943. kad su informacije o mogućem iskrčavanju saveznika bile najprisutnije i u rukovodstvu četničkog, ali i partizanskog pokreta. Istoričar može prihvatiti deklarativni prosaveznički karakter četničkog pokreta, posebno u trenutku kad Hitler želi čistu situaciju na

jugoslovenskom ratištu, kad se očekuje saveznička pobjeda. S obzirom na vreme i na ove okolnosti, ta ucena ima jedan drugi smisao – da uništi sve pokrete na prostorima Jugoslavije koji bi bili potencijalno uporište saveznika. Slično se može procenjivati i odlikovanje Draže Mihailovića od strane SAD i Francuske. I to pitanje može se razumeti samo u dubljem poimanju vremena i konteksta u kome su takve odluke donesene. Kada je reč o Americi, tu odluku donosi Trumana administracija 1948, a to je vreme najvećih sukoba Jugoslavije i SAD, koji su imali prevashodno politički i ideološki karakter. Odnosi su pre bili ratni nego normalni. Jugoslavija je 1946. u leto oborila dva američka aviona iz kojih niko nije preživio. Pored toga, Amerika ima i stvarnog razloga da zahvali Draži Mihailoviću i četničkom pokretu za spasavanje američkih pilota 1944. Međutim, redukovati karakter četničkog pokreta na spasavanje američkih pilota na kraju rata ne govori, niti objektivno može govoriti o političkoj i vojnoj fizionomiji tog pokreta tokom celog Drugog svetskog rata. Nije nepoznato da Amerika tokom 1944. želi da pomogne Dražu Mihailovića. O tome na sudu govori i sam Mihailović. Kada mu je u štab došao američki pukovnik Makdauel, Mihailović kaže da mu je on tad rekao: “Nije mi interesantna vaša borba sa Nemcima. Vaše je da se održite u narodu.” U tom smislu ne treba isključiti ni značenje velike propagande koja dolazi iz Amerike povodom suđenja Mihailoviću, koja i rasprostire tezu o političkom i ideološkom suđenju. Otuda bi se to odlikovanje moglo posmatrati i u tom kontekstu.

Što se tiče De Gola i njegove odluke o odlikovanju Dragoljuba Mihailovića (februar 1943), istoričar ne može da izbegne konstataciju da Francuska i De Gol objektivno nisu bili informisani o stvarnim procesima na jugoslovenskom prostoru (za razliku od Velike Britanije, SAD i SSSR-a, Francuzi nisu imali misiju u Jugoslaviji), a pitanje je i koliko su je tada i razumeli, uveliko i zbog svojih problema u toku rata.

S tim u vezi, kao istoričaru, nameće mi se i jedno pitanje. Kako je moguće da Draža Mihailović nije dobio odlikovanje od Velike Britanije koja je najpotpunije znala istoriju četničkog pokreta i prilike u Jugoslaviji u celini?! Trebalo bi se setiti jedne Čerčilove ocene iz

1944. izrečene u britanskom parlamentu, kada ga je opozicija, posebno laburisti, kritikovala, posle priznanja NOVJ-a, kako je mogao tako dugo da ne vidi stvarne prilike u Jugoslaviji. Čerčil je, otprilike, odgovorio: “Ima trenutaka kad ne razumem šta se zbiva ni u mojoj zemlji, a kamoli negde na Balkanu”.

Profesore, nije li relativizacija istorijske stvarnosti, ali i istoriografskih spoznaja koju od druge polovine 80-ih čine pojedini istoričari dovela do opšte konfuzije, pa i do aktuelnih procesa političke i sudske rehabilitacije, što zakonomerno vodi legalizaciji fašistoidnih ideja i njihovom inkorporiranju u našu društvenu stvarnost? Vratimo se Hobsbaumu koji je rekao da istoričari mogu da nanesu veliku štetu, još jedino koliko nuklearni fizičari. U tom kontekstu, koje su konsekvence po srpsko društvo i njegovu budućnost zbog ovih procesa o kojima smo govorili? A koje su posledice po kritičku historiografiju i njeno metodološko utemeljenje?

472 – Sasvim ste u pravu. Izvesno je da se kod nas dovode u pitanje istorijske vrednosti koje su već postale univerzalne i civilizacijske, i koje su se razvile u Drugom svetskom ratu, u otporu fašizmu. Ukoliko se ponovo ne shvata opasnost od relativizacije fašizma i koketiranja sa nacionalizmom i šovinizmom, koji su u biti njegovog nastajanja i razvoja, onda su i realne mogućnosti da se ova zemlja ponovo suoči sa svim varvarstvima koje je on doneo narodima jugoslovenskog prostora tokom Drugog svetskog rata. Posebno je opasno kada historiografija svojim “novim” shvatanjima relativizuje karakter svih onih pokreta koji su na različite načine participirali u tom varvarstvu.

NEKOLIKO ZAPAŽANJA O POJAVAMA REVIZIONIZMA U SRPSKOJ ISTORIOGRAFIJI¹

Kritičke ocene o pojavama revizionizma u srpskoj historiografiji sve su prisutnije u naučnim radovima, iako još nisu dobile sveobuhvatni karakter. Možda one i ne mogu biti drugačije s obzirom na istorijske složenosti i mnoge kontraste, što zahteva i dublje analize i više vremena.

Iako se smatra da su se tendencije za revizionizmom javile tek krajem XX veka (pred raspad jugoslovenske države i društvenih osnova na kojima je počivala), teško je ne primetiti da su izvesne pojave imale takav karakter i pre – već od sedamdesetih godina XX veka. Još tada su, otvaranjem mnogih pitanja iz istorije Jugoslavije (1918–1945), davane i ocene koje su izlazile iz okvira uobičajenih razlika u interpretaciji pojedinih događaja i procesa. Odnosilo se to prevashodno na artikulaciju nacionalnog u procesima jugoslovenskog razvoja posle 1945. godine, a započelo je u publicistici tezom da jugoslovenska socijalistička integracija nužno vodi ka nestajanju nacionalnih individualiteta jugoslovenskih naroda. Pitanje je bilo preozbiljno da bi bilo prepušteno samo historiografiji, pa se o njemu prvo izjasnila politika, ocenivši da shvatanje nacionalnog pitanja i karaktera jugoslovenskog federalizma ne vodi razvoj Jugoslavije u tom pravcu. Ove protivrečne ocene o jednom od najdelikatnijih pitanja iz istorije Jugoslavije, budući da je u njenoj prošlosti (u Kraljevini Jugoslaviji), ono već bilo anticipirano u unitarnom smislu, odraziće se kasnije i na promene ocena u jugoslovenskoj historiografiji o oportunisti jugoslovenske državne integracije uopšte, smislu i karakteru avnojevskih

473

1 Ranko Končar, "Nekoliko zapažanja o pojavama revizionizma u srpskoj historiografiji", u: Momir Samardžić, Milivoj Bešlin, Srđan Milošević (ur.), *Politička upotreba prošlosti. O istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*, Alternativna kulturna organizacija – AKO, Novi Sad, 2013, 35–39.

odluka, pre svega o nacionalnom i državnom identitetu republika, njihovoj perspektivi i dr.

U pogledima na istoriju XX veka (kojim se ovaj prilog uglavnom i bavi), posebno na karakter dva svetska rata i njihove posledice, ocene jugoslovenske historiografije bile su uglavnom podudarne sa historiografijama zemalja koje su odlučujuće uticale na njihov razvoj i okončanje. Ta historiografska shvatanja bila su u osnovi preovlađujuća, iako se i u njihov naučni objektivizam počelo rano sumnjati kao “savezničku shemu istorije”, savezničku verziju rata, historiografiju pobjednika i dr. Ovim shvatanjima objektivno su najavljivani zahtevi i za drugačijim historiografskim pristupima – da u svojim ocenama treba čuti obe strane radi potpunijih naučnih saznanja. Ovi zahtevi ne bi bili sporni kad bi bili naučno motivisani, što uglavnom nije bio slučaj. Pitanje je – kakva bi to bila istorija koja bi i u čemu imala razumevanja prema fašizmu i njegovom karakteru u sukobu sa antifašizmom kao pobjednikom. U srpskoj historiografiji, međutim, ima i takvih pokušaja, posebno kad se nastoji razumeti ponašanje različitih kolaborantskih i fašistoidnih pokreta kao patriotskih i nacionalno opravdanih.

O istoriji Jugoslavije XX veka kod nas je dosta pisano, iako su mnoga pitanja ostala ili na margini ili neistražena. Istorija Kraljevine Jugoslavije je relativno potpuno istražena, posebno njeno stvaranje, političke, ekonomske, nacionalne i ustavne osnove i krize, političke stranke, spoljnopolički položaj Jugoslavije i dr. Uveliko su istraženi i nacionalnomanjinski problemi, pre svega mađarske i nemačke manjine i njihov politički, ekonomski i kulturni život u Kraljevini Jugoslaviji. Nacionalnim pitanjem (i pitanjem nacionalnih manjina) na kraju i posle Drugog svetskog rata, historiografija se nije kompleksnije bavila. Nekoliko publicističkih radova ili fragmentarnih osvrta ne daju osnove za pouzdanije istorijske sudove i mišljenja. Razlozi tome su brojni i ne nalaze se samo u ocenama da je reč o tabu temama, kako se to najčešće kvalifikuje. Reč je o zaista složenim pitanjima, nedostatku relevantne istorijske dokumentacije, vremenske bližine, i tek onda različitim političkim ograničenjima. U tom smislu jugoslovenska nije bila drugačija od drugih historiografija.

O istoriji Drugog svetskog rata napisane su, takođe, brojne studije i rasprave, koje su se bavile i najsloženijim pitanjima i procesima. S tim u vezi publikovan je i veliki broj istorijskih dokumenata različite provenijencije. Upravo je, međutim, ova historiografija danas predmet najbrojnijih revizija i nenaučnih vrednovanja. S obzirom na to, može se postaviti pitanje da li je uopšte reč o historiografiji, i ako jeste, kuda ona objektivno stremi. Obično se misli, i ne bez razloga, da je diskurs ove historiografije pretežno nacionalistički i ideologijski, i da kao takva ona ne vidi razliku između istorijskog i fiktivnog. Ove karakteristike počele su da se javljaju osamdesetih i devedesetih godina XX veka, a naročito od nestanka jugoslovenske države, o čijoj se prošlosti uglavnom sudi samo kroz prizmu nestanka. Zbog toga je njena istorija izložena en block udarima jednostranih ocena i pristupa, kojima su važni događaji i procesi i njihovi protagonisti ili marginalizovani, ili stigmatizovani, ili istorijski obezličeni. Te promene neki istoričari kvalifikuju kao pojave pluralizacije istorijskih mišljenja koje su uslovljene političkom pluralizacijom. Ako su uslovljene političkom pluralizacijom, onda im se teško može davati naučni karakter, jer i u historiografiji one su samo političkog smisla.

Omiljene teme istorijskih revizija obično su složenijeg karaktera, ali koje se mogu jednostavnije reinterpretirati sa hipotetičkog – nacionalnog i političkog, ali ne i dokumentarnog stanovišta. Najčešće je u diskursu ovakve historiografije relativizacija antifašističkog otpora u Jugoslaviji, posebno u Srbiji, kojom se poravnavaju istorijske uloge pojedinih pokreta u ratu i briše njihov različit odnos prema okupatoru; ta svojstva, navodno, ranija historiografija nije shvatila, da je u pitanju ambivalentnost srpske antiokupatorske pozicije, koja je od desnice do levice, u suštini bila patriotska i egzistencijalno uslovljena. Tako se kolaboraciji u Srbiji, koja je kod nekih pokreta imala i fašistoidni karakter, daju istorijski smisao i nacionalno značenje. Istovremeno se tzv. nacionalnom “antifašizmu” (četničkom pokretu), pripisuje autentični srpski, a jugoslovenskom samo internacionalni karakter, kao da jugoslovenski, u koncepciji NOP-a, nije podjednako i srpski. Ne shvata se da su u pitanju bili oslobođenje i obnova dotadašnje zajedničke jugoslovenske države, a ne internacionalistički poduhvat.

476

Ali se sa razlogom može postaviti pitanje – da li je četnički “antifašizam” bio istovremeno i jugoslovenski, odnosno da li se već tada opirao opravdanosti jugoslovenske državne integracije kojoj antifašistički pokret komunista daje novi politički karakter, a koji je, objektivno, ometao samo srpsku integraciju za koju su se oni zalagali. Tu istorijsku stvarnost protagonisti revizionizma obično ne shvataju i ne razumeju, a ona je bila suštinska za pobedonosni ishod rata i sukobe na jugoslovenskim prostorima. Zbog toga je, izvesno, i bila podržana od Antifašističke koalicije 1941–1945, a ne zbog ideoloških simpatija prema partizanskom pokretu. Njihovi branitelji (u historiografiji) danas smatraju da za jugoslovensku integraciju nisu postojale nikakve istorijske pretpostavke i da je Jugoslavija samo tvorevina Kominterne koju je Tito osmišljavao na antisrpskoj platformi; da je federacija, proizašla iz Drugog svetskog rata, pseudofederacija koja počiva na principu nacionalne ravnoteže, da je u nacionalnom smislu preširoka, a time i protiv srpskih nacionalnih interesa, jer su iz Srbije izuzete tzv. srpske zemlje. S tim u vezi, u historiografiji se neke federalne jedinice tretiraju kao “nacionalna periferija”. U suštini, radilo se o suprotstavljanju federativnom uređenju uopšte, koje je i ujedinilo jugoslovenske narode u zajedničkom antifašističkom otporu i borbi. Ideje o tzv. homogenoj i hegemonij Srbiji (središnjem nacionalnom projektu četničkog pokreta), doživele su potpun vojni poraz, ali ne i politički, koji će rušiti Jugoslaviju i devedesetih godina XX veka.

U diskursu revizionističkih shvatanja je osporavanje legitimiteta KPJ u pokretanju i organizaciji NOP-a, s obzirom na to da se ona borila samo za osvajanje vlasti, zbog čega je i započela građanski rat. Takvo političko opredeljenja NOP-a smatra se suprotnim antifašističkom karakteru otpora, jer su ga komunisti monopolisali za svoje revolucionarne ciljeve, proglašavajući antikomunistička raspoloženja drugih pokreta u Jugoslaviji prookupatorskim i profašističkim. Takva svojstva komunističkog pokreta uglavnom su, ocenjuje se, završavala u revolucionarnom terorizmu, a njihova antifašistička borba ostvarivala se kao ratni komunizam, koji je posleratnu denacifikaciju i promene izvodio neprosvećenim metodama – terorom, nasilnom smenom vlasti, socijalnom egalitizacijom Jugoslavije i dr. Ovakve

istoriografske ocene postale su osnova i za mnoge političke rehabilitacije koje se danas čine u Srbiji.

Ovih nekoliko zapažanja nesporno dokazuju da je reč o pojednostavljenoj predstavi istorijske prošlosti Jugoslavije koja je determinisana ideologijskim i nacionalističkim pristupima. Ona u ranijim istorijskim radovima, izvesno, nije bila nacionalistička, iako mnoge probleme nije sveobuhvatno istražila i kritički interpretirala i ocenila. Revizionističkim ocenama (samo zato što se stvarni antifašistički pokret u Jugoslaviji javio u organizaciji komunista) obično se apsolutizuju određene pojave i pripisuje im se istorijski smisao, koji je uvek politički i negativan.

Nesporno je da se prošlost mora uvek iznova promišljati, ali samo na istoriografski način – metodološkim inovacijama i novim dokumentarnim saznanjima, oslobođenim od ideologijskih shema i naknadnih reminiscencija. Možda su ovi pokušaji u nas najviše izvedeni na nacionalističkoj i ideologijskoj identifikaciji prošlosti, čime se u istorijskom mišljenju objektivno legalizuju anahronizam i mit-sko promišljanje. Ovi kriteriji ne primenjuju se na prošlost drugih jugoslovenskih naroda, već samo na svoju. Otuda je teško složiti se sa ocenama da je ranija istoriografija četnički, nedićevski, ljotićevski i druge pokrete u Jugoslaviji identifikovala kao kolaborantske i kvislinske iz ideologijskih, a ne istorijskih razloga.

U metodološkom pristupu, istoriografija je uvek bliža istini kad prošlost procenjuje sa stanovišta univerzalnih kriterija i vrednosti. U tom smislu nemački fašizam, okupacija, kolaboracija i dr. uvek su istog istorijskog karaktera i ne mogu podleći reviziji sa promenama političkih, ideologijskih uverenja i dr. (Ili je nemačka agresija na Jugoslaviju imala fašistički karakter ili nije; ili je kolaboracije bilo ili nije; ili se NOP borio protiv okupatora ili nije; ili je Draža u Divcima 1941. tražio pomoć Nemaca u borbi protiv partizana ili nije...). Motivi kolaboracije ne mogu dovoditi u pitanje postojanje kolaboracije, ako se različito i vrednuje, ona objektivno ostaje kolaboracija i 1941. i 1945. i danas. Ovakve teze u srpskoj istoriografiji teško je ne odbaciti kao aistorijske i kao anahronizam.

VRATITI OBELEŽJE DRŽAVNE TRADICIJE¹

Dobro je što ponovo obeležavamo važne događaje iz istorije našeg narodnooslobodilačkog pokreta u Drugom svetskom ratu. U jednom periodu ovo obeležavanje je izostajalo, ne zbog zaborava, već zbog odricanja od svog autentičnog antifašističkog identiteta, koji je odavno ocenjen i prihvaćen kao istorijska pojava u antifašističkoj koaliciji, i u evropskim normama.

Iskreno vraćanje izvornoj antifašističkoj tradiciji podrazumeva da o njoj istorijski mislimo i sudimo onako kako je danas vide vodeće članice antifašističke koalicije, čiji je narodnooslobodilački pokret, a ne neki drugi u Srbiji, bio uvaženi i priznati član. To što je taj pokret imao i revolucionarna svojstva, može biti predmet različitih ocena i ideoloških rezervi, ali se ne sme odbacivati njegova dominantna antifašistička suština kao univerzalna vrednost, koja je, kao takva, istovremeno i trajno nova nacionalna vrednost.

Otuda antifašistički i oslobodilački pokret srpskog naroda, kao integralni deo jugoslovenskog pokreta, koji je dao istorijski doprinos pobedi nad fašizmom, mora ponovo dobiti karakter državne tradicije koja će se svake godine dostojanstveno i prigodno obeležavati. Ovo utoliko pre što se sa fašistoidnim pojavama suočavamo i danas, kako u Evropi, tako i kod nas. Istorijsko iskustvo je već potvrdilo da se ove pojave uvek javljaju zbog odnosa države prema njima, ali i nekritičkog pristupa istorijskim zbivanjima u Srbiji tokom Drugog svetskog rata. Iz tih razloga skandalozno deluju, čak, i upozorenja kako je ovogodišnje obeležavanje oslobođenja Beograda, uveličano vojnom paradom i posetom Vladimira Putina, lišeno četničke simbolike.

Da li već ta upozorenja ne govore šta se to stvarno desilo sa odnosom države prema našoj antifašističkoj prošlosti, ali i sadašnjosti, odnosno, kuda smo to počeli stremiti? Ako smo dosad i bili

1 Ranko Končar, "Vratiti obeležje državne tradicije", *Danas* 21.10.2014, 8.

neiskreni i politički tendenciozni prema pitanju koji je to autentični antifašistički pokret Srbije u Drugom svetskom ratu koji je doprineo oslobođenju Beograda, pred Putinom se to izvesno ne može krivotvoriti. Moraćemo jasno i trajno reći da su to učinili Crvena armija i jugoslovenski partizanski pokret, ali se i odreći shvatanja da je dobra samo ona istorija koja je korisna za “za našu političku stvar”, a koju smo poslednjih godina pokušavali da ostvarimo promocijom drugog pokreta kao tzv. antifašističkog-četničkog pokreta. Mora se reći da je zvanična politika ohrabivala diskreditaciju istine o našem antifašističkom pokretu u težnji da i njenom jugoslovenskom karakteru dâ samo nacionalni smisao, makar se ona zasnivala i na prihvatanju kolaboracije sa okupatorima kao mogućoj osnovi antifašizma u Drugom svetskom ratu. Odnos prema prošlosti i njenom karakteru ne sme se zasnivati na političkoj ljubavi, već na istini i istorijskim vrednostima, koje su vrednije ukoliko su univerzalnije.

Da li se grandioznom paradom, koja je sigurno motivisana i drugim razlozima, može trajno povratiti istina o našem antifašističkom pokretu i njegovim stvarnim nosiocima, ostaje da se vidi, ali je bitno da tu istinu više ne devastiramo u ime trenutnih političkih, ideoloških i drugih interesa, i da joj i u obrazovnom sistemu damo autentični karakter.

U pitanju je potreba da se podstakne i podrži kritičko suočavanje sa našom bližom prošlošću i da se neguju njene univerzalne vrednosti.

VI | INTELEKTUALNI
ANGAŽMAN U
JAVNOM DISKURSU

ISKUŠENJA OTVORENIH TEMA¹

Iz političkog oportuniteta naša historiografija nije ulazila u određena delikatna pitanja, ali je na mnoga ipak odgovorila, na primjer o ideji autonomije Vojvodine.

Historiografija se posljednjih godina našla u žiži interesa najšire javnosti. Povijesnom tematikom, i onom bližom i onom daljom, počeli su se zanimati pa i baviti i oni kojima to nije bilo uže područje ili specijalnost. Na svoj način to govori da povjesničarima predstoji opsežan posao u istraživanju i sistematiziranju građe. Gdje je danas jugoslavenska historiografija, s kakvim se dilemama suočava, kako tumači različite interpretacije pojedinih događaja, razgovarali smo s Rankom Končarom, novosadskim povjesničarom i predsjednikom Komisije PK SK Vojvodine za međunacionalne odnose.

Čini se da mi ne možemo bez pogrešnih koraka ni u jednom području, pa tako ni u historiografiji. Kolika je šteta učinjena našoj historiografiji apsolutizacijom nacionalnih, parcijalnih i regionalnih viđenja jugoslavenske prošlosti, kao i poplavom memoarske literature?

– Paralelno sa pozitivnim tendencijama u istoriografiji zbivale su se i promene koje su je u većoj meri dezintegrisale. Polako se napuštao stav o jedinstvenosti i nedeljivosti jugoslovenske revolucije, a time i njeno celovito razumevanje.

Danas smo u fazi koju obeležava poplava brojnih publicističkih i drugih radova koji pretenciozno i na fragmentarnim zapažanjima “koriguju” viđenje istoriografije. Na toj osnovi izgleda da je sve moguće dokazati, a ja ću biti slobodan da ih ocenim običnim spekulacijama i misaonim konstrukcijama. Od toga njihovog zalaženja u prošlost, da bi se ona ne razumela i objasnila već osporila i odbacila sadašnjost, istoriografija se mora obraniti.

1 Jovo Paripović, “Iskušenja otvorenih tema”, *Danas* 3.2.1987, 19–21.

Možda je to sve i zbog toga što historiografija nije odgovorila na mnoga pitanja naše prošlosti?

– Mislim da je ipak odgovorila na pitanja koja je istraživala. Često, međutim, iz razloga političkog oportuniteta nije ulazila i u određena delikatna pitanja, ili ona koja su u istorijskom smislu još uvek otvorena. Prema razlozima takve vrste može se biti radikalno kritičan, ali u historiografiji oni obično nailaze na razumevanje. Naš poznati i ugledni istoričar, akademik Vasa Čubrilović, reče jednom da istoričar ima pravo neke istorijske činjenice da prećuti, ali nikada ne sme da ih falsifikuje. Dodao bih da smo možda malo i nestrpljivi očekujući od historiografije da u svom ipak kratkom razvoju odgovori na sva pitanja. Tek predstoji izučavanje nekih složenih pitanja, ali i procesa iz posleratnog istorijskog razvoja koji već sada izazivaju brojne kontroverze.

Koja su to pitanja?

– Navedimo samo neka kao, na primer, karakter i koreni etatizma, odnos KPJ prema seljaštvu, nacionalno pitanje, sukob sa IB-om, priroda i karakter Partije... Zanimljivo je da već sada o tim, a i nekim drugim pitanjima, postoje određene ocene, koje su impresionističke ili literarno-publicističke. Apsurdno je da se na svakom otkrivenom dokumentu, koji u celosti nije dostupan, niti istražen, daju istorijske ocene koje se u širem smislu primaju kao naučna zapažanja.

Bojim se da i postojeća dokumenta mogu navesti na iskrivljenu sliku. U nominalnom smislu ona često navode na zaključak koji nije komplementaran istorijskoj stvarnosti, jer su samo deo određene taktike pokreta. Takav je na primer slučaj sa tezom da je KPJ 1946. godine likvidirala stranački plurizam, koji nikada od 1941. godine nije bio njeno stratejsko opredeljenje.

Nije to jedini nesporazum i nerazumijevanje?

– Svakako da nije. Recimo, ozbiljno je pitanje da li shvatamo da su se kod nas spojile dve revolucije ili, preciznije, da je socijalistička revolucija dovršavala i građansko-demokratsku, pogotovo u nekim fundamentalnim pitanjima – nacionalnom i seljačkom, na primer. U NOB-u to je bio izvor njene snage i socijalne širine, koja je na kraju rata radikalno izmenila i socijalnu strukturu KPJ kao hegemonu

revolucija. U tom smislu to nije ista partija iz 1941. godine, jer je u njoj prevladala seljačka struktura. Može li dublji analitičar karakter revolucije, koja se nije izrazila kao "čist" klasni proces, objektivno u svojim proučavanjima izbeći to pitanje i naučiti da nije sasvim slučajno što je upravo na seljačkom i nacionalnom pitanju posleratni društveni razvoj Jugoslavije ulazio u protivrečnosti i krize. Revolucija koja je izrasla na seljačkoj socijalnoj osnovi, a hoće vrlo brzo da se ostvari i u svom punom socijalnom smislu, objektivno mora platiti dugove takvog razvoja.

Hoću takođe da upozorim da često i u historiografiji ne osećamo smisao stava KPJ, definisanoga vrlo rano u predratnom periodu, da je nacionalno pitanje Jugoslavije pitanje socijalističke revolucije. To je praktično u jugoslovenskim prilikama značilo podvrgnuti nacionalno pitanje i političkom i socijalnom oslobođenju. U oružanoj etapi samo je u političkom smislu to pitanje načelno istorijski dovršeno, a tek posle oslobođenja otvoren i proces socijalnog. S tim u vezi takođe je na osnovama revolucije istorijski apsolvirana i relacija nacionalno–jugoslovensko. Istorijski jedino moguća.

U tom je kontekstu viđeno nacionalno pitanje u posleratnom periodu relativno dugo bilo u senci. Na to su podjednako uticale i unutrašnje i međunarodne okolnosti.

Treba li iz toga, kako to neki danas tvrde, izvlačiti zaključak da nacionalno pitanje prvih dvaju desetljeća društvenog razvoja Jugoslavije nije postojalo i da su ga socijalni procesi definitivno potisnuli?

– Te prve dve decenije društvenog razvoja Jugoslavije upravo u kritici današnjeg razvoja, a posebno ustavnog sistema, uvažavaju se kao pravi model. Biću slobodan u tom smislu da iznesem zapažanja i ocene jedne sednice Izvršnog komiteta CK SKJ s početka 60-ih godina upravo o nacionalnom pitanju i međunacionalnim odnosima, malo poznate, posle koje se i Osmi kongres SKJ tim pitanjima prvi put pozabavio. Sudionici te sednice iznosili su ovakove ocene: "Radi lo se o političkoj krizi i nejedinstvu o putevima razvitka; nejedinstvu rukovodstva", "republički separatizam i partikularizam je u porastu", "privreda se slabo povezuje", "u ratu smo bili više Jugosloveni",

“idemo li ka konfederaciji ili ka socijalističkoj zajednici”, “rukovodeći ljudi pali su pod uticaj sitnoburžoaske stihije i nacionalizma”, “odnosi Zagreb–Beograd isti su kao i 1930. godine”, “svako gleda svoju republiku”, “demokratija je otišla predaleko”, “nema centralne vlade”, “uzroci krize su u VI i VII kongresu koji je razvodnio SKJ”, “republike je zahvatila investomanija”, “rukovodstvo Vojvodine strahuje od ugrožavanja autonomije”.

Hteo sam samo da pokažem koliko smo mi još uvek daleko od celovitog proučavanja prošlosti revolucije i prečesto skloni jednoznačnim procenjivanjima izuzetno delikatnih istorijskih problema i procesa.

Rekoste jednom da smo suočeni sa suptilnom opozicijom, koja ne napada direktno na revoluciju, ali negira ono što racionalna svijest nikada ne može dovesti u pitanje. Recite nešto o tom djelovanju opozicije?

– Objektivno gledano, ni naša istorija u tom smislu nije nikakav izuzetak, a posebno odnos prema revoluciji. Moglo bi se reći da su sve revolucije doživele sudbinu da se posle određenog perioda javljaju razmišljanja o njihovoj istorijskoj opravdanosti i da li je do istog cilja mogao dovesti i neki drugi put. Ponekad to traje i desecima godina. Čini mi se da smo poslednjih godina svedoci takvih pojava i kod nas.

U našoj historiografiji postoji visok stepen saglasnosti u odnosu na kardinalna pitanja naše novije prošlosti. Postoje i različita gledanja na određena pitanja, ali kad je reč o revoluciji, uglavnom se ne dovode u pitanje njen bitni istorijski identitet i tok. Identitet i tok revolucije dovode u pitanje publicistička i memoarska dela. To ima i jedno obeležje – potiču, neretko, iz samog hegemonu revolucije, od ljudi koji su joj u različitim etapama davali istorijski pečat i svojim delovanjem doprinosili njenom manje ili više demokratskom ili pak dogmatsko-birokratskom karakteru. Neka od tih gledišta nisu nova – javila su se u toku NOP-a, a danas se u širem smislu prihvataju kao “novo” kritičko promišljanje prošlosti revolucije, koje navodno koriguje ideologizovanu historiografiju.

U posljednje vrijeme posebno padaju u oči neke teze, kao npr. o nelegitimnosti revolucije, prekidanju prirodnog istorijskog razvoja građanskog društva, ili teza koja jugoslavensku orijentaciju KPJ kvalificira kao antisrpsku, tvrdeći da je KPJ svjesno "preskakala" srpsko pitanje.

– Na takvo pitanje ne može odgovoriti ni najdublje istraživanje ili spekulisanje. Obično se zaboravlja da nijedna revolucija formalno nije legitimna, a da li je istorijski rasplet jugoslovenske situacije na primer 1941. godine mogao biti i drugačiji, razrešen bez žrtava i bratoubilačkog rata, posle pobeđe revolucije i njenog dosadašnjeg trajanja, sa svim problemima i krizama kroz koje je prošla, nije pitanje istoriografije kao nauke. KPJ je revoluciju izvela u uslovima i na način kako je znala i istorijski mogla, kako su je na kraju mase prihvatile. A na nju nije mogla uticati misao i mudrost današnjih potomaka i kritičara.

Ako analizirate program na kojem je KPJ dobila bitku u toku rata, onda nedvosmisleno dolazite do uverenja da je jugoslovenska stvarnost 1941. godine ponudila sve drugo osim pokretanja zajedničkog NOB-a, ideje obnove Jugoslavije i ideje bratstva i jedinstva naroda. Otuda je apsurdno tvrditi da je njena jugoslovenska orijentacija u ma kom smislu i u odnosu na bilo koji narod bila samo nekakva farsa u interesu nekoga drugog naroda. U ovom konkretnom pitanju mislim da je to dosta ponižavajuća ocena za masovni narodnooslobodilački pokret srpskog naroda koji je navodno Partija zavela.

Među temama koje se nude, posebno iz arsenala "srušenih tabua", nalazi se i ona o utjecaju Kominterne na našu Partiju i tokove revolucije. Time se naša revolucija nastoji obilježiti kao staljinistička. Recite nešto o tome.

– Činjenicom da je KPJ u svom revolucionarnom razvoju izrastala u političkoj klimi Kominterne ne može se, sagledavanjem revolucije u celini, izvoditi zaključak o njenom staljinističkom biću. Takva zapažanja u osnovi su kontradiktorna jer ne mogu onda ni da objasne pojavu i organizaciju jugoslovenske revolucije u toku Drugoga svetskog rata, a posebno činjenicu da je upravo izvedena na osnovama koje su bile potpuno suprotne i Kominterninim i Staljinovim zahtevima. Da nije bilo revolucije kao istorijskog čina u jugoslovenskim

okvirima, i KPJ bi bila “utopljena” u neakve pokrete otpora u toku Drugoga svetskog rata koji su simbolizovali Kominternu, odnosno Staljinovu doktrinu. U današnjoj situaciji ova se pitanja ukrštaju i sve više su deo političke platforme određenih snaga koje preko istoriografije žele da dokažu tezu o jednom konzistentnom i neprevladanom staljinističkom biću KPJ i SKJ danas.

Ponekad se, kada je riječ o ideji autonomije, stvari pojednostavljuju, ili iskrivljuju. Svodi se ta ideja na separatizam, a u posljednje vrijeme sve češće na tezu o razbijanju sprske nacije. Objasnite ideju autonomije.

– U historiografskim radovima ne susreću se takve interpretacije, ali ih je uvek bilo u političkim nastupima. Za potpunije razumevanje političkih korena autonomije Vojvodine neophodno je dublje sagledati prošlost u okviru koje se ona javila. Učiniću to samo fragmentarno.

Već od stvaranja jugoslovenske države 1918. može se govoriti o početku javljanja autonomije. Tada su se javila različita gledišta o putevima ulaska Vojvodine u jugoslovensku državu – preko Srbije ili preko Narodnog vijeća u Zagrebu. Među pristalicama i jednoga i drugoga gledišta nije postojala brojčana ravnoteža i prihvaćena je odluka o priključenju Srbiji. Treba, međutim, upozoriti da su pristalice obaju gledišta, bez obzira na političke nijanse, podrazumevala određen stepen autonomnosti (samoupravnosti) Vojvodine u budućem ustavnim uređenju zemlje.

Posle velikoga nacionalnog oduševljenja koje je zahvatilo Srbe i Hrvate u Vojvodini što su se otcepili od Austrougarske i priključili Srbiji, polako su se u društvenom životu počeli javljati i određeni problemi. Javljaće se nezadovoljstvo njenim ukupnim ekonomskim i političkim i kulturnim položajem. Javlja se i polarizacija unutar srpske građanske misli u Vojvodini i oko državnopravnih pitanja koja se izražavaju u sve otvorenijem zahtevu za njenim drugačijim ustavnim položajem. Od početka 30-ih godina nezadovoljstvo ekonomskim i političkim položajem Vojvodine dobija obeležje političkog pokreta za autonomiju, što će se 1935. izraziti u stvaranju Vojvođanskog fronta, u koji se uključuju delovi gotovo svih građanskih partija – radikali,

demokrati, zemljoradnici, HSS, mađarske stranke i dr. Pojava političkog pokreta za autonomizaciju Vojvodine, kojem osnovni pečat daju upravo srpske građanske partije, bio je po svemu nova i u određenom smislu prelomna pojava. Može biti izvesnih različitosti u gledištima na motive i osnove njegove pojave, ali je on bio istorijska realnost koju su uvažavala i vođstva srbijanskih građanskih partija, prihvatajući u velikoj meri njegove kritike položaja Vojvodine, a posebno ekonomske.

Gledišta KPJ na autonomiju razlikuju se od građanske misli i orijentacije.

– U gledištima KPJ o Vojvodini ne postoji podudarnost sa građanskim stavovima. Svom stavu ona daje šire društveno obeležje i uvažava njenu višenacionalnost kao osnov autonomije slobode i prava svih njenih naroda. Ti njeni stavovi naročito dolaze do izražaja u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji. Mnoga objavljena dokumenta vrlo jasno dokazuju da je autonomija Vojvodine politički program NOP-a i u potpunosti je saglasnosti sa politikom KPJ o rešavanju nacionalnog pitanja. Političke i vojne institucije i organizacije NOP-a u Vojvodini od samog početka povezane sa centralnim rukovodstvima NOP-a Jugoslavije. Vojvodina je birala svoje delegate i za Prvo i za Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Sve do odluke o priključenju federalnoj Srbiji 31. jula 1945. ona se smatra jednom od jedinica jugoslovenskoga narodnooslobodilačkog pokreta i federacije. Ona je to u stvarnosti, bez obzira na to što odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a formalno o njoj nije zauzeto nikakvo stanovište. Ipak je nacionalna osnova jugoslovenske federacije odredila i njen budući politički položaj. Tito će to četiri meseca posle sednice AVNOJ-a jasno precizirati rečima: “Bez sumnje, Vojvodina će, kao i druge oblasti koje pretenduju na to, dobiti najširu autonomiju, ali pitanje autonomije i pitanje kojoj će federalnoj jedinici dotična pokrajina biti pripojena zavisi od samog naroda, odnosno od njegovih predstavnika kada se poslije rata bude rješavalo o definitivnom državnom uređenju.” U tim je rečima sadržan svakako najdublji smisao i karakter AVNOJ-a i jugoslovenske revolucije. I pitanje autonomije i kome će se pripojiti pripalo je narodima Vojvodine i njihovom slobodnom opredeljenju. Mislim da je stvarna

sloboda opredeljivanja naroda u našoj revoluciji istorijski čin koji određuje njen osnovni karakter. Sasvim je sigurno da bismo o njoj danas drugačije sudili da je te probleme razrešavala putem dekreta i nedemokratski.

U duhu takvih demokratskih načela narodi Vojvodine doneli su odluku da se Vojvodina kao autonomna pokrajina priključi federalnoj Srbiji, koja se već bila konstituisala novembra 1944. godine. To je bilo istorijski najlogičnije rešenje, s obzirom na relativnu brojnost srpskog stanovništva u Vojvodini. Ali bila je to odluka i svih drugih naroda Vojvodine.

S obzirom na pomenute činjenice, može li se danas o autonomiji Vojvodine suditi izvan tog istorijskog konteksta i smatrati je nekakvim političkim balastom jedinstva i zajedništva u SR Srbiji. Prostor nam ne dozvoljava da se ovi problemi potpunije izlože, a posebno oni koji su se javljali u posleratnom političkom razvoju zemlje i koji su u procesu njene demokratizacije otvarali i pitanje karaktera autonomije u duhu njenih izvornih istorijskih osnova, odnosno prava da utiču na njenu političku fizionomiju i društvenu sadržinu.

VOJVODINA NEMA ALTERNATIVU¹

Vojvođani su se 1918. priključili Srbiji u uverenju da će u slovenskoj državi dobiti ono što im je bilo uskraćeno u Austrougarskoj, ali su se uskoro razočarali i potom, sve do Drugog svetskog rata, pokušavali da političkim sredstvima dobiju ono što su smatrali da im pripada

Veliko interesovanje vojvođanske javnosti ovih dana pobuđuje knjiga koja bi, zbog svog sadržaja, u drugačijim okolnostima bila zanimljiva samo stručnjacima. Ako se kaže da je reč o studiji dr Ranka Končara sa Filozofskog fakulteta u Novom Sadu pod naslovom *Opozicione partije i autonomija Vojvodine 1929–1941*, jasan je i razlog: želi se videti kako su u prošlosti rešavana pitanja i na čemu su padala silom nametnuta rešenja. Razgovor sa dr Končarom počinjemo od ulaska Vojvodine u Srbiju, u kojoj se ona poslednjih godina surovo pritiska i potiskuje.

Šta je navelo Vojvođane da se, u vreme raspada Austrougarske, pripoje Srbiji?

– Na to su uticale nacionalne, srpske, ali i jugoslovenske koncepcije. Istorijski je nesporno da je ona deo ukupnih političkih i međunarodnih procesa koji karakterišu ovaj prostor na kraju Prvog svetskog rata i da su sve dileme koje su bile prisutne u tom trenutku, bile istovremeno i dileme nacionalnooslobodilačkog pokreta koji uglavnom sačinjavaju južnoslovenski narodi, i koji već od 1914. i narednih godina, a naročito 1918, definišu svoju nacionalnu platformu. U početku je to bila platforma koja ne podrazumeva kidanje državnopravnih odnosa sa Austrougarskom, ali je 1918. u zavisnosti od situacije na balkanskom ratištu i stava velikih sila to opredeljenje išlo u pravcu radikalnog zahteva za kidanje tih veza. Od početka se pojavljuje nedoumica – da li otcepljenje izvesti preko integracije sa celinom južnoslovenskog pokreta koji teži stvaranju jedinstvene jugoslovenske države ili preko direktnog priključenja Srbiji. Raspored i

1 Mihail Ramač, "Vojvodina nema alternativu", *Nezavisni* 22.12.1995, 16–18.

odnos političkih snaga dugo su bili polarizovani. Vojvođanski radikali naročito su težili ka direktnom priključenju Srbiji. Ideja Jugoslavije uglavnom im je strana. Oni teže ka državi koja će imati izrazito srpsko obeležje i u tom duhu vide trajno istorijsko rešenje. Međutim, grupacija demokratskih političara, koji su po svom misaonom i političkom opredeljenju već tada bili evropski orijentisani, opredeljuje se za širi, jugoslovenski državopravni prostor koji i Evropa u tom trenutku podržava. Pogotovo su te ideje vezivane za ličnosti koje su se oformile na tekovinama evropskog liberalizma.

ISTORIJSKI RAISON D'ÊTRE

Kako se u toj situaciji ponašaju neslovenski narodi koji u to vreme čine većinu stanovništva Vojvodine?

– Ostali slovenski narodi su deo jugoslovenskog koncepta i oni prihvataju ideju državopravnog raskida, budući da je takva orijentacija deo jednog šireg istorijskog i evropskog procesa. Tada na prostoru Austrougarske nastaju i druge države: Čehoslovačka, Rumunija i dr. Istorijski razvoj upućivao je i njih na potrebu ujedinjenja u jedan državopravni okvir. Kod njih naglašenije dominira jugoslovenski koncept. Kod Mađara i Nemaca situacija je sasvim drugačija. Oni su deo drugog fronta u tom ratu i njihov odnos prema tom pitanju nije smatran relevantnim. Jasno je da su oni deo politike koja je išla ka očuvanju Austrougarske ili državnog integriteta Ugarske. U tom smislu postoji izrazita podela na slovenske i neslovenske narode.

Oko 33% stanovništva čine tada Srbi, 26% Mađari, 21% Nemci, 7% Hrvati, 5% Rumuni, 4% Slovaci a 1% Rusini i drugi. Princip samoopredeljenja mogao se realizovati zahvaljujući tome što su narodi koji su bili na drugoj strani fronta faktički isključeni iz odlučivanja.

Na Velikoj narodnoj skupštini 25. novembra 1918, na kojoj se odlučuje, faktički se izjašnjavaju južnoslovenski narodi, to je u osnovi slovensko izjašnjavanje. Ideja Jugoslavije kao državopravne zajednice sasvim je komplementarna strukturi stanovništva koje se tada opredeljuje, kada je tadašnja međunarodna zajednica prelamala da li sačuvati Austrougarsku ili je razbiti. Odluka o tome zavisila je

isključivo od velikih sila. Unutar protagonista nacionalnooslobodilačkog pokreta Južnih Slovena postojala je samo dilema da li primat dati ideji Jugoslavije kao državnopravne zajednice ili direktnom priključenju Srbiji. Ta nedoumica razrešena je na Velikoj narodnoj skupštini. Prvenstvo je dato ideji srpske države.

Neke istorijske indicije upozoravaju da je za Veliku narodnu skupštinu pripremana odluka kojom je trebalo izraziti primat Jugoslavije, ali je zaslugom Jaše Tomića došlo do zaokreta. Iako ima dosta radova na tu temu, kao i sećanja, moram reći da oko toga šta se sve zbivalo na Skupštini ima još mnogo stvari koje nisu sasvim jasne. Mišljenje Jaše Tomića podržali su i predstavnici vojvođanskih Hrvata predvođeni Blaškom Rajićem, tako da je odluka dobila južnoslovenski karakter. Sam Veljko Petrović, koji je član Jugoslovenskog odbora, dosta je kritičan prema ponašanjima pojedinih političkih grupacija.

POSLE UJEDINJENJA – RAZOČARANJE

Kakav je status Vojvodine u okviru novostvorene države?

– Već je samo opredeljenje Velike narodne skupštine odrazilo istorijski pojam Vojvodine. Istorijski pojam može biti malo sporan. Od 1848. ona postoji kao nekakav istorijski entitet. Srbiji se 1918. priključuju Banat, Bačka, Baranja i Srem. To se smatralo istorijskim okvirom Vojvodine. Tada su, u skladu sa istorijskim poimanjem Vojvodine, stvorene i vojvođanske institucije – Veliki narodni savet sa zakonodavnim ovlašćenjima i Narodna uprava kao njegov izvršni organ. Verovatno se i ne bi razmišljalo o institucijama vojvođanskog karaktera da nije postojalo dublje istorijsko sećanje. Iz toga se može zaključiti da u svemu nije pobedila srpska koncepcija. Pobedila je samo u državnopravnom smislu. Ideja da se Vojvodina veže za Srbiju bila je istorijski, politički i međunarodnopravno ubedljivija, jer je Srbija vojna sila, saveznik, a institucije tzv. jugoslovenskog pokreta (Narodno veće u Zagrebu) nemaju međunarodnopravni osnov niti vojnu silu na koju se odluka o otcepljenju može osloniti. Otuda i u knjizi eksplicitno, ocenjujući ulogu Jaše Tomića, kažem da je njegov stav, bez obzira na velikosrpske pobude u tom trenutku, istorijski realniji, jer je imao

oslonca u Srbiji kao vojnoj sili i međunarodnopravnom subjektu. Sve druge jugoslovenske institucije nisu u toj ravni sa Srbijom.

Nezavisno od toga, kompromis se ogledao u očuvanju vojvođanskih institucija koje se žele istorijski sačuvati. Ali, Vojvodina je uskoro bila prva koju je centralizacija odmah progutala. Na to upozoravaju i sami političari iz Vojvodine kada govore da se Vojvodina “jedina od svih oblasti nove države... teatralnim i malo praktičnim gestom, odrekla svoje samouprave i predala se bez rezerve u naručje središnje vlasti. Posledice ovog pre nagljenog koraka teško se osećaju na sve strane”. Želeli su da kažu da nisu shvatili istorijske domete centralizma. Centralizam se pojavio kao avet ne samo za nersrpske narode već i za same Srbe. To će kasnije shvatiti i vodeće srpske partije, pa i sami radikali, i početi da se kritički odnose prema centralizmu kao svojoj istorijskoj zabludi.

PORAZ CENTRALIZMA I UNITARIZMA

Kada to razočaranje u novu državu počinje da dolazi do izražaja?

– Počinje relativno rano. Već 1920–21. godine u diskretnim političkim nastupima aktera nacionalnooslobodilačkog pokreta u Vojvodini vidi se da su oni nezadovoljni time, a jasnije se počinje prepoznavati posle Vidovdanskog ustava 1921. godine i prvih ekonomskih rešenja, posebno nerazumne poreske politike koja je Vojvodinu stavljala u istu ravan sa poraženim narodima u ratu. Naročito izaziva odijum tzv. ratni porez.

Istoričar mora biti oprezan kada govori o poreskoj politici koja je izazivala žestoke kritike i radikala i demokrata. Ta kritika nije osporavala činjenicu da Vojvodina treba da bude poreski više opterećena, s obzirom na svoju ekonomsku snagu itd., ali se nije računalo da će ona biti najviše opterećena s obzirom na svoje mogućnosti, dohodak koji je ostvarivala. Ona je smišljeno, tako se to shvatalo, bila žrtva tendenciozne poreske politike o kojoj kao takvoj govore i sami nosioci vlasti. Ta politika će od 1927. biti uravnoteženija, ali treba imati u

vidu da to nisu bile ocene tzv. opozicije, već samih nosilaca vlasti koji su shvatili da se u takvoj poreskoj politici previše zabrazdilo.

Međutim, akteri političkog života u Vojvodini relativno su dugo polazili od stava da Vojvodina mora podržavati unitarizam i centralizam, pošto su slovenski narodi u njoj malobrojniji od neslovenskih te bi ustavno udaljavanje Vojvodine od Srbije pogoršalo njihov položaj, pa bi ekonomska snaga Nemaca i Mađara došla do izražaja i u političkom životu. U centralizmu i unitarizmu glavnu reč vode srpske političke snage, što se smatralo svojevrsnom branom od ekonomski jačih Nemaca i Mađara. To je moguće istorijsko objašnjenje koje ima svog *raison d'être*-a, ali je u pitanju niz negativnih konsekvenci koje će postupno grupisati političke partije u odbrani elementarnih ekonomskih pozicija Vojvodine.

Zato i govorim o pojavi opozicije koja je došla do izražaja 1929. kada se centralizam produbljuje, a svest o njegovim istorijskim mogućnostima relativizira i pada na najniži nivo. Shvata se da su centralizam i unitarizam izgubili i nacionalno i politički i ekonomski. Prvi koji su mu se počeli opirati bili su u prošlosti njegovi izraziti zagovornici – radikali. Oni su mu u prošlosti dali političku dušu.

Na koji način su oni ispoljavali to svoje opredeljenje?

– Od 1929. eksponiranje tih političkih ideja javlja se kod uglednih radikala, uglednih demokrata, a pre njih kod samostalnih demokrata Svetozara Pribićevića koji su se još 1924. konstituisali kao posebna politička partija. Oni svoja gledišta prema Vojvodini vezuju za otpor šestojanuarskom režimu, koji se izražava kao ideologija unitarizma i centralizma. Faktički, u središtu stranačkog okupljanja u Vojvodini bila je misao o Vojvodini, tako da se radikali, demokrati, samostalni demokrati, Hrvatska seljačka stranka, delovi Slovačke stranke, pa i malobrojni mađarski političari, vezuju za ideju Vojvodine. Vojvođanska opozicija je, dakle, dvojaka: i antirežimska i provojođanska, a već 1931. i 1932. preko Somborske rezolucije lansirana je teza “Vojvodina Vojvođanima”. Somborska rezolucija prvi put eksplicira tu koncepciju da bi 1932. preko poznate Novosadske rezolucije tu ideju oslonila i na ustavnu projekciju o Vojvodini kao autonomiji ili ravnopravnoj jedinici sa drugim nacionalnim entitetima.

OD SOMBORSKE REZOLUCIJE DO VOJVODANSKOG FRONTA

Kako se u to vreme ponašaju neslovenski narodi koji u Jugoslaviji ispočetka nisu imali ni pravo glasa?

– Od 1929. godine dolazi do nekih konkretnijih veza. Tada se stvara jedna šira vojvođanska politička osnova. Javlja se ta ideja kao istorijska potreba. Vojvodinu, prema njoj, treba da nose i izražavaju svi njeni narodi. Premda su joj političku privlačnost i snagu davale vodeće srpske partije, vrlo rano se shvata da ta privlačnost nije istorijski dovoljna da se izrazi celina vojvođanskog pogleda, odnosno vojvođanstva, kako se tada govorilo. Na nekim političkim skupovima 1931/32. pojavljuju se i predstavnici Mađara, pa i Nemaca. Oni nisu brojni, ali je zanimljivo da od tog trenutka, posebno unutar Mađara, teče polarizacija koja će za osnovu imati odnos prema Vojvodini. To je politika koja je dobila svoje osnove posle 1929. godine i može se smatrati početkom izgrađivanja opštijeg vojvođanskog političkog stava.

496 Polarizacija unutar Mađara nailazila je na oštru kritiku srpskih nacionalista, jer se smatralo da takve pojave ugrožavaju srpske nacionalne interese. Kasnije će i komunisti shvatiti da Vojvodina može izraziti sebe samo onda kada uvaži interese svih svojih naroda. Komunisti su u početku bili nepoverljivi prema činjenici što su vodeće srpske partije bile nosioci ideje autonomije Vojvodine. U početku su smatrali da je reč o srpskom konceptu Vojvodine koji hoće da unutar autonomije legalizuje primat srpstva.

Dolazimo do sredine tridesetih godina i stvaranja Vojvođanskog fronta. Šta je bilo presudno za njegovo nastajanje i da li je to bila koalicija raznih političkih stranaka ili jednostavno pokret?

– U Vojvođanski front ušlo je sve ono što je prihvatilo Vojvodinu u političkom i istorijskom smislu. On nastaje na ideji ugroženosti Vojvodine i ne bi se moglo reći da je samo koalicija. Više je pokret političkih partija i grupa koje traže određeno ustavno mesto Vojvodine, iako se one razlikuju u viđenju nivoa državnopravnog položaja Vojvodine. Jedni su za njen federalni status, drugi za samoupravnu jedinicu, ali ih sve vezuje ideja Vojvodine kao posebnosti i ustavnog

entiteta. Vojvođanski front je istorijski završetak okupljanja političkih partija na toj osnovi, a ono što vezuje njegove članice jeste ideja Vojvodine shvaćene u istorijskom, geografskom i političkom smislu, koji se treba izraziti ustavno kao deo Jugoslavije. Vojvođanski front prestaje da bude privlačan onog trenutka kada je u opštim ustavnim sukobima preovladala ideja samo etničke osnove državnopravnog uređenja.

Ideja Vojvodine nije otporna prema suženim nacionalnim opcijama i zato se Vojvođanski front, kao izraz šire političke orijentacije, sukobio sa idejom užeg nacionalnog opredeljenja kada su Srbi, Hrvati i Mađari počeli da gravitiraju ka svojim nacionalnim centralama. Iz okvira Vojvođanskog fronta jedino su komunisti i donekle samostalni demokrati ostali dosledni ideji Jugoslavije uređene na široj osnovi. Komunisti to nastavljaju i u toku rata kada je ta osnova ponovo imala svoju privlačnu snagu.

INTERESNA SFERA I BEOGRADA I ZAGREBA

Dosad je retko pominjano, a mnogima nije ni poznato, da je Vojvodini posvećena izuzetna pažnja u razgovorima Cvetković–Maček. Kako su joj oni pristupali?

– Reč je o istorijskom pitanju koje nije proučavano i moram da kažem da sam se ja, kada sam se opredelio za takav naslov jednog poglavlja, bavio mišlju da napišem posebnu knjigu samo o toj temi – Vojvodina u kontekstu sporazuma Cvetković–Maček. Imao sam relativno bogatu dokumentaciju.

O tome je mnogo pisala tadašnja štampa. Vojvodina i Bosna i Hercegovina su najdelikatnija pitanja u procesu sporazumevanja. Odlučio sam da napišem posebnu knjigu o tome i ona će biti gotova za tri-četiri meseca. Posedujem potpuno novu dokumentaciju koja konkretnije objašnjava srpsku i hrvatsku poziciju.

Vojvodina i BiH bile su u središtu, jer je reč o teritorijama prema kojima su vodeće snage i u Beogradu i u Zagrebu imale protivurečna gledišta. U hrvatskoj politici koncepcija Vojvodine prisutna je u dve-
ma alternativama: ili Vojvodina kao ravnopravna federalna jedinica

ili njena deoba. Svako drugo rešenje – autonomna Vojvodina ili Vojvodina kao deo Srbije za hrvatske političare – i građanske, ali i komunističke – bilo je neprihvatljivo. Reč je o nameri da se maksimalno slabi srpska pozicija. Prva koncepcija se pokrivala širom jugoslovenskom koncepcijom, pa je bila privlačna i za mnoge ovde u Vojvodini, zbog toga se i javljaju tvrdnje da su nosioci autonomnih ideja u Vojvodini pod uticajem Mačeka, odnosno hrvatske politike. Oni su, međutim, shvatali da državnopravnim promenama obezbeđuju i svoje vitalne interese – ekonomske prevashodno.

Srpska koncepcija pretrpela je jasnu evoluciju. S jedne strane se javljala težnja da treba prevladati sve istorijsko i vojvođansko i svako osećanje Vojvodine kao nekakve posebnosti, a posle 1929. sazrela je misao o Vojvodini kao celini. Ono pak u čemu su bili jedinstveni bila je svest da ona ni u kom slučaju ne može imati ravnopravan ustavnopravni položaj sa, recimo, Hrvatskom, već da može biti jedino samoupravna jedinica. Milan Grol je govorio da je ona upravno, a ne političko pitanje. Zanimljivo je da se u toj evoluciji od negacije Vojvodine kao istorijskog pojma došlo do shvatanja da je reč o pokrajini istorijskog karaktera čiji se problemi mogu razrešiti samo putem samouprave.

Ne bih hteo da pravim paralele sa ustavnim rešenjima danas, ali sve što negira pojam Vojvodine recidiv je konzervativizma i nedemokracije i kad-tad će doživeti sudbinu kakvu su doživele i ranije koncepcije i praksa. Ne spadam u istoričare koji se bave proročanstvom, ali istorijska empirija uvek upozorava da se iz prošlosti mora nešto i naučiti.

Nažalost, ustave prave oni koji ne znaju istoriju a znaju pravo. Ustavi koji na ovim prostorima zanemaruju istoriju a vode računa samo o pravu obično nisu dugog veka. Knjiga nudi paralele. Ovu evoluciju sam namerno izrazio kako bih pokazao da su mnoge partije, koje su okupljale vrlo ugledne ljude i intelektualce, uspevale da se izdignu iznad nacionalnih strasti kojima su bili opsednuti neposredno po završetku Prvog svetskog rata. Rat uvek emanira strasti, a oni su se izdizali iznad njih, jer su uočavali politički realitet koji traži suprotnija i rafiniranija ustavna rešenja. Svi oni koji su protežirali ideju

Vojvodine nikad nisu razmišljali da time ugrožavaju srpske nacionalne interese. Ko dublje prouči politički život u Vojvodini između dva svetska rata, uveriće se da se u njoj uvek živeo nacionalni život, ali na nivou i sa merom. Ako je Vojvodina po ičemu prepoznatljiva, onda je to upravo ta njena dimenzija koja je, sad se može reći, već istorijska konstanta. Drugi su joj uvek nametali ekskluzivne opcije, unutar nje je uvek bilo snaga koje su omogućavale ravnotežu nacionalnog i kosmopolitskog.

VOJVODINA JE ODAVNO U EVROPI

U prošlosti je Vojvodina uvek bila predmet posebnog interesovanja kako Beograda, tako Zagreba i Pešte. Danas je nova situacija: ostao je samo Beograd. Šta s tog aspekta, kao istoričar, možete reći onima koji razmišljaju o Vojvodini danas i sutra?

– Upravo to što sam na kraju fragmentarno već izrazio. Politiku u Vojvodini treba vratiti na tu ravnotežu, jer je ona njena autohtona misao. To je misao za koju bih rekao da je i istorijska i evropska. Ona je našla svoje uporište u Vojvodini već u prošlosti i pod uticajem evropskog liberalizma i mišljenja. Vojvodini treba vratiti taj identitet. To je, čini mi se, najprimerenija opcija za Vojvodinu. A onog trenutka kad se takav život pokuša suziti samo na nacionalne mere, makar i na ideje nacionalnih autonomija, vratiće je na dekadentne i konzervativne opcije. To su ideje koje je potisnulo evropsko mišljenje već ranije, a naročito u ovom veku.

Mislim da je spasonosna za Vojvodinu, a onda i za Srbiju i sadašnju Jugoslaviju, ova ravnoteža kosmopolitskog i nacionalnog, gde će i nacionalno i kosmopolitsko biti deo evropskog. Nema perspektive bez vraćanja tim idejama. Možda je srećna okolnost što o nekim od tih pitanja više ne odlučujemo sami, već se moramo prilagođavati evropskim zahtevima. Neki bi rekli da nam je time ugožena suverenost. U krajnjoj liniji, ako je u pitanju potreba demokratizacije društva i njegovog stvaranja, onda je svaka suverenost relativnog značenja i smisla.

ISTINE I INTERPRETACIJE¹

U reviziji istorijske prošlosti postojanost gube ne samo stavovi već i datumi o čemu svedoče sve češća osporavanja značaja i karaktera prve, ustaničke godine Drugog svetskog rata. Profesor dr Ranko Končar, šef Odseka za istoriju Jugoslavije na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, govori o tome kako savremena historiografija osvetljava te događaje.

U proveravanju istorijskih zabluda nema datuma, događaja i ličnosti koje nisu podvrgnute reviziji. Tako se i događaji koji obeležavaju 4. i 7. jul, za razliku od prethodnog "jednoumlja" u tumačenju u poslednje vreme veoma različito interpretiraju. Kako savremena istorija u svetlu relevantnih dokumenata – i vreme njihove nepovredivosti je isteklo – naknadne pameti i novostečenih iskustava vidi ta zbivanja?

– Sasvim je izvesno i oportuno da je došlo do evolucije u pogledima na ove događaje i ono vreme. Promene koje su ti događaji "otvorili" uveliko nisu više istorijske i prirodno je da ih historiografija sagledava u novom kontekstu. Ostaje, međutim, zabrinutost što one nisu uvek proizlazile na novim naučnim saznanjima već često na interpretacijama političke provenijencije, pa su često samo zamena jednog "jednoumlja" drugim. U historiografiji takvi pristupi nikada nemaju realnu perspektivu.

Da li 4. jul, uprkos primedbama sa raznih strana, pre svega desnih, ostaje neprikosnovo i neosporno ono za šta je proglašen, dan odluke o ustanku? I šta ga, u tom smislu, ugrožava?

– Istorijski ostaje neosporno da je 4. jula 1941. godine doneta odluka o pokretanju oružane borbe protiv fašizma kojoj su komunisti dali jugoslovenski smisao, ali i karakter borbe koju će protežirati Antifašistička koalicija. Pojava drugih pokreta u Jugoslaviji ga „ne ugrožava” jer ne koincidira sa ovim karakterom 4. jula. U tome među

1 "Istine i interpretacije", *Nedeljna Naša borba* 4-5. 7. 1998.

njima nema istorijske jednakosti. Istorijski karakter i smisao 4. jula je proistekao upravo iz takvih referenci. Komunisti su u tome imali posebnu ulogu jer su nacionalna i patriotska osećanja naroda usmeravali ka obnovi jugoslovenske države i borbe protiv fašizma, nezavisno što su toj borbi davali i sasvim određen socijalni smisao. Teško se, zato, može poreći da njihov otpor nemačkoj okupaciji nije proizašao iz patriotskih osećanja, uprkos rezignacije i straha drugih pokreta od njihovih revolucionarnih težnji, koje su ih navodile na ponašanje u stilu "bolje i Hitler nego komunisti". Komunistima su, međutim, ovakve pojave pomagale da se legalizuju i kao nacionalni pokret, premda su, neosporno, držali i do ostvarivanja svojih socijalnih težnji. Patriotizam od koga su polazili omogućivao im je čvršće veze sa narodom, koje je Kominternu dugo potiskivala u ime svojih klasnih shema. Mnogi strani autori i istraživači dokazuju da od tridesetih godina dominira diskurs nacionalne emancipacije kojem levica daje dominantno obeležje i smisao.

Šta je u vreme tih događaja sa patriotizmom ostalih ideja i ideologija? Kako njihove "čvrste veze sa narodom" nisu uspostavile Pokret?

– Patriotizam i nacionalizam drugih, desnih grupacija na jugoslovenskom prostoru diskreditovao se vezama sa okupatorom i objektivno doprinosio vojnoj i političkoj hegemoniji komunista i uticao da ih podrži Antifašistička koalicija. To što su komunisti patriotskom otporu u Jugoslaviji davali i socijalni smisao bila je opšta pojava u svim antifašističkim pokretima Evrope. Na neki način i društvene promene u njima imaju svog realnog uporišta. Mnogi istraživači tako shvataju i poraz Čerčila na izborima u Velikoj Britaniji 1945. godine i dolazak na vlast laburista kojima se pridavao epitet "partije promena". Ti procesi, iako prisutni u historiografiji i ranije, dobijaju danas nove komentare i nove tumače, posebno u publicistici. Premda su različitog karaktera i smisla, istoričari ove komentare moraju uvažavati jer na dublji način otvaraju mnoga pitanja koja ranija historiografija nije opažala. Nekoliko takvih primera sasvim su indikativni: da li su patriotska osećanja naroda komunisti iskoristili za svoje revolucionarne ciljeve; da li je egzistencijalna ugroženost srpskog

naroda u NDH izrazita paradigma te tendencije; da li je oružani otpor koji organizuju komunisti samo ideološka instrumentalizacija tih osećanja? Da li je partizanski pokret imao legitimne osnove; da li su antifašističke i socijalne težnje komunista bile u kontradikciji; da li su komunisti suzili i monopolisali antifašistički otpor; da li je svaki antikomunizam tretiran kao profašizam; da li je izdajnik uvek onaj ko izdaje “našu stranu”; ima li *raison d'être* stav odbrane na sudskom procesu Draži Mihailoviću da se “eventualna saradnja optuženog Mihailovića sa okupatorom protiv NOV-a i POJ-a ne može smatrati izdajom, jer “samo se borba protiv domovine može smarati izdajom a ne borba protiv NOP-a”.

Moglo bi se i moralo o ovim zapažanjima bez strasti raspravljati i nalaziti određene istinitosti u njima. Blizu sam mišljenja da su komunisti antifašizam, kako tvrdi jedan poznati francuski istoričar, ponekad pretvarali u svog dvojnika. On je, po njemu, “toliko izjednačen sa revolucijom” da strategija komunističke partije više nema nikakav drugi smisao. Sve je u istorijskoj ravni revolucija–kontrarevolucija.

Koliko ostaje na snazi teza, ili činjenica, da je 4. jul instruisan iz Moskve i da je odluka o ustanku doneta da bi se spasao Staljinov položaj “načet” napadom na njega 22. juna? Da li bez te “direktive” ne bi bilo julskih ustaničkih datuma ili je u pitanju manipulacija istorijom?

– Istorijska veza 22. juna i 4. jula se mora posmatrati u jedinstvu i kontinuitetu. Dvadeset i drugi jun prema 4. julu, izvesno, ima “magičnu ulogu”. Time se ne umanjuju i određena autohtona svojstva 4. jula, koji se oslanjao i na prethodne istorijske, kaže Đilas, određena dvostranost – komunisti se spremaju za otpor okupatoru, ali tek kad Nemci budu u dubljoj krizi – koncepcija istovetna koncepciji Draže Mihailovića kojoj će on ostati veran tokom celog rata. Đilas misli na oružanu borbu u budućnosti i na neposrednu borbu. Onu prvu dikтира Kominternu. Vaše pitanje o tome da li bi bilo oružanog otpora bez toga je hipotetičko, na koje obično nemam odgovor. Četvrti jul prihvaćen je kao dan odluke o oružanoj borbi koja se razvila u revoluciju, ali 4. jul ne govori o ideji opšteg ustanka u zemlji. Govori, prema Đilasovom mišljenju, samo o pokretanju diverzantskih i gerilskih

akcija. Komunisti su verovali da će oružanom borbom protiv okupatora ojačati svoje pozicije koje su tada objektivno bile na strani četničkog pokreta i njegovih legitimističkih težnji. Četvorogodišnji rat pokazao je da su u tome bili u pravu.

Koliko je jugoslovenska istorijska nauka razjasnila sporne teme kao što je pojava dva oružana pokreta i kako vidi međusobne odnose 4. i 7. jula? Da li je 7. jula u Srbiji počeo građanski ili oslobodilački rat? Da li je to samo returš “kafanske kavge u kojoj je jedan srpski žandar ubio drugog srpskog žandara”? Nije li pre tog datuma bilo pokušaja nasilnog preuzimanja vlasti?

– O karakteru rata u Jugoslaviji 1941–1945. postoje izrazito kontroverzna gledišta. Mislim da je to, inače, velika tema naše savremene historiografije. Izvesno je da 7. jul nije ishodište građanskog rata. Zašto je taj datum određen za početak ustanka može se naći u istorijskim dokumentima iz 1945. godine i vezuje se za 4. jul i odluke Politbiroa CK KPJ. U delu historiografije i publicistike se 7. jul interpretira kao početak nasilnog preuzimanja vlasti. Varira se teza koju spominjete da je i pre njega bilo borbi protiv okupatora koji pomeraju granicu oružanog otpora u Srbiji. Ali se zaboravlja da komunisti drže do pokreta koji koincidira sa jugoslovenskim opredeljenjima i karakterom borbe. Da li je to bilo dobro – može biti predmet istorijske rasprave. Mnogi misle da su rezultati te borbe dezintegrirali Srpstvo. O karakteru rata čini se da su sporovi još dublji. Partizanskom pokretu se, u naknadnim analizama, pripisuje samo “komunističko”, a četničkom pokretu samo “nacionalno” svojstvo. U tim karakteristikama se sagledava i osnova njihovog međusobnog sukoba. U stranoj historiografiji se uglavnom smatra da je reč o ratu “koji su komunisti imali najviše potreba da kriju”. Pitanje tog odnosa je izuzetno složeno. Pretpostavljalo se da će okupacija i razbijanje Jugoslavije suziti motive političkih polarizacija i da će kao osnovni ostati samo odnos prema okupatoru. No, politička stvarnost 1941. godine potvrđuje još veći stepen polarizacije i sporova u tom smislu. Možda je samo početna saradnja partizanskog i četničkog pokreta učinila njihov patriotizam bliskijim, ali je već sukob u jesen 1941. godine političke i vojne prilike u Srbiji i Jugoslaviji učinio još ambivalentnijim. Komunisti

su polazili od pretpostavke da oružana borba protiv okupatora osigurava i ostvarenja njihovih ideoloških ciljeva. Sukobom sa četničkim pokretom, međutim, objektivno su umanjivali šanse za ostvarenje tih ciljeva.

Naša prethodna historiografija, za razliku od stava emigrantskih historičara, osporavala je elemente građanskog rata smatravši ga samo oslobodilačkim pokretom. Da li je takvo tumačenje pretrpelo reviziju?

– U delu historiografije kojoj i sam pripadam smatra se da je građanski karakter rata determinisan baš njegovom različitosti, a ne ideološkim suprotnostima. Teško je poreći elemente građanskog rata, premda se mora priznati da partizanski pokret, borbenim odnosom prema okupatoru, čuva njegov primarni oslobodilački karakter.

Kako gledate na tezu i zahtev u našoj dnevnoj politici plakativne kao pomirenje četnika i partizana? Kao etički princip ili...?

– ... dovođenje u istu istorijsku ravan. U savremenoj historiografiji je došlo do evolucije u pogledima o četničkom pokretu. Njemu se ne oduzima antiokupatorsko svojstvo i svojstvo patriotskog pokreta bez obzira na koncepciju otpora koju je primenjivao. Teško je, međutim, dovesti partizanski i četnički pokret u istu istorijsku ravan a da se izbegnu političke reminiscencije. U tom smislu i težnje ka pomirenju učesnika tih pokreta nisu stvar političkog dekreta već civilizacijskog preobražaja u kojem bi naši životi, konačno, morali biti oslobođeni svih ideologija iz prošlosti. Sadašnja istorijska dokumentacija ne daje osnova da ti pokreti budu istorijski bliži nego što to faktički jesu.

Ko ima moralno pravo, moralnu obavezu čak, da ne zaboravlja i slavi julske dane ustanka iz 1941. godine? Nije li taj datum, u svemu što nas je stiglo, postao nekako virtualan?

– To ne umanjuje istorijski doprinos jednog naroda, srpskog, u četvorogodišnjoj borbi protiv fašizma. Moralnu obavezu da pamti imala bi država koja je na kraju Drugog svetskog rata 1945. godine priznata za učesnika velike i neosporne pobede nad fašizmom.

POGREŠNI PROJEKTI FEDERACIJE¹

“Mislim da su federacije propadale iz ekonomskih razloga i da su imale stabilan razvoj samo u zemljama visokorazvijene tržišne privrede, u kojima kapital, a ne država, primarno posreduje u društvenom i ekonomskom životu.”

U trenutku kada je i poslednja preostala jugoslovenska federacija, Savezna Republika Jugoslavija, pod znakom pitanja i kada iz Crne Gore traže njeno redefinisanje, razgovaramo sa prof. dr Rankom Končarom, istoričarem, kome je specijalnost naša istorija XX veka. Povod za ovaj razgovor daje nam teški utisak da je na balkanskom prostoru svaka federacija osuđena na propast.

Gospodine Končare, jugoslovenska kriza kao da nema kraja. Tek je završen rat, navodno, za ostanak Kosova, odnosno Srba na Kosovu unutar “preostale Jugoslavije”, sa navodno dvosmislenim ishodom, a zaoštrilo se pitanje i ostanka Crne Gore u Jugoslaviji. Predlažem da ovaj razgovor “bez istorijske distance” počnemo pitanjem – da li je krah “jugoslovenske državne ideje” posledica njene istorijske nemogućnosti ili je ona upropašćena pogrešnim projektima i još gorom realizacijom tih projekata?

– Kad jedna državna tvorevina propadne, obično se postavlja pitanje razloga njenog kraha – da li su oni posledica istorijske nemogućnosti da se održi ili pogrešnih projekata na kojima se razvijala. Usuđujem se, uprkos brojnim mišljenjima, koja dovode u pitanje njene istorijske mogućnosti i oportuniteti, da upozorim na značenje i uticaj mnogih pogrešnih projekata, koji su dublje i trajnije određivali sudbinu i razvoj jugoslovenske države. Neki od tih projekata javljaju se kao istorijska konstanta i karakterišu sve tri Jugoslavije.

Prvoj Jugoslaviji istorijski smisao i identitet daje srpska politička misao. Ona je presudno uticala na njenu državnopravnu fizionomiju i karakter, verujući da stvaranje jugoslovenske države ima prirodnu

1 Dimitrije Boarov, “Pogrešni projekti federacije”, *Vreme* 7.8.1999, 10.

osnovu i da počiva na etničkoj, jezičkoj i istorijskoj srodnosti naroda, koji su se ujedinili. Političko apsolutizovanje ovih srodnosti u razvoju prve Jugoslavije pokazalo se istorijski nerealnim za očuvanje koherentnosti i stabilnosti države, jer je zanemarivalo brojne razlike, koje su odlikovale ujedinjene narode. One su bile sasvim isključene iz prvog ustavnog sistema jugoslovenske države. Prvi ustav polazi samo od pomenutih srodnosti i daje im pravnu osnovu, zanemarujući sve istorijske i druge osobenosti ujedinjenih naroda i pokrajina. Šestojanuarski režim od 1929. godine još više radikalizuje te namere, nastojeći da ustavno konstituiše državnu, jugoslovensku naciju i time ostvari načelo “jedna država, jedna nacija”. Ti projekti dovešće do još dubljih protivrečnosti ujedinjenih naroda i pokrajina i ojačati njihovu antiunitarističku svest i otpor.

Zašto se razvoju jugoslovenstva moralo prići jedino sa stanovišta državnog unitarizma i centralizma, ali i nacionalnog jedinstva, kad ono od početka nije imalo podršku drugog najbrojnijeg naroda, Hrvata, čiji se otpor tim političkim i državnim procesima sistematski širio sve do 1939, do poznatog sporazuma Cvetković–Maček, posle kojeg prvi put jedna jugoslovenska vlada priznaje da se odnosi u zemlji moraju izgrađivati na principu “pune jednakosti i ravnopravnosti, vodeći pri tome računa o važnim momentima naše istorijske prošlosti”. Od početka se nije shvatalo da su se u prošlosti razvile i mnoge nacionalne osobenosti, koje su narodi i ujedinjene pokrajine htele i ustavno sačuvati i normirati.

Ustavno i nacionalno pitanje opterećivalo je i drugu Jugoslaviju. Komunistički projekti isticali su multietničnost Jugoslavije i pravo naroda na samoopredeljenje do otcepljenja, ali su njihovu etničku srodnost relativizirali, smatrajući da je ideja socijalizma, za koju su se opredelili u toku zajedničke borbe 1941–1945, stvarna osnova ponovnog ujedinjenja i obnavljanja Jugoslavije. Edvard Kardelj je to eksplicitno izrazio sredinom šezdesetih godina, u trenutku duboke ustavne i ekonomske krize Jugoslavije. “Nismo se mi u Jugoslaviji ujedinili zbog Jugoslavije, nego smo se ujedinili zbog socijalizma. I ako nam ne bude jasno da je socijalizam taj koji ujedinjuje Jugoslaviju, onda

nikakav drugi faktor ne može Jugoslaviju da ujedini, a kada kažem socijalizam, mislim na društveni progres na bazi socijalizma.”

Znači kraj socijalizma, kraj Jugoslavije.

– Osamdesetih godina, međutim, jugoslovenska kriza ponovo je ustavnog i nacionalnog karaktera. Njoj doprinose svi njeni konstituenti, ali joj posebno značenje daje srpska politika, otvarajući radikalno pitanje ustavnog statusa Srbije u federaciji i statusa dveju autonomnih pokrajina u njenom ustavnom sistemu. Status pokrajina izazivao je politička podozrenja već od 1945, kada objektivno i ne postoji njihova realna autonomija. Ove težnje radikalizovale su se šezdesetih godina, a posebno 1988. i 1989, kada, posle poznatih smena u Srbiji, dobijaju širi jugoslovenski karakter. Nacionalističke i separatističke platforme u središtu su svih ustavnih konstituenasa Jugoslavije, a naročito kod Srba, Hrvata i Slovenaca. U Srbiji one imaju poseban karakter, jer dovode do poistovećivanja oficijelne politike sa narastajućim nacionalizmom i populističkim zahtevima.

Populistički pokret, tzv. događanje naroda, davao je ovim tendencijama masovnost i legalitet. U jednom trenutku, on je bio glavna inspiracija tom političkom kursu i posebno povratku naciji, preko koje se želi primarno posredovati u društvenom životu. Na organizovanim mitinzima nadmetalo se “ko je bolji Srbin”, a brojna i ugledna inteligencija našla se u središtu tih događanja, podržavajući navodnu “rehabilitaciju” izopštene nacije od strane komunizma. U svemu tome ponašala se binarno, misleći da je reč o pokretu masa, koji počiva na demokratskim osnovama i težnjama. Reafirmiše se mitsko viđenje nekih važnih događaja iz prošlosti, koji doprinose neviđenoj idealizaciji nacije. Rušenjem Vojvodine, a naročito Crne Gore, reafirmiše se etnička osnova njihove veze sa Srbijom. Nacionalni, a ne građanski projekti žele se nametnuti njihovoj budućoj integraciji, u duhu poznate izjave da su Srbija i Crna Gora kao “dva oka u glavi”. Ove tendencije razarale su osnove jugoslovenske države i izazivale strah kod drugih naroda, koji se i sami brane radikalizovanjem sopstvenog nacionalizma, ali i separatizma. To je bio put za rušenje jugoslovenske federacije, koji će se sve više internacionalizovati, da bi sa raspadom Sovjetskog Saveza i faktički bio doveden do kraja. Potonji

rat na prostorima Jugoslavije još više će politički i međunarodno demonizovati svaku ideju Jugoslavije.

Već dugo se vode beskrajne rasprave je li Srbija imala interesa da se stvori Jugoslavija ili je trebalo da ide na “skromniji cilj” – stvaranje Velike Srbije. Koliko je ova dilema doista bila i ostala prisutna u srpskoj političkoj superstrukturi i koliko je ona kasnije stalno uticala na konstrukciju jugoslovenske države – takvu da je stalno bila sklona padu?

– Teško se može relativizovati i osporavati interes Srbije za stvaranje jugoslovenske države. Ona uglavnom nije odlučivala o svim svojim ciljevima i interesima, ali su joj velike sile bile politički naklonjene zbog izuzetnog doprinosa u Prvom svetskom ratu. Nije sporno da je srpska politika bila u dilemi – da li dati prednost teritorijalnom proširenju Kraljevine Srbije ili stvaranju nove države, koja bi okupila sve južnoslovenske narode. Faktički, prednost je davana prvoj ideji, ali se ona istorijski nije ostvarila zbog stava velikih sila, posebno SAD, koje presudno utiču na stvaranje i fizionomije novih državnih entiteta u Evropi posle Prvog svetskog rata.

Nemogućnost da se ostvari prvi projekat kompenzira se koncepcijom državnopravnog uređenja nove jugoslovenske države, koja je inspirisana državnim unitarizmom i centralizmom, čime se objektivno obezbeđivala srpska politička supremacija. Mnoge indicije potvrđuju da je srpska politika težila da se Kraljevina Jugoslavija razvija na osnovama neostvarene prve ideje i njenih istorijskih intencija. Ta koncepcija nije nailazila na šire razumevanje velikih sila, što će posebno doći do izražaja u Drugom svetskom ratu u njihovim zahtevima za multietničkom Jugoslavijom, koju su podržavali komunisti u narodnooslobodilačkom pokretu.

Počelo se sa unitarnom državom pod srpskom krunom, zatim smo imali asimetričnu kvazifederaciju sa Banovinom Hrvatskom sa većim pravima od drugih banovina. Potom je isprobano tri modela federacije – federacija “demokratskog centralizma”, zatim “amandmanska federacija”, pa doskora “moderna federacija”. Zašto su propadale i federacije i šta bi sada bilo na redu, ako je išta preostalo?

– U osnovi pomenutih modela mogu se izdvojiti dva, koja su primarno uticala na razvoj jugoslovenske države u njenom sedamdesetogodišnjem trajanju – građanski i komunistički. Građanski model nije bio politički privlačan, budući da je počivao na unitarizmu ili na suženoj etničkoj osnovi srpsko-hrvatsko-slovenačkoj, isključujući sve druge etničke ili istorijske entitete. Ideologija integralnog jugoslovenstva i centralizam trajno su kompromitovali građanske koncepcije uređenja Jugoslavije i udaljile ga od evropske podrške.

Komunistički model inspirisan je idejom multietničke Jugoslavije i težnjom da se ograniči posredovanje nacije u društvenom životu, ali je objektivno ideologizovan uticajem jedne partije i lišen stvarne materijalne osnove. Stvarnu konzistentnost komunističkoj koncepciji mogla je dati samo tržišna privreda, koju komunisti nikad nisu potpuno razvili iz straha od višepartijskog sistema u kome su videli glavnu opasnost za opstanak višenacionalne države. Obično se mislilo da će višestranački sistem imati dominantno nacionalno obeležje. Mislim da su federacije propadale iz ekonomskih razloga i da su imale stabilan razvoj samo u zemljama visokorazvijene tržišne privrede, u kojima kapital, a ne država, primarno posreduje u društvenom i ekonomskom životu.

Šta znači crnogorski zahtev za “redefinisane odnosa u Jugoslaviji”? Da li Pakt o stabilnosti jugoistoka Evrope nudi neki novi putokaz?

– Čini mi se da Pakt o stabilnosti ima za cilj da osnaži te ekonomske osnove država u jugoistočnoj Evropi i da joj obezbedi realnu stabilnost i prosperitet. U tom kontekstu koincidira i nastojanje Crne Gore da redefiniše svoj status u Jugoslaviji, s obzirom na to da je Srbija izopštena iz tih procesa, zbog svoje desetogodišnje unutrašnje politike. Crna Gora želi da se evropeizira i ekonomski razvije i u tome vidim motiv za redefinisane njenog statusa u Jugoslaviji. Kada bi tim putem krenula i Srbija, možda bi sadašnja federacija imala realnu perspektivu. U protivnom, sve opcije u vezi s tim su moguće i otvorene.

Da pogled suzimo na samu Srbiju. Neki vojvođanski autonomisti traže federalizaciju Srbije. Je li moguća federalizacija Srbije ili bar ozbiljna regionalizacija?

Izvesno je da će Srbija ući u određene ustavne promene. Kakve, to je teško predvideti. Nisam siguran da će one imati karakter federalizacije, ali će morati radikalno demokratizovati njenu državnu strukturu i napustiti pogubni centralizam, uveden poslednjih deset godina, koji je doveo do egalitarizacije i osiromašenja svih njenih delova, posebno najrazvijenijih. Istorijski posmatrano, centralizma će se teško osloboditi, jer je na njemu tradicionalno počivala svaka srpska politika. Nesporno je, takođe, da će njena unutrašnja organizacija počivati na realnim autonomijama pokrajina, koje su dokinute 1988. godine i demonizovane u političkoj propagandi.

BUDUĆNOST AUTONOMIJE

Ima li institucija “stvarne autonomije” političku budućnost i da li su institucionalno moguće različite autonomije unutar Srbije ili, možda, Jugoslavije?

– Mislim da institucija stvarne autonomije ima političku budućnost i da su moguće njene različite forme, a da se, pri tome, ne ugrozi državna suverenost Srbije i Jugoslavije. Za razliku od prethodnih modela autonomije, ove stvarne moraju počivati na razvijenoj demokratiji i tržišnoj privredi, koja bi im obezbedila značajnu ekonomsku i političku samostalnost. Bez tih atributa, one bi faktički bile obična fikcija, kakva je danas situacija sa autonomijom Vojvodine.

U VOJVODINI NIKADA NIJE BILO SEPARATIZMA¹

Pitanje autonomije Vojvodine bila je tema međunarodne konferencije o regionalizaciji, održanoj početkom marta u Subotici u organizaciji subotičke Agencije lokalne demokratije. Profesor Filozofskog fakulteta u Novom Sadu istoričar dr Ranko Končar izneo je stav da su mišljenja o autonomiji Vojvodine u kontekstu ideja regionalizacije Srbije svojevrsna zamena teza. “Želi se relativizovati karakter i osnove autonomnosti Vojvodine, koje su proizišle iz nespornih istorijskih, multietničkih, ekonomskih i kulturnih razloga i osobenosti i da je reč o restriktivnom shvatanju autonomije i težnji da se legalizuje primarno posredovanje nacije u ustavnom uređenju Srbije i odnosima u njoj, a ne demokratije”, naglasio je Končar i dodao:

– Iz pomenutih osobenosti Vojvodine njenom statusu se već 1918. godine želi dati i srpski i jugoslovenski karakter. Poznati politički spor Jaše Tomića i Vase Stajića 1918. godine upravo i započinje oko tih pitanja. V. Stajić smatra da ideje jugoslovenske integracije ne znače i potrebu državnog omeđivanja Srbije, Hrvatske i drugih ujedinjenih pokrajina. Na određen način Stajić evropeizira jugoslovenstvo i u njemu vidi realnu istorijsku perspektivu. Nasuprot njemu, J. Tomić eksplicira primarno značenje nacije i njenog državnog omeđenja. Istorijsko razumevanje prirode i karaktera njihovog spora, daje osnove da se razume problem Vojvodine i u njenom kasnijem političkom i ustavnom razvoju.

Ove tendencije i otpori bili su politički prevladani tek u toku Drugog svetskog rata i posle oslobođenja zemlje, kada je Vojvodina konstituisana kao autonomna jedinica u federalnoj Srbiji, ali delimično i kao deo šireg – jugoslovenskog prostora. Takav karakter autonomiji Vojvodine dali su komunisti, polazeći od njenih istorijskih i etničkih posebnosti, i shvatanja da ona može biti politički okvir kojim relativiziraju dotadašnji nacionalni radikalizmi i isključivosti prema njoj.

1 Vesela Laloš, “U Vojvodini nikada nije bilo separatizma”, *Danas* 31.3.–1.4.2001, 4–5.

Mislilo se da ona, kao takva, može supstituisati veze koje su se zasnivale na posredovanju nacije i da to nije u suprotnosti sa njenim statusom u Srbiji, unutar koje je bila kao autonomna jedinica.

Istorijska dokumentacija, međutim, jasno upozorava da je veza Vojvodine i sa širim jugoslovenskim prostorom, koja će dobiti potpuniju ustavnu potvrdu 1974. godine, najviše dovodila do sporova sa Srbijom. Iz ovih rešenja uvek su i proisticale ocene o latentnom separatizmu u Vojvodini, a da on faktički nikad istorijski nije bio prisutan, niti izražen. Zapravo, u pitanju je bila poznata osobenost političke i ustavne misli u Srbiji – da nikad nije imala afiniteta prema autonomijama, kao ni prema idejama federalizma. Njeni dometi uglavnom su se izražavali u idejama samouprave određenih administrativnih entiteta.

Da li to znači da se u ovom momentu ne može očekivati da se na dnevni red stavi pitanje autonomije Vojvodine?

– U svakom slučaju ne, ali u kontekstu istorijskih saznanja i analiza, koji se lako mogu dokumentovati, u Srbiji su uvek postojali skepsa i otpor prema autonomiji Vojvodine, a da ne govorimo o autonomiji Vojvodine kakvu poznajemo iz ranijih ustavnih rešenja. Sva sadašnja razmišljanja – kako se do stvarne autonomije može doći postupno, da za to ima vremena, da ima i prećih stvari, do različitih ideja o regionalizmu i regijama, pod kojima se često misli na jedino moguće ustavno rešenje, faktički su izgovori za njeno relativiziranje, ili shvatanje kao nekakve administrativne jedinice. Preko regionalizacije Srbije, autonomnost Vojvodine, ili osnove njene autonomije, izgubili bi raniji smisao i bili uravnoteženi sa drugim regijama koje bi se eventualno formirale. Teza o ravnoteži osnova na kojima bi se uspostavile regije i pod koje bi se podvela Vojvodina, nezavisno od svojih istorijskih, etničkih, ekonomskih i drugih razloga, upozorava objektivno na male šanse da se Vojvodina drugačije ustavno izrazi, i da ne bude stalni predmet različitih izbornih i stranačkih konvencija, i njihovih osporavanja. Upozoravam da Srbija nije dala autonomiju Vojvodini i da se Vojvodina priključila Srbiji kao autonomna jedinica 1945. godine.

Da li u osnovi takvog stava postoji neki ekonomski momenat? U svojoj predizbornoj turneji po Vojvodini Vojislav Koštunica je obećao razvoj, ali “usaglašen” sa drugim delovima zemlje.

– Nesumnjivo da postoji težnja ka takvoj nivelaciji. Ona je i opravdana u ekonomskom smislu, ali se uvek mora tretirati kao pomoć bržem razvoju nerazvijenih područja, a ne kao uravnoteženje. Kroz takav ekonomski sistem ova zemlja je već prolazila – to se može smatrati i ekonomskom empirijom drugih zemalja. Sadašnje nezadovoljstvo Vojvodine proističe iz ekonomske politike koja iz nje izvlači ukupnu akumulaciju, da bi je Vlada Srbije distribuirala prema određenim delovima republike. Zapravo, oportuno je pomaganje nerazvijenih područja, ali ne preko takve centralizacije sredstava i njihove ponovne distribucije. U takvom ekonomskom statusu Vojvodina je već bila od 1945. do 1974. godine, zbog čega je svesrdno i podržavala Ustav iz 1974. godine, koji ju je oslobodio takvog statusa. Iz tih razloga, možda nije slučajno što su ekonomska svojstva autonomije Vojvodine najkasnije ustavno normirana – tek 1974. godine. Zbog toga je Ustav iz 1974. godine i bio populistički rušen 1988. godine.

Zašto regionalizacija nije rešenje za Vojvodinu?

– Već sam upozorio da je reč o drugačijim osnovama autonomnosti Vojvodine, zbog čega bi ona imala pravo na određen asimetričan status. Objektivno, u Srbiji ne vidim nijednu regiju koja ima predispozicije kao Vojvodina, koja je već imala razvijen autonomni status i bila kohezioni faktor Republike Srbije na jednoj drugoj ustavnoj i demokratskoj osnovi. Mislim da bi njeno ustavno nivelisanje sa drugim, potencijalnim regijama ponovo u Srbiji otvaralo već poznate političke sporove i nezadovoljstva, koja su sada najmanje potrebna.

Koliko je opravdan strah od separatizma koji se često vezuje za pitanje autonomije Vojvodine?

– Takve teze su obična konstrukcija. Dugo se bavim pitanjima autonomije i nikad se nisam susreo sa takvim zahtevima. Uglavnom se radilo o kvalifikacijama koje su služile u političke i propagandne svrhe. Na tim osnovama se i stvarala zabluda 1988. godine i razvijao populistički i nacionalistički pokret.

DUNAVSKA BANOVINI IZBRISALA VOJVODINU

– Posle 1918. godine političke ideje o Vojvodini afirmišu njeno nacionalno, ali i jugoslovensko biće. Prema takvim idejama bile su veoma kritične srbijanske političke stranke koje su u ideji autonomnosti Vojvodine uvek videli recidive i uticaje Habzburške monarhije i separatizma. Otuda su prema njoj i primenjivana različita ustavna rešenja koja bi dokinula pomenuta istorijska osećanja i atribute, kako su ih definisale pojedine političke grupacije u Vojvodini. Videlo se to i iz njene deobe na pojedine oblasti 1921. godine, a i konstituisanjem Dunavske banovine 1931. godine kako se ne bi pojavljivala pod pojmom Vojvodine.

UNIVERZALNA VREDNOST OTPORA FAŠIZMU¹

Aktuelizuje se pitanje honveda, regularne mađarske vojske koja je ovde imala karakter okupacione armije. Traži se njihova istorijska artikulacija i revizija ocena. Nema razumne istorijske nauke koja bi mogla da opovrgne njihov okupacioni karakter i da im dâ drugo naučno objašnjenje i smisao. Njihova politika i represija još uvek su deo sadašnjosti srpskog naroda i drugih naroda.

Nedavno okupljanje preživelih mađarskih honveda, nekadašnjih pripadnika mađarskih okupacionih snaga generala Mikloša Hortija, saveznika nacističke Nemačke u Drugom svetskom ratu, pojavljivanje "Omladinskog pokreta 64 županije" koji propagira "južnu oblast" na severu Vojvodine, već tradicionalni susret pristalica Draže Mihailovića na Ravnoj gori i ustaša na Blajburgu, dovodi u pitanje zvaničnu istorijsku ocenu o zbivanjima tokom Drugog svetskog rata. Nekima je nejasno ko je tu kome bio okupator, a ko oslobodilac.

Odgovor na pitanje piše li se ovde nova istorija nije tako jednostavan, a pitanje je i da li se radi o novoj istoriji, kaže za *Dnevnik* istoričar profesor dr Ranko Končar.

– Objektivno, sva zapažanja o pomenutim pokretima već su naučno poznata. Ovde se, svakako, radi o nečemu drugom. Kad u proučavanju prošlosti potencirate na nacionalnom značaju i smislu, obično ste dalje od istine ili vam do nje nije ni stalo. Važno vam je da sopstvenoj priči obezbedite nekakav legitimitet, a ne naučnost. Ovi pokreti su i danas opsednuti veličinom svog početka i u tome ja vidim poseban problem, pa i opasnost. Ne prihvata se činjenica da se evropska istorija razvijala na sasvim suprotnim osnovama i da se oblikovala na idejama antifašizma. Od njih su polazila i sva politička,

1 Љубинка Малешевић, "Универзална вредност отпора фашизму", *Дневник* 30.5.2004, 4.

pa i naučna vrednovanja nedavne prošlosti: zato što je fašizam najopasnija pojava koja je Evropu zadesila u XX veku.

Otpor fašizmu nije imao uže nacionalne, već univerzalne vrednosti. Moglo bi se primetiti da je u tome došlo do potpune podudarnosti političkih i naučnih uverenja o fašizmu i onih koji su ga, nezavisno od pobuda, manje ili više strasno podržavali.

Da li se danas nešto promenilo u istorijskom mišljenju o fašizmu i njegovom karakteru?

– Koliko znam nije, iako postoje pokušaji da se relativizuju neka njegova svojstva: uglavnom da se napravi razlika između njegove biti, namera i devijantnosti u koje je zapao. U političkom smislu, međutim, došlo je do određenih promena koje su u nekim zemljama relativizovale odnos prema antifašističkoj tradiciji kao temeljnoj alternativi, često zbog toga što se legalizovao i kao novi socijalni-revolucionarni pokret. Osmotrite pažljivo našu stvarnost ili stvarnost bivših jugoslovenskih republika.

Možda ćete primetiti kako je antifašistički otpor u Drugom svetskom ratu izgubio svoj temeljni smisao, nije više deo naše univerzalne istorijske tradicije, ponajviše zato što se u jugoslovenskim prilikama ostvario i kao socijalna revolucija komunista čije je vreme doživelo radikalnu političku diskreditaciju. Možda je samo stvarnost u Sloveniji, koliko znam, sačuvala istorijski dignitet svog antifašističkog pokreta i ne shvata ga samo kao partizansku alternativu.

Političke ideje ustaškog pokreta, u tom kontekstu, doživele su satisfakciju kao najprihvatljivija istorijska alternativa hrvatskog naroda, jedino im se zamera što su bile tako represivne i genocidne prema srpskom narodu. To što su bili neposredni saradnici i uporište sile Osovine izgubilo je istorijsko značenje i važnost.

Mogu li se negirati tekovine antifašističke borbe?

– Ima li uopšte smisla postavljati to pitanje u trenucima kad se odbacivanje antifašističke tradicije javlja i kao deo zvanične politike? Zašto nam se ovakva revizija istorije nameće kao naša nacionalna tradicija, i zašto bi, na primer, ideje četničkog pokreta u Drugom svetskom ratu bile u istorijskom pamćenju srpskog naroda u Vojvodini, kad u njoj taj pokret nije imao nikakvog uporišta?

Aktuelizuje se pitanje honveda, regularne mađarske vojske, koja je ovde imala karakter okupacione armije. Traži se njihova istorijska artikulacija i revizija ocena. Nema razumne istorijske nauke koja bi mogla da opovrgne njihov okupacioni karakter i da im dâ drugo naučno objašnjenje i smisao. Njihova politika i represija još uvek su deo sadašnjosti srpskog naroda i drugih naroda, koji su stradali samo zašto što nisu prihvatili da izgube dostojanstvo i što su mislili da je za jedan narod to gore od izgubljenog rata, zbog toga što se nisu slagali da su okupacija i saradnja sa okupatorom prihvatljive. Takav odnos proizlazio je i iz savezničke politike u Drugom svetskom ratu koja je borbu protiv sila Osovine i njihovih saveznika smatrala istorijskom alternativom.

Mislim da i Srbi, i Hrvati, i Mađari imaju bolju tradiciju na koju bi se pozivali.

Vojvodina je pre više od dve godine osnovala Komisiju za utvrđivanje istine o zbivanjima na ovom području od 1941. do 1945. godine, ali ona do sada ništa zvanično nije saopštila niti prezentovala bilo kakve rezultate. Ostavlja li to prostor svima da istoriju tumače kako žele, bez relevantnih istorijskih činjenica?

– Ne mogu da govorim o radu Komisije, jer nisam sasvim upoznat s njom, posebno s tim koliko će njeni rezultati pomoći da delikatno istorijsko pitanje dobije naučnu valorizaciju. Ono što očekujem jeste da se identifikuju sve ljudske žrtve i nevino stradali i da osnovni kriteriji ne budu samo politički i ideološki.

Kada se priča o pravdi i nepravdi, o okupatorima i oslobodionicima, o nedužnim žrtvama i patnjama posle Drugog svetskog rata, uvek uz to ide i pitanje oduzete imovine. Očekuje se donošenje zakona o restituciji. Da li su se istorijski proučavale nacionalizacija i konfiskacija i po čemu se one razlikuju?

– Postoji jasna razlika između nacionalizacije i konfiskacije. Konfiskacija ima kaznena svojstva i u našim prilikama opravdavala se patriotskim razlozima, s obzirom na shvatanja da su motivi kolaboracije u ratu bili klasnog karaktera i da nisu protivrečili savezničkoj politici. Ona je u osnovi bila i deo buduće političke koncepcije komunističke, budući da se ideja državne svojine smatrala osnovom novog

sistema. Otuda je konfiskacija imala specifičan karakter i smatrala se merom “eksproprijacije eksproprijatora” na patriotskoj osnovi. Takve mere preduzimane su i u drugim evropskim zemljama gde je postojala kolaboracija, na primer u Francuskoj, Belgiji.

Nacionalizacija je učinjena iz političkih razloga i mislim da se ona može jednostavnije razrešiti: povratkom ili drugim vidom obeštećenja imovine vlasnika.

Otkud toliko pokušaja odbacivanja antifaašističke tradicije koju nam niko drugi ne osporava, do mi sami sebi?

– Kvislinški i kolaborantski pokreti u Srbiji postali su ishodište mnogih savremenih političkih težnji, a neki se žele nametnuti i kao nacionalna tradicija. Kolaboracija kao njihovo istorijsko svojstvo sasvim je relativizovana zbog doprinosa u borbi protiv komunizma u Drugom svetskom ratu. Izgubilo se svako osećanje da je antifaašizam bio središnja politička alternativa savezničke politike u Drugom svetskom ratu. Da li bi iz tih razloga bio istorijski prihvatljiv bilo kakav stav drugačiji od njihove potpune osude, nezavisno od političkih motiva zbog kojih su se javili, da li je moguća i prihvatljiva takva istorijska relativizacija vrednosti antifaašističkog otpora samo zato što su mu komunisti bili glavni progatonisti?

ODNOS SRBIJE PREMA EVROPI U XX VEKU¹

Dozvolite mi da u jednom kratkom izlaganju ostanem u granicama istorijskog mišljenja u vezi sa ovim pitanjem. To ne kažem slučajno, već zato što su istorijska mišljenja s tim u vezi vrlo kontroverzna i nisu uvek komplementarna ovim lepim vizijama koje smo čuli od gospodina Đerđa Konrada. Pogotovo je naša historiografija puna političkih, patriotskih i ideoloških zamki kad je reč o samom pojmu Srednja Evropa, dok je, moram da kažem, znatno otvorenija prema pojmu Evropa shvaćenom u celini.

Takođe, želim da kažem da je dosta teško govoriti o jednoj koherentnoj i konzistentnoj politici Srbije prema Evropi u XX veku, budući da se pojam Srbije kao političkog i pravnog subjekta gubi posle 1918. godine, premda, od 1918. do 1941. godine, Srbija, iako je u okvirima jugoslovenske države, spoljnoj politici te države daje središnji pečat. Tek posle 1945. godine mi možemo faktički govoriti o jugoslovenskoj politici, u kojoj su na određeni način inkorporirani i interesi Srbije, a i onih drugih konstitutivnih delova jugoslovenske države.

Istoriografija nema nekakvu homogeniju predstavu o XX veku. Kako oceniti ovaj vek, a da to bude jedna čvršća, istorijska ocena? Možda imamo pouzdanijih ocena o prvoj polovini XX veka, ali druga polovina sazdana je od brojnih političkih impresija, političkih ocena, i iz tih razloga teško je govoriti o nekakvom naučnom, odnosno istorijskom sudu. Upravo je ta druga polovina XX veka obeležila ulogu Srbije, koja ju je i dovela u međunarodnu poziciju u kojoj je danas. Ja ću napraviti kopču sa istorijskom osnovom te politike, pa ćete videti otprilike kako istoričar može da, spajajući dva veka, uoči krah politike koja je bila primerena jednom veku i mogla se pravdati u tom

1 Ranko Končar, "Odnos Srbije prema Evropi u XX veku", u: Dubravka Valić Nedeljković (ur.), *Nemačka iskustva i naša stvarnost*, Novosadska novinarska škola, Novi Sad, 2004, 74–88.

veku, ali kako na kraju XX veka ili u drugoj polovini XX veka ta politika postaje balast i vodi jednu državu u međunarodnu izolaciju.

Postoje pouzdani sudovi o prvoj polovini XX veka i obično ugledni historičari kažu da je to vek ekstrema. Nazivaju ga simbolično i kratkim vekom, ali to je jedini vek u istoriji u kome su se dogodila dva svetska rata, oba u Evropi, sa određenim lokalnim ratovima u kojima smo mi participirali na izmaku XX veka, i vek u kojem je bilo veoma mnogo žrtava u ratovima koji su izgubili svaki identitet ili sličnost sa prethodnim ratovima. Taj pečat XX veku dale su uglavnom velike sile koje su se međusobno sporile do prve polovine XX veka, a manje zemlje su obično bile “trabanti” interesa, sukoba i sporova velikih sila.

Politika Srbije početkom XX veka baštini koncepciju iz veka koji mu je prethodio. To je politika koja je otvorila srpsko nacionalno i državno pitanje, i koja traga za formulom da uskladi srpski nacionalni program sa srpskim državnim programom. Dakle, da sve ono što je smatrano srpskim etnikumom bude smešteno u jedan državni okvir. To je politika svih zemalja u XIX veku. Svi imaju takve programe. Srbija je, takođe, imala svoj definisani program preko čuvenog koncepta Ilije Garašanina. Premda je i to jedno od kontroverznih pitanja u našoj historiografiji, ako pravimo jednu dublju komparaciju, videćemo da je taj koncept dosta imperijalan, on želi da okupi i ono što je etnički nesporno, a i ono što bi moglo da se podvede pod srpski etnikum. S tom koncepcijom se ulazi i u XX vek i to pitanje se istorijski na neki način realizuje preko Prvog i Drugog balkanskog rata, ali se završava sa 1918. godinom, to jest sa stvaranjem jugoslovenske države, koje, nažalost, više nema, u kojoj ideja Jugoslavije nije bila istovremeno i ideal srpske politike. Srpska spoljnopolitička doktrina mislila je na proširenje, a Evropa je 1918. godine mislila da je Jugoslavija onaj okvir kojim Srbija, zbog svojih nesumnjivih zasluga u Prvom svetskom ratu, istorijski može biti zadovoljena.

Već tada se srpska spoljna politika može posmatrati u kontekstu ukupnih evropskih prilika. One su posle rata razrešene tako da pobednici dobiju ono što je ratom osvojeno, a da poraženi, iako će Nemačka biti simbol poražene zemlje, ne budu tako istorijski onemogućeni

epitetom poražene i kažnjene države. To je bila sugestija američke spoljne politike, dakle, Nemačka jeste poražena, kažnjena je, ali nije onemogućena u svojoj obnovi, i istoričari upozoravaju da upravo tu i jeste koren i Drugog svetskog rata. Ako je Prvi nastao da bi se onemogućila hegemonija jedne Nemačke, onda je Drugi svetski rat, završavajući se Versajskim mirom, prema zapažanjima istoričara, ostavio nadu jednoj velikoj zemlji koja će ubrzo, dolaskom Hitlera, obnoviti sve svoje političke i istorijske pretenzije, upravo prema onim delovima Evrope koji jesu u središtu naših današnjih razmišljanja, odnosno prema Srednjoj Evropi.

Time hoću da kažem da je evropskim poretkom, uspostavljenim 1918. godine, u stvari nametnuta ideja spasavanja Evrope od budućih ratova i budućih sukoba. Evropi je nametnut sistem takozvane kolektivne bezbednosti. Devetnaesti vek je bio poznat po ravnoteži moćnika u evropskoj politici. Zna se ko su bili ti moćnici: Francuska, Britanija, Turska, Rusija i tako dalje. Rezonovanje američke politike je polazilo od toga da je ravnoteža moćnih uvek potencijalna mogućnost daljih ratnih obnavljanja, pa je išla sa tezom da se završi proces konstituisanja nacionalnih država da se definitivno omeđe granice, kako Evropa ne bi padala u iskušenje da otvara pitanja zbog kojih je već često bila u ratovima, a i velike sile međusobno.

Taj princip kolektivne bezbednosti, onog trenutka kada je već utemeljen, izazivao je neraspoloženja evropskih zemalja pobednica, a da ne govorimo o zemljama koje su se našle na poraženoj strani. Srpska spoljna politika posle 1918. godine je politika države koja će se naći na strani pobedničkih zemalja. U istorijskim gledištima čak se ide i jednom vrlo oštrom ocenom da jugoslovenska spoljna politika između dva svetska rata praktično i ne postoji, jer je ona puki "trabant" francuske spoljne politike i spoljne politike Velike Britanije, koje čuvaju novi evropski poredak, poznatiji pod imenom Versajski poredak.

Cela spoljnopolitička doktrina biće podređena tim težnjama i tim tendencijama, Srbija, odnosno Jugoslavija, vodi praktično defanzivnu spoljnu politiku čuvajući poredak koji je utemeljen završetkom Prvog svetskog rata. To jeste već jedna radikalna distanca u odnosu na

onu koja je bila do 1918. godine, a za koju sam rekao da je bila pomalo i imperijalna i ekspanzivna, jer je ideja nacionalne države bila u središtu njenih interesa. Ako se mogla prihvatiti teza da je ideja nacionalne države stvarno rešenje srpske države u XIX veku, u XX veku ideja nacionalne države nije više mogla biti oportuna spoljnopolićka doktrina. Ideja nacionalne države koja će se primiriti ili relativizovati konstituisanjem jugoslovenske države u kojoj je Srbija imala središnje mesto, u kojoj je imala potpunu supremaciju u vlasti, u kojoj nije razumela istorijsku bit i suštinu onih delova koji su se ujedinili 1918. godine u zajednićku državu. To je jedan od elemenata koji nije samo unutrašnjeg karaktera, da jedna nacija koja je *spiritus movens* u jednoj državi ne razume istorijsku baštinu ujedinjenih naroda i pokrajina, nego želi da svojom nacionalnom tradicijom iz XIX veka nametne unutrašnju politiku, a ta politika se vrlo kompleksno reflektuje i na njenu spoljnu politiku.

522 Pitanje je da li su svi narodi i pokrajine imali takvo gledište o spoljnoj politici. Istorijska dokumentacija upozorava da su Hrvati odmah imali određene nijanse u njoj, da je Slovenija takođe imala određena gledišta koja su bila bliža onom središtu u kojem su te pokrajine živele i ranije. Neću da pominjem i Vojvodinu, ali moram da kaŕem da je politićko mišljenje u Vojvodini zameralo politici koja je vođena, zbog toga što su politićari u Vojvodini smatrali da bi jednom tolerantnijom politikom i Jugoslavija i stabilnost Vojvodine u njoj bile bolje zaštićene, nego otvaranjem onih frontova za koje se smatralo da su nestali posle Prvog svetskog rata.

Politika oslonca Jugoslavije, odnosno Srbije, na Francusku i Veliku Britaniju, od 1929. godine zapada u krizu. Pojava obnovljene Nemaćke na evropskoj sceni upozorava da je jednostrani, oslonac na deo evropskih zemalja u tom periodu veoma problematićan za spoljnopolićku poziciju Jugoslavije, odnosno, Srbije.

Moram da kaŕem da je kralj Aleksandar, već 1929. godine, kada je Nemaćka tek u fazi nagoveštaja da će ubuduće bitnije uticati na tokove evropske politike, traŕio dublje veze sa Nemaćkom. Evo i jednog detalja koji nije toliko poznat. Naime, kralj Aleksandar je u to vreme bio u dobrim odnosima sa nemaćkim ambasadorom u Beogradu, koji

je, inače, i preminuo u Beogradu, i u znak pažnje je dao da po ambasadoru jedna ulica u Beogradu dobije ime. Dakle, jedan detalj koji u diplomatiji, a u kontekstu sukoba srpske i nemačke vojske u Prvom svetskom ratu, predstavlja neobičan gest možda jedne drugačije politike. On je u tom trenutku bio i autonoman, jer je vodio računa o realnosti jedne male zemlje.

Kralj Aleksandar jeste bio državnik. Sa njim se malo ko mogao slagati u mnogim političkim gledištima, ali je imao svojstvo državnika, za razliku od mnogih koji su imali samo svojstvo političara. Obično to kažem i studentima, Jugoslaviju su 1918. godine, ipak, stvarali državnici, danas su je rasturili političari; ko razume tu nijansu mislim da će znati mnogo toga. Svejedno, ta politika je bila vrlo značajna za smeštanje jugoslovenske spoljne politike između ta dva pola – anglosaksonskog i germanskog. I jedan i drugi pol imaju interesa za balkanski prostor, bilo ekonomski, bilo strategijski, bilo kao koridor za prodor prema istoku. Bitno je da je od 1935. godine jugoslovenska spoljna politika, odnosno srpska spoljna politika, jer je vode samo Srbi, bila okrenuta ka ideji da bude više uravnotežena, dakle, da se ne nađe u raljama dvaju blokova, nego da naprosto ponudi model koji je bliži poziciji realnosti same Jugoslavije.

Konstituens te politike je Milan Stojadinović. O toj njegovoj politici postoje velike kontroverze i suprotna mišljenja, od toga da je on spoljnu politiku okrenuo prema jednoj fašističkoj zemlji pa dalje. Moram da kažem da novija istraživanja pokazuju da je u sukobu velikih, najbolje rešenje za male zemlje ako mogu da očuvaju dobar odnos i sa jednom i sa drugom stranom.

Milan Stojadinović bio je u jednoj drugoj iluziji, i to nije razumeo. Mislio je da će se Nemačka u svojoj ekspanziji zadovoljiti takozvanim neutralizmom. Kada je Hitler krenuo u svoje ratne pohode, ideja neutralizma bilo koje zemlje bila je iluzija, iako će Milan Stojadinović, napadajući i istoriografiju i opoziciju između dva rata i svoje memoare nasloviti vrlo karakterističnim nazivom. Da je ostao na vlasti, njegova politika bi bila ne ratni pakt; e tu je istoriografija dosta oprezna u tim njegovim kvalifikacijama, jer smatra da neutralizam u uslovima stvaranja novog evropskog poretka koji donosi Nemačka

nije mogao biti rezon nijedne, a pogotovo male zemlje koja je bila već sukobljena i u velikim protivurečnostima oko svog nacionalnog pitanja. Ta politika neutralizma gubi svoj osnov kada Nemačka traži da se Jugoslavija svrsta na njenu stranu. Isto to traži i Velika Britanija. Mala zemlja kojoj Srbi daju pečat u spoljnoj politici, nalazi rešenje da u skoro istom danu donese dve kontradiktorne odluke, to je jedinstven primer u Evropi: da 25. marta potpiše pristup Jugoslavije Trojnom paktu i da sutradan državnim udarom odbaci tu politiku. Da, u stvari, negira pristup Jugoslavije Trojnom paktu, da zbacii namesnika i vladu, zatim konstituiše vojnu vladu i time, dakle, u roku od nepuna dva dana, jednom kaže *da*, a sutra kaže *ne*.

Kazati *da*, ili ostati pri *da*, značilo je izbeći rat, ali prihvatiti sve uslove novog evropskog poretka. Ti uslovi nisu bili nimalo laki. Reći *ne* značilo je ući u rat, što su Britanci, pre svega, i očekivali i na tome posebno insistirali.

Ovde je reč o središnjem pitanju savremene jugoslovenske historiografije, koja je podeljena po patriotskim, ili, uslovno, nacionalističkim osnovama, gde jedni brane tezu da je trebalo ostati pri Trojnom paktu, jer bi se sačuvala biološka supstanca srpskog naroda, a najzanimljivije je da to brane oni koji su i tada mislili da je to najoportunije rešenje za srpsku i jugoslovensku politiku. Međutim, imate drugu tezu koja je odbacivala tu koncepciju, i koja je mislila da je časnije odbaciti pristupanje Trojnom paktu i stati na stranu tradicionalnih demokratskih zemalja Evrope i na stranu Sjedinjenih Američkih Država, koje su tada pomno pratile zbivanja u Jugoslaviji, upozoravajući je da ni po koju cenu ne pristupi Trojnom paktu, jer će posle poraza sila Osovine sve zemlje koje su se stavile na tu stranu snositi veliku moralnu i istorijsku odgovornost.

Danas imate, u istorijskom mišljenju, onih koji brane i jednu i drugu opciju, ali imate i onih koji su preleteli braneći, recimo, čuvanje biološke supstance i prihvatanje Trojnog pakta. Budući naslednici, pučisti iz 27. marta, koji su prihvatili ratnu opciju, kada su organizovali svoj pokret 1941. godine, vratili su se toj mirnoj koncepciji da sa Nemcima ne treba ratovati.

Uzmimo, na primer, četnički pokret, koji baštini otpor pučista 27. marta, da bi se u svojoj osnovnoj koncepciji konstituisao kao Pokret otpora sa tezom da nije vreme za rat, treba sačekati dok sile Osovine pretrpe poraz na glavnim frontovima i onda stupiti u razoružavanje okupacionih snaga i tako dalje. Retki su oni koji su ostali dosledni jednoj ili drugoj koncepciji.

Godine 1941. i 1945. predstavljaju, dakle, krah Jugoslavije, ali se jugoslovensko pitanje otvara kao ključno savezničko pitanje. Posebno apostrofiram tu misao, zato što će ideja Jugoslavije u antifašističkoj koaliciji biti smatrana evropskom orijentacijom. Dakle, orijentacijom ka demokratskim, evropskim idejama. Ideja nacionalne države, čiji su eksponenti bili oni koji su prihvatili Trojni pakt, nije se smatrala evropskom politikom. Dakle, ideja Jugoslavije emanira evropsku politiku. Svi pokreti koji su bili na toj ideji smatrali su se evropskom orijentacijom. Ideja Jugoslavije je u unutrašnjem smislu bila različito shvatana, da li trijalistička federacija, ili federacija sa pet, ili šest federalnih jedinica, to je sad drugo pitanje. Na ideji nacionalne države, na primer, insistira Nedićeva politika, pa i neki krugovi koji su bili u emigrantskoj vladi, čak u jednom trenutku i vrh američke vlade razmišlja o tome da li je oportuno obnavljati jugoslovensku državu, ali posle izveštaja američkih obaveštajnih oficira, Ruzvelt, prihvatajući Čerčilovu i sovjetsku sugestiju, ide sa tezom obnove Jugoslavije.

Nisam to slučajno rekao, zato što se danas iskrivljuju elementarna istorijska dokumenta, koja upravo kazuju da je jugoslovenska opcija smatrana evropskom opcijom. Kraj Drugog svetskog rata je i doneo faktički pobjedu jugoslovenske opcije. Otuda saveznici dugo ne mogu da se opredele za koju će opciju biti. Da li za opciju koja je sebe smatrala nacionalnom opcijom, a ima u programu Jugoslaviju, kao što je bio četnički pokret, ili za opciju komunista, koji istovremeno nude i ideju revolucije, odnosno nude i socijalni program.

Mnogi ugledni evropski istoričari upozoravaju da je antifašističko opredeljenje u Drugom svetskom ratu samo po sebi inkliniralo ka levoj opciji. Dakle, antifašizam je istorijski značio kretanje mnogih zemalja i pokreta ka levim idejama. Čak moram da kažem da recimo mnogi istoričari, Erih Hobsbaum, recimo, kažu da je i Čerčil 1945.

godine izgubio izbore iako je bio simbol pobjede Britanije nad silama Osovine, zato što je bio oveštali konzervativac, izbore dobija Atli samo zato što je bar u tim programskim simbolima on odražavao levu opciju. To je jedan zanimljiv primer kako je levo u Drugom svetskom ratu nastajalo kao jedna opšta ideja, a ne samo ideja nekakvih komunista, nekakve kominterne i tako dalje. Mnogi pokreti otpora u Evropi primakli su se levo, jer je ono bilo simbol otpora silama Osovine i antifašizmu.

Već tada je komunistički pokret u Jugoslaviji shvatio suprotnosti unutar antifašističke koalicije. Nije se sve do 1944. godine opredeljavao ideološki, iako taj pokret ima vrlo jasnu ideološku fizionomiju u Drugom svetskom ratu. Na neki način on je na ekvidistanci i od Britanije i od Sovjetskog Saveza, mada po svemu pripada ideologiji Sovjetskog Saveza.

Ovim hoću da kažem da je Drugi svetski rat uključio u spoljnu politiku i ideološku komponentu, koje nemamo u prethodnom periodu. Dakle, Drugi svetski rat emanira i ideološke osnove buduće spoljne politike. Ta spoljna politika neće dugo opstajati na tim ideološkim pozicijama, ostaće do 1944. godine, premda će unutrašnja osnova jugoslovenske spoljne politike biti vrlo jasna i ideološka. I to je možda redak primer gde je pragmatična strana spoljne politike prevagnula nad ideologijom u spoljnoj politici, iako je to svojstvo manje ili više svih zemalja.

Rekoh, sve do 1944. godine, kada svoju politiku usmerava više prema Sovjetskom Savezu, smatrajući da je Sovjetski Savez osnova koja omogućava i krajnju pobjedu. Da Britanija ili Sjedinjene Američke Države možda neće zbog te revolucionarne orijentacije simpatizirati komunistički pokret, možda će dati iz ideoloških opredeljenja primat četničkom pokretu.

To je jedan zaokret u spoljnoj politici koji se dešava 1944. godine, koji će strašno naljutiti Čerčila, pogotovo taj tajnoviti odlazak Tita u Moskvu u jesen 1944. godine, za koji Čerčil nije uopšte ni znao, i njegov komentar: “Pa ništa, mi ćemo to morati prihvatiti kako jeste, ali će se Broz kuvati sam u sopstvenom sosu”. Tada još niko nije mogao

pretpostaviti da će možda ista distanca uslediti dve-tri godine posle rata i u odnosu na Staljinu kome se ta spoljna politika prilagodila.

Dakle, sukob sa Staljinom evropeizira u celini spoljnu politiku Jugoslavije, zapadne zemlje pomažu Jugoslaviji da se odbrani od Sovjetskog Saveza, i daju joj osnove da definiše novu spoljnopolitičku doktrinu. To vođstvo 1949. godine ne zna u kom pravcu će usmeriti spoljnu politiku. Moram da kažem da nije svesno da je taj bipolarni, blokovski sistem koji je utemeljen na Jaltskoj konferenciji, nije u potpunosti svesti pobednika, odnosno komunista, oni nisu svesni da taj bipolarni sistem u stvari, takav kakav je, čuva integritet Jugoslavije. Sa padom Berlinskog zida videli ste u kakve neprilike je ušla Jugoslavija. Dakle, nisu svesni da je ta blokovska podela jedna istorijska šansa za čuvanje digniteta i integriteta spoljne politike Jugoslavije. Oni 1949. godine tragaju za tim modelom u politici, ali to sad već jeste jugoslovenska politika u kojoj srpska politička misao participira ravnopravno sa hrvatskim, slovenačkim, bosanskohercegovačkim interesima i tako dalje, i to je politika koja će mnoge političke i intelektualne slojeve u Srbiji posebno iritirati. Kako se može biti ravnopravan u participaciji spoljne politike? Ravnopravnost se ne prihvata. Puno je dokumenata u kojima se taj aspekt ravnopravnosti istorijski ne prihvata niti uvažava.

Dakle, preko Zapada se jugoslovenska spoljna politika vraća evropskom ishodištu, i njeno osnovno svojstvo i osnovni strategijski pravac je da treba voditi antiblokovsku politiku. Dakle, ne svrstati se ni prema zapadnom ni prema istočnom bloku, iako je Jugoslavija bila na samoj ivici da postane član Atlantskog pakta. Tu je šansu pokvarila Italija namerno dramtizujući tršćansko pitanje, jer se uplašila da će u slučaju da Jugoslavija uđe u Atlantski pakt njene pretenzije prema tršćanskom pitanju znatno oslabiti. Zapad procenjuje da je Italija, ipak, prihvatljivija kao stalni partner. Onda je nađen jedan drugi način da se premosti ta situacija, stvoren je pakt između Turske, Grčke i Jugoslavije, koji je kratko trajao.

Dakle, vanblokovska politika i orijentacija izrodile su nesvrstanu politiku. O tom pitanju postoje i pametna mišljenja, postoje i vrlo ružna mišljenja, ali ja moram da kažem da kao istoričar, koji brine

o dokumentu i značenju dokumenta, ne mogu da osporim da je to politika koja je za sebe vezala najviše zemalja u svetu. Ta politika nije imala ekonomsku i vojnu snagu da sebe učini uticajnijom, ona je više opstajala na toj moralnoj ideji, na ideji pravde, ali je, sticajem historijskih prilika, za sebe vezala mnogo zemalja. Obično su to bile nerazvijene zemlje, i ono što je tačan podatak, velike sile središta blokovske politike su se nadmetale koje će u toj politici imati manju ili veću prevagu i uticaj. To čini i Sovjetski Savez, smatrajući to svojim prirodnim pokretom, jer je uvek mislio da je nesvrstana politika leva politika. To čine, međutim, i Sjedinjene Američke Države, i ja ću sad sa dve tri rečenice završiti ovo svoje predavanje mišljenjem da je to vreme najevropskije vreme Jugoslavije, da ona ima izuzetne odnose sa svim evropskim zemljama, dobre ekonomske odnose i tako dalje. Naći ćete i jednu tezu, opet iz jednog intelektualnog establišmenta, da je politikom nesvrstanosti narušen i taj evropski dignitet jugoslovenske spoljne politike. Jedno pitanje o kome se dâ akademski raspravljati, ali sam smatrao potrebnim da vas upozorim i na to.

528 Sa krahom Berlinskog zida, spoljnoj politici te zemlje koja je u raspadu, osnovni pravac daje ponovo srpska politika, ta politika se vraća ideji nacionalne države, jer je sa raspadom Jugoslavije poremećen onaj okvir, ona ravnoteža nacionalnog i državnog programa. Sada su Srbi ostali izvan ove male, ili skraćene Jugoslavije, i ponovo se otvara pitanje ideje nacionalne države, smatrajući da je rešenje srpskog pitanja u tom trenutku nacionalna država. Nije se shvatilo da je to krah svake normalne politike. To Evropa nije htela da prihvati, ali to je vreme koje vi znate isto koliko i ja i ja ću time i završiti. Hvala vam.

Da li se ideja o jugoslovenstvu posle Drugog svetskog rata može zapravo smatrati pretečom zajedničke, odnosno, Evrope bez granica, one o kojoj danas govorimo?

– Meni je teško da tako decidirano odgovorim, ali neki podaci, koje mi svi znamo, govore da je ta država bila država sa najblaihim granicama u Evropi. Iz te države se išlo u sve države, bez ikakvih pasoša, starija literatura, evropska literatura govori o modelu jugoslovenstva koji može biti osnov Evrope u perspektivi. Iako je Evropa

već od pedesete krenula ka svojim osnovama ujedinjenja. Ne dovedeći u pitanje tu ideju Evrope, međutim, ona je, ipak, redukovana na probrane zemlje. Jer da biste ušli u tu Evropu, morali ste da ispunite niz uslova i tako dalje. Mi jesmo, moram da kažem, na kraju pred raspad bili najbliži jednom takvom modelu Evrope, ali ja kada govorim o Evropi, ja je posmatram u celini. Meni je žao što nisam imao prilike da se osvrnem i na mišljenje naše historiografije o toj ideji Srednje Evrope, reći ću vam samo jednom konstatacijom – porazne su ideje o toj viziji, to tradicionalna jugoslovenska historiografija ne prihvata, to na jedan vrlo pežorativan način kvalifikuje, tako da je ovo predavanje gospodina Konrada zaista bila jedna inspirativna vizija, a ja sam u ovom njegovom tekstu našao tu jednu sjajnu misao šta može biti osnov Srednje Evrope, to je ta ideja gradova, ne nacija ili država, jer, u našim predstavama čim treba da uđete u nekakvu integraciju, to je predstava nacije ili države. Izvan toga tradicionalni srpski politički milje, moram da kažem, ne razmišlja. Ja to mogu da kažem jer sam Srbin koji je bio protiv rata žestoko, imam alibi, i mogu da kažem da sam protiv svih ratova i protiv svih sužavanja.

Ovo otvaranje Evropske unije i prema drugim zemljama i tako dalje biće, po mom mišljenju, završeno samo kada budemo svi u Evropi i bez ratova, a trenutno ponovo postoji tendencija svrstavanja. Ili ste uz Ameriku ili ste uz tri evropske zemlje. Neke zemlje u našem okruženju već su se svrstale, mada mi nije jasno zbog čega, pošto dobro poznajem istorijat svih dosadašnjih svrstavanja, i ako je njegov motiv uvek snaga nečija a ne uverljivost, demokratska opredeljenost, mir i tako dalje, ja sebi onda uzimam za pravo ono o čemu je gospodin Konrad govorio, a to je da postoji nekakva intelektualna Evropa koja će biti na distanci od takvih i njima sličnih svrstavanja.

Dakle, ne svrstati se prema snazi, jer to smo imali i 1914. i 1941. godine, dakle, to je nešto što je empirija evropske spoljne politike.

Pošto pišem poeziju, ja ću pročitati svoja tri reda koja se odnose na ovu temu. Knjiga je, inače, napisana pre šest godina. "U nekoliko navrata bio sam upitan zašto ne prilazim levici, jer je Centralna Evropa umetnička tvorevina. Pored roštilja na tremu

rekoše mi da je desnica u modi i da ne treba da propustim šansu. Berlinski zid još nije srušen.”

Dakle, moje prvo pitanje glasi – da li je Berlinski zid srušen, naravno, metaforički, a drugo pitanje se odnosi na Vaše današnje predavanje, to jest na deo koji se odnosi na srpsku nacionalnu državu. Da li mislite da je Srbija imala ijednu alternativu, da li je srpska nacionalna država trebalo da bude redefinisana u nekoj nazovi jugoslovenskoj konfederaciji i da li možda mislite da je srpska elita precenila neke svoje snage?

– Vidite, kod onog prvog pitanja ću Vas samo dopuniti, Berlinski zid je jedna ideološka barijera. Sa padom Berlinskog zida relativiziran je taj pojam ideološkog zida. Znete, ta gvozdena zavesa o kojoj govori Čerčil 1945. godine prilikom svoje prve posete Univerzitetu u Fultonu, gde kaže, stavićemo gvozdenu zavesu, a pritom misli na tu ideološku prepreku. Dakle, Evropa bez tih ideoloških kontrasta. Evropa koja bi bila građanska, demokratska, a koja ne bi bila ni komunistička, ni totalitarna, jer je tokom XX veka prošla kroz te dve faze, mislim da je to nešto što ja podržavam, odnosno, Evropa bez ideologija – građanska i demokratska.

Što se tiče odgovora na Vaše drugo pitanje, znate, sve je to ideologija. Ja sam, moram da kažem, u toj istorijskoj empiriji empirista tih neideoloških pozicija, ali to ide sa demokratijom i sa ekonomskim blagostanjem. Američka spoljna politika, koja je, hteli mi to da priznamo ili ne, *spiritus movens*, evropske i svetske politike već tada bila, ona je čak odbacila u svojim redovima mnoge ugledne ministre zbog toga što je htela preko pitanja sloboda i prava građana da interveniše i stekne legitimitet intervencije u svim zemljama u svetu. Jugoslovenska spoljna politika uopšte nije razmišljala o tome da je Klintonova administracija odbacila i Kraterovu i Kisindžerovu doktrinu koje su uzimale u obzir problem slobode i prava građana. Politika koja je započela sa Klintonom, naći ćete sjajno o tome zapisano u memoarima Holbrukovim, da je shvatila da će se na pitanju sloboda i prava građana, a ne nacija, u stvari zbivati politika u Evropi i u svetu; pitanje je da li bi se jugoslovenska spoljna politika otvarala sa pozicija zaštite prava i sloboda građana. Evo, to je nešto gde je došlo do zaokreta

u američkoj spoljnoj politici, naša diplomatija ni dan-danas možda nije svesna težine toga, a ona pogotovo nije bila svesna, jer nije ništa čitala, ili je u diplomatiju ušla bez ijedne temeljne i saznajne osnove. Ta pitanja su, po mom mišljenju, ključna da bi jedna diplomatija mogla da utiče i na spoljnu politiku svoje zemlje.

Ta Jugoslavija, vidite da se i sada zagovara, odnosno da se teži nekom ponovnom traženju osnova za spoj, ali ono što bi za Srbe u Hrvatskoj bilo ključno, to je da prava građana budu potpuno zaštićena. E, to je ono što nije prihvatila Hrvatska, pa je njihov odnos prema Srbima takav kakav je bio, a odavde je taj odnos bio još radikalniji. Ja mislim da bi takvom politikom jedna mudra spoljna politika više doprinela Srbima bez ovih žrtava, a rezultat je katastrofalan. Vratiti nekoga u okvire u kojima je bio, vidite i sami, izuzetno je teško.

Pitanje je, međutim, da li će se sve zemlje Evrope, uključujući i Sjedinjene Američke Države, držati konsekventno toga, ali to jeste pravac američke spoljne politike. Ne mogu nekoga prisiljavati, ali imaju alibi za to zbog stanja sloboda i prava građana. Mi smo posle 1945. godine zaista imali izuzetno dobro rešena etnička prava, ali nismo imali demokratska i druga prava. Da smo to spojili, to bi bio nekakav ideal.

Za početak hteo bih da proverim jedan podatak, a potom da postavim pitanje. Nas su u školama učili da su posle prelaza Srba preko Albanije velike sile poput Engleske oklevale sa prevozom na Krf i da je onda ruski car Nikolaj takoreći ucenjivao velike sile time da će izaći iz rata ako one to ne učine. Ako je taj podatak tačan, zašto se srpska spoljna politika posle Prvog svet-skog rata toliko oslanjala na Englesku i Francusku?

– Ta veza Francuske i Srbije ima svoju predistoriju. Iz Srbije su mnogi intelektualci išli na studije i školovanje u Francusku, dok su, recimo, odavde išli u Beč, Peštu, Nemačku i tako dalje. Ugledni srpski intelektualci koji su se školovali u Francuskoj stvorili su jedan most koji će biti naročito pojačan tim savezništvom u Prvom svetskom ratu. To savezništvo je posebno došlo do izražaja u proceni da je srpski vojnik bio izuzetan vojnik u tom ratu. Kada čitate evropsku i savezničku štampu iz tog vremena, moram da kažem da se ova tema čak

i idealizuje. Proboj Solunskog fronta jedan je od očitih primera. To je bila zamka za srpsku politiku, jer će se tim kvalitetima posle koristiti u vlasti Kraljevine SHS, što neće biti popularno kod ostalih naroda, čak će sam Pribićević, koji je najzaslužniji za ujedinjenje Srbije i Hrvatske, reći – dajte da platimo taj Solun koliko vredi i da o njemu više ne čujemo to što čujemo.

Drugo, moram da kažem da je u tom posleratnom uređenju Evrope ta revolucionarna situacija u Rusiji, odnosno pobeda revolucije, i tradicionalna veza Balkana i Srba sa Rusijom, i Britaniji i Francuskoj dobrodošla da taj prostor učine sanitarnim kordonom od svih revolucionarnih uticaja Rusije. Tu se susrećemo i sa jednim zanimljivim istorijskim apsurdom.

Srpska politika koja se tradicionalno oslanjala na Rusiju u XIX veku, odnosno to rusofilstvo je bila konstanta, manje ili više svih politika u XIX veku. Jugoslavija je jedina zemlja u Evropi koja nema diplomatske veze sa Rusijom sve do juna 1941. godine. Tek kada je zapretio napad na Jugoslaviju, setili su se da bi SSSR mogao biti od pomoći, pa su uspostavili diplomatske odnose.

Iz vida se često ispušta činjenica da je Srbija nagrađena zbog svojih zasluga u ratu, i to, teritorijalno. I Vojvodina i pritisak na Crnu Goru da se odrekne svoje državnosti i priključi se 26. novembra 1918. godine Srbiji, sa nizom drugih ustupaka je to savezništvo učinilo i u tom smislu opipljivim.

Drugo, kad gledate kulturološki i civilizacijski, refleksije francuskih ideja su na Beograd bile izuzetno velike. Srbija je retka na ovim prostorima koja je tekovine Francuske buržoaske revolucije u pogledima nacija doslovce primenjivala, što je kasnije upropastio Milošević. Ona je polazila od prirodnog prava, dok su druge, recimo Hrvatska, usvajale doktrine takozvanog istorijskog prava. Ono što imaš kao svoju teritoriju jednom zasnogda je tvoje. Politička misao u Srba je odgajivana upravo na ovim tekovinama, iako je u prethodnom periodu i veza sa Nemačkom u tom kulturnom smislu bila izuzetno velika. Velika enigma za istoričare upravo i jeste nedoumica oko iznenadnog kidanja svih veza sa Nemačkom. Odjedanput se od stvarno velikih veza, preko Rankea, Getea, Šilera, u tom političkom smislu javlja

se kontrast koji ide preko Prvog svetskog rata, Drugog svetskog rata i tako dalje.

Nakon 25. marta usledilo je "ne", i Vi ste to "ne" definisali kao približavanje demokratskoj, zapravo evropskoj opciji. Nakon skoro pola veka susrećemo se sa jednom sasvim drugačijom opcijom. Povezali ste kraj jugoslovenske opcije sa padom Berlinskog zida...

– Moram da kažem da nam za jedno pouzdanije istorijsko mišljenje nedostaju mnoga dokumenta koja bi osvetlila ulogu velikih sila. Mi znamo da je Amerika bila zainteresovana za očuvanje Jugoslavije i da je ona iz 1918. godine upravo i jeste čedo američke, a ne evropske politike. Evropa u kontekstu američkih uticaja na posleratnu Jugoslaviju nema velikog uticaja. Jugoslavija, u stvari, jeste čedo američke i Wilsonove doktrine, koja je i 1991. godine jedino od Amerikanaca imala podršku.

Kada je reč o uticaju pada Berlinskog zida, ja sam govorio o tome da se u Jugoslaviji posle Jalte zaključilo da se na toj bipolarnoj opciji može čuvati integritet države. Onog trenutka kada je blokovski sistem uništen, pojavljuje se samo jedan sistem koji je i ideološki drugačiji, a takođe, koji reflektuje jednu građansku, demokratsku Evropu bez te naglašene ideologije. Sa Brozom nikada ne bi vojno bila napadnuta ni Bosna, ni Slovenija, ni Hrvatska, zato što je u njihovoj doktrini takvo pravilo da vojno ne možete intervenisati na konstituenta te države. Bosna, koja se smatrala središtem Jugoslavije, naročito je bila bitna.

Moram da kažem da je u trenutku ratnih događaja u Sloveniji moja prva reakcija bila da se to nikada ne sme raditi i da će to izroditi mnogo gorih stvari nego što se u tom trenutku činilo. Milošević je sebi dozvolio da ide vojskom na Hrvatsku koja čini osnov te Jugoslavije. Ona je po toj koncepciji najmanje ravnopravna. Srbija nije mogla u toj postustavnoj ideji posle 1974. godine da prihvati koncept ravnopravnosti. Ona je stalno mislila da je kao najveća trebalo da ima nešto drugo. Pojam konfederacije, shvaćen od strane komunisti, bio je potpuno pogrešan. Mnogi su shvatili da su Srbi u Hrvatskoj konstituens i pojam suverenosti Hrvatske republike. Po avnojevskim

odlukama to je država Hrvata u kojoj su Srbi u Hrvatskoj ravnopravni zato što su ravnopravni na nivou Jugoslavije kao države. Dakle, njihova ravnopravnost sa Hrvatima počiva na tim osnovama, jer je Jugoslavija njihova zajednička država, a Srbija je država srpskog naroda. Pa prema tome, ako u Srbiji ima Hrvata, nisu hrvatski konstituens Srbije kao republike, nego su ravnopravni sa Srbima u Hrvatskoj, zato što su konstituens Jugoslavije kao države. To je osnovna ideja jugoslovenske federacije koju nacionalisti, memorandisti nisu razumeli.

Memorandisti nisu razumeli Jugoslaviju, a kako da je razumeju kada su u njoj participirali istoričari koji su se bavili XVIII i XIX vekom. Da su to razumeli, ne bi nikada otvarali ova pitanja. To je abeceda.

Ja žalim što ne znam temeljno XIX vek, jer bi mi to pomoglo da kompariram dva veka. Oni su kao stručnjaci za XVIII i XIX vek rado sebi dozvolili slobodu da na kardinalnim pitanjima jugoslovenske istorije XX veka daju takve ocene, bez mnogo znanja. Nisu razumeli da je Hrvatska država hrvatskog naroda, da je Srbija država srpskog naroda, bez obzira na to što žive i Srbi i Hrvati i u jednoj i u drugoj, ali su ravnopravni jer na području Jugoslavije postoji i živi šest naroda, konstituenasa jugoslovenske federacije.

Već u uvodnom izlaganju napomenuo sam da pojam Srednja Evropa izaziva dosta kontroverzne interpretacije. Taj pojam i ta sintagma u našoj historiografiji nisu rado prihvaćeni i upravo se promišljaju kroz te naše uobičajene patriotske i slične rezone.

Citiraću jedno mišljenje: “Teško je danas dati tačnu definiciju šta je Srednja Evropa. Uvek je postojalo pitanje je li to samo san ili snoviđenje. Istorijska melanholija prati sve srednjovekovne tekovine. Ako se ikad ostvari, završiće u depresiji ili samoubistvu, kako često melanholija završava”. Ova ideja procvetala je u vreme zalaska Habzburškog carstva, a teorijske okvire te ideje dao je Fridrih Nauman 1915. godine.

Istoriografija se nije pomakla u svojim razmišljanjima od te teze da je reč o raznolikim pokušajima da se Nemačka infiltrira u taj prostor, da njime ovlada, da stvori jedan koridor koji bi joj omogućio prodor na istok. Kada proveravate istorijsku dokumentaciju, naći

ćete mnogo takvih primera. Sklon sam da u tu dimenziju uključim taj dosta indikativan geografski prostor, dakle, u modernom istorijskom mišljenju geografski prostor nije samo zbir nekakvih teritorija. Ako kažete mediteranski prostor, pripadnik moderne strukturalističke istorijske škole govori o Mediteranu kao ishodištu prehrane stanovništva, saobraćajnici itd. Hoću da kažem, zar se ne čini kako je Dunav nekako najbliži tom omeđenju tog srednjoevropskog prostora, koji se ne vezuje tako strogo ni za jug Balkana? Nije beznačajno ni to što je taj prostor dugo živeo u jednom pravnom sistemu, a te refleksije dugog istorijskog življenja odrazile su nešto što može biti okvir. Ostajem na onoj Konradovoj tezi kako je grad kao fenomen najbolje početno ishodište za legalizaciju takve ideje. Krenete li od nacije kao ishodišta, odmah ćete se suočiti sa opterećenjem istorijske prošlosti. Boravak u gradu uvek je slobodniji od vezivanja za nekakvu naciju, državu itd.

Mi nemamo mnogo izbora, ili ćemo ići tim putem, ili će nam izolacija biti sudbina. Kada je nešto sudbina, o tome ne vredi pričati.

– Ja se slažem sa vama, mada, imate ideja koje prema zločinu pristupaju univerzalno. Zločin je, ili zločin i nikada nije omeđen nacijom ili pak nečim drugim. Taj odnos prema zločinu kao univerzalnom zlu je nešto što nama nedostaje, i mi kada razmišljamo o našem zločinu, uvek vidimo da je taj zločin vezan za Srbina, i onda mi mislimo da ga branimo, a u stvari branimo sebe od civilizacijskog mišljenja i vrednovanja zločina kao zločina koji ne pripada nikakvoj naciji. E, to je nešto što u historiografiji nije postalo legitimno mišljenje, mišljenje koje bi obeležilo našu modernu istorijsku misao. Tu je predominantna politika u kojoj smo živeli.

Da li je neko pokušao da dâ drugačiju ocenu o zločinima u Bosni? Danas je to još teže jer danas poredimo te zločine sa zločinima drugih, ili pak stalno potenciramo pitanje da li je to što se nama pripisuje isto tako moguće pripisati nekoj velikoj zemlji?

Mi smo, recimo, srpski pokret u Vojvodini u XIX veku istorijski ocenjivali kao nacionalnooslobodilački pokret. Kada nečemu dajete takvu kvalifikaciju, to dobija drugu vrednosnu težinu.

Imamo na Kosovu dvomilionski pokret, koji je oficijalno bio stalno kvalifikovan kao teroristički pokret. On nosi sva svojstva nacionalnog, oslobodilačkog. Umesto da se selo i da se tragalo za modalitetima koji bi taj pokret oslobodili takvih kvalifikacija, on je ostao i danas teroristički. Takve stvari istoriografija sebi ne sme da dozvoli, jer su to dva aršina. Nije to slučaj samo u našoj istoriografiji. To je obeležje istoriografija i susednih zemalja u Srednjoj Evropi, Nemačkoj, Francuskoj. Tek sada, na primer, saznajete kako su Francuzi bili *spiritus movens* politike logorisanja Jevreja, i da su se tu prvo pojavili logori 1941. godine, pa tek posle u Nemačkoj. Dakle, istoriografiji nesumnjivo treba vremena, ali je izuzetno dobro što istoriografija načinja ta pitanja, jer otvara pitanje zločina kao nekakve opšte pojave prema kojoj se mora biti kritičan, nezavisno da li pripadate ovom ili onom narodu.

LEGALIZOVANA ISTORIJSKA FARSA¹

Istoričar dr Ranko Končar ocenio je da je šest decenija nakon pobe-
de nad fašizmom u Evropi u Srbiji danas odnos prema antifašističkoj
tradiciji “radikalno izmenjen i uveliko relativizovan”. U intervjuu za
Dnevnik Končar je ukazao na to da je naše društvo tokom poslednjih
godina suočeno s “pokušajima da se toj tradiciji dâ samo nacionalni
smisao i kontekst kroz pokušaje revalorizacije jugoslovenske prošlo-
sti XX veka” u kojima, kako je naveo, učestvuju i “neki istoričari, ali i
još više amateri i brojni ‘ljubitelji’ istorije”.

– Izvesno je da je relativizaciji antifašističke tradicije u nas
doprinela i evolucija prema ukupnoj jugoslovenskoj tradiciji i njena
naglašena stigmatizacija, politička i istorijska, posle raspada SFRJ. A
upravo je jugoslovenski identitet antifašističkog otpora od 1941. do
1945. godine relevantan za njegovo istorijsko razumevanje i prihva-
tanje kao tradicije univerzalnije vrednosti i karaktera. Naime, za sve
jugoslovenske narode taj otpor je imao prevashodno egzistencijalni
karakter – naveo je Končar.

*Kako u tom kontekstu vidite zakonsko izmirenje partizana i
četnika?*

– Ne mislim da ih je zakon izmirio – samo ih je izjednačio. Za
izmirenje bi bila potrebna istorijska revalorizacija, koje objektivno
nikad neće biti. Mnogo je istorijskih kontrasta među njima da bi se
mogli jedinstveno izraziti kao antifašistički. Četnički pokret je anti-
cipiran kao mogući oblik otpora okupatoru, jer su Britanci, koji su
ga u početku podržavali, verovali da će se otpor u Jugoslaviji javiti
samo kao izraz nacionalnih pobuda. Kako se istorijski to nije potvrdi-
lo, jer su se oslobođenje i obnova jugoslovenske države, koje je antifa-
šistička koalicija u celini podržavala, mogli ostvariti samo na jugoslo-
venskoj platformi – četnički pokret se našao u nezavidnom položaju.

1 Brancka Dragoviћ Saviћ, “Legalizovana istorijska farsa”, *Dnevnik*
23.5.2005, 2.

Ostao je veran svojoj taktici da nije vreme za borbu protiv okupatora, nacionalnom izvoru svoje egzistencije i izgradnji Srbije kao homogene i etnički čiste države u potencijalnoj srpsko-hrvatsko-slovenačkoj federaciji u kojoj bi Srbija imala hegemoni status. Sa zločinima koje su počinili prema političkim protivnicima i pripadnicima nekih jugoslovenskih naroda, kao i saradnjom s okupacionim režimima, jasno je zašto su bili tako daleko od stvarnog antifašističkog otpora i antifašizma u njegovom izvornom smislu. Otuda mi se čini da se farsa iz prošlosti ponovila u sadašnjosti, i da joj je zakon samo dao legitimnost.

Zbog čega su u Vojvodini fašistoidne pojave izraženije nego u ostalim delovima zemlje, što se moglo videti tokom poslednje dve godine u nizu međunacionalnih incidenata, antisemitističkih grafita...?

– Izrazita multietničnost Vojvodine, ali i njena civilizovanost, naglašenije reaguje na svaki nacionalizam, a posebno na ekstreme. Izvesno je da su te pojave posledica svih političkih događaja i kriza u kojima smo se nalazili poslednjih 15 godina. Takve pojave se, u tom kontekstu, mogu smatrati objektivnim u višenacionalnim sredinama, ali istorijska empirija upozorava na to da su one uvek inspirisane i karakterom nacionalne politike, kao i odnosom aktuelne politike prema njima. Ne treba izgubiti iz vida činjenicu da je Vojvodina bila središte posebne nacionalne, odnosno srpske homogenizacije, zbog svog autonomnog statusa i iskonstruisanog poistovećivanja tadašnjeg autonomizma od Miloševićevog režima sa separatizmom. Sve to počinje takozvanom antibirokratskom revolucijom 1988. godine koja obezličuje dotadašnji multietnički karakter Vojvodine i tolerantnost u odnosima njenih naroda. U Srbiji je tada svaka univerzalnija i proevropska misao bila politički diskreditovana i anatemisana. I nacionalističke pojave i pokreti upravo su izraz te političke i ideološke izobličenosti.

Da li to znači da narastanju fašizma doprinose sami politički akteri?

– Bez političkih simpatija, pa i uporišta u aktuelnoj vlasti, s obzirom na njenu heterogenu višestranačku strukturu, teško je

pretpostaviti da bi se ove pojave mogle izraziti u radikalnijim oblicima. Ne primećuje se u tom smislu adekvatnija reakcija vlasti, posebno ne njena preventivna uloga. Iako ne verujem da bi takve pojave mogle prerasti u neki ozbiljniji pokret, s obzirom na to da evropske ideje i zahtevi već participiraju i u našoj unutrašnjoj politici, smatram da je nužno zakonsko onemogućavanje propagiranja fašističkih ideja. U našim prilikama ne vidim bolju alternativu.

POLITIČKI KOMPROMISI SU NAJIZVESNIJE REŠENJE¹

Nekoliko nespornih istorijskih činjenica pokazuje da su gledišta o autonomiji Vojvodine oduvek bila kontroverzna. Uglavnom su se odnosila na pitanje oportunitosti postojanja autonomije, njenim osnovama i karakteru. Već u XIX veku, u okvirima Habzburške monarhije, najviše skepse i otpora izazivao je njen nacionalni (srpski) osnov, koji će mađarske vlasti – u ime svoje narodnosne politike, nacionalne homogenizacije i centralizacije državnog sistema – sasvim derogirati i podvesti pod crkveno-školsku autonomiju – kaže u razgovoru za Danas prof. dr Ranko Končar, direktor Muzeja Vojvodine i dugogodišnji istraživač ideje i projekta političke autonomije ove regije.

540 Srbija je pred usvajanjem novog ustava kojim će biti definisan i politički status Vojvodine. To je bio neposredni povod da se još jednom osvrnemo na istoriju srbijansko-vojvođanskih odnosa.

Stvaranjem jugoslovenske države 1918. godine obnovljena je autonomija Vojvodine, koja je kratko trajala. Tada su konstituisani njeni autonomni organi vlasti – Narodna uprava kao izvršni i Veliki narodni savet kao parlamentarni organ vlasti. O osnovama ove autonomnosti, kao i o načinu prisajedinjenja Srbiji odlučivali su predstavnici slovenskog, prevashodno srpskog naroda, za koje je Vojvodina bila istorijska tekovina i pokrajina.

U ustavu novostvorene države taj status nije potvrđen?

– Već sa Vidovdanskim ustavom 1921. i centralizacijom jugoslovenske države, kojoj srpska politika daje osnovni pečat, na udaru su se posebno našle pokrajine tzv. istorijskog i plemenskog (nacionalnog) karaktera. Administrativnom podelom zemlje na oblasti, ove pokrajine su i formalno nestale iz ustavne stvarnosti.

1 Nadežda Radović, "Politički kompromisi su najizvesnije rešenje", *Danas* 28–29.10.2006, 4–5.

U brojnim ustavnim raspravama koje su tada vođene najviše je osporavan istorijski identitet Vojvodine. Ovakva ustavna rešenja i tendencije bili su, međutim, izloženi neočekivanim otporima i protivrečnostima. Dovedi su ubrzo do otpora centralizaciji i ovakvoj minorizaciji Vojvodine, kojem liberalno građanstvo (ono koje se 1921. najviše eksponiralo za centralizovanu državu), daje osnovni – autonomistički smisao. U njihovim političkim koncepcijama autonomnost Vojvodine opravdava se istorijskim razlozima, pogubnim uticajem centralizma na njen identitet i potrebom demokratizacije zemlje; smatrali su da postoje stvarne istorijske, ekonomske i dr. pretpostavke za autonomnost Vojvodine. Najdublja politička previranja zahvatila su Radikalnu i Demokratsku stranku u Vojvodini, koje su dovele do teških sukoba sa njihovim partijskim centralama u Beogradu. U tim sukobima posebno su apostrofirani politički i ekonomski problemi Vojvodine, čiji se stvarni uzroci vide u preteranoj centralizaciji zemlje.

Taj otpor preteranoj centralizaciji je ostao politička konstanta u Vojvodini?

– Mnogi protagonisti sadašnjih ustavnih rešenja takođe ne shvataju da su ekonomski problemi samo pojavni oblici centralističkog sistema, i da se ne mogu prevladati tzv. ekonomskom autonomijom Vojvodine. Ne shvata se da vojvođanski otpor centralizmu, koji traje od 1918. godine, ima dublji i kompleksniji smisao – da prevashodno, nastoji otvoriti proces demokratizacije ukupne državnopravne strukture zemlje, u kojem bi i autonomija Vojvodine izrazila sve svoje istorijske, etnografske i specifične ekonomske i druge karakteristike. Oni u centralizmu vide samo devijantno, a ne sistemsko svojstvo, i po pravilu ga poistovećuju sa osnovama državnog i nacionalnog jedinstva. U srpskoj političkoj i ustavnoj praksi centralizmu se uglavnom pridavao ovakav smisao, a veoma često i ponižavajući paternalistički odnos prema Srbima u Vojvodini. Otuda je njihov centralizam često bio u sprezi sa nacionalizmom i suprotstavljao se svakoj autonomnosti Vojvodine, ali i njenom demokratskom, političkom i ekonomskom razvoju. Zbog toga nije slučajno što su protagonisti autonomije, ali i

protivnici centralizma, ubrzo okvalifikovani kao separatisti – ta etiketa ih prati do danas.

Koje su sve političke stranke i grupacije zastupale ideju o vojvođanskoj autonomiji?

– Tridesetih godina XX veka težnje za autonomijom Vojvodine dobile su karakter političkog pokreta pod imenom Vojvođanski front, kojem su političku i programsku fizionomiju dale Radikalna, Demokratska, Samostalno-demokratska, Zemljoradnička, Hrvatsko-seljačka i Komunistička stranka. Komunisti su se uključili u ovaj pokret, nastojeći da prošire osnove autonomije Vojvodine, uvažavajući, pored istorijskog i njen specifični višenacionalni identitet. Na toj političkoj platformi oni će dosledno insistirati, smatrajući da su istorijski, etnografski, specifični ekonomski i dr. razlozi osnova moderne autonomije Vojvodine. U drugoj polovini XX veka oni oblikuju autonomiju Vojvodine, polazeći od njenog kompleksnijeg identiteta. Kao nosioci i organizatori antifašističkog pokreta u Vojvodini, ideji autonomije daju i novi socijalni smisao. Svoje poglede na autonomiju Vojvodine najpotpunije su izrazili na Skupštini izaslanika naroda Vojvodine, održanoj jula 1945, i uz prisustvo predstavnika svih njenih naroda, kada je doneta odluka da se konstituiše autonomija Vojvodine, i kao takva, priključi federalnoj Srbiji. Ovu odluku potvrdilo je i Treće zasjedanje AVNOJ-a, čime je autonomiji Vojvodine dat i jugoslovenski i srpski karakter.

Narednih godina prevagu je odneo srpski karakter Vojvodine?

– Septembra 1945. godine, međutim, federalna Srbija donela je Zakon o ustanovljenju autonomije Vojvodine, iako je ona na Skupštini izaslanika već konstituisana kao autonomija. Ovim zakonom, međutim, implicirane su dublje i dalekosežnije namere. Prevažodno, da se otvori proces derogiranja autonomije kao kategorije jugoslovenskog ustavnog sistema, da se ona podvede pod ustavni sistem Srbije, kako bi se autonomija razvijala samo kao izraz manje ili veće decentralizacije Srbije. Istorijski gledano, autonomija Vojvodine nije nastala na politici decentralizacije Srbije i svako ustavno rešenje njenog položaja moralo bi uvažavati i to iskustvo. U potonjim ustavnim raspravama i promenama, koje su povremeno bile i veoma

oštre, posebno 60-ih godina, autonomiji Vojvodine ponovo se pokušao osporiti i jugoslovenski identitet i originalnost. Tek sa Ustavom iz 1974. godine autonomija Vojvodine se oblikovala na osnovi svojih stvarnih istorijskih, etnografskih, ekonomskih i dr. razloga.

Kasnije su ta rešenja opet osporena?

– Ta ustavna rešenja, kao što je poznato, našla su se na udaru srpskog nacionalizma 1989. godine i dovela do potpunog poništavanja istorijske empirije na kojoj se konstituisala autonomija Vojvodine. Režim Slobodana Miloševića dao je Vojvodini karakter obične administrativne jedinice i učinio njenu autonomiju zavisnom od tekuće politike i odnosa snaga u politici. Treba reći da je svojim Ustavom, ipak, pomenuo osnove i razloge na kojima su se ranije formirale autonomije – “u skladu sa posebnim nacionalnim, istorijskim, kulturnim i drugim svojstvima njihovih područja”.

Kako se ovo pitanje tretira u najnovijem Ustavu?

– Sadašnji Ustav, međutim, ne pominje čak ni te osnove, pa se tako uopšte ne zna zašto Vojvodina ima nekakvu autonomiju. Za ozbiljne poznavaoce geneze autonomija u našem političkom sistemu, izostavljanje tih određenja ima dublji smisao i značenje. Jednostavno, to je priprema za njihovu potpunu negaciju. U jednom ovakvom ustavu, čije je najbitnije svojstvo centralizam, moguće je u perspektivi očekivati i takav rasplet. Izgleda da su na pitanjima autonomije Vojvodine, politički kompromisi najizvesnije rešenje.

Šta bi bio rezime svih ovih istorijskih iskustava?

– Autonomija je permanentno bila na udaru centralizma. Od 1945. godine, u opštoj državnoj centralizaciji, njena autonomnost ozbiljno je dovedena u pitanje; imala je samo formalnu i razvijenu sudsku vlast, kao i imovinu pokrajinskog karaktera. Ograničenja autonomije bila su i političkog i ekonomskog karaktera: političkog – u najvećoj meri preko kompetencija centralne partijske i državne vlasti; ekonomskog – zbog nemanja svojih izvornih prihoda, centralizovanog budžeta, nedostatka sredstava za investicije itd. Tek krajem 60-ih godina Vojvodina prvi put raspolaže svojim investicionim sredstvima.

Šta prognozirate – kakvi će politički odnosi nastati posle stupanja na snagu novog Ustava?

– Objektivno, sva rešenja koja će derogirati autentični ustavni status i autonomiju Vojvodine, izazivaće otpore različitih političkih grupacija, kao što je to bilo u prošlosti. U tom smislu ne treba se uopšte zavaravati. Taj otpor biće objektivno snažniji i zavisioće od sazrevanja i razvoja demokratske svesti. Prevladaće mišljenje kako je autonomija Vojvodine demokratsko pitanje Srbije, a ne separatističko, kakvim su ga činili i čine protagonisti srpskog nacionalizma i konzervativizma.

ODABRANA BIBLIOGRAFIJA RANKA KONČARA

Priredila
KRISTINA MENEŠI

ČLANCI U KNJIGAMA

- Кончар, Ранко. Банкарство од 1945. до 1950. године, у: *Историја банкарства у Војводини*. У редакцији Николе Л. Гаћеше. Нови Сад: Матица српска – Војвођанска банка, 2001: 510–534.
- Кончар, Ранко. Друштвено-економске и политичке промене у Војводини од ослобођења до краја рата, у: *Војводина у народноослободилачком рају и социјалистичкој револуцији 1941–1945*. У редакцији Чедомира Попова. Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за историју, 1984: 393–422.
- Кончар, Ранко. О карактеру промена у банкарству 1945–1946. године, у: Никола Л. Гаћеша (ур.), *Ирилози за историју банкарства у Војводини*. Нови Сад: Матица српска, Одељење за друштвене науке – Војвођанска банка, 1998: 207–213.
- Кончар, Ранко. Привредна обнова и промене друштвено економских односа, у: Љубиша Вујошевић (ур.), *Историја Савеза комуниста Југославије*. Београд: Издавачки центар Комунист – Народна књига – Рад, 1985: 340–346.
- Кончар, Ранко. Прилог о питању Срема у разграничењу федералних јединица Србије и Хрватске 1945. године, у: *Историјски архив Срем 1946–2001*. Сремска Митровица: Историјски архив “Срем”, 2001: 140–145.
- Стојков, Тодор, Ранко Кончар, Чедомир Попов. Политичке прилике у Војводини 1918–1941, у: *Војводина у народноослободилачком рају и социјалистичкој револуцији 1941–1945*. У редакцији Чедомира Попова. Нови Сад: Филозофски факултет, Институт за историју, 1984: 15–20.
- Babić, Nikola, Mehmedalija Bojić, Rafael Brčić, Venceslav Glišić, Ivan Jelić, Vojmir Kljaković, Ranko Končar, Viktor Kučan, Mišo Leković, Petar Mišković, Pero Morača, Radoje Pajović, Branko Petranović, Fabijan Trgo, Jovan Lola Vujošević, Matej Jeličić, Ivan Škunca, Branko Savić, i Zoran Manojlović, у: Matej Jeličić, Ivan Škunca (ur.), *Stvaranje Titove Jugoslavije*. Opatija: “Otokar Keršovani” – Ljubljana: Delo, 1988: 355–383.
- *Voјvodina – snovi i konflikti*. Priredila i vodila razgovore Nadežda Radović. Novi Sad: Voјvodanska akademija nauka i umetnosti, 2007: 104–106.

545

ČLANCI U PERIODICI

- Кончар, Ранко. Драгољуб Јовановић о Југославији и Балканској федерацији. *Зборник Мајице српске за историју* 51 (1995): 91–126.
- Кончар, Ранко. Један поглед Драгољуба Јовановића на југословенско национално питање. *Зборник Мајице српске за историју* 50 (1994): 205–228.
- Кончар, Ранко. Конституисање Јединствених синдиката Војводине 1945. *Зборник Мајице српске за историју* 16 (1977): 25–35.
- Кончар, Ранко. Народноослободилачка борба као оквир и облик социјалистичке револуције у Југославији. *Зборник Мајице српске за историју* 23 (1981): 7–16.
- Кончар, Ранко. Неки методолошки проблеми у проучавању националног питања у НОБ-у Војводине. *Зборник Мајице српске за историју* 2 (1970): 161–164.
- Кончар, Ранко. Неколико запажања о карактеру рата у Југославији 1941–1945. *Зборник Мајице српске за историју* 53 (1996): 79–85.
- Кончар, Ранко. Новосадска резолуција из 1932. године. *Зборник Мајице српске за историју* (1973): 131–148.
- Кончар, Ранко. Прилог питању концепције КПЈ према друштвено-економском развоју Југославије у периоду “револуционарног етатизма”. *Зборник Мајице српске за историју* 21 (1980): 69–77.
- Кончар, Ранко. Проблем Војводине у уставним расправама 1921. године. *Годишњак Филозофској факултету у Новом Саду* књ. XVII/1 (1974): 93–102.
- Кончар, Ранко. Развој модерног града почиње 1748. *Весник Новосадског клуба* год. 19/10, бр. 29/30 (2011): 4.
- Кончар, Ранко. Споразум Цветковић–Мачек и Војводина. Проблем Војводине у разговорима Цветковић–Мачек. *Зборник Мајице српске за историју* 44 (1991): 65–92.
- Кончар, Ранко. Срем 1918–1945. *Зборник Музеја Срема* 3 (1997): 95–106.
- Кончар, Ранко. Сретен Вукосављевић о државноправним проблемима Југославије 1946. године. *Зборник Мајице српске за историју* 55 (1997): 111–120.
- Кончар, Ранко. Формирање Југословенске радикалне заједнице у Војводини. *Истпративања* 13 (1990): 179–192.
- Кончар, Ранко, Александар Касаш. Политички и економски живот Бечеја 1944–1955. године. *Зборник Мајице српске за историју* 52 (1995): 67–94.
- Bilandžić, Dušan, Čedomir Popov, Ranko Končar, Momčilo Zečević, Vojislav Stanovčić, Nikola Popović, Branko Petranović, Čedomir Štrbac. *Savremenost kao predmet istorije. Treći program* 46. 3 – leto (1980): 260–262.

- Končar, Ranko. Društveno-ekonomske prilike od oslobođenja Vojvodine do kraja rata. *Godišnjak Društva istoričara SAP Vojvodine* (1980): 165–179.
- Končar, Ranko. Ideja o autonomiji Vojvodine i KPJ. *Istraživanja I* (1971): 29–52.
- Končar, Ranko. Istorijski značaj Titovog dela i misli. *Jugoslovenski istorijski časopis* 4. God. XXII (1987): 49–61.
- Končar, Ranko. Istoriografija i revolucija. *Gledišta* god. XIII (januar 1972): 55–58.
- Končar, Ranko. Izbor iz dokumenata o razvitku političkih koncepcija autonomije Vojvodine i o procesu njenog konstituisanja u autonomnu pokrajinu u revolucionarnoj praksi KPJ od 1935–1945. *Savremenost* 1/74 (1974): 89–160.
- Končar, Ranko. Mogućnost pristupa savremenoj prošlosti. *Treći program* 32, 1 – zima (1977): 131–135.
- Končar, Ranko. Neka pitanja odnosa narodnosti prema revoluciji. *Treći program* 28, zima (1976): 149–158.
- Končar, Ranko. Nekoliko zapažanja o stanju i tendencijama u savremenoj jugoslovenskoj istoriografiji. *Pro memorija* god. II (april 1987): 1–3.
- Končar, Ranko. Nekoliko zapažanja o zatiranju istorijskog identiteta autonomije Vojvodine. *Politikon* 3/2012 (2012): 51–57.
- Končar, Ranko. Opšte i posebno u istoriji SKJ. *Treći program* 48 (1981): 103–105.
- Končar, Ranko. Problemi istraživanja historije SFRJ. *Časopis za savremenu povijest* 1 (1985): 66–68.
- Končar, Ranko. Teleki prema šestom aprilu. *Létiünk: társadalom, tudomány, kultúra* god. XXXII – vanredni broj (2001): 75–77.
- Končar, Ranko. U povodu Titovih jubileja. *Pedagoška stvarnost* god. XXIII, br.7 (1977): 541–544.
- Končar, Ranko. Učešće u raspravi na sastanku PK SKV 28. aprila 1988. godine, na kom su razmatrana aktuelna idejno-politička pitanja povodom “Teza za pripremu Konferencije SKJ” i “Informacije o raspravi vođenoj povodom Teza u Savezu komunista Vojvodine”. *Aktuelnosti* 13/88 (1988): 50–52.
- Končar, Ranko. Učešće u raspravi na sastanku PK SKV 28. septembra 1988. godine, na kom su razmatrani zadaci organizacija i organa SKV u daljem ostvarivanju zaključaka 9. i 16. sednice CK SKJ i usvojeni zadaci SKV u daljem ostvarivanju zaključaka 9. i 16. sednice CK SKJ, a Pokrajinski komitet usvojio orijentacioni program aktivnosti PK SKV za period septembar 1988 – septembar 1989. *Aktuelnosti* 17/88 (1988): 53–56.
- Končar, Ranko. Usmeravanje visokoškolskog obrazovanja. *Polja* god. 12, br. 92 (april 1966): 16.

ČLANCI U ZBORNICIMA

- Кончар, Ранко. Значај националног питања за развитак устанка у Војводини 1941, у: Јован Марјановић, Венцеслав Глишић, Милан Борковић (ред.), *Народноослободилачки рат и револуција у Србији 1941–1945*. Београд: Институт за историју радничког покрета Србије, 1972: 99–107.
- Кончар, Ранко. Мађарска револуција 1956. године – виђење једног историчара = Az 1956-os magyar forradalom egy szerb történész szemében, у: Славко Врховац, Андраш Густон (ур.), *Усуд суживоћа = Egüttélésre ítélve*. Темерин: Прва месна заједница Темерин – Јавни фонд Шанса за стабилност, 2007: 30–35.
- Кончар, Ранко. Масовне смрти на југословенским просторима у XX веку = Mass death across the yugoslavian region in the 20th century, у: Драгиша Т. Поповић (ур.), *Човек и природа. Животи и смрти биолошких бића*. Нови Сад: Матица српска, 2008: 127–131.
- Кончар, Ранко. Неколико запажања о антифашистичком покрету у Војводини 1941–1945, у: Живко Благојев (ур.), *Војводина у антифашистичкој народно-ослободилачкој борби. 50 година после*. Нови Сад: Друштво за истину о антифашистичкој народно-ослободилачкој борби 1941–1945 године – Подружница Нови Сад – Војвођански клуб, 1996: 11–17.
- 548 • Кончар, Ранко. Нови Кнежевац 1918–1945, у: Василије Ђ. Крстић (ур.), *Историја Новог Кнежевца и околине*. Нови Кнежевац: Скупштина општине, 2003: 469–532.
- Кончар, Ранко. Оснивачки конгрес КПС и историјске основе федералне Србије као сложене јединице, у: Драгутин Ранковић (ур.), *Оснивачки конгрес Комунистичке партије Србије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за историју Радничког покрета Србије; Нови Сад: Историјски институт Војводине; Приштина: Историјски институт Косова, 1988: 145–151.
- Кончар, Ранко. Политичке идеје Васе Стајића, у: Владан Гавриловић, Светозар Бошков (ур.), *Војвођански просјор у контексту европске историје. Личности војвођанског просјора*. Нови Сад – Бачка Паланка: Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за историју, 2014: 363–374.
- Кончар, Ранко. Специфичности НОП-а у Војводини, у: Иван Матовић (ур.), *НОП у Србији 1942–1943. године*. Београд: Републички одбор СУБНОР-а Србије, 2014: 67–79.
- Кончар, Ранко. Федералистичке концепције о Југославији у току Другог светског рата, у: Владо Стругар (ур.), *групи свјетски рат – 50 година касније*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности; Београд: Српска академија наука и уметности, 1997: 538–539.

- Končar, Ranko. Antifašistička opredeljenost NOP-a – trajna i univerzalna vrednost, u: Branko Latas (ur.), *O ustanku 1941 – danas*. Beograd: Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941–1945, 2002: 17–19.
- Končar, Ranko. Antifašistički i oslobodilački karakter pokreta u Vojvodini 1941–1945, u: Branko Latas (ur.), *O ustanku 1941 – danas*. Beograd: Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941–1945, 2002: 207–210.
- Končar, Ranko. Autonomija Vojvodine – istorijska geneza i njeno konstituisanje, u: Stanko Šušnjar (ur.), *Antifašizam – AVNOJ – autonomija*. Novi Sad: Udruženje antifašista Novog Sada, 2013: 15–27.
- Končar, Ranko. AVNOJ između istorijske glorifikacije i osporavanja, u: Mladenko Colić i dr. (red.), *Stvaranje i razbijanje avnojevske Jugoslavije*. Beograd: Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941–1945, 1996: 91–93.
- Končar, Ranko. Avnojevska Jugoslavija između idealizacije i osporavanja, u: *Dani stradanja – dani nadanja*. Novi Sad: Udruženje antifašista Novog Sada – Odbor za Vojvodinu Društva za istinu o NOB i Jugoslaviji, 2015: 57–62.
- Končar, Ranko. Formiranje Pokrajinskog narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine, u: Sreta Savić, Danilo Kecić (ur.), *Vojvodina 1943*. Novi Sad: Institut za istoriju, 1980: 105–120.
- Končar, Ranko. Identitet autonomije Vojvodine, u: Slobodan Beljanski, Marijana Pajvančić (ur.), *Vojvodina i budući ustav Srbije*. Beograd: Fondacija Konrad Adenauer, 2003: 47–52.
- Končar, Ranko. Istorijski identitet Vojvodine, u: Pavel Domonji (prir.), *Vojvođanski identitet*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006: 13–17.
- Končar, Ranko. Istorijski izvori – interpretacije i sporovi, u: Stipe Pojatina (ur.), *Historija i suvremenost. Idejne kontroverze*. Zagreb: Centar CK SKH za idejno-teorijski rad “Vladimir Bakarić”; Ljubljana: Delo, 1984: 242–244.
- Končar, Ranko. Istorijskim mišljenjem protiv ideoloških i političkih upotreba prošlosti, u: Milivoj Bešlin, Petar Atanacković (ur.), *Antifašizam pred izazovima savremenosti*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija – AKO, 2012: 121–136.
- Končar, Ranko. Izlaganje na Četvrtoj vojvođanskoj konvenciji, u: Vladislav Radaković (ur.), *Nova vojvođanska ustavna inicijativa*. Novi Sad: Vojvođanski klub, 2012: 78–79.
- Končar, Ranko. Izlaganje na Trećoj vojvođanskoj konvenciji, u: Vladislav Radaković (ur.), *Treća vojvođanska konvencija*. Novi Sad: Koordinacioni odbor III vojvođanske konvencije, 2009: 90–91.

- Končar, Ranko. Izlaganje povodom 9. maja, Dana pobeđe nad fašizmom, u: *Dani stradanja – dani nadanja*. Novi Sad: Udruženje antifašista Novog Sada – Odbor za Vojvodinu Društva za istinu o NOB i Jugoslaviji, 2015: 15–22.
- Končar, Ranko. Konceptija KPJ o društveno-ekonomskom razvoju Jugoslavije u periodu “revolucionarnog etatizma”, u: *Savez komunista i socijalistička revolucija*. Beograd: Komunist, 1981: 57–66.
- Končar, Ranko. Migracije u Vojvodini 1918–1941, u: Bánkiné Molnár Erzsébet (ur.), *Föld és Társadalom. Konferencia a Kiskun Muzeumban*. Kiskunfélegyháza: Kiskun Múzeum Baráti Köre, 2007: 239–245.
- Končar, Ranko. Nekoliko zapažanja o pojavama revizionizma u srpskoj istoriografiji, u: Samardžić, Momir, Milivoj Bešlin, Srđan Milošević (ur.), *Politička upotreba prošlosti. O istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija – AKO, 2013: 35–39.
- Končar, Ranko. Nemačka manjina Vojvodine u Drugom svetskom ratu, u: *Zavičaj na Dunavu. Suživot Nemaca i Srba u Vojvodini/Daheim an der Donau. Zusammenleben von Deutschen und Serbien in der Vojvodina*. Novi Sad: Muzej Vojvodine; Ulm: Stiftung Donauschwäbisches Zentralmuseum, 2009: 210–216.
- Končar, Ranko. Odnos Srbije prema Evropi u XX veku, u: Dubravka Valić Nedeljković (ur.), *Nemačka iskustva i naša stvarnost*. Novi Sad: Novosadska novinarska škola, 2004: 74–88.
- 550 • Končar, Ranko. Prilog istorijskoj periodizaciji srpsko-hrvatskih odnosa u 20 veku, u: Darko Gavrilović (ur.), *Srpsko-hrvatski odnosi u 20. veku. Prošlost i perspektive*. Salzburg: Institute for Historical Justice and Reconciliation; Novi Sad: Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje; Zagreb: Dijalog, 2008: 9–12.
- Končar, Ranko. Prilog o stradanju Jevreja u Banatu u Drugom svetskom ratu, u: Ana Frenkel (ur.), *Seminar o holokaustu*. Novi Sad: Jevrejska opština Novi Sad, 2009: 60–63.
- Končar, Ranko. Problem autonomije Vojvodine u kontekstu odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a, u: Dušan Papadopolos (ur.), *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*. Beograd: Rad, 1974: 622–631.
- Končar, Ranko. Refleksije istorijskih promena na zdravlje ljudi u Vojvodini, u: Dragiša T. Popović (ur.), *Čovek i priroda. Zdravlje ljudi u Vojvodini*. Novi Sad: Matica srpska – Univerzitet u Novom Sadu, 2001: 187–189.
- Končar, Ranko. Uvodno saopštenje na okruglom stolu “Autonomija Vojvodine danas”, u: *Autonomija Vojvodine danas*. Novi Sad: Svenacionalni demokratski front Vojvodine, 1993: 34–38.
- Končar, Ranko. Uzroci su bili u oživljavanju i ekspanziji srpskog nacionalizma, u: Slobodan Budakov (ur.), *“Jogurt revolucija” 1988*. Novi Sad: Vojvođanski klub – Agencija “MiR”, 2009: 204–207.

- Končar, Ranko. Vasa Stajić i priključenje Vojvodine Srbiji 1918. godine, u: Julijan Tamaš (ur.), *Vasa Stajić – misao i delo*. Novi Sad: Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, 2008: 7–15.
- Končar, Ranko. Vojna uprava u Banatu, Bačkoj i Baranji 1944/45, u: Danilo Kecić (ur.), *Narodna vlast u Vojvodini 1941–1945*. Novi Sad: Institut za istoriju, 1986: 736–738.
- Končar, Ranko, Saša Marković. Ustavne kontroverze o Vojvodini 1929–1941, u: Slavko Gavrilović (ur.), *Balkan i Panonija kroz istoriju*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za istoriju, 2006: 313–340.
- Končar, Ranko, Saša Marković. Vojvodina između srpske i jugoslovenske opcije u vreme stvaranja Kraljevine SHS = Vojvodina Between the Serbian and Yugoslav Option During the Establishment of the Kingdom of SCS, u: Bojan Balkovec (ur.), *Jugoslavija v času. Devetdeset let od nastanka prve jugoslovenske države = Yugoslavia through Time. Ninety Years since the Formation of the First State of Yugoslavia*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2009: 93–104.

ESEJI

- Милутиновић, Коста Н. Портрети и есеји. Приредио Ранко Кончар. Нови Сад: Агенција МИР – Матица српска, 1994.

551

INTERVJUI

- Драговић Савић, Бранка. Косово и албанско и српско. *Дневник* 26.2.2007: 2.
- Драговић Савић, Бранка. Легализована историјска фарса. *Дневник* 23.5.2005: 2.
- Драговић Савић, Бранка. Отпор Војводине затирању аутономије био би легитиман. *Дневник* 24.9.2012: 2.
- Малешевић, Љубинка. Логика оног времена. *Дневник* 15.2.1995: 5.
- Малешевић, Љубинка. Разумети не значи све опростити. *Дневник* 19.1.2003: 6.
- Малешевић, Љубинка. Универзална вредност отпора фашизму. *Дневник* 30.5.2004: 4.
- Марчинко, Томислав. Изазови прошлог. *Дневник* 12.6.1983: 6.
- Мирковић, Зорица Т. Вечито опирање централизму. *Вечерње новосћи*. 14.10.2001: 8.
- Балаћ, Radovan. Baranja je mogla ostati u Vojvodini. *Nezavisni* 4.5.1995: 14–15.
- Boarov, Dimitrije. Istorija bez mitova i romantike. *Borba* 22.3.1997: 9.
- Boarov, Dimitrije. Pogrešni projekti federacije. *Vreme* 7.8.1999: 10.
- Istine i interpretacije. *Nedeljna Naša borba* 4–5.7.1998.

- Laloš, Vesela. "U Vojvodini nikada nije bilo separatizma". *Danas* 31.3.–1.4.2001: 4–5.
- Paripović, Jovo. Iskušenja otvorenih tema. *Danas* 3.2.1987: 19–21.
- Radović, Nadežda. Politički kompromisi su najizvesnije rešenje. *Danas* 28–29.10.2006: 4–5.
- Radović, Zagorka. Načela interesa i recidivi romantizma. *Danas* 2–3.10.1999: 22.
- Ramač, Mihal. Uvek protiv centralizma. *Nezavisni* 24.9.1993: 24–25.
- Ramač, Mihal. Vojvodina nema alternativu. *Nezavisni* 22.12.1995: 16–18.

MONOGRAFIJE

- Končar, Ranko. *Opozicione partije i autonomija Vojvodine 1929–1941*. Novi Sad: Mir, 1995.
- Končar, Ranko. *Stvaranje federacije*. Novi Sad: Centar PK SKV za političke studije i marksističko obrazovanje, 1983.
- Končar, Ranko, Dimitrije Boarov. *Stevan Doronjski – odbrana autonomije Vojvodine*. Novi Sad: Muzej Vojvodine, 2011.

552

OBJAVLJENA ARHIVSKA GRAĐA

- Savez komunista Jugoslavije. *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948–1952)*. Priredili Branko Petranović, Ranko Končar i Radovan Radonjić. Izvori za istoriju SKJ, serija A, 1945–1985, tom II, knjiga 2, Arhiv CK SKJ. Beograd: Izdavački centar Komunist, 1985.

PRILOZI U ENCIKLOPEDIJI/LEKSIKONU

- Кончар, Ранко. Аутономија Војводине, у: *Енциклопедија Југославије*. I. Загреб: Југословенски лексикографски завод, 1983: 371.
- Končar, Ranko. Bekstvo komunista iz kaznionice u Sremskoj Mitrovici (avgusta 1941), u: *Leksikon Narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941–1945*. Knj. I. Beograd: IRO "Narodna knjiga", Ljubljana: IRO "Partizanska knjiga", Beograd: OOUR Izdavačko-publicistička delatnost, 1980: 54.
- Končar, Ranko. Bitka za žetvu u Vojvodini, u: *Leksikon Narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941–1945*. Knj. I. Beograd: IRO "Narodna knjiga"; Ljubljana: IRO "Partizanska knjiga"; Beograd: OOUR Izdavačko-publicistička delatnost, 1980: 91.

PRILOZI U ŠTAMPI

- Кончар, Ранко. Без дилеме. (Пут до аутономије Војводине). *Дневник* 5.12.1978: 15.
- Кончар, Ранко. Видовдан предуго траје. *Дневник* 27.1.2002: 4.
- Кончар, Ранко. Војводину видим као уставну категорију са политичким, законодавним и другим својствима. *Наша борба* 26.6.1996: 13. (Округли сто “Наше борбе” “Аутономија Војводине у демократској Србији и Југославији”, 3. наставак под називом “Неприхватљив ‘паралелни третман’ са Косовом”)
- Кончар, Ранко. Подршка Централног комитета КПЈ. (Пут до аутономије Војводине). *Дневник* 4.12.1978: 11.
- Кончар, Ранко. Револуција и спекулације. *Дневник* 12.10.1986: 11.
- Кончар, Ранко. Суштина одлука АВНОЈ-а. Своји на своје. *Дневник* 29.11.1984: 6.
- Кончар, Ранко. Шта је, заправо, Тито написао? (одговор Ранка Кончара на чланак “Војводина и њена аутономија”, који је објављен у *НИН*-у 15.2.1987. године од стране његовог главног и одговорног уредника Мирка Бекића, у ком је он коментарисао део Кончаровог интервјуа у загребачком недељнику “Данас” 3.2.1987) *НИН* 1.3.1987: 4.
- Одбрана аутономности, не захтев државности. *Дневник* 26.12.1987: 7.
- Срамно је због дневне политике заборавити време терора. *Дневник* 2.2.2007: 11.
- Попов, Јелена, Ранко Кончар, Александар Касаш, Шандор Месарош, Никола Божић. Округли сто: Истина о војној управи у Војводини. *Дневник* 11–15.12.1995.
- Autonomistički pokret u Vojvodini nikad nije bio partijski. *Glasnik Vojvođanskog kluba*
- Končar, Ranko. Konstituiranje avtonomije Vojvodine med NOB in revolucijo. *Naši razgledi* 9.5.1975: 237.
- Končar, Ranko. Okasnelo spasavanje Jugoslavije. *Vreme* 27.3.1999.
- Končar, Ranko. Privid naučnog mišljenja. Nekrofilski provizorijum naše istoriografije *Nedeljna Naša borba* 10–11.1.1998.
- Končar, Ranko. Vratiti obeležje državne tradicije. *Danas* 21.10.2014: 8.

POGOVOR

UZ KNJIGU ODABRANIH RADOVA PROF. DR RANKA KONČARA

Sa svakom novom stranicom obimnog rukopisa odabranih radova prof. dr Ranka Končara koje je za štampu priredio njegov učenik dr Milivoj Bešlin, sticala sam utisak da je ovaj historičar u srpskoj historiografiji sa kraja 20. i početka 21. veka, ostao nedovoljno primećen, ako ne i potisnut. Moguća su dva razloga za to. Prvi je nesklonost društvene i akademske javnosti u Srbiji prema tematici kojom se najviše bavio – historijska geneza autonomije Vojvodine. Drugi je u načinu na koji je to činio: doslednost historijskom metodu; utemeljenost u historijskoj dokumentaciji, analize različitih historijskih kontekstualizacija pojma i sadržaja autonomije Vojvodine; provera rezultata sopstvenih istraživanja u dijalogu; uvažavanje sagovornika; najzad izuzetna misaonost kojom će mnogi čitalac biti zatečen, kao što sam i sama bila. Nju izražava i naslov knjige: *Istorijskim mišljenjem do razumevanja prošlosti i savremenosti*, koji je priređivač preuzeo od autora. Jer, zašto bismo, inače, proučavali prošlost ako ne da razumemo ko smo, odakle dolazimo i kuda sve možemo da idemo?

Končar je imao izgrađeno shvatanje i istorije i historijske nauke, ali i odgovarajući ton: kaže se *vojvodanski*, a misli se tolerantan. Sazvučje ličnog i profesionalnog morala Končar nikada nije narušio. Ni u vreme medijske kampanje protiv njega osamdesetih godina zbog odbrane ideje autonomije, ni devedesetih godina kada mu je odbrana doktorata na Beogradskom univerzitetu uslovljavana promenom stavova o autonomiji. Ne pristajući na ucenu, doktorat je odbranio na Univerzitetu u Ljubljani, 1991. godine. U socijalističkoj Jugoslaviji nije bilo neobično da “nepodobni” u jednoj od njenih republika utočište nađu u drugoj. Što se Srbije tiče, najčešće je to bila Slovenija.

Za profesorom Rankom Končarom ostale su tri monografije: *Stvaranje federacije* (1983), *Opozicione partije i autonomija Vojvodine 1929–1941.* (1995) i u koautorstvu sa Dimitrijem Boarovim *Stevan Doronjski i odbrana autonomije Vojvodine* (2011).

U porodičnoj arhivi i bibliotekama, u skladu sa dobrom tradicijom Vojvodine, sačuvana je gotovo sva ostavština profesora Ranka Končara. Iz nje je i izrasla ova knjiga. Međutim, “Odabrana bibliografija Ranka Končara”, koju je za ovu knjigu uradila Kristina Meneši, pokazuje da ni ova knjiga ne zaokružuje historiografsko delo Ranka Končara. Ono je obimom veće i žanrovski je raznovrsnije od odabranih radova. Čine ga: članci i rasprave u knjigama, periodici i zbornicima; objavljena arhivska građa; prilozi u enciklopedijama i leksikonima; članci u štampi – uvek sa stanovišta istoričara; eseji i intervjui. To je dug i planski rad, koji je rezultirao svojevrsnom istorijom autonomije Vojvodine. Ali, da bi pokazao da se radi o pojavi dugog trajanja sa konstantama, Končar je o pojedinim istorijskim kontekstima pisao poglede i davao rezimee svojih istraživanja. Neki radovi predstavljaju celine za sebe, gotovo male sinteze. U takve se mogu ubrojiti u ovu knjigu uvršteni: “Karakter i specifičnosti NOB-a i socijalističke revolucije u Jugoslaviji”; “Ideja o autonomiji Vojvodine i KPJ”; “Antifašistički i oslobodilački karakter pokreta u Vojvodini 1941–1941. godine”; “Autonomija Vojvodine – istorijska geneza i njeno konstitutisanje”; i možda najviše: “Odnosi Srbije prema Evropi”.

Končar je potvrdio pravilo da nema istoričara bez velike kulture. On nije citirao svoje učitelje: oni su dubinski prisutni, ali i prepoznatljiviji u njegovom shvatanju i istorije i istorijske nauke. To su oni koji su u Srbiji personalizovali naučnu historiografiju kao fazu u razvoju i kao pravac: Stojan Novaković u 19. i 20. veku i Sima M. Ćirković u 20. i 21. veku.

Prvi, jer je, kako kaže istoričar Veljko Stanić (“Erudita polihistor, intelektualac: Problemi filozofske istorije u delu Stojana Novakovića”, 2018), “pomerajući se od srednjevekovnih studija ka modernoj

istoriji stigao do tumačenja srpske istorije u duhu francuske liberalne historiografije prve polovine 19. veka”. A jedan drugi srpski istoričar, prof. Andrej Mitrović (“Naučnost i služenje narodu. Shvatanje istorijske nauke kod Stojana Novakovića”, 1996) skretao je pažnju na dvojaku ulogu Stojana Novakovića, koji je “iz duhovnog pokreta istorizma učio ne samo kako se tumače dokumenti, izdaju izvori i radi na osnivanju odgovarajućih institucija u naučnom životu, već i crpeo neka od ključnih određenja u radu istoričara”. Ta su određenja sadržana u činjenicama da je “sva stvarnost istorijska, da pored individualnih aktera istorije postoji i moralni poredak koji daje značenje istoriji; istoričar treba da otkrije objektivne sile koje deluju u istoriji; istorijski razvoj je sadejstvo prirodnih, individualnih i društvenih činilaca, pri čemu ovi poslednji imaju primarni značaj” (isto).

Povodom srpskog izdanja knjige Leopolda Rankea *Srbija i Turska u 19. veku* (1892) Stojan Novaković je pisao:

Objektivni (po mome mišljenju jedini naučni) ili moralni pravac pisanja istorije razlikovaće se i stajaće jedan prema drugom uvek onako kao realizam i idealizam u poeziji i umetnosti, realizam će se više slagati s istorijom pored njene naučnosti, kao što će se umetnost teško moći sasvim lišiti idealizma. Naučnost istorije ostaće uvek u kritičnosti opisa, u sigurnosti i u istinitosti podataka. Veština, ili umetnost izlaganja ostaće uvek duša istorije, vredeće onoliko više koliko je pouzdanija naučna strana, kritička zgrada istorije. (prema V. Stanić)

Ako je Novakovićeveva “istorijska filozofija” i bila uvek krhka u srpskoj historiografiji, ona je u poslednje dve decenije 20. veka bila planski marginalizovana. Na njenu štetu favorizovana je nacionalno romantičarska historiografija za koju se smatralo da je bila pobeđena krajem 19. veka. Barem formalno. Istorija osamdesetih i devedesetih godina 20. veka postala je popularna. Umetnička interpretacija prošlosti, pre svega dominacija književnog narativa, postala je prevladajuća. Zahvaljujući modernim sredstvima komunikacije, neograničeno se širila i odigrala veliku ulogu u nivelisanju javnog mišljenja o prošlosti. Razlozi nivelisanja u akademskoj sredini bili su dublji. Ovde treba imati u vidu upozorenje Stojana Novakovića na različite kriterijume naučnog razumevanja prošlosti i narodnog predanja, kao i na

različite interpretacije prošlosti u nauci i umetnosti. U svakom slučaju, nivelisanje pomenutih razlika – u ime borbe protiv komunističke dogme – stvorilo je konfuziju. Stvarni ciljevi državne politike Srbije (srbizacija Jugoslavije, ili Velika Srbija), prikrivani su iza rešenja koja su navodno otvarala nove mogućnosti za budućnost. O drugačijim posledicama se nije moglo razmišljati, kao što se one ni danas, kada su delo savremenosti, ne povezuju sa uzrocima.

Opisano stanje nije bilo bez otpora u srpskoj historiografiji. Taj otpor tek treba da bude proučen upravo zato što se zanemarivanjem njegovog sadržaja i predavanjem zaboravu njegovih nosilaca pomaže održavanju stanja koje zatvara perspektivu i zajednici i pojedincu. Sa distance od tri i po decenije, jasnije se vidi da je u srpskoj historiografiji na kraju 20. i na početku 21. veka to bio profesor Sima M. Ćirković. Medievist sa svetskim ugledom, polihistor, intelektualac. S obzirom na svoj celokupni rad (studije o srednjem veku na Balkanu, pedagoški rad, popularizacija nauke) Ćirković je bio “totalni istoričar”, kao i Stojan Novaković krajem 19. i početkom 20. veka. Oslanjajući se na Novakovića, on je nastavio da proučava odnos naučnog saznanja i narodnog predanja. I sam se bavio “istorijskom filozofijom” (osamdesetih godina pokrenuo je raspravu o odnosu između istorije i teorije). Posebnu pažnju posvećivao je proučavanju razvoja srpske historiografije. U okviru svog po obimu velikog, a žanrovski raznovrsnog dela, stvorio je poseban korpus koji predstavlja vertikalnu u savremenoj srpskoj historiografiji. Imam u vidu naročito njegov rad sa profesorom Radetom Mihaljčićem *Enciklopedija srpske historiografije* (1997), a zatim knjige *Srbi među evropskim narodima* (englesko i srpsko izdanje 2004) prevedeno na sedam jezika; *O historiografiji i metodologiji* (2006) i najzad, posthumno izdanje knjige *Živeti sa istorijom* (63 teksta koje je obradio i za štampu priredio Vlastimir Đokić).

U vreme najdublje krize srpskog društva i njegovog najvećeg moralnog i intelektualnog pada, Ćirković se nije klonio kontroverznih tema, idući često uz struju (predavanje “Kosovska bitka kao

istorijski problem” izgovoreno u Vojvođanskoj akademiji nauka i umetnosti 1989. godine, na svečanosti povodom obeležavanja šesto-godišnjice Kosovske bitke). Nije izbegavao ni da javno podrži inicijative u naučnom životu, koje su u ratovima devedesetih godina smatrane subverzivnim sa stanovišta nacionalnog jedinstva. Prihvatio je poziv da otvori naučni skup “Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka”, koji je u organizaciji Instituta za noviju istoriju Srbije održan u Beogradu septembra 1995. godine. Neki od pozvanih istoričara odbili su da učestvuju na pomenutom skupu, a jedan od njih je svoje odbijanje obrazložio rečima: “Na Srbiju navalila ala i vrana, a vi o modernizaciji”. Sam Ćirković je smatrao oportunističkim da napomene da skup otvara u svoje ime kao pojedinac: “Nisam tražio ovlašćenje da to učinim u ime institucija u kojima radim [Filozofski fakultet u Beogradu i Srpska akademija nauka i umetnosti, prim. L. P.], ili naše još nepreporođene staleške organizacije [Društvo istoričara Srbije, prim. L. P.]”. Ćirkovićeva napomena govori o atmosferi u pomenutim institucijama (Memorandum SANU je već temeljno potresao Jugoslaviju i u toku je bio rat). Ćirkovićev govor je, međutim, smišljen i promišljen, kao da se ništa nije događalo, a u suštini sa dubokim obzirom prema onome što se zapravo dešavalo, odnosno onome što je tome, u velikoj meri, doprinelo. Ćirković je rezimirao razvoj kritičke historiografije, skrećući pažnju na nove izazove pred kojim se ona našla na kraju 20. veka.

* * *

Još za života Ilariona Ruvarca došlo je do “pobede kritičke historiografije” čije se utemeljenje njemu pripisuje. Bila je to, međutim, tek afirmacija kritičkih nastojanja ali je, kako kaže Ćirković, stvorena “neka vrsta mitologije”. Isticala se superiornost ovih nastojanja i sugerisalo se “da je Ruvarac za sva vremena obezbedio kritičnost srpskoj historiografiji, kao da se zadaci i izazovi kritičnosti ne javljaju uvek u novom vidu, u svakom periodu, u svakoj generaciji”. Imajući u vidu ovu dinamiku u historiografiji, “bolje vidimo”, ističe Ćirković, “da je stvarnu modernizaciju izvršio, ili bar snažno započeo Stojan Novaković”.

Jedan od izazova srpske historiografije posle pobede Ruvarčevog kritičkog pravca “bio je da se pođe korak dalje od kritike izvora do kritike samih oruđa kojima se istoričari služe i kritičke analiza dijaloga između istoričara i publike”.

Iz drugih društvenih nauka došao je pak izazov: uviđanjem da je svako stanovište ograničeno, da su naša mišljenja i izražavanja istorijski uslovljena, da su problematične pretenzije na apsolutno i univerzalno važenje. Ovaj je izazov, po Ćirkoviću, historiografiju doveo u bitno drugačiji položaj: od poštovanja dostojne nauke, pretvorili su je u oruđe propagande (isto misli i Erik Hobsbaum) i zarobljenog uma (kako ističe Česlav Miloš). Novi prostori i nova sredstva kritike nisu mogli preduprediti opštu relativizaciju i instrumentalizaciju predstava o istoriji i odupreti se “onom tako čestom izjednačavanju rezultata generacija naučnika sa fikcijama i fantazijama metodološki i mentalno neuračunljivih diletanata”. Otuda i Ćirkovićeva očekivanja, u stvari diskretna sugestija, da skup koji je otvorio stekne zaslugu upravo “krčeći nove puteve i produbljujući modernizacijske procese u našoj struci”.

Najzad, na naučnom skupu o modernizacijskim procesima u Srbiji, Ćirković je ne obrazlažući zašto to čini upozorio na dva paradoksa u novijoj srpskoj istoriji. Ako ne jedini, on je svakako redak srpski istoričar koji je je o tome govorio:

U dugim raspravama o Rusiji i Evropi skovana je krilatice o “privilegiji zaostalosti”, pri čemu se imala na umu otvorenost za različite mogućnosti u daljem razvoju, naročito korišćenje iskustava drugih, izbegavanje grešaka i zabluda. Posmatranje osobenosti na putu modernizacije mami da se tome stavi uz bok “privilegija podeljenosti” jer vidljiva preimućstva u 19. veku, među njima i početak modernizacije, potiču otuda što u 18. veku nisu svi Srbi bili celinom u tursko carstvu.

Rasprave o pomenutim “privilegijama” bile su konstantno prisutne u novijoj istoriji Srbije. U 19. veku najviše su zaokupljale Nikolu Pašića, vođu prve političke partije u Srbiji – Narodne radikalne stranke (1881–1882), kome je bilo poznato delo ruskog naučnika N. J. Danilevskog *Rusija i Evropa* (1869). U emigraciji posle Timočke bune (1883) pokušavao je da knjigu Danilevskog prevede na srpski jezik. U

20. veku razmišljanja o zaostalosti kao prednosti nalazimo kod književnika Dobrice Ćosića. Srpski prevod *Rusije i Evrope* pojavio se 1994. godine i izazvao je raspravu koja je imala veliki odjek u Srbiji.

Ideja o zaostalosti kao o privilegiji imala je pokretačku snagu u svim vladajućim ideologijama u Srbiji (rani srpski socijalizam, radikalizam, komunizam). Njena je primena imala za cilj da ubrza istoriju, skрати puteve razvoja i izbegne greške zapadnoevropskih naroda. Dakle, ne ponoviti zapadnoevropski put razvoja (kapitalizam i liberalizam), jer Srbija već ima kolektivni princip *opštine* i *zadruga*, kao i Rusija *mir* i *opštinu*, ono čemu Zapad tek teži (udruživanje kao osnova društva). I dok je Danilevski, a za njim i Nikola Pašić, u ovome video izraz superiornosti Rusije, kao najveće slovenske i pravoslavne države (sa ovog stanovišta posebno je značajan Pašićev spis *Sloga Srbo-Hrvata*, koji je najverovatnije nastao za vreme njegove emigracije), ruski filozof Solovjev je u kritici Rusije i Evrope pisao da slovenski tip civilizacije “nije klica specijalno ruske budućnosti, već ostatak opštečovečanske prošlosti”, a poljski istoričar A. Valicki je u ovom tipu civilizacije video pronalaženje najnovijeg u najstarijem.

Isti paradoks, samo na drugi način, ogleda se i u “privilegiji podeljenosti”. U 18. i 19. veku Srbi su živeli podeljeni u dve imperije, istovremeno u dva kulturno-civilizacijska kruga. Ideja jedinstva naroda je ideja svih modernih nacionalnih pokreta. U ime tog jedinstva, Srbi iz Habzburške monarhije pomagali su Srbe u Otomanskom carstvu, odnosno u Kneževini Srbiji. Od njih su dolazili pojmovi o pravnoj državi, institucije, nacrti zakona, udžbenici, prevodi knjiga. Nisu, međutim, primani sa naklonošću, još manje sa zahvalnošću. Neki od njih su to i sami opisali, ali to nije prećutano ni u srpskoj historiografiji. Tretirani kao “tuđinci”, oni su u svim unutrašnjim obrtima u Kneževini Srbiji dolazili pod udar vlasti kao *nemčkari* i *mađaroni*. To su uviđali i stranci.

P. A. Rovinski, ruski istoričar i etnolog, dobar poznavalac istorije slovenskih naroda (posle tridesetogodišnjih proučavanja napisao je trotomnu *Istoriju Crne Gore*), boravio je u Srbiji – kao dopisnik ruskog liberalnog lista *Sanktpeterbuške vedomosti* – dva meseca u proleće 1868. godine, uoči ubistva kneza Mihaila i neko vreme posle

toga. Po povratku u Rusiju objavio je svoja *Putnička opažanja i beleške*. Napomenuo je da mu je kratak boravak omogućio “samo površno mišljenje o zemlji i narodu”. Pisao je “pod živim, tako reći, neohlade-nim utiscima”. Međutim, njegova opažanja – naročito ona o inteligenciji u Kneževini Srbiji i o odnosu Srba u Kneževini prema austrijskim Srbima – izdržala su probu vremena. U činjenici da je Srbija mlada država, Rovinski je nalazio njenu prednost: ne mora da “pronalazi”, može da “primenjuje”. Njegove poglede na srpsku inteligenciju, u srpskoj intelektualnoj eliti delili su u 19. veku Milan Piroćanac (*Međunarodni položaj Srbije*, 1992; *Dnevnik*, 2001) a u 20. veku Slobodan Jovanović (*Jedan ogled za poznavanje našeg nacionalnog karaktera*, 1964). Glavnu teškoću za ovo video je u nepostojanju razlika između inteligencije i naroda:

U Srbiji mene je jedno začudilo: svuda u drugim zemljama ljudi, koji čine inteligenciju, razvijeni su nesrazmerno više nego masa, a u Srbiji naprotiv, inteligencija stoji ispod nivoa na kome bi trebalo da se nalazi da bi potpuno odgovorila razvitku svoga naroda, u suštini, ona suviše malo izmiče narodu. Možda je u tome budućnost srećnog harmoničnog uređenja Srbije, sada se to vrlo nepovoljno odražava na opšti progres.

A onda, odnos Srba u Kneževini Srbiji prema austrijskim Srbima:

Kod njih mnogo je netrpeljivosti prema svemu stranom i u tom pogledu oni mnogo greše protiv svoje braće preko, pripisujući im sve što je loše [...] Austrija ima mnogo ljudi koji su sav svoj rad, častan i pošten, posvetili Srbiji. Ukazujući na štetan uticaj Austrije, mi ostajemo pri ubeđenju da tamo ima mnogo i dobrog za pozajmljivanje, šta će se otud uzimat – loše, ili dobro, zavisi od samih Srba. U tom slučaju, odgovornost pada na vladu i na srpsku inteligenciju (Latinka Perović, P. A. Rovinski o Srbiji 1868, 1993).

U svakom slučaju, uticaj podeljenosti srpskog naroda između dve imperije i život u dva različita kulturno-civilizacijska kruga osećaće se i u svim potonjim istorijskim razdobljima. Počev od stvaranja jugoslovenske države na kraju Prvog svetskog rata, kada se zapravo i otvara “vojvođansko pitanje”.

Čitalac će se, sigurno, pitati zašto je uz knjigu odabranih radova prof. Ranka Končara bio potreban ovako dug osvrt na razvoj srpske historiografije, posebno naučne historiografije? Kratko rečeno, zato da bi se dala mogućnost direktnog upoređivanja i provere istorijskog nasleđa na koje se prof. Ranko Končar ne samo oslanjao nego iz koga je proizašlo i njegovo vlastito historiografsko delo. Končar je i sam više radova posvetio upravo razvoju jugoslovenske i srpske historiografije.

S obzirom na stanje u kome se našla srpska historiografija na prelomu 20. i 21. veka (kraj socijalističkih režima u Evropi i raspad jugoslovenske države u ratu), činilo mi se razložnim da podsetim na njen razvoj koji je beležio i napredak i vraćanje nazad. Utoliko pre što je i jedno i drugo uticalo na društvo, na razumevanje i smisla istorije i ciljeva istorijske nauke. Končar je bio zaokupljen razvojem kritičkog pravca u srpskoj historiografiji: prošlost kao složena istorijska stvarnost sa više nivoa, dimenzija i aktera. Ali, da bi pokazao da je upravo taj pravac ugrožen, Končar je pisao i o nacionalnoromantičarskoj historiografiji koja se vraćala, o paraistoriografiji i pojavi nazivanoj *istorijski revizionizam*. Kome će se pravcu u vreme krize prikloniti istoričar zavisi od njega samog. Na probu su stavljeni i njegova profesionalna i njegova moralna odgovornost. Izbor, međutim, nije bio jednostavan.

U srpskoj historiografiji osamdesetih i devedesetih godina uspostavljen je monopol u gledanju na srpsko pitanje kao državno pitanje: u okviru centralizovane Jugoslavije, ili srpske države u etničkim granicama.

Profesor Ranko Končar nije pristao na pojednostavljivanje složenih pojava. Ostao je čvrsto na pozicijama kritičke historiografije. U konfuziji koja je i spontano nastajala i organizovano stvarana doslednost metodi i kriterijima kritičkog pravca u srpskoj historiografiji delovali su poput tankog traga svetlosti u dubokom mraku. Nepristajanje profesora Ranka Končara na (zlo)upotrebu istorijske nauke i njeno poistovećivanje sa političkom propagandom nije bilo samo aktuelno. Ono je proizlazilo iz njegove čvrsto formirane profesionalne ličnosti. Knjiga njegovih odabranih radova pokazuje da on nije promenio istraživačko polje, niti je interpretaciju prilagodio

potrebama državne politike. Ostao je koncentrisan na proučavanje istorijske geneze autonomije Vojvodine sve vreme napada na autonomiju (1988–1991). Ako jednoga dana bude proučavano razdoblje postkomunizma, koje u Srbiji još uvek traje, a posebno komunizam kao istorijska pojava, biće jasno prepoznata i pozicija profesora Ranka Končara.

566 Geografske i istorijske osobenosti Vojvodine dovele su do stvaranja specifičnog kolektivnog identiteta. Njegovo je očuvanje zahtevalo i ustavnopravne garancije. Nacionalno jedinstvo nije isto što i teritorijalno jedinstvo, u kome manje razvijeni “centar” apsorbuje razvijeniju “periferiju”. Dakle, podeljenost je “privilegija” pod pretpostavkom da jedinstvo civilizacijski razvijenog dela sa celinom ne znači poništavanje posebnosti uz upotrebu sile. Srpsko i jugoslovensko iskustvo u 20. veku pokazuje da tamo gde se zahtev za autonomiju, kao izraz posebnosti, odbacuje kao separatizam, dolazi do smanjenja doprinosa dela celini, nepoverenja i otpora. U krajnjem ishodu, do fragmentacije celine. Taj proces je univerzalan i nigde ga nisu mogle zaustaviti nasilne centralizacije i asimilacije. Posmatran sa stanovišta “istorijske filozofije”, taj proces podrazumeva jedan drugačiji svet. Ali sa tendencijom koju on podrazumeva i realni svet je bolji.

Na primeru Vojvodine može se, još jednom, videti u koliko velikoj meri geografski položaj zemlje određuje njenu istoriju. Ravničarska zemlja na putu Zapadne i Srednje Evrope ka Bliskom istoku sa 75% obradive površine. Uz to, sa oko 1400 km plovnih reka i kanala i razvijenom infrastrukturom u poljoprivrednoj proizvodnji.

Pomenute karakteristike geografskog položaja Vojvodine činile su je uvek ekonomski privlačnom. Migracije, brojne planske i spontane kolonizacije, davale su joj multietnički i pluralan karakter. “Na određen način”, kaže Končar, “stanovništvo Vojvodine bilo je uvek

novo i pod uticajem različitih kultura, tradicija i civilizacija.” Na toj osnovi razvila se međunacionalna tolerantnost, koja je omogućila dvosmeran proces. Narodi su sačuvali svoje kulturne identitete. Istovremeno, živeći zajedno, stvorili su kulturu u univerzalnom smislu.

Geografske osobine vojvođanskog prostora uticale su na veću produktivnost njenih proizvodnih osnova (preovlađujuća agrarna proizvodnja i na njoj zasnovana industrija). Končar smatra da je upravo ta činjenica odlučujuće uticala na važnost ekonomskih pitanja:

Ovakva specifična i trajna osnova sukobljavala se u prošlosti sa različitim državnim projekcijama ekonomske politike. Agrarna proizvodnja uglavnom je imala socijalnu funkciju u prehrani stanovništva, i retko kada bila je odgovarajuće finansijski podržana od strane države. Otuda su ekonomski problemi, po pravilu, determinisali određene političke, pa i ustavne zahteve, koji bi omogućili uticaj i kompetencije države na njen ekonomski položaj i razvoj. Osamdesetogodišnji razvoj u jugoslovenskoj državi uvek je poticao od ekonomskih problema, preko kojih se uticalo i na odgovarajući ustavni položaj. Izvesno je da ti zahtevi ni danas nisu umanjeni, i da se permanentno sukobljavaju sa dominantnim političkim i ekonomskim centralizmom.

Končar je tako pisao 2003. godine, nakon svega, a pre donošenja Ustava Srbije 2006. godine. Da li ukidanje autonomije Vojvodine znači i kraj autonomnosti kojoj se konstantno težilo?

Program rešenja srpskog nacionalnog pitanja kao državnog pitanja u suštini je imperijalan, amoderan. Oslanjajući se na tradiciju srpske srednjovekovne države (koju nisu činili samo Srbi), on budućnost projektuje kao obnovljenu prošlost, pri čemu, kako kaže Olga Manojlović Pintar (*Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*), veliku ulogu igraju simboli. Tako zamišljena i projektovana budućnost znači sukobe i ratove za granice kojima bi bio obuhvaćen svaki pripadnik jednog naroda, u konkretnom slučaju srpskog naroda.

Nasuprot ovom, stoji koncept prava na samoopredeljenje. Većina naroda u savremenom svetu je podeljena državnim granicama.

Prava manjina (upotreba jezika, ispovedanje verskih osećanja, negovanje tradicije), ali i jednakost prava građana koja omogućava integraciju manjina u društva u kojima žive njihovi pripadnici. Samo pod tim uslovima manjine prestaju da budu zatvorene zajednice svedene na folklorne karakteristike koje mogu biti upotrebljene kao instrument u ratovima za granice koje bi i njih obuhvatile.

Jugoslovenski federalizam kao okvir za integraciju jugoslovenskih naroda doprineo je širenju slobode i napretku svakog od njih. Ta se alternativa u jednom trenutku iscrpla. Pronalaženje nove alternative uveliko je zavisilo od sposobnosti političkih i intelektualnih elita jugoslovenskih naroda. Posao istoričara je da to dešifruje. Inače su i sadašnjost i budućnost u suštini dogmatsko ponavljanje prošlosti. Bez razumevanja toga, često i uz svesnu i nesvesnu pomoć istoričara suočavanje s prošlošću, koja je stvarno postojala i (ne)svesno potisnuta, osuđeno je na neuspeh.

568

Nastojeći da predstavim nasleđe na koje se oslanja istoriografsko delo profesora Končara i kome ono pripada, napravila sam opširniji osvrt na razvoj kritičkog pravca u srpskoj historiografiji. A u nastojanju da predstavim istorijski kontekst u koji Končar situira istorijsku genezu autonomije Vojvodine, idući za njim prošla sam kroz sva razdoblja od 1918. do 1991. godine.

Proučavanjima profesora Ranka Končara obuhvaćena je istorijska geneza Vojvodine od njenog uključivanja u jugoslovensku državu 1918, preko njenog najvećeg uspona posle Ustava 1974, kada je u okviru republike Srbije postala konstitutivni činilac jugoslovenske federacije, do raspada jugoslovenske zajednice i ukidanja autonomije 1991. godine. Međutim, Končar je upozoravao da ideja autonomije Vojvodine ima još dužu istoriju. Ukazao je na njene međaše – Seoba srpskog naroda u vreme Velikog bečkog rata krajem 17. veka; Revolucija 1848. godine, kada je prvi put omeđen teritorijalni okvir Vojvodine i kao takav se sačuvao u istorijskoj svesti srpskog naroda; marginalizacija i svođenje na crkveno-školsku autonomiju pod Mađarima

posle Nagodbe 1867; položaj između dva svetska rata; podela u Drugom svetskom ratu; kontroverze u Jugoslaviji; centralizacija Srbije i ukidanje autonomije (Mr Živan Marelj, *Ukidanje autonomije Vojvodine, Početak razbijanja Jugoslavije*, 2020).

Iz knjige odabranih radova Ranka Končara, naročito iz studije "Identitet Vojvodine" (2003), proizlazi da su posle 1945. godine težnje za autonomijom Vojvodine i otpori tim težnjama konstantno išli u paru. I u svim zahtevima za autonomijom viđen je separatizam:

Sva istorijska dokumentacija – kaže Končar – upućuje na konstantnost opredeljenja za autonomiju [...] otuda se ove tendencije mogu smatrati pojavama dugog trajanja, uprkos brojnim političkim i društvenim promenama, a ne konstrukcijama i političkim špekulacijama, kakvim se propagnadno predstavljaju [...] Istorijska dokumentacija, takođe, upozorava da ove težnje nikada nisu poprimile separatistički karakter, budući da su im Srbi u Vojvodini davali osnovni smisao, iako su tako propagandno predstavljene: ove težnje bile su samo inspirisane različitim kompetencijama koje bi Vojvodina mogla imati [...] Iz dokumentacije može se videti kako otpor centralizmu dugo, i vremenom dobija trajniji smisao i značaj [...] Izvesno je da su ti otpori uzrokovani njenom etničkom strukturom i nivoom međusobne političke tolerancije koja se u Vojvodini, uprkos povremenim istorijskim iskušenjima u prošlosti oblikovala u skladnost i civilizovanost međusobnih odnosa.

U Srbiji to se odnosi i na druge delove (Kosovo, Sandžak), a u Jugoslaviji na sve nesrpske zemlje i narode.

Srbi u Kneževini Srbiji, a zatim i u Kraljevini, za razliku od Srba u Habzburškoj monarhiji nisu imali iskustvo života sa drugim narodima. Na to je ukazivao i Slobodan Jovanović. Posle 1980. godine postavilo se pitanje kako živeti sa drugima.

Istoriografija je insistirala na razlikama između dva koncepta jugoslovenske države. Mnogo manje je uzimala u obzir dva različita shvaćanja države i nacije: patrijarhalnog (sabornog) i modernog (liberalnog). Prvo shvaćanje podrazumevalo je zahvatanje svih teritorija na

kojima živi srpski narod. Otuda česti ratovi (i pripreme za njih) čijoj funkciji su podređeni unutrašnji ekonomski i kulturni razvoj. Prema drugom shvatanju, naročito posle sticanja nezavisnosti Srbije (1879), težište je upravo na unutrašnjem razvoju. Ova se razlika kroz celokupnu noviju istoriju srpskog naroda izražavala u izboru njenih političkih i intelektualnih elita između istoka i zapada. Profesoru Ranku Končaru bile su potrebne desetine radova da bi vojvođansko pitanje posmatrao u svetlu ovih razlika.

Već 1918. godine u Vojvodini su se javile dve orijentacije: jugoslovenska i srpska. Prva je polazila od pretpostavki da su mogućnosti za očuvanje vojvođanskog identiteta veće u jednoj široj jugoslovenskoj asocijaciji sa perspektivom evropske integracije (Vasa Stajić). Druga, za koju je bilo primarno ujedinjenje srpskog naroda, vodila je direktnom uključenju Vojvodine u Srbiju (Jaša Tomić). Entuzijazam koji je izazvao nestanak Austrougarske nije dugo trajao. Već sredinom tridesetih godina centralizacija države izazivala je nezadovoljstvo u Vojvodini, a 1939. kroz stvaranje *Vojvođanskog fronta* došlo se do ujedinjavanja opozicionih snaga. Bilo je očigledno da je kruti centralizam, nastojeći da eliminiše posebnosti Vojvodine, doveo ne samo do zastoja već i do pada njenog civilizacijskog razvoja. *Vojvođanski front* je stajao na stanovištu da:

Kruti centralizam naš nije uspeo ni na upravnom polju da stvori dobru i pravednu izvršnu vlast koja bi stajala na visini, udovoljavala narodnoj potrebi i unapređivala interese građanstva. Naročito, pak, bezobzirni diktatorski režim od 6. januara 1929. godine ne samo da nema nikakvog razumevanja za specijalne prilike i potrebe pojedinih naših krajeva, a napose za prilike i potrebe Vojvodine, nego je, naprotiv, uveo da bi podržao ovde jednu nemoguću administraciju koja je u Vojvodini stvorila duboko nezadovoljstvo sa svojim nasiljem i svojom koruptivnošću i neiskrenom, praznom frazeologijom, poništila i one velike ideale za koje se vojvođansko srpstvo vekovima oduševljavalo i pomoću kojih se ovde vekovima održalo.

Konstantno odbacivana kao separatizam, ova kritika centralizma bila je kontinuirana:

Nisu separatiste koji se bore za svoj kraj. Nisu separatiste, dakle, koji se bore za Vojvodinu. Pokrajinska svest nije separatistička. Pokrajinska svest znači ljubav za rodnu grudu i staranje za svoj kraj. Nikad pravilno shvatana pokrajinska svest nije bila protivnik jedinstvu države. Svesna svoje prošlosti i nacionalnih napora Vojvodina sa žalošću prima da njen položaj i uticaj nije u sklopu sa važnošću i snagom koju ona oseća da ima i da u ovoj državi ne zauzima ono mesto koje joj pripada. Vojvodina se osetila zapostavljenom, degradiranom, ponižavanom, sa pocepanim prestižom, bez blagostanja (Žarko Jakšić, jedan od prvaka Vojvođanskog fronta).

Oslanjajući se na opsežnu istorijsku dokumentaciju (ponekad kaže i *celokupnu*), ali i na uvid u rezultate drugih društvenih nauka, prof. Končar izvodi dva zaključka. Prvi, da je istorijska geneza autonomije Vojvodine kao procesa dugog trajanja nedovoljno proučena u istorijskoj nauci. I drugi, autori koji autonomiju Vojvodine posmatraju sa političko-pravnog stanovišta dokazuju kontinuitet ideje autonomije između pokreta vojvođanskih Srba u Ugarskoj i pokreta za autonomiju između dva svetska rata. Pri tome se gube iz vida razlike u motivima: borba za očuvanje identiteta u tuđoj državi i borba za njegovo očuvanje u sopstvenoj državi.

U svojim radovima profesor Končar je, po pravilu, uzimao u obzir prethodne rezultate istorijske i drugih društvenih nauka. Konstatovao je kontroverze, skrupulozno saopštavao argumente i upoređivao ih. To se možda najbolje vidi u njegovim radovima o ulozi Komunističke partije Jugoslavije u rešavanju vojvođanskog pitanja od dvadesetih do početka devedesetih godina.

Činilo se da je neposredno uoči Drugog svetskog rata između Srba i Hrvata postignut kompromis (Sporazum Cvetković–Maček 1939). U historiografiji se može naići na stanovište da je i u Srbiji prevladalo federalističko shvatanje (Mari Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije*), ali stvarnost je bila znatno kompleksnija. Sporazum je podstakao zahteve svih jugoslovenskih zemalja za federalizacijom. U isto

vreme, srpska politička i intelektualna elita obrazovala je *Srpski kulturni klub*. Udruženje koje je – opet sa stanovišta rešenja srpskog pitanja kao državnog pitanja – izrazilo zahtev za posebnom federalnom jedinicom koja bi obuhvatala sve teritorije na kojima živi srpski narod.

KPJ je već od ranije imala radikalno drugačiju strategiju. Potvrdila je, zapravo, da je život jači od svake, pa i od njene doktrine. Definitivno je napustila politiku razbijanja Jugoslavije i formulisala uslove pod kojima ona može opstati, ali i razloge za to.

Proučavanje istorijske geneze autonomije Vojvodine, čemu je prof. Ranko Končar bio posvećen do kraja života, predstavlja jedinstven poduhvat u srpskoj historiografiji. Među razlozima koji ga čine takvim, nesumnjivo je do sada najtemeljnija proučenost autonomije Vojvodine i strategije Komunističke partije Jugoslavije i Komunističke partije Srbije. U ideološki monolitnom jedinstvu bile su prikrivene razlike. Ipak, one su, povremeno, izbijale na površinu. U svakom slučaju, među srpskim komunistima i zahtevi za autonomijom Vojvodine i otpori tim zahtevima bili su konstanta. Končar je u više radova pokušao da odgovori na pitanje: Zašto? Odgovor je nalazio u geografskim i istorijskim osobenostima Vojvodine, o kojima je već bilo reči. One su uslovile društvene specifičnosti koje su dovele do toga da je vremenom upravo mala zabranjena KPJ postala relevantan politički subjekt koji je spremno dočekao raspad jugoslovenske države 1941.

godine. Posle aprilskog sloma, Vojvodina je podeljena između tri okupacione države: Nemačke, Mađarske i Nezavisne Države Hrvatske. Kako je u tim uslovima, s obzirom na činjenicu da su u sastavu njenog stanovništva bili i pripadnici nemačkog, mađarskog i hrvatskog naroda, bilo moguće organizovati oslobodilačku borbu? Odgovor je pretpostavljao mnogo političke invencije i temeljio se na svesti o višenacionalnoj strukturi stanovništva Vojvodine. U borbi protiv okupatorskih država nije ignorisano nezadovoljstvo ovih naroda u Jugoslaviji i u Vojvodini. Zato je oslobodilačka borba morala kao

jedan od ciljeva imati i radikalnu promenu stanja od pre Drugog svetskog rata.

Osim toga, trebalo je uzeti u obzir činjenicu da su u Srbiji 1941. godine stvorena dva antiokupatorska pokreta – partizanski i četnički, i ustanoviti granicu na kojoj je njihova saradnja postala *contradictio in adjecto*. U prvom redu to je, prema Končaru, upravo bio odnos prema okupatoru: organizovana borba protiv njega, ili pasivnost, do iskrnavanja savezničkih snaga. Ali, isto tako i različiti politički ciljevi borbe: republika ili monarhija, federalizam ili centralizam. Končar je smatrao da je rat u Jugoslaviji imao karakteristike i građanskog rata, ali da je u osnovi bio oslobodilački rat pod vodstvom KPJ.

Godine 1941–1945. dolazi do kraha jugoslovenske države, ali se upravo u oslobodilačkom ratu jugoslovensko pitanje otvorilo kao evropsko pitanje: “Posebno apostrofiram”, kaže Končar, “tu ideju zato što je Jugoslavija u antifašističkoj koaliciji bila – smatram – evropska orijentacija [...] ideja nacionalne države čiji su eksponenti prihvatili Trojni pakt, nije se smatrala evropskom politikom”. Liberalni srpski komunisti (Koča Popović, Marko Nikezić, Milentije Popović, Mijalko Todorović) smatrali su da je borbom protiv fašizma 1941. godine i sukobom sa Staljinom 1948. godine Jugoslavija postala deo sveta. Kako je iz sveta ispala 1991. godine? Profesor Ranko Končar ne ostavlja to pitanje bez odgovora.

Posle 1945. godine u Vojvodini je uspostavljena vojna uprava sa ciljem da otkloni posledice okupacije koja je uključivala i iskustva genocida i Holokausta. Končar je pokazao da je došlo do udara na protivnike u širokom rasponu. U toku uspostavljanja revolucionarne vlasti formirane su desetine logora raznih namena. Citirajući Vinstona Čerčila i Franklina Ruzvelta, koji su sugerisali i opravdavali revanšizam nad poraženim protivnikom, Končar želi da opiše duh vremena posle Drugog svetskog rata u kome su stradali milioni ljudi, ali ne i da opravda prekomernu represiju, posebno u Vojvodini. Nije prećutao ni izgon nemačke manjine.

Drugo zasedanje AVNOJ-a (1943) koje je postavilo državno-pravne osnove federativne Jugoslavije nije se izjasnilo o Vojvodini. Podrazumevala se autonomija u jednoj od federalnih jedinica, o kojoj je trebalo da odluče predstavnici svih naroda koji žive u Vojvodini. Pitanje republika kao nacionalnih država postavljalo se u raspravama i o prvom Ustavu jugoslovenske federacije (1946), ali i u poslednjem (1974). Čak i pristalice federacije (Sreten Vukosavljević) poricale su status republika kao nacionalnih država, polazeći od toga da van republike Srbije ostaje veliki deo srpskog naroda. S druge strane, Moša Pijade i Milentije Popović – ovaj drugi i 1946. i 1971, formulisali su stav da su republike nacionalne države.

Na skupštini predstavnika svih naroda Vojvodine jula 1945. godine odlučeno je da se Vojvodina priključi Srbiji. Predsedništvo AVNOJ-a potvrdilo je ovu odluku (avgusta 1945). Ubrzo je (septembra 1945) Narodna skupština Srbije donela zakon o Srbiji kao konstituensu autonomije Vojvodine. Na tome se insistiralo i početkom šezdesetih godina (Elaborat Miloša Minića 1961). Pravo konstituenta davalo je i pravo ukidanja. Do toga je došlo znatno kasnije. A zašto nije ranije?

Prema Končaru: “Ove namere nisu mogle biti ostvarene sve dok se jugoslovenski sistem razvijao na izvornim osnovama proizašlim iz karaktera antifašističkog otpora u Drugom svetskom ratu i za života Josipa Broza Tita. Ali, jesu u vreme prevage nacionalizma u političkom životu Srbije krajem osamdesetih godina kada se i otvara pitanje revizije ustavnih rešenja koje je o autonomijama sadržavao Ustav iz 1974. godine.”

Zbog toga nije slučajno da je napad na osnove jugoslovenskog federalizma počeo napadom na Vojvodinu. Ne radi se, dakle, o reviziji istorijske nauke, već o stvarnom pokušaju “promene prošlosti”. Sa krajem komunizma kao istorijske pojave, vraćanje na stanje koje mu je prethodilo i u kome je on, u jednom trenutku, prestao da bude alternativa, nije bilo neočekivano.

Opširan osvrt na knjigu odabranih radova prof. dr Ranka Končara započela sam utiskom da je ovaj istoričar nedovoljno primećen, a možda i potisnut u srpskoj historiografiji. Radeći dugo na rukopisu knjige, proveravala sam taj utisak. Ta provera me je dovela, smatram, do dosta pouzdanog zaključka. Redak je istoričar, ne samo među srpskim istoričarima, koji je središnju tematiku svojih proučavanja istraživački i interpretativno tako raščlanio kao prof. Ranko Končar istorijsku genezu autonomije Vojvodine. Formalno ova knjiga nije istorija autonomije Vojvodine, stvarno ona to jeste. Iz knjige njegovih odabranih radova može se mnogo naučiti, a od njenog autora i mnogo čemu se poučiti.

U Beogradu, maj–septembar 2021.

—*dr Latinka Perović*

Opširan osvrt na knjigu odabranih radova prof. dr Ranka Končara započela sam utiskom da je ovaj istoričar nedovoljno primećen, a možda i potisnut u srpskoj historiografiji. Radeći dugo na rukopisu knjige, proveravala sam taj utisak. Ta provera me je dovela, smatram, do dosta pouzdanog zaključka. Redak je istoričar, ne samo među srpskim istoričarima, koji je središnju tematiku svojih proučavanja istraživački i interpretativno

tako raščlanio kao prof. Ranko Končar istorijsku genezu autonomije Vojvodine. Formalno ova knjiga nije istorija autonomije Vojvodine, stvarno ona to jeste. Iz knjige njegovih odabranih radova može se mnogo naučiti, a od njenog autora i mnogo čemu se poučiti.

Iz Pogovora dr Latinke Perović

Prof. Ranko Končar je bio misaona potpora za mnoge emancipatorske pokrete u vojvođanskom društvu poslednjih decenija. Bio je angažovani intelektualac s one strane svakog zla, spreman da mu se bez ostatka i bez straha suprotstavi.

Bio je istoričar sa integritetom, sposoban da misli samo nad dokumentom. Bio je evropski intelektualac i autonomna ličnost velikog znanja i širokih pogleda koji razume i misli ne u ilustracijama i pojedinostima, već u kategorijama širokih istorijskih procesa.

Iz Predgovora
dr Milivoja Bešlina